विद्यावृद्धीविषयीं परमोत्सुक आणि

लोकमान्य

ती. रा. रा. गोविंदराव विनायक

ऊर्फ

दासोपंत तात्या साहेब नरगुदकर

यांस

पितृभक्ति पुरःसर

हें

पुस्तक

अर्पण केलें असे.

बालक

विनायक गोविंद लिमये

पुस्तक कर्ते.

मुलीची सासरी वागणूक

आणि

संगीत "कन्याविक्रय" व

त्याचे परिणाम.

परमेश्वराची प्रार्थना.

(दत्तात्रयाची स्तुति.)

(पद) राग झिंजोटी; ताल धुमाळी.

" दिसली पुनरपि गुप्त जाहली " या चा०)

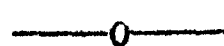
अनुसूयेचें सत्व हराया ब्राह्मणवेषें त्रयमूर्ती ॥
हरहरब्रह्मा इच्छाभोजन मागाया द्वारीं येती ॥ ध्रु ॥
कौतुक करुनी सति बोले त्यां काय असे हो
इच्छा ती ॥ भिक्षुक आह्मीं इच्छाभोजन देई आह्मां
ानि सती ॥ १ ॥
स्नान करुनी लवकर यावें पात्रें थंडहि कीं
ती ॥ परिसुनिया ते काय बोलती नग्न होउनी
वीं तीं ॥ २ ॥
ओळखुनीयां अवश्य वदुनी पति जवळी गेली
ति ती ॥ गंगोदक देउनिया बोले तिची सखये
ांजप्राति ॥ ३ ॥

परिसुनिया तें करितां झाली नूतन ऐशीं बाळें तीं ॥ सतिसत्त्वातें बघुनी विस्मय हरिहरब्रह्मा मनिं करिती ॥ ४ ॥

प्रसन्न होउनि येऊं उदरीं हाच सतीतें वर देती ॥ तो दत्तात्रय करुणासागर देवो मज काव्यीं स्फूर्ती ॥ ५ ॥

श्वशुरवास कन्येचा रचितों असूनियां मी मंद मती ॥ सफलद होवो हीच विनायक कर जोडुनि या करि विनती ॥ ६ ॥

प्रस्तावना.

पुरातनकाळीं **स्त्रिया** विद्वान होत्या; उदाहरण **गार्गी**, **गौतमी**, इ०. ह्यावरून **स्त्रियांस** विद्या शिकविण्याची चाल होती, असें अनेक **शास्त्रें**, **पुराणें**, आणि **इतिहास**, इत्यादि **प्राचीनग्रंथा**वरून निर्विवाद सिद्ध होत आहे. तरी ह्या भरतखंडावर अनेक वेळीं व अनेक प्रसंगीं, राज्यक्रांती सारख्या महत्संकटांचे प्रसंग आल्यामुळें व मुख्यत्वें **अविवाहित स्त्रियांवर यवनांची जबरी** होऊं लागल्यामुळें **स्त्रियांस** शिकवून सज्ञान करून मग त्यांच्या इच्छेनुरूप त्यांचीं **लग्नें** करण्याची चाल **बंद** झाली. ती इतकी कीं, **आठवर्षांवर मुली लग्नाच्या** राहूं नयेत, आणि त्यांस **श्रुत्योपदेशक** करूं नये, असें शास्त्रच झालें !! हर हर! केवढा हा भ्रममूलशास्त्रार्थ ! असो; आतां ती वेळ गेली, सुदैवानें **न्यायी**, **दयाळू** आणि **प्रजोत्कर्षोत्सुक**, अशा **इंग्रज** सरकारचें राज्य झालें, तरीही **स्त्रियांनीं** अज्ञानांतच रहावें? अगदीं वाईट. हें आह्मां एकट्यांसच वाईट वाटतें असें नसून "**राज्यकर्त्यांच्या उपदेशानें देशहिताचें बीजारोपण ज्यांच्या हृदयांत झालेलें आहे अशा सुधारकांनीं**" त्याविषयीं खटपट चालविली आहे, हें पाहून कोणास बरें आनंद होणार नाहीं? ज्याला आपली

स्त्री, माता, भगिनी, इत्यादि ज्ञानी असाव्या, **असें** वाटत असेल, त्याला तर आह्मांप्रमाणें आनंद झालाच पाहिजे.

आतां सूक्ष्म दृष्टीनें विचार करून पाहतां जरी **स्त्रीशिक्षणाविषयीं** अनेक प्रकारच्या खटपटी चालू आहेत, तरी त्यांच्या वाचनासाठीं योग्य अशीं **पुस्तकें** कोणी प्रसिद्ध केल्याचें आढळत नाहीं. तेव्हां ती उणीव अंशतः तरी दूर व्हावी, ह्या हेतूनें आह्मीं, **कुलीन व ज्ञानाभिलाषी देशभागिनींच्या** सत्कालक्षेपार्थ "**मुलीची सासरी वागणूक**" आणि "**संगीत कन्याविक्रय व त्याचे परिणाम**" ह्या नांवाचें हें पुस्तक तयार केलें आहे. ह्याची रचना लहान **मुलीपासून** पोक्त **स्त्रीला** वाचावयास योग्य अशी केलेली असून ह्यावेळीं ह्यांत अनेक प्रकारची **उपयुक्त** माहिती दिली आहे. व **संगीताचे** चालीवर अनेक **पद्यें** ही दिलीं आहेत, तीं **स्त्रीपुरूषाचे** फारच उपयोगाचीं आहेत.

स्त्रियांस (लहानमुलीस) शिक्षण कोणत्या प्रकारचें व कसें द्यावें ? **लग्न** झाल्यावर **सासू मुलीला** कसें वागविते ? त्यापासून अनिष्टपरिणामीं वैर कसें उत्पन्न होतें आणि **स्त्रीपुरूषांनीं** कोणत्या प्रकारानें वागावें ? इत्यादि अनेक उपयुक्त विषयांचें ह्या पुस्तकांत सयुक्तिकपणानें वर्णन केलें आहे.

पूर्वीं ह्या पुस्तकाच्या पाहिल्या **भागाच्या पाहिल्या** आवृत्तींत थोडकेच विषय देऊन ह्याचा **दुसरा** भाग

छापणार होतों; परंतु ही आवृत्ति संपून बऱ्याच लोकांच्या मागण्या राहिल्या म्हणून तो **दुसरा भाग**ही यास जोडून ही आवृत्ति काढली आहे. संगीत "**कन्याविक्रय**" हा भाग तर सर्व **संगीतांतच** आहे. तर सर्व **स्त्रीहितचिंतकांनीं** उदार आश्रय द्यावा, अशी विनंति आहे.

Vinayakrao Govindrao Limaye,

Author.

Girgam, Bombay, 1-I-1886.

मुलींची सासरी वागणूक

आणि.

संगीत "कन्याविक्रय" व त्याचे परिणाम.

भाग १ ला.

सदुपदेशाच्या चार गोष्टी.

(पद) राग काफी—ताल दीपचंदी.

"वाढविलां सेवीत जावें" या चालीवर.

लवकर प्रातःकालीं उठावें ॥ नित्य प्रभुला प्रेमें भजावें ॥ ध्रु ॥ सासूश्वशुरां पतीस नमावें ॥ निज-कार्यीं हो दक्ष रहावें ॥ गृहसंबंधी कृत्य करावें ॥ तुटुनी कोणासी न वदावें ॥ भृत्यगणावरि सदय असावें ॥ धैर्यें दुःखासी सोसावें ॥ सौख्यागमनीं मत्त न व्हावें ॥ गुण तुमचे कीं सुजनीं गावें ॥

(१) प्रातःकाळीं व सायंकाळीं ईश्वराची प्रार्थना करावी ह्मणजे तेणेंकरून त्याची प्रसन्नता व साह्य मिळतें. मनुष्यमात्रास ईश्वराची प्रसन्नता व साह्य संपादान करणें हें अति अवश्य आहे. कारण कीं, त्याचे प्रसन्नतेवांचून आपले जन्माचें सार्थक व त्याचे साह्यतेवांचून आपलें कोणतेंही काम सिद्धीस जात नाहीं. जरी उद्योग करण्याचीं साधनें ईश्वरानें दिलीं आहेत, व यांची योजना आपण करावी, हें ठीक आहे, तरी देवाची ' मदत असली तर आपले उद्योग सिद्धीस

जातात. आतां **ईश्वराची** प्रसन्नता कशानें मिळेल, याचा विचार केला तर पापापासून दूर राहणें, त्यानें जे नियम केले आहेत त्याच त्याच्या आज्ञा, त्यांचें पाळण करणें, सदाचारसंपन्न असणें, ह्मणजे **क्रोध, लोभ, भांडण, मत्सर, शिव्या, अमंगळपणा, ढोंग, ढौल**, इत्यादि दुर्गुणांचा त्याग करणें, सत्य मार्गानें, सत्य व्रतानें व सत्य वचनानें चालणें; याचें नांव सदाचार आहे. अशा वर्तणुकीवर आपली बुद्धि निश्चयानें टरण्याकरितां ईश्वराचें भय पाहिजे. दुराचार केला तर ईश्वर शिक्षा करितो. सदाचार केला तर ईश्वर प्रसन्न होतो. हें लक्षांत ठेवून त्याचें भय मनांत राहण्याकरितां त्याचें स्मरण करून उपासना (प्रार्थना) करावी.

(२) **वडिलांची** मर्यादा राखणें, ह्मणजे प्रथम **आईबाप** आणि **राजा** यांहून या जगांत थोर दुसरे नाहींत. याकरितां त्यांणीं सांगितलेलें ऐकावें. त्यांचा अनादर करूं नये. आपल्याहून श्रेष्ट असतील त्यांशीं लीनतेनें वागावें. कारण लीनता ह्मणजे आपल्यास लहान समजणें. आपल्यास गर्व करण्याजोगें आपल्याजवळ कांहीं नाहीं, हें खचीत आहे. तत्रापि जरी कांहीं असलें तरी तें ईश्वराचे कृपेनें आलें आहे. परंतु त्याविषयीं आपण गर्व करणें हें पाप आहे. कोणतेही प्रसंगीं गर्व करणें हें अनुचित व लोकांस त्रासदायक आहे. याजकरितां आपले मनांत आपण सर्वांहून लहान आहों, असें समजून चालावें. याचें नांव **लीनता**. ही अंगीं

असली ह्मणजे सर्व आपल्यावर दया करितात. व अनेक पापें टळतात. सासू, सासरा, नवरा, दीर ह्यां सर्व वडील माणसांचा मान राखावा. त्यांस राग येईल असें कांहीं करूं नये. यापासून बहुत फायदे आहेत.

(३) आपले घरची, अन्नवस्त्राची व शरीराची स्वच्छता चांगली ठेवावी, ओंगळपणा ह्मणजे अमंगळपणा हा अनेक पापांचें व रोगांचें कारण आहे. याजकरितां, स्नान करणें, वस्त्रें निर्मळ ठेवणें, पाणी गाळून पिणें, केर काढणें, हातपाय धुणें, यांस आळस करूं नये. हें आपल्या हिताचें काम आहे.

(४) संसार, ह्मणजे विनाकारण डौलाकरितां निरुपयोगी व्यय न करणें याचें नांव दक्षता. भोळसरपणानें किंवा अभिमानानें बायका फाजील खर्च करतात, दुसऱ्यास देतात, ही चाल वाईट आहे. याजकरितां आपले वडिलांचे संमतीनें थोड्या खर्चांत लौकीक फार व उपयोग फार होईल, असा खर्च करावा. बहुत खर्चाकडे अगदीं लक्ष देऊं नये. द्रव्य श्रमावांचून प्राप्त होत नाहीं, याजकरितां परोपकार किंवा स्वसंरक्षण यांजकडे मात्र तें लावावें. अन्यथा खर्च करणें हें पापच आहे. वस्त्रें व दागिने यांजवर विशेष भर नसावा. कारण मनुष्यास सद्बुद्धि, विद्या, सद्गुण, हेच अलंकार आहेत. आणि ते जसे पुरुषांस शोभवितात. तसे स्त्रियांसही शोभवितात. त्यांची बरोबरी कोणत्याही रत्नांनीं

किंवा धातूंनीं व सुंदर वस्त्रांनीं होणार नाहीं. यास्त हे नेमस्त असावें.

(५) व्यासंग, ह्मणजे विद्येवर लक्ष देणें. जितका वेळ सांपडेल तो बुद्धि वाढविण्याकडे लावणें. सर्वांस रिकामा वेळ सारखा नसतो; कोणास अनेक संसार प्रपंचाचीं कामें असतात, त्यांत वेळ जातो; परंतु कोणास थोडा अवकाश सांपडणार नाहीं असें नाहीं. कितीएक गुरें राखतां राखतां विद्या शिकले, चाकरी करितां करितां विद्वान् झाले, याचें कारण काय कीं, त्यांणीं आपला वेळ फुकट जाऊं दिला नाहीं. एवढी गोष्ट लक्षांत ठेवली तर मनुष्य फार शहाणें होईल. जरूरीचीं कामें करून बाकी वेळ जो राहील तो वाचण्याकडे, अर्थ करण्याकडे, गणितपुस्तकाकडे द्यावा. गेला वेळ तो पुनः येत नाहीं, अशी ही अमुल्य वस्तु आहे. पण त्याचा उपयोग न केल्यामुळें लोक उनाड, अज्ञानी, दांडगे' दुष्टकर्मी होतात. ह्मणून जसें द्रव्य तसाच काळ. तो कसा जातो, काल मी काय शिकलें, आज आणखी काय शिकावें, याची विवंचना ठेऊन पुस्तकें वाचण्याचा बहुत अभ्यास करून त्याचा विचार करावा. असें करितां करितां बुद्धि विशाळ होऊन ज्ञान होतें.

(६) आळस. हा मोटा शत्रु आहे. याला जिंकला पाहिजे. विश्रांति वेगळी व आळस वेगळा आहे. विश्रांति पाहिजे; परंतु आळस नसावा. ह्मणजे विश्रांतीचें कारण नसतां काम न करणें, रिकाम्या गप्पा मारणें, पडून

राहणें, या सर्वांचें नांव आळस. मनुष्यानें हें ध्यानांत ठेवावें कीं, आपला काळ फुकट जाऊं देऊं नये. मी काल किती शहाणा होतों, आज किती अधिक झालों, हें तपासावें. जसे सावकार व्याजाचा हिसेब पहातात, तसाच ज्ञानाचाही सर्वांनीं पहावा. त्यांत शिकणारे मुलींस तर तें अति आवश्यक आहे. मनुष्यांचें मन रिकाम्या पिशवीप्रमाणें आहे. जें जें भरावें तें त्यांत राहील आणि किती राहील याचा नेम नाहीं, एवढी मोठी ती पिशवी आहे. यास्तव त्यांत चांगल्या कल्पना भरून तें सुशोभित करावें.

(७) दया, ह्मणजे दुसऱ्याचें चांगलें करण्याकरितां झटणें, यास दया ह्मणतात. जों जों ज्ञान वाढतें तों तों दया वाढते. जों जों ईश्वराचें भय व ईश्वराविषयीं ज्ञान वाढतें तों तों दया वृद्धिगत होते. याचें कारण ईश्वर परम दयाळू आहे. हा त्याचा गुण आपल्यास समजला ह्मणजे तसें चालण्याची त्याची आज्ञा समजून ती आपण त्याचे भयानें मोडीत नाहीं. तो सर्वत्र प्रकाशमान आहे असें समजलें ह्मणजे आपल्या सारखी परक्याचे ठायीं बुद्धि होऊन दृष्टीमध्यें समता येते. तसेच दुसऱ्याची हकीकत समजून घेतली ह्मणजे त्याजवर दया करावी किंवा नाहीं हें समजतें. याजकरितां सर्व प्राणिमात्रावर दयाभाव असावा, व त्यांस विद्यादिकेंकरून उंच प्राणी करावें. शाळा घालणें गायन करणें, वाचणें, विचार करणें, या सर्वांचा हेतु

एकच आहे कीं, ज्या प्राण्यास शक्ति आहे त्यास सद्बुद्धि देऊन पहिल्यापेक्षां चांगला करावा. उदारबुद्धि व्हावी या करितां मुलास लिहिण्याचें सामान देण्यांत, बुकें घेण्यांत कमती करूं नये. यथाशक्ति दुसऱ्याचे मुलासही उत्तेजन देण्यास कमी करूं नये. दरिद्री, पीडित, रोगी, अज्ञानी यांस चांगलें तृप्त, निरोगी, ज्ञानी करण्याचा कळवळा राखावा हा सामान्य धर्म आहे. दुष्टकर्मी, व धूर्त इत्यादिकांची मात्र दया करणें ठीक नाहीं, तथापि त्यांस सुधारण्या विषयीं दयापूर्वक त्यांशींही वर्तावें हें योग्य आहे.

(८) अवधारणा, ह्मणजे जें वाचलें तें समजून ध्यानांत ठेवणें, त्याविषयीं विचार करणें आणि त्याप्रमाणें चालणें. सर्व शिकण्याचें फळ इतकेंच आहे कीं, सद्बुद्धि सत्कर्म, सद्गुण हे संपादन व्हावे. मन व बुद्धि मोठीं होऊन पदार्थांचें यथायोग्य ज्ञान व्हावें. बालत्वापासून अनेक प्रकारच्या भ्रांती असतात त्यांचा निरास व्हावा. सत्याची अभिरुचि लागावी. असत्याचा तिरस्कार व्हावा. लीनता, नम्रता, प्रगट व्हावी. द्वेष, मत्सर, क्रोध इत्यादि दुर्गुणांची शांति व्हावी. आणि वाईट वासना नष्ट व्हाव्या. सदुद्योगीं लक्ष जडावें. हे सर्व मुद्दे ध्यानांत ठेऊन ते आपल्या हातीं येतील अशी सर्व शिकणाऱ्यांनीं तजवीज करावी. एक किंवा दोन ग्रंथ वाचण्यानें विद्या होत नाहीं. अनेक ग्रंथांचें अवधारण झालें पाहिजे. याजकरितां जसें संसारसंबंधीं वस्त्रपात्र

संग्रह करितों त्याच प्रमाणें प्रत्येक घरीं ग्रंथांचा संग्रह करून त्याचा उपयोग करावा, हें फार अवश्यक आहे. स्वभाव एक प्रकारचा असतो पण तो अभ्यासानें दुसऱ्या प्रकारचा होतो, म्हणून त्यास विद्येची जरूर आहे. त्याचा लाभ मुलांस व मुलींस झाला नाहीं, तर तीं बुद्धिमान व विद्वान होणार नाहींत. यास्तव हा लाभ ज्या मुलींस आहे त्यांणीं आपल्यास मोठें भाग्यवान् समजावें.

मुलीची सासरी वागणूक

पद.

राग झिंजोटी–ताल–धुमाळी
(शुक चंचूतुनी–याचा०)

लहानपणा पासुनी पोशीलें ॥ दुग्ध पाजुनी मुलि वाढविलें ॥ द्वादश वर्षे तुज पाळीलें ॥ परवस्तू परि तूं ॥

सुधि सुज्ञानी कुलवान जनिता ॥ सौम्य कृपाळू वत्सल माता ॥ यांचे उदरीं जन्मा घेता ॥ बाळे तुज पति तो ॥

पतिसदनीं आनंदें रहावें ॥ श्वशुरश्वश्रु आश्रया जावें ॥ दुःख खेद ना मनिं मानावें ॥ परधन तूं बाई ॥

मातावंधूपितावियोगें ॥ दुःख मनीं तूं न

आणी गे ॥ सर्वाग्राहि तुज जाणी पति गे ॥ सुशील वर्ति हो तूं ॥

नित्यं पतिच्या कुशली रहावें ॥ तदाज्ञेसी मनिं मानावें ॥ रोषित कधिं ना स्वयें करावें ॥ पति लागुनि बाई ॥

पतिसत्कार्यी साह्यकरी तूं ॥ धर्मानुकुला होइ सुते तूं ॥ कीं भावित प्रभुची करुनि तूं ॥ साधी मुक्तीतें ॥

सौम्यवृत्ति ती संतत ठेवी ॥ जेणें जनिं तुजशोभा यावी ॥ सौजन्यानें कीर्ति व्हावी ॥ मृदुमितवच वद गे ॥

लज्जित स्मितवदना तूं व्हावें ॥ दुष्ट अशा कोपा त्यागावें ॥ आप्तजनांसि तूं सेवावें ॥ किंकरिं ठेवि दया ॥

एखादें राज्य काबीज केल्यावर त्या राज्यांतील प्रजेशीं ज्याप्रमाणें राजाला वागावें लागतें, त्याप्रमाणेंच किंबहुना त्याहीपेक्षां ज्यास्त सौम्यपणानें व शहाणपणानें आणि प्रेमानें **मुलीला सासरीं** वागावें लागतें. **संसार** हें एक लहानसें राज्यच आहे. तेव्हां **मुलीच्या आईबापांनीं** आपल्या विवाहित **कन्येच्या** हातीं **सासरची** पूर्ण सत्ता आल्यानंतर त्या सत्तेची तिला योग्य व्यवस्था करतां येण्याविषयीं काळजी वाहणें व उपदेश करणें अवश्यक आहे. **मुलीला सासरीं** पाठविणें हें आईबापांना दुःसह असून जन्मापासून ममतेनें व लाडिवाळपणानें वागविणाऱ्या आईबापांना सोडून परगृहीं

एकटें निघून जाणें हें मुलीलाही फार दुःसह आहे. सृष्टिक्रमाप्रमाणें ही गोष्ट अवश्य असल्यामुळें मोटमोठ्या सार्वभौम राजांनींही आपल्या लाडक्या **कन्या** सुशील व विद्वान अशा गरीब मुलांच्या स्वाधीन करून दूर देशांतील पर्णकुटींत राहण्याकरितांही पाटवून दिल्याचीं इतिहासांत उदाहरणें आहेत. तेव्हां ज्या ठिकाणीं कांहीं ओळख देखील नाहीं अशा घरीं राहून तेथील लहानापासून तों थोरापर्यंत सर्व मनुष्यांची प्रीती संपादन करणें आणि **पतीस** अंकित करून आपली त्याठिकाणीं छाप ठेवणें हें मुलीला किती दुर्घट आहे बरें ? याकरितां मुलीनें सासरच्या सर्व मनुष्यांशीं प्रेमानें वागलें पाहिजे. सर्व तरुण आणि सुशील मुलींनीं ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. पण जिला **सासर** म्हणजे काय व **नवरा** म्हणजे काय, हें पुरतें समजत देखील नाहीं अशा अल्पवयीं मुलीला हें दुःसाध्य होय. मुलीचें कल्याण करणें हें सर्वपरी तिच्या आईबापांच्या व **सासुसासऱ्यांच्या** हातीं आहे.

वृक्षावरील लतेप्रमाणें बाळपणापासून आईबापास चिकटून राहिलेली जी लाडकी **कन्या** ती एकाएकीं त्यांस सोडून परकीय गृहीं जाऊं लागली म्हणजे त्यांस किती वाईट वाटेल हें सांगण्याची जरूर नाहीं. कारण त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेलीं हजारों कुटुंबें निघतील. तरी हें मात्र खरें कीं आईबापांस जरी वाईट वाटलें तथापि तें सर्व एकीकडे ठेऊन त्या परकीय

परंतु कन्येच्या खरे मालकीच्या घरीं तिला कोणत्या रीतीनें सुख होईल, तिनें त्या ठिकाणीं कसें वर्तन ठेवावें वगैरे गोष्टींची आईबापांनीं तरतूद करून ठेवणें हें त्यांचें मुख्य कर्तव्य होय. हजार पांचशें रुपये घेऊन एखाद्या ह्मातारड्याला मुलगी दिली ह्मणजे त्याचा सर्वच प्रकार दुःखमय होतो.

अलीकडे परकीयांचे संगतीनें **स्त्रियांची** स्वतंत्रता व त्यांचे अधिकार या संबंधानें कित्येक लोकांची फार चमत्कारिक तऱ्हेची समजूत होऊन गेली आहे. सर्व लहान मुलींनीं व त्यांतून **सुनेनें** याप्रमाणें वागावें:-**वडिलांची शुश्रूषा करणें, सवतीशीं प्रियसखी प्रमाणें वागणें व पतीनें अपमान केला असतांही त्याजवर न रागावणें. स्त्रिया** जर स्वतंत्रता, अधिकार आणि योग्यता यांचे संबंधानें **पुरुषाशीं** समान आहेत तर **स्त्रियांनीं** वरील प्रकारचें ताबेदारीचें काम करावें ही एक मोठी शंका त्यांस घेण्याजोगी आहे. परंतु थोडा विचार केला तर या शंकेंत कांहीं अर्थ नाहीं, असें लक्षांत येईल. ज्याअर्थीं **स्त्रिया** या आपले आईबापांचे घरांतून निघून अगदीं अपरिचित व अश्रुत अशा घरीं येऊन त्यांस तेथील सर्व मनुष्यांची प्रीति संपादन करावयाची असते, इतकेंच नव्हे तर ती त्या घराची स्वामिनी बनते, तेव्हां अशा मनुष्यांना आपल्यास आवडतें करून घेण्याविषयीं स्त्रियांना किती जपलें पाहिजे हें सांगावयास नको. तेव्हां स्त्रियांचे अंगीं अशाप्रकारची

बुद्धि उपजण्यास त्यांच्या आईबापांनीं लहानपणापासू-न त्यांस शिक्षण दिलें पाहिजे.

हल्लीं **मुलीची सासरीं** जी वर्तणूक असते व तसें-च **सासरचीं** माणसें त्या **मुलीशीं** ज्या रीतीनें वागतात, त्याचे योगानें अनेक कुटुंबांनीं एकमेकांवर प्रीती करावी हा जो **विवाह**कर्माचा मुख्य फायदा तो एकीकडे राहून उलट त्यांच्यांत कलागती व वैमनस्यें उत्पन्न होतात. आणि या वैमनस्याचा असा भयंकर परिणाम घडून येतो कीं, त्यापासून विवाहकार्यांतील मुख्य भाग जो नवरानवरीचें ऐक्य, तें एकीकडे राहून-त्या नूतन **स्त्रीपुरुषांचें** जोडप्यांतही अप्रीति व अविश्वास उत्पन्न होतो. आणि असें झाल्यानें घरामध्यें भिन्नाचार व तंटे उपस्थित होऊन मोठें नामांकित व अनुदार घराणें असलें, तथापि थोड्या काळांत त्याची वाताहात लागून जाते. या कामीं दोघांकडूनही चुका होतात. ह्मणजे असें:-सर्वापेक्षांही उभयपक्षांकडून विशेष ही चूक होते कीं, लग्न करावयाचें ह्मटलें ह्मणजे नवरान-वरीचे फायद्याकडे, हिताकडे व सुखाकडे बिलकुल लक्ष न देतां दोनही कुटुंबांतील माणसें आपल्या मर्जी-प्रमाणें व लौकिकाप्रमाणें वागून सरासरी शोभेकरितां नवरानवरी उभीं करितात. प्रस्तुतचे विवाहाचे प्रकारास अनुसरून एका कवीनें ह्मटलें:-

कन्या वरयते रूपं । माता वित्तं पिता श्रुतं ॥
बांधवाः कुलमिच्छन्ति । मिष्टान्नमितरेजनाः ॥

लहानपणीं **मुलीला नवरा** कसा पाहिजे ह्मणून विचारलें तर चांगला **गोरागोमटा**, सुरेख हवा असें ह्मणते. कारण ज्या प्रमाणें **सुंदर स्त्रियांकडे पुरुषांचें** तद्वतच सुंदर **पुरुषाकडे स्त्रियांचें** मन स्वाभाविक ओढतें. आतां **स्त्रियांचे** नुसते स्वरूपाकडे लक्ष देणेंही योग्य नाहीं. कारण मनुष्याला मुख्य भूषण ह्मटलें ह्मणजे सद्गुण होय. परंतु सुंदरपणा हा दृष्टिरम्यतेचा एक मुख्य भाग असल्यामुळें जनांचें चित्त तिकडे लागणें साहाजिक आहे. सद्गुण आणि सुशीलपणा हीं अनुभवांतीं कळतात. आणि यामुळेंच स्त्रियांना अज्ञानपणामध्येंही समजण्याजोगा जो मुख्य भाग तेवढा आपले पतीचे अंगीं असावा असें तिला वाटतें. ही गोष्ट कन्येची झाली. आतां तिची आई असते तिला वाटतें कीं आपल्यास मिळणारें सोयरें चांगलें सधन व सुखी असून मुलीचे आंगावर चार टळक टळक डागडागिनें पडतील अशी सोय झाली पाहिजे. बापाला असें वाटतें कीं ज्यांच्याशीं आपल्याला सोयरीक करावयाची ते चांगले अब्रुदार व लौकिकवान असावे ह्मणजे आपल्याला भूषण आहे. मुलीचे बंधूंना असें वाटतें कीं, आपल्याला मेहुणे चांगले कुळांतले, हौशी, व रंगेली, असावे ह्मणजे बरी बहार होईल. ही गोष्ट मुलीच्या मुख्य आप्तांची झाली. याखेरीज ज्या आत्या, माम्या, मावश्या, काक्या, भावजई, आणि इतर सुहृत्संबंधी मंडळी राहिली त्यांस लुगडें, चोळीं, नारळ व चमचमित घीशक्कर

झाडण्यास मिळाली, ह्मणजे तीं सर्व होळीच्या होळकरां. प्रमाणें होऊन कार्य आटोपतांच चोहोंकडे पळून जातात.

भाग पहिला समाप्त.

भाग २ रा.

॥ पद ॥

राग—आनंदभैरवी; ताल—दादरा

(" काय मला भूल पडली " या चा.)

दुःखद कां श्वशुरवास मुलिसि वाटतो ॥ श्वशुरगृहीं स्थिति बघुनी जीव पोळतो ॥ ध्रु ॥ विहिणी माना पमान तिजशि जाचतो ॥ पुढति तिचा पति वयस्क प्राण होइ तो ॥ दुःखद तो वाटुनि मग सौख्य अर्पितो ॥ १ ॥

मुलाकडच्या पक्षाचा सर्व झोंक फारच मानाचा असतो. तथापि त्यांत मुलाचे आईच्या एकंदर बातबेतांत व विचारांत आणि मुलीच्या आईच्या विचारांत जमीनअस्मानाचें अंतर असतें. ह्मणजे मुलीचे आईला—हुंडी पटवायाचा प्रसंग असेल तर तो खेरीज करून बाकीचे प्रसंगीं—केवळ मुलीचे कल्याणाचीच विशेष कळकळ असते. तथापि हें खरें कीं, जर भरपूर डागिने अंगावर पडतात असें वाटलें तर मग सुखाकडे ती फारसें लक्ष पोंचविणार

नाहीं. परंतु आपला थाटमांड व बातबेत कसा राहिल याची तिला विशेषशी पर्वा नसते. कारण प्रस्तुतचे विवाहविधीमध्यें मुलीकडील पक्षाचा एकंदर मान कमी असून मुलीचे आईला तर पुष्कळच ताबेदारी सोसावयाची असते. तेव्हां सरासरी विहीण फारशी खाष्ट न मिळतां फारशा रुसण्या फुगण्यावांचून एकदां कार्य तडीस जावें, इतकेंच ती इच्छित असते. पण मुलाचे आईचा प्रकार तसा नाहीं. लग्नांतील पुष्कळ सोहोळे व ऐश्वर्य भोगण्याचा तिला अधिकार असतो. यामुळें मुलाची आई प्रथम सोयरें कसें आहे, आपले मानापानाला विहीण कितपत जपेल, रासन्हाणीं वगैरे बातबेत ठीक उतरेल किंवा नाहीं, आपण रुसून बसलों असतां आपली नीट समजावणी करून विहिणी आपल्यापुढें नाक घांसतील कीं नाहीं, पायघड्यांचा थाट जमेल कीं नाहीं, इत्यादि भिकार गोष्टींचीच विहिणींना मोठी पंचाईत पडलेली असते. आणि वरील थाटांत कांहीं बिघड होईल, याकरितां त्याजबद्दल अगाऊ ठराव करावे लागतात. हे सर्व बातबेत ठीक असले तर मग मुलीमध्यें जरी कांहीं गोम असली तथापि तिकडे कोणी विशेषसें लक्ष देत नाहीं. खेरीज वर सांगितल्याप्रमाणें जरी कितीही ठराव झाले तथापि लग्नांत शेवटीं रुसवा होऊन विहिणीविहिणींचे व होतां होतां व्याह्याव्याह्यांचे तंटे होऊन वैमनस्याची सुरवात होते. परंतु चालू कार्यांत विघ्न होऊं नये ह्मणून जमलेले वऱ्हाडी त्या

उभयतांची कशी तरी एकदां समजावणी करून मिष्टान्ना-च्या लाग जाऊं देत नाहींत. पण शेवटीं वरील सोयऱ्या-मध्यें जें एकदां वितुष्ट पडतें तें बहुधा पुढें नवरानवरी-च्या व त्या उभय कुटुंबांतील सर्व मनुष्यांचे सुखाचें वाटोळें करण्यास कारणीभूत होतें.

हा सर्व समारंभ आटोपला "ह्मणजे **मुलीनें सासरीं कसें वागावें,**" याचा तिचे आईनें तिला उपदेश करायाचा, किंवा **मुलाचे आईनें** आपले **सुनेस** सद्वर्त-नाचा मार्ग दाखवावयाचा, तो एकीकडे राहून **मुलाची आई** विहिणीवरील सर्व राग नंतर **सुनेवर** काढण्याची सुरवात करते.

ज्या गोष्टी बद्दल मुलीचे आईला फार वाईट वाटेल अशा गोष्टीचे संबंधानें नेहमी वाईट बोलणीं त्या मुली-चे समक्ष बोलावयाचीं, तिच्या खाण्यापिण्याची हेळसांड करावयाची, तिला नाहीं नाहीं तीं कामें सांगावयाचीं, ती वयांत आल्यावर तिचे संगतीं नवरा चांगल्या रीतीनें वागून आपला सूड उगवण्यांत कमीपणा येईल असें समजून मुलाचे मनांत जेणेंकरून तिजवि-षयीं अप्रीति उत्पन्न होईल अशा गोष्टी हमेषा सांगा-वयाच्या, अशा जाचणुकीनें ती मुलगी अगदी कंटाळून व फार त्रासून जाते. तिला सासऱ्यांहून कधीं एकदां माहेरीं जाईन असें होतें. पण सासुबाई तिला कुठल्या जाऊं द्यायला! कारण सुनेच्या संबंधानें तिला अनन्याधि कार व सार्वभौमसत्ता प्राप्त झालेली असते. पुढें मुलगी

फार कंटाळली असें तिच्या आईबापांस वाटलें व तिला नेहमीं होणारा सासुरवास त्यांचे कानीं आला, ह्मणजे मुलीस आणण्याकरितां ते बलावणें पाठवितात. पण सासुबाई कुठल्या एका बलावण्यानें मुलीस पाठ- वावयाला! ! इतकेंच नव्हे, पण सुनेजवळ वाचलेली कर्मकटकट पुन: त्या बलावणेकऱ्यास देखील सांग- ण्याची सुरवात होते. मिळून अशीं कित्येक बलावणीं परत गेल्यावर पुढें मुलीचा बाप किंवा आई यांस समक्ष येण्याचा प्रसंग येतो. तीं आल्यानंतरही पुनः विहिणीची सुरवात तीच. शेवटीं तीं बिचारीं आपल्या मुलीची कशी तरी नीट नांदणूक व्हावी ह्मणून विहिणीबाईची समजूत घालून एकदां मुलीला घेऊन जातात.

ही मुलगी घरीं गेल्यानंतर तिच्या आईबापांनीं तरी झाले गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून स्वस्थ बसावें; पण तेंही नाहीं. मुलीस झालेल्या सासुरवासाची कहाणी सांग- ण्यास तींच उलट तिला उत्तेजन देतात, आणि मुलीला तरी प्रीतीचा अनादी ओढा माहेरचाच असल्या मुळें तीही सर्व इत्थंभूत हकीकत सांगण्याची सुरवात करिते. कारण, अगोदर तिचे तें मनांत असून खेरीज आईबापांकडून उत्तेजनही मिळतें. मग काय! घडलेले हकीकतीस आणखी तिखटमीठ लावून ती सांगते. जगांत असा मनुष्य विरळा मिळेल कीं, ज्यास मर्मभेदक भाषण व निंदा सहन होईल. तशांतून ऐकीव गोष्टी

वरून परस्परांविषयीं वैरभाव मनांत ठेवणें हा अशिक्षित स्त्रियांचा मोटाच दुर्गुण आहे. एकाद्या बाईस सहज जर कोणी ह्मटलें कीं, "तुमची शेजारीण तुह्मांला कज्जेदलाल ह्मणते, असें माझे मैत्रिणीला तिची शेजारीण सांगत होती, असें ती माझे जवळ बोलली" तर येवढ्या कर्णोपकर्णी ऐकलेल्या गोष्टीवर विश्वास ठेऊन जरी शेजारणीशीं तिचें सख्य असलें तरी देखील तें या निराधार व ऐकींव गप्पेवरून सर्व फुकट जाऊन, ती मनांत मोटा रोष धरून मुद्दाम होऊन त्या शेजारणीशीं तंटा करण्यास जाईल.

आतां सर्वच स्त्रिया अशा तऱ्हेच्या कज्जेदलाल असतात, असें आमचें ह्मणणें नाहीं; परंतु वरील प्रकारच्या स्त्रियांची संख्या एकंदरींत बरीच, किंबहुना शेकडा नव्याण्णव ह्मणण्या सारखी निघेल. याचें कारण अशिक्षितपणा व अज्ञान होय. आतां स्त्रियांस आह्मीं जो दोष दिला तशा प्रकारचे गुण पुरुषांतही आढळतात, हें येथें सांगणें रास्त आहे. कारण, एकतर्फी लिहिण्यानें लेखाचें महत्व कमी होतें, असें एका विद्वानाचें ह्मणणें आहे. स्त्रियांचे दुर्गुणाचें निदर्शन करतांना पुरुषांचे दुर्गुणही जगापुढें मांडून त्या परस्परांतील न्यूनाधिकपणा दाखविला पाहिजे.

स्त्रियांप्रमाणेंच पुरुषामध्येंही प्रकृत दुर्गुण असतो ह्मणून जें आह्मी वर ह्मटलें आहे, तें जरी खरें आहे, तथापि त्याविषयीं स्त्रिपुरुषांचें मान ताडून पाहि-

लें असतां जमिनअस्मानाचें अंतर दृष्टीस पडेल. ह्मणजे वरील दुर्गुण त्यांचे ठिकाणीं आहेत अशी स्त्रियांची संख्या जर शेंकडा ९९ मिळाली, तर पुरुषांची फार झाल्यास पांच मिळेल. याचें कारण सुशिक्षा होय. तशांतून सोयरगतीमध्यें तर स्त्रियांचे मनांत जो द्वेषभाव येतो, तो विलक्षण असून खेरीज ती निंदा किंवा कुटाळी मुलीचे तोंडांतून ऐकि- ल्यास मग तर बोलावयासच नको. क्षुल्लक कारणा- वरून तंटयास येणें व तंटा सुरू झाला ह्मणजे उखाळ्या पाखाळ्या काढून नेहमी मनांत आढी धरणें, हे दुर्गुण स्त्रियांत बहुधा असतात. हा अनुभव सर्वांस आहेच. मग मुलाचे आईकडे वरचढपणाचें नातें असून ती जर निंदा करील तर मुलीच्या आईला फार राग येईल हें उघड आहे. तेव्हां परस्परांमध्यें अशा रीतिनें वैमनस्य उत्पन्न होतें.

असो. अशा प्रकारें मुलीचे सासरच्या माणसांनीं तिच्या आईबापांची केलेली निंदा त्यांणीं मुलीचे तों- डांतून चांगली तिखटमीठ लावून ऐकिली ह्मणजे मुली- चे आईला जो द्वेष उत्पन्न होतो, त्या पुढें एखाद्या बादशाहाचा आपले शत्रूविषयींचा रागही तुच्छ होय. असो, तिला किती जरी राग आला तथापि ति- चे हातीं असा कांहीं अधिकार नसतो, कीं बुवा उठेल आणि मुलीचे सासूला किंवा तिच्या आप्ताला जाऊन शिक्षा करील! ! परंतु उलट तिला आपला राग विहि-

णीस न दाखविण्याजोगा तिजवर तिचा धाक असतो. कारण बिहिणीशीं तंटा बखेडा केला तर ती आपल्या मुलीला जास्तच जाच करील अशी तिला धास्ती असते. आतां असा जर प्रकार आहे, तर मुलीचे आईनें आपला सर्व राग गिळून जाऊन आपल्या मुलीची चांगली समजूत करून सासूजवळ तिला नीट रीतीनें वागण्याविषयीं उपदेश करावा. परंतु आरंभापासून सर्वच प्रकार अज्ञानपणाचा झालेला असतो त्यामुळें तिला ही अक्कल सुचणार कोठून! असो, याप्रमाणें मुलीचे तोंडांतून निंदा ऐकिल्यानें पित्त खवळून जाऊन तिला सदुपदेश करण्याचें तर एकीकडेसच राहिलें; परंतु उलट तिला सासूची अवज्ञा व अपमान करण्याविषयीं जास्त उत्तेजन मिळतें. सासूनें सांगितलेलें काम ऐकलें न ऐकलेंसें करावें; जावा, नणदा इत्यादिकांशीं उद्धटपणानें वागावें, सर्वदा रागावलेलें असावें, आपल्याला होईल तेवढें काम करून जास्त त्रास देऊं लागल्यास करीत नाहीं ह्मणून साफ सांगावें, असा मुलीस उपदेश होऊं लागतो. मग काय !! मुलगी ती तर बोलून चालून अज्ञानच असते, आणि सासूच्या त्रासदायक वागविण्यानें ती कंटाळलेली असून खेरीज आईकडून अशी फूस मिळाल्यावर मग ती कमी कशाला करते?

बायकांचे तोंडांत कोणतीही गोष्ट रहात नाहीं हें प्रसिद्ध आहे. या कामीं त्यांचा स्वभाव इतका उतावळा

असतो कीं, त्यामुळें आपलें प्रत्यक्ष नुकसान होण्याजोगें आहे असें जरी त्यांस माहीत असलें तरी ती गोष्ट त्यांस पोटांत ठेवतां येणार नाहीं. आपल्या मुलीनें विहिणीची सांगितलेली कागाळी केव्हां एकदां शेजारणीस सांगेन अशी तिला घाई होऊन तिचें पोट फुगून जातें. असो, मुलीला वरील प्रकारचा उपदेश करतांच शेजारणीस तो सर्व कावा सांगण्याकरितां ती मुद्दाम आपले घरून उठून तिजकडे जाते. तेथें गेली ह्मणजे आमचे विहिणीनें असें करावें कां? तसें करावें का? ती अशीच आहे ! ! तिची मुलगी तशी आहे ! ! इत्यादि प्रकारानें यथेच्छ निंदा करून घरीं येते, तेव्हां तिला समाधान वाटतें. पुढें तिच्या किंवा विहिणीच्या आप्तां पैकीं कोणी भेटल्यास हीच कर्मकटकट ! ! असो या प्रमाणें मुलीचे आईचे तोंडांतून अशीं ज्याचे त्याचे जवळ मुक्ताफळें निघूं लागलीं ह्मणजे एकीनें दुसरी जवळ व दुसरीनें तिसरीजवळ असी लावालावीची परंपरा लागून अखेरीस मुलीचे सासूचे कानांत तिच्या विहिणीनें केलल्या निंदेचा पाऊस पडतो. मग काय? अगोदरच ती रुद्रावतारी झालेली असते. आणि त्यांत विहिणीचे अशा चेतवण्याची भर पडली ह्मणजे, ती आपलें उग्र **भीमरूप** प्रकट करून लगेच **सुनेला** बलावण्यावर बलावणीं पाठवून घेऊन येते. कारण, त्या उग्रस्वरूपाचा प्रताप दाखविण्याला ठिकाण कायतें तेवढेंच असतें ! ! मुलीचे आईबापांचा सर्व राग

काढावयाचा मुलीवरच. कारण मलीचे आईला प्रत्यक्ष शिक्षा करण्याचा हिला कांहींच अधिकार नसतो. मिळून या उभयतां विहिणींचे कलागती पासून त्रास, दुःख, व सासुरवास काय तो त्या बिचाऱ्या गरीब पोरीला ! ! !

भाग दुसरा समाप्त

भाग तिसरा.

मुलीची सासरी वागणूक

कामदा.

राग अलैया बिलावल–ताल धुमाळी.

(" खेळ चांगला " या चा·)

सासुचे गृहीं नित्य राहुनी ॥ काळ घालवी प्रेम दाऊनी ॥ आवडे जनां सून ती अशी ॥ जाण आपुली कन्यका जशी ॥

मुलीचें लग्न होऊन ती सासरीं गेली म्हणजे दिवसेंदिवस तिणें सासुसासऱ्याला, इतर आप्तांला व आपल्या प्रिय पतीला सुख देऊन त्या सर्वांची प्रीति संपादन केली पाहिजे. तिणें माहेरचा ओढा सोडून देऊन सासर हें आपलें घर, सासू सासरे हे आपले सेव्य, व आपला प्रियपति हेंच आपलें दैवत,

अशी आपली भावना ठेविली पाहिजे; याकरितां तिणें माहेरच्या मनुष्यांवरील ममता कमी करावी, किंवा त्यांचा समाचार घेऊं नये असा अर्थ नाहीं. तिणें यथाशक्ति आपल्या आईबापांचा समाचार घेऊन त्यांस होईल तो पावेतों मदत करावी हें योग्य आहे. हें सांगण्याची देखील गरज नाहीं कारण, कारण आईबापांवर प्रीति करण्याची तिला जन्मापासून-च संवय असते. तेव्हां तें सांगण्याची गरज नाहीं. परंतु सासरचे मनुष्यांवर प्रीति करण्याचा तिला अभ्यास करावयाचा असतो. आतां मुलगी वयांत आल्या-नंतर जगाच्या नियमाप्रमाणें ती आपले पतीवर जरी प्रीति करते तथापि त्या प्रीतीमध्यें, व तिणें आपला व व पतीचा संबंध ओळखून आणि आपले व पतीचे हक्क जाणून जी पतीवर प्रीति करावयाची त्यांत अंतर असतें.

अलीकडे लहानपणीं लग्न करण्याची चाल पडल्या मुळें मुली आपला सासरच्या मनुष्यांशीं काय संबंध आहे हें समजत नाहीं. आईबापांचे आग्रहास्तव व आपल्या बरोबरीच्या लहान मोठ्या मैत्रिणींचें पाहूनच ती काय तें सासरीं राहण्याचें कबूल करते. वास्तविक सासरीं राहण्याची तिच्या अंतःकरणांत इच्छा नसल्यामुळें केवळ परकीं अशीं जीं सासरचीं मनुष्यें त्यांजवर तिणें प्रीति तरी कशी करावी? " आई गोड किंवा खाई गोड " अशी एक प्रचारांत

ह्मण आहे. तिचा अर्थ असा कीं, मनुष्याची प्रीति आईवर किंवा आई प्रमाणेंच जो आपलें संगोपन करून ममता करतो व खाण्यापिण्याची काळजी घेतो, त्याजवर असते. आईवर तरी प्रीति असण्याचें कारण, ती जन्मापासून खाणें पिणें व लालन पालन करिते हें होय. ज्या मुलांची आई लहानपणीं मृत झाली असते, तीं, आई प्रमाणेंच लालन पालन करणारी जी दाई वगैरे कोणी असते, तिजवर अतिशय प्रीति करितात. किंवा आई जिवंत असतांही एखाद्या ममताळू मनुष्या-वर मुलांची प्रीति असते. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, प्रीति ही लालनपालनानें जडलेली असते. आतां मनुष्य ज्ञानी होऊन आपले स्वाधीन झालें ह्मणजे त्यास सारासार विचार समजूं लागून प्रीति कोठें ठेवावी व अप्रीति कोठें करावी हें जाणण्याची शक्ति येते. परंतु हें समजण्यास ज्ञानाची गरज असते. तथापि हल्लीं ज्या वयामध्यें मुलांचीं लग्नें होतात त्या वयामध्यें त्यांस वरील ज्ञान असण्याचा संभव नाहीं. यामुळें नवरा नवरी हीं उभयतांही आपापले आईबापांवर प्रीति करीत असून परस्परांचे संबंधाविषयीं अपरिचित व अज्ञानी असतात.

आतां मुलीचें लग्न होऊन ती सासरीं गेली ह्मणजे ती अल्पवयी असल्यामुळें तिचा सर्व ओढा अर्थातच आईबापांकडे असणार. तेव्हां तिला तो विसर पडून तिणें आपणावर प्रीति करावी ह्मणून सासुसासऱ्यांनीं

व त्यांतही मुख्यत्वेंकरून सासूनें विशेष काळजी घेतली पाहिजे. परंतु अलीकडे सुनबाई घरामध्यें येतांच तिजवर कामाकाजाचें व अदबीचें जे बोजें पडतात, त्यांचे योगानें तिचे मनाला जास्त त्रास व दुःख होऊन तिचे अंतःकरणांत सासरचे मनुष्यांविषयीं वाईट बुद्धि उत्पन्न होते. सर्वांहून त्या मुलीवर विशेष प्रीति करणार ह्मटला ह्मणजे काय तो पति होय. परंतु त्याणें तर तिच्याकडे पाहणें देखील अमर्यादा समजली जात असल्यामुळें, आणि अज्ञान दशेमुळें तोही बायकोशीं आपलें कर्तव्य काय आहे हें जाणीत नसल्या मुळें, तिकडून कांहींच उपयोग होत नाहीं सासूचा प्रकार तर वर सांगितलाच आहे. आतां मुलीला कामकाज सांगण्याचे संबंधानें तिच्या सासूला आह्मीं जो दोष दिला आहे त्याजवरून कित्येकांस असें वाटेल कीं, ही रीत फारच गैर आहे, सुनेला पाटावर बसवून ठेवून सासूनें हमाला सारखें खपावें हा कांहीं न्याय नाहीं.

सुनेनें सर्व कामकाम आटोपून खेरीज सासूची व नवऱ्याची शुश्रुषा केली पाहिजे. सदर स्त्रीशिक्षणामध्यें लहान मुलीस अशी फूत मिळूं लागली ह्मणजे त्याचा परिणाम फारच वाईट होईल, आणि नवरा जरी समजुतदार असला तथापि त्याणेंही आपल्या आईचे मर्जीविरुद्ध बायकोला डोक्यावर चढवून आईचा अपमर्द करणें हें योग्य नाहीं, असें दूषण देण्यास

जे कित्येक भोळसर व स्त्रीशिक्षणाविषयीं नाकें मुरडणार गृहस्थ असतील ते शेवटीं ह्मणूं लागतील कीं, आतां काळच फिरला. स्त्रिया शहाण्या व्हाव्या ह्मणून लोकांनां वाटूं लागून त्यांजवर नवऱ्यांनीं प्रीति कशी करावी याचे निबंध लिहिण्याचा प्रसंग येऊं लागला. आणि त्याचा परिणाम काय? तर सासूनें सुनेला काम सांगूं नये व नवऱ्यानें तर तिला डोईवर चढवावी. इतक्या बेतावर येऊन शेवटीं ते ह्मणतील कीं, आतां हें कलीचें माहात्म्यच असें आहे. दिवसेंदिवस बायकोचें माहात्म्य वाढून आईबापांची हेळसांड होणार, ह्मणून साधुसंतांनीं भाकित करून ठेवलें आहे, त्याचा अनुभव येणारच. कलियुगामध्यें लोकांची स्थिति कशी होईल या विषयीं तुकोबानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे:—

पलंगीं बैसवूनि राणी। माते हातें आणवी पाणी॥
स्त्रिये पाटावांची चोळी। माता अखंड चिंध्या गाळी॥

आतां कित्येक ठिकाणीं वरील भोळसर लोकांची समजूत भलतीच होईल, त्याला आमचा कांहीं इलाज नाहीं. परंतु वास्तविक विचार केला असतां स्त्रीशिक्षणाविषयीं आमचें मत मुळींच तसें नसून स्त्रियेला पाटावर बसवून आईला काम करण्यास सांगावें असें आह्मीं केव्हांही प्रतिपादन केलें नाहीं.

तथापि हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, मुलाचे आईबाप आपल्या मुलाचें लग्न करून देऊन आयुष्यांतील अतिशय महत्वाचा जो स्त्रीपुरुषांचा निकट संबंध

तो जोडून दिल्यावर त्यांणीं त्या उभयतांमध्यें जेणेंकरून प्रीति व विश्वास उत्पन्न होईल त्या रीतीनें त्यांस वागविलें पाहिजे. शेंकडों रुपये खर्च करून घरांत जी सून आणावयाची व जिला सर्व घरदाराची आणि कुटुंबी मनुष्याची अधिकारी, स्वामिनी आणि संबंधी बनवावयाची, तिला नाखुष करून आपणाविषयीं व आपल्यासंबंधीं लोकांविषयीं तिच्या मनांत अप्रीति व अविश्वास उत्पन्न करणें अप्रशस्त होय.

हें कामकाज करण्याकरितां व ताबेदारी बजावण्याकरितांच जर मनुष्य पाहिजे असेल, तर त्या करितां पैसे खर्च करून आपल्या घरादाराची मालकी ज्याच्या स्वाधीन करावयाची असें मनुष्य आणण्यापेक्षां एकादा नोकर ठेवला तर त्याहीपेक्षां जास्त हितावह होऊन आपला हुकूम जास्त काळजीनें व सक्तीनें तो ऐकेल असें करतां येईल. आणि इतकें करून कदाचित् तो आपल्या मर्जीविरुद्ध किंवा निष्काळजीनें वागला तर त्यास एकदम हांकून देतां येईल. परंतु सुनेचा प्रकार तसा नाहीं. तिजकडे कालांतरानें घरादाराची सर्व मालकी सोंपवावयाची असते; याजवरून तिच्या अंगीं दक्षता, सद्गुण, आणि सासरच्या मनुष्यांविषयीं प्रेम कितपत असलें पाहिजे, हें येथें सांगण्याची जरूर नाहीं. आणि तिच्या अंगीं जर प्रेम नसेल तर जोंपर्यंत तिजवर सासूचा दाब असून तिचें कांहीं चालत नसेल तोंपर्यंत ती कांहीं बोलणार नाहीं—परंतु जेव्हां संसा-

रामध्यें तिचें प्राबल्य वाढून सासू सासऱ्यादिक वडील माणसांस वृद्धापकालामुळें तिचे हाताखालीं दिवस काढण्याचा प्रसंग येईल, तेव्हां तीही पूर्वीचें सर्व उसनें काढून घेतल्यावांचून राहणार नाहीं, अशा प्रकारचीं शेंकडों उदाहरणें आपल्या अनुभवास येत आहेत.

आतां सासूनें सुनेचे हाल केले किंवा तिला सासुरवास केला ह्मणून सुनेनेंही तसेंच करावें, हें कुलीन मुलीस योग्य नाहीं खरें; परंतु त्या सुनबाईचे ज्ञानास लहानपणापासून सुशिक्षणाचा विटाळ देखील झालेला नसतो, यामुळें तें थंड पाण्यांत टाकलेल्या तुपाचे थेंबा प्रमाणें संकुचित व सारासारविचाररहित झालेलें असतें. येऊन जाऊन तिला सन्मार्गाचा कित्ता घेण्यास काय ती सासूबाई! पण तिचे तोंडांतून शिव्या. अपशब्द व कुजकट संभाषणें यां वांचून सुबोध वचनें कधींच ऐकिलेलीं नसतात, यामुळें सुनेसही पुढें तोच कित्ता लागतो.

जी सासू आपल्या सुनांपासून आपल्यास सुख व्हावें असें इच्छित असेल, तिनें स्वतःच्या सासूला किंवा वडील माणसांला सुखी ठेवून व त्यांची आज्ञा पाळून पुढील संततीस कित्ता लावून दिला पाहिजे. तसें न करितां तीच जर आपल्या सासूचा छळवाद करीत असेल तर तिची सूनही पुढें तोच कित्ता घेईल.

सद्गुणसंपन्न अशी मुलगी सासूचे दुर्गुण जरी पहा-

कू असली तथापि ती त्यांचाच आंगिकार न करितां उ-लट आपल्या सुस्वभावानें सासूचेही दुर्गुण काढून टाकिते. परंतु अशा स्त्रिया फार थोड्या; आणि तशांतून दुसरें असें कीं, मुलीला सन्मार्गास लावण्याचें ज्या आईबापां-चें व सासू सासऱ्यांचें काम, त्यांणींच जर आपल्या क-र्तव्याची हेळसांड केली. तर मग त्या मुलीचे अंतःकर-ण तरी सुप्रकाशित व्हावें कसें! आणि तिला जर सा-ंसारविचार समजला नाहीं, तर तिजपासून सासू इत्यादिकांस सुख कोठून होईल! याकरितां विशेषें-करून बायकांचीं अंतःकरणें सुशिक्षित व सन्मार्गग्राहक असलीं ह्मणजे त्यापासून कुटंबामध्यें संतोष व ऐक्य यांचीं वृद्धि होऊन परस्परांस परस्परांपासून अगणित सुखाचा लाभ होतो. व सुनेस "परगृहास अति दुः-खद" असें जें कवींनीं भाकित करून ठेविलें आहे. त्या-चा खरा अर्थ व अनुभव समजून ती सासरच्या मनु-ष्यांवर व संपत्तीवर मिळविलेल्या स्वामित्वाचा पूर्ण सुखानुभव घेतें.

एका सुशील सुनेनें आपल्या शहाणपणानें सद्गुणानें सासूच्या हेकड व त्रासिक स्वभाव ताळ्या-स आणून तिच्या पासून आपल्या आजेसासूस होणा-ऱ्या दुःखांतून फार शहाणपणानें सोडविलें आहे.

भाग १ ला समाप्त.

भाग ४ था.

मुलीची सासरी वागणूक

भजनी गीत.

राग–झिंझोटी; ताल-धुमाळी.

('शुक चंचूंतुनी' याचा.)

छळितां सासू सुनेलागीं ॥ ती न मोजितें मग ति-
जलागीं ॥ संसारासी लावून आगी ॥ दुर्दशा करिती ॥१॥
सून काळें कर्ती होतां ॥ मग सूनें सासुसी छळितां ॥
दुःख तिचें तें वर्णन करितां ॥ मति माझी खुटते ॥२॥

एक कर्कश व खाष्ट बाई आपल्या सासवेचा पुष्कळ दिवसपर्यंत जाच सोसून पुढें मोठी झाल्यावर जेव्हां सर्व संसार तिचे हातांत आला व ती ह्मणेल तसें होईल असा जेव्हां पति इत्यादिकांवर तिचा पूर्ण अमल बसला, तेव्हां तिणें आपल्या सासूचा सूड उगविण्यास आरंभ केला. या योगानें घरांत तंटे व मारामाऱ्या होऊन कुटुंबांतील सर्व मनुष्यांस मोठा त्रास होऊं लागला. सासू फार वृद्ध व अशक्त झाली असल्यामुळें ताज्या रक्ताचे सुनेपुढें तिचें कांहीं चालेना. ती तिला हरएक संबंधांत फार दुःख देऊं लागली. तिच्या जेवणाखाण्याची अव्यवस्था करावी;

वस्त्रपात्राची वेळच्या वेळीं सोय करूं नये, व जेव्हां तेव्हां तिला हिडिसफिडिस् करून तिचा उपमर्द करावा, असा या खाष्ट सुनबाईनें क्रम चालविला. घरांत या द्वाड सुनबाईची एक सुनबाई होती. ती वयानें जरी लहान—ह्मणजे सुमारें १५।१६ वर्षांची होती, तथापि ती सुशील व सद्गुणसपन्न असून स्वभावानें फारच गरीब व ममताळू होती. तिच्या माहेरचें घराणें थोर असून तिला लहानपणापासून चांगलें शिक्षण असल्यामुळें तिची बुद्धि पोक्त झाली होती. तिलाही आपल्या सासूचा जाच कमी होता असें नाहीं, परंतु ती समजुतदार व विचारी असल्यामुळें कोणतेही तऱ्हेनें उलट जबाब न देतां सर्व गोष्टी ती निमुटपणें ऐकून घेत असे. तथापि आपल्या सासूपासून आजे सासूला होणारा त्रास पाहून तिला फार वाईट वाटत असे. परंतु बिचारी करते काय ? सासूच्या कडक स्वभावापुढें तिचें कांहीं चालत नसे. सासूच्या मर्जीविरुद्ध तिणें त्या ह्मातारीचें कांहीं काम काज केलें, कीं लगेच तिचीच खरडपट्टी निघून ह्मातारीला दुप्पट त्रास होत असे. अशा रीतीनें ती ह्मातारी तर अगदीं कंटाळून आपली कांहीं तरी तजवीज करण्याविषयीं आपल्या मुलाची प्रार्थना करूं लागली. मुलास, तिला होणारा त्रास न खपून शेवटीं त्याणें तोड काढली कीं, त्या ह्मातारीनें शे

[illegible] पडलें होते

त्यांत वेगळें रहावें, असें ठरवून बिचाऱ्या त्या म्हाता-ऱ्रीला थोडीं भांडींकुंडीं व कांहीं चिरगट पांघरूण दे-ऊन आणि सहा महिन्यांची तिची खाण्याची सोय करून ज्या घरामध्यें तिणें मालकीनें व सुखानें जन्म घालविला त्या घरांतून शेजारचे झोंपड्यांत तिचें बिऱ्हाड नेऊन ठेविलें. या व्यवस्थेनें म्हातारीला किती बरें वाईट वाटलें असेल? पण उपयोग काय! सत्ते-पुढें शहाणपण नाहीं हें उघड आहे. वृद्धापकाळा-मळें तिचे हातांतील गृहकृत्याची सर्व मालकी सुने-कडे गेल्यामुळें ती निरुपाय होऊन शेजारचे झों-पडींत जाऊन राहिली. तें तिला प्रथम सुखकारक वाटलें, पण बिचारी म्हातारी—एक तर वय झालें होतें, आणि खेरीज जन्मापासून असा एकलकोंडें राहण्याचा प्रसंग नव्हता यामुळें—अगदीं कंटाळून आयुष्याचे दिवस मोजीत बसली. हा सर्व प्रकार त्या म्हातारीची नातसून जी पूर्वीं सांगितलेली सुशील मुलगी, तिला न आवडून फार वाईट वाटलें. यामुळें सासूस न कळतां मधून मधून ती आपल्या वृद्ध सासूचे घरीं जाऊन तिच्या कामाला हातबोट लावीत असे, व आपल्याकडून होईल तितकें तिला सुख देत असे. सज्जनाची संगति कोणास नाहीं सुख देणार! अशा रीतीनें त्या सुशील नातसुनेचा त्या म्हातारीला मोठा विरंगुळा होता; परंतु तिच्या दुर्दैवानें तोही बंद होण्याचा वेळ आळा. आपली सून आपल्या

बद्द सासूकडे फार जाते येते, हें समजून ती द्वाड बायको तिला वारंवार टोंचीत असे; परंतु आपण न गेल्यास ह्मातारीचा दिवस जाणार नाहीं असें समजून ती तो सर्व जाच सोसूनही जाण्यास कमी करीत नसे. परंतु पुढें असें झालें कीं, त्या कर्कशेनें ह्मातारीकडे न जाण्याविषयीं मुलीवर अगदीं पहाराच ठेवला. तेव्हां मात्र तिचा निरुपाय होऊन कांहीं इलाज चालत नाहिंसा झाला. तेव्हां निरुपाय होऊन ती चतुर मुलगी याला काय युक्ति करावी असा विचार करीत असतां, तिला एक चमत्कारिक युक्ति सुचली. एके दिवशीं ती आपल्या सासूची नजर चुकवून त्या हतभागी ह्मातारीचे घरीं गेली. ह्मातारीनें हिला फार दिवसांत न पाहिल्यानें तिला गहिंवर आला. तें पाहून ती चतुर मुलगी ह्मणाली. " **आजीबाई मी न येण्याचें कारण सासूबाई पुढें माझा नाइलाज आहे. तथापि आपुढें सासूबाई तुमचे आज्ञेंत चालतील व तुह्माला सुख होईल अशी कांहीं तजवीज करण्याकरितां मी एक युक्ति काढली आहे. आपण जर कबूल व्हाल तर मी आपल्यास सांगेन.**" असें होण्याचा मुळींच संभव नव्हता; तथापि ही आतां आपले कल्यास अनुकूल होईल असें समजून ती ह्मणाली " **आजीबाई! आज दोनप्रहरीं जेवण झाल्यानंतर तुह्मी जेव्हां भांडीं घासण्याकरितां जाल. तेव्हां त्यांतील एक भांडें हातांत घेऊन ओंड्यावर आपटीत बसा, ह्मणजे पुढची सर्व**

तजवीज मी करून सासूबाई तुम्हाला या त्रासांतून सोडवून घरीं नेऊन तुमची नीट शुश्रूषा करील असें करितें. " हें अल्पवयी नातसुनेचें ह्मणणें फारच चमत्कारिक असून खेरीज तिला त्याचा कांहींच अर्थ कळेना, यामुळें ती वृद्ध बाई क्षणभर विचारांत पडली. ह्या वेडगळ युक्तीनें कांहीं व हित न होतां उलट जास्त फजिती आणि दुःख होईल अशी तिच्या मनाची खात्री झाली आणि वरील अविचाराचें कृत्य करण्यास मला या पोरीनें सांगतले असें जर आपण पुढें सांगूं लागलों तर लोकांस तें खरें न वाटून आपल्यासच सर्व वेडी ठरवितील आणि मग वेड्या माणसाला पाहिजे त्यानें हंसावें असा प्रकार होईल. असे चमत्कारिक विचार त्या म्हातारीचे मनांत येऊं लागले. पण यावरही तिला वाटे कीं, ही मूल फार समजूतदार व शहाणी असून तिणें ही भलतीच युक्ति सांगितली कशी? त्या अवदसेनें तर इच्या बरोबर असें भलतेंच कांहीं सांगून पाठवून माझी फजिती करण्याचा घाट घातला नसेलना? एरव्हीं अशी भलतींच गोष्ट ही शहाणी मुलगी सांगणार नाहीं. तिला असा संशय येऊन हीं आपल्यास काय युक्ति सांगते ती ऐकावी, ह्मणून तिला विचारूं लागली,

मुली, तुझे मनांत काय आहे हें मला समजत नाहीं. तथापि तुझी युक्ति फार चमत्कारिक दिसते, यामुळें तिला माझ्यानें रुकार देववत नाहीं. आतां

तूं जर पुढें तुझ्या मनांत काय आहे तें स्पष्ट सांगशील तर त्याचा एकादा विचार पाहतां येईल नाहींपेक्षां एकादें भलतेंच कृत्य करून आप जास्त फजिती करून घेण्यांत अर्थ काय? तूं माझ्य हिताकरतांच कांहीं योजना केली असशील मीही समजतें, परंतु त्याजबद्दल आपली प्रथ चांगली खात्री करून घेतली पाहिजे. आतां मल यापेक्षां जास्त दुःख येण्यास कांहींच जागा राहिलं नाहीं, तरी माझे बेटा, तूं मात्र भलती एखाा गोष्ट करून माझ्याकरितां आपल्यास जाच करू घेऊं नको. तूं माझे येथें येते जातेस येवढयावरू ती अवदसा जर तुला त्रास देते तर याहू जास्त कळकळ बाळगून तूं आपल्यास अधिक संकटांत पाडून घेऊं नको बरें ! ! मुली, माझे आतां वय झालें. ती कर्कशा मला आतां कितं दिवस त्रास देईल? मी आज आहें नि उद्या नाहीं अशी समज, याकारितां तूं बेटा आपल्या सासूचे मर्जीविरुद्ध वागूं नको. जा. आतां फार वेळ झाला. परमेश्वर सर्वदा तुझें कल्याण करो" त्य वृद्ध सासूचे तोंडचीं तीं दीन व कंटाळवाणीं भाषणें एकून त्या सुशील मुलीस फार वाईट वाटलें आपण योजिलेली युक्ति चमत्कारिकच असल्यामुळें तें सांगण्यापासून इला जास्त संकोच वाटेल असें जाणून ती ह्मणाली " आजीबाई, माझी समजूत जरी फार

केली आहे, तथापि आपल्यास जी मी सांगत आहें, त्याजबद्दल चांगला विचार केला असून आपल्यास यापेक्षां जास्त दुःखांत पडण्याची तर तर काळजीच नको, परंतु त्यापासून खचित आपल्या सुखाचाच मार्ग निघेल, अशी माझी खात्री आहे. मी आपल्यास सांगितलें तेवढें काम आपण केलें ह्मणजे पुढील सर्व तजवीज मी लावितें. पुढें काय तजवीज करावयाची तें देखील आपल्यास मी सांगितलें असतें, परंतु तें सांगण्यास संकोच वाटतो. असो, आतां फार वेळ झाल्यामुळें मी जातें."

नातसून निघून गेल्यानंतर जेव्हां तिणें सांगितलेली वेळा आली, तेव्हां तें वेडगळ कृत्य करावें किंवा न करावें, याचा विचार करतां शेवटीं त्या ह्मातारीनें निश्चय केला, कीं कांहीं झालें तरी एकदां अखेरचा उपाय करून पहावयाचा; असा निश्चय करून ती भांडीं घांसण्यास बसली व सुनेनें केलेल्या गुरुमंत्राप्रमाणें तिनें हातांत एकएक भांडें घेऊन तें धोंड्यावर आपटण्याचा आरंभ केला. तें ऐकून घरांतील मनुष्यें बाहेर आलीं, व त्या ह्मातारीचे हातांतून भांडीं घेणार इतक्यांत त्या नातसुनेनें सर्वां देखत असें सांगितलें कीं, ही आपलीं भांडीं फोडून टाकील तर उद्यां मला अडचण पडेल. कारण पुढें माझे सासूबाईस हींच भांडीं मला द्यावयास पाहिजेत. हें मार्मिक भाषण ऐकून सर्वांस च-

मत्कार वाटला, व त्या सासूस तर आपल्या कर्माचा पश्चात्ताप होऊन तिणें त्या म्हातारीला घरीं आणिलें व तिची ती सुश्रुषा करूं लागली.

भाग चवथा समाप्त.

भाग ५ वा.

मुलींची सासरी वागणूक

स्त्रीपुरुषांचें प्रेम.

दिंडी

राग—कानडा, ताल—दादरा.

('बहुत दिन नच' या चा०)

प्रीति दृढ असते पुरुषस्त्रींत साची ॥
व्यर्थस्नेहीं ती इतर त्या घरांची ॥
प्रेम दृढ तो बघ त्या हृदयांत होतो ॥
स्नेह इतरांचा बिंदु अळुवरी तो ॥ १ ॥

जगामध्यें मनुष्यें जीं परस्परांवर प्रीति करतात आपण पाहतों, त्या प्रीतीचें खरें कारण पाहूं गेलें असत आत्मसुखाशिवाय दुसरें दिसत नाहीं.

इष्टमित्रांनीं, आप्तादिकांनीं व **स्त्रीपुरुषांनीं** एक-मेकांकरितां प्राण दिल्याचें आपण पाहिलें व ऐकिलें आहे. तेव्हां एकमेकांवर प्रीति करण्याचा मनुष्याचा एक विलक्षण गुणच आहे, असें समजलें पाहिजे.

दुनियेमध्यें अति परिचयाचीं व प्रितीचीं मनुष्यें असतात, त्यां सर्वांमध्यें **पति** व **स्त्री** यांजमधील प्रीति आणि स्नेह, हीं फार बळकट व दृढ अशीं बंधन केले लीं असतात.

परस्परांवर प्रिती करतात, ती कोणाक-रितां? स्त्री जी प्रिती करिते ती **पती** करतां किंवा स्वत:करतां ? तसेंच **पतिही** आपल्या **स्त्रीवर** जी प्रीति करतो, ती आपल्या **स्त्रीकरितां** किंवा स्वतःकरितां ? आतां व्यवहारदृष्टीनें व साधारण समजुतीनें आमचें म्हणणें थोडें विपरीत दिसेल. कारण, कोणत्याही एखादे **स्त्रियेस** विचारिलें कीं, तूं आपल्या **पतीवर** एवढी प्रीति करतेस व त्याच्या जेवणाखाणाची आणि सुखाची तरतूद ठेवतेस याचें कारण का-य? तर ती या प्रश्नांवर असें उत्तर देईल कीं, “**पतीच्या सुखाकरितां मी हें सर्व करितें.**”

वरिल प्रमाणेंच एखाद्या **पुरुषांस** त्याच्या **स्त्री**-बदल प्रश्न केला असतां तोही **स्त्रियेच्या** सुखा-करितां मी झटतों, असें कबूल करील. व हीं वरील उत्तरें त्या ‘ **स्त्रीपुरुषांचें** ’ साधारण स-मजुतीस अनुसरूनच असतात हें जरी खरें

आहे. तरी वास्तविक पाहूं लागलें असतां त्या समजुतींत चूक असते. वरील उत्तरें जर खरीं मानिलीं ह्मणजे स्त्रिया आपल्या पतींवर व पतिस्त्रियांवर परस्परांचें सुखाकरितां प्रीति करितात असें मानलें, तर स्त्रीपुरुषांमध्यें जे तंटे व अप्रितीचे प्रकार होतांना आपण पाहतों, ते कधीं ही दिसले नसते.

पुरुष जर स्त्रियांचे सुखाकरितांच तिजवर प्रीति करते, तर तो प्रकार मूर्ख, कुरूप, दुराचारी वगैरे स्त्रियांचे संबधानं दृष्टीस पडला असता. परंतु तसें कधींच घडत नाहीं. " सद्गुणी, सुस्वरूप व सदाचरणी स्त्रियांवर " पुरुष जशी प्रीति करतात, तशी दुर्गुणसंपन्न स्त्रियेवर करीत नाहींत. याचें कारण येवढेंच कीं, सद्गुणी व सुंदर स्त्रियेपासून त्यांस सौख्य, विश्रांति, उत्साह व आनंद होतो; आणि दुर्गुणी स्त्रियेपासून दुःख, निरुत्साह आणि असंतोष वाढतो. तेव्हां यावरून हें सिद्ध होतें कीं, पुरुष आपल्या सुखाकरितां स्त्रियांवर प्रीति करताता हाच प्रकार स्त्रियांचे संबधानें. पति जर सद्गुणी, शाहणा, धूर्त, पराक्रमी, व विद्वान असला, तर त्याची स्त्री त्याजवर प्राणापलीकडे प्रीति करते; आणि तोच जर दुर्व्यसनी, मूर्ख, निरुद्योगी, दरिद्री आणि कज्जेदलाल असा असेल तर त्याजवर प्रीति करीत नाहीं.

आतां लौकिकार्थ, जन्मसंबधामुळें, किंवा अनन्यगतिकत्वाचे योगानें अशाप्रकारचीं स्त्रीपुरुषें एकत्र राहून एक विचारानें चालतात असें जरी आपलें दृष्टोत्पत्तीस येतें, तथापि त्यांजमध्यें खरोखर प्रीती असते असें कधींही म्हणतां येणार नाहीं. कारण खऱ्या प्रीतीचा अंकुर अंतःकरणांत उगवावयाचा असतो. बाह्यात्कारी सर्व जग एकमेकांवर जी प्रिती करतें, ती दांभिक व तूर्तातूर्त असून तिची स्थिती अळवाचे पानावर पडलेल्या पाण्यापासून उत्पन्न होणारें मौक्तिक बिंदुप्रमाणें होय. खऱ्या प्रीतीचा कालत्रयींही भंग होत नाहीं. असो. आमच्या कित्येक वाचकांस अशी शंका येईल कीं, **पतिव्रता स्त्रिया** आपले **पतीच्या** गुणाकडे बिलकुल लक्ष न देतां त्यास ईश्वर मानून त्याची सुश्रूशा वगैरे करितात, तेव्हां याचें कारण काय ? हा प्रकार स्वतःचे सुखाकरितां किंवा पतीचें सुखाकरितां ? याजवर आमचें वरीलच उत्तर होय. म्हणजे पतिव्रता स्त्रिया आपल्या **पतीवर** जी प्रीती करितात ती **पतीकरितां** नसून स्वतःचे हिताकरितां, होय. कारण, **स्त्रियांस** आपला हितकारक, कल्याणदायक जो **पतिव्रताधर्म** तो पाळावयाचा असल तर **पतीच्या** आज्ञेंत वागल्यावांचून आणि पतिची सुश्रुषा केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. तद्विरुद्ध आचरण केल्यानें दुर्लौकिक व नरकप्राप्ती होते.

असें जर नसतें तर मूर्ख, दुष्ट, व दुराचारी पतींवर प्रीति करणाऱ्या स्त्रिया क्वचितच दृष्टिस पडल्या.

आतां स्त्रीपुरुष, सुहृत्संबंधी व इष्टमित्र हे जरी आपल्या सुखाकरितांच यत्न करितात, तथापि तें सुख संपादन करण्याचे मार्ग कांहीं अशा तऱ्हेचे आहेत कीं, त्यांपासून सहजरीत्या दुसऱ्यांस सुखप्राप्ति होतें. वस्तुतः दुसऱ्यांस सुखी केल्यावांचून आपल्यांस सुखप्राप्ती होऊं नये अशी त्यांत कांहीं गोष्ट असते.

आतां जगांतील सर्व लोक एकमेकांवर जी प्रीति करतात, त्यांत आणि विवाहित स्त्रीपुरुषांतील प्रितींत महदंतर असतें. इतर लोकांची प्रीति जडण्यास जरी फार अवधी लागते, तथापि ती तुटण्यास कांहीं एक विलंब लागत नाहीं. आणि एकदा जर प्रीति कमी झाली, तर परिणामीं त्यांच्यामध्यें वैमनस्य वाढून तें परस्परांच्या अगदीं जन्माला पुरतें.

पति व स्त्री यांमध्येंही अशा प्रकारचे कधीं कधीं प्रसंग घडून येतात. परंतु एक तर ते फारच क्वचित् असून खेरीज त्यांचा इतर लोकांप्रमाणें बहुधा परिणाम होत नाहीं. याचें कारण असें आहे कीं, स्त्रीपुरुषांचा जडलेला संबंध, लौकिक, धर्म व व्यवहार यांचे योगानें असा दृढ बनलेला असतो कीं, प्रारंभीं जरी त्यांत प्रीतीचा भाग फारच थोडा दृष्टीस पडतो, तथापि

दिवसेंदिवस तिची वृद्धि होत जाऊन, शेवटीं कारण प्रसंगानें जरी त्या उभयतांत वैमनस्य आलें, तरी देखील इतर लोकांप्रमाणें त्यांस परस्पराचा विट मानण्यास जागा नाहींशी होते. जोंपर्यंत परस्परांपासून परस्परांचें हित होत असेल, ह्मणजे प्रत्येकास जर दुसऱ्या पासून कांहीं सुख होत असेल, तरच तो त्याजवर प्रीती करील, एरवीं करणार नाहीं. स्त्रीपुरुषां विषयींही हाच प्रकार आहे.

कित्येक अल्प समजुतीचे लोकांस असें वाटेल कीं, जगामध्यें जर खरी प्रीति कोठें दृष्टीस पडत नाहीं, तर मग एकमेकांवर व्यर्थ प्रीती करण्यांत अर्थ काय? जर कोणाची अशी समजूत होईल तर ती चुकीची आहे. कारण, मनुष्यानें स्वसुखार्थ झटणें हें जरी रास्त आहे, तरी त्यामध्येंच परमेश्वरानें अशी कांहीं योजना करून ठेविली आहे कीं, दुसऱ्याचे उपयोगीं पडल्या वांचून किंवा दुसऱ्यास सुख दिल्यावांचून कोणासही खरोखर सुख होऊं नये. याकरितां सर्वांनीं परस्परांवर प्रीति करावी हें योग्य आहे.

आतां आमच्या ह्मणण्याचा भाव इतकाच कीं, स्त्री पुरुषें आप्तसोयरें व इष्टमित्र हे ज्या मनुष्यांवर प्रीति करतात त्याच्या सुखाकरितांच त्यांचें हें कृत्य असतें अशी जी समजूत आहे ती चुकीची असून, प्रत्येक मनुष्य आपल्या सुखाकरितां हरएक यत्न करीत असतो व त्याणें तो करणेंही योग्य आहे.

प्रसिद्ध कवि '**वामन पंडित**' व त्यांची **पतिव्रता स्त्री** '**गिराबाई**' ही ऐकांतांत असतां पंडितांनीं **गीराबाईस** असा प्रश्न केला कीं, "**प्रिये! तूं जी मजवर एवढी प्रीति करतेस, याचें कारण काय?**" **पतीचा हा प्रश्न** ऐकून **गिराबाईस** मोठें आश्चर्य वाटलें, व हा प्रश्न करण्याचा हेतुही तिच्या लक्षांत आला नाहीं. तेव्हां त्या **पतिव्रतेनें** लगेच उत्तर दिलें कीं, "**महाराज! याचें कारण आपणास सुख व्हावें येवढेंच आहे. यावांचून माझा कोणताही हेतु नाहीं.**" आपल्या बोलण्याचें हें उत्तर ऐकून **पंडितांनीं** "**प्रियसुधा**" या नांवाची कविता करून तिची चांगली कान उघाडणी केली, व तिच्या अंतःकरणांतील भ्रमपट दूर करून ईश्वरभक्तिचा तेथें प्रकाश पाडला. पंडितांचा हा उपदेश फार चांगला असल्यामुळें आम्ही तो **स्त्री** वाचकांकरितां देतोः—

पद

राग–झिंजोटी;–ताल–त्रिवट

("झाली ज्याची उपवर" या चा०)

परम आवडी अपली अपणा ॥
वळख टाकुनी सखे मीपणा ॥ ध्रु० ॥
निमित्तमात्रचि पती तुला प्रिय ॥
सहसा प्रिय तो ह्मणतां येना ॥ १ ॥
आत्मसुखाचे पुरुष वा स्त्रिया ॥

सकळाहुनि प्रिय तुज ह्मणवेना ॥ २ ॥
सदनें विविधें धनें सुवदना ॥
देहसुखार्थी असती जाणा ॥ ३ ॥
काळबळें ती आवडि तुटते ॥
परि न निर्जि विटे तो निजतांना ॥ ४ ॥
प्रिय अप्रिय तुज होति घडोघडिं ॥
परि निज-नावडी कदा येइना ॥ ५ ॥
वळखीनें प्रिय दुजें मानिती ॥
नवल कळेना प्रिय तेंचि जना ॥ ६ ॥
निजसामर्थ्यें सौख्य सांपडे ॥
बहुत प्रिय तें मात्र प्रियना ॥ ७ ॥
सौख्यसुधाकर राहु अहंकृती ॥
ह्मणुनि मानिती तेचि प्रियना ॥ ८ ॥

पांचवा भाग समाप्त.

भाग ६ वा.

मुलीची सासरीं वागणूक.

कन्याविक्रय व त्याचा परिणाम.

राग–जोगी, ताळ–धुमाळी
(" शुक चंचूंतुनी " या चा.)

संपत्तीचा आशा धरुनी ॥
खोटीं निंद्यशीं कामें करुनी ॥
मनिं परहीता ना आणूनी ॥
स्वार्थ मूढ बघती ॥ १ ॥

दिंडी

राग–लीलांबरी, ताल–दादरा.

विपत्तीती जरि सकल देश गेळा ॥
जरी कालें संसारघात झाला ॥
लोभि नच भीतो जगीं एक नाथा ॥
जाणुनी ही सकलज्ञ विश्वत्राता ॥ १ ॥

पद

(" बळसागर तुह्मी " या चा)

आत्महीत त्या करुनी घ्याया नसते अघभीती ॥
निजधर्मानें चालेना तो कधिं ही मंदमती ॥ध्रु॥

शरम नाणुनी ध्यानीं कांहीं पशुसम ते होती ॥
आत्महितास्तव परघातातें कधिं नच ते विटती॥१॥

पद

राग–आनंद भैरवी; ताल–दादरा.

("काय मला भूल पडली" या चा.)

परहित ना कधिं स्वप्नीं त्यांसि वाटतें ॥
निजहित पर यत्नीं ना त्याज्य राहतें ॥ध्रु०॥
कन्यकेसि अर्पितसे बघुनि धनातें ॥
स्वहितास्तव विकुनी तया काय लाभतें ॥ १ ॥

पद

राग–शंकराभरण; ताल–धुमाळी.

(" नाहिं सुभद्रा या वार्तेतें" या चा.)

कधिं न मूढ तो आणी चित्तीं कन्या अनहीता ॥
पंकीं घाली गाई जैशी अपुली ती दुहिता ॥ध्रु॥
जनितासा तिज शोभे करितां पाणिग्रहणातें ॥
बहु हरुषे तो कन्येचें त्या धन तें मिळवीतां ॥१॥

साकी

(राग–जोगी; ताल–धुमाळी)

कन्याजन्मीं हर्ष तयाचा चित्तामधिं नामावे ॥

बालक्रीडीं तृप्ति न पावुनि हास्ति उचलण्या धांवे॥ कडेवर घेई ॥ हर्ष न तो गगनीं माइ ॥ धु ॥

कामदा

राग अल्हैया बिलावल; ताल–धुमाळी

(' खेळ चांगला'' या चा०)

चुंबुनी मुखा प्रेम पाझरें ॥
त्यासि आवडे चुरुनि त्या करें ॥
चित्तिं मानितो असुहुनी जिला ॥
दुःख मानिना दुखवितां तिला ॥ १ ॥

पद

राग–कल्याण; ताल–धुमाळी.

(" नंदगृहाच्या जवळ मुलींनीं" या चा.)

दया क्षमा तो विचार आणी प्रीति ना कांहीं ॥ अहारे ॥ चित्तिं जयाच्या गुणलेशहि तो तिळ मात्राचे नाहीं ॥ अहारे ॥ पंकीं जैशी रुतते गाई दुहिता ती पाही ॥ अहारे ॥ द्रव्याकारितां बुडवी तिज तो विपत्तिचे डोहीं ॥ अहारे ॥

पद

राग–आनंद भैरवी (कर्नाटकी), ताल–दीपचंदी

("काय परम रमणिय सखिचें" या चा०)

कोण्या विप्रा कन्या झाली हर्ष जन बघती ॥ धु० ॥

ब्रम्ह्यानें कीं चतुरपणानें वाटे घडवीली ॥
काय कथूं तुज सौंदर्याची पुतळी ती बनली ॥१॥

पद

राग-झिंजोटी; ताल-त्रिवट.

(" मजवरती खाचित " या चा०)

जनित्यासी सुभग कन्या लाडकि ती जाहली ॥
सुगुणानें या जगीं कीं परिपूर्णा पावली ॥
रूपानें रती जैसी सुजनातें भासली ॥
मानेनें प्रीति सारी तिजवरती ठेविली ॥

पद

राग-भुपाळी; ताल-दादरा.

(" प्रिये पहा रात्रीचा " या चा०)

किती वदूं बाळेचे सद्गुण त्या हर्षित मन होतें॥ध्रु॥
तज्जनिता माता ती ॥
श्रम घेउनि शिकवीती ॥
किति विद्या निज देती ॥
वर्णाया मति खटने ॥ १ ॥
वययोग जाण तिला ॥
यौवन भर तो भरला ॥
कुसुमानें तरु लवला ॥
कथितां सुख गमतें ॥ २ ॥

पद

राग–कालंगडा; ताल–धुमाळी

(" सुवर्ण केतकी परि जो " या चा०)

सकल सुगुण संपन्नचि दिसली
त्या काळीं ती कौमारी ॥
तारुण्यानें द्विगुणित शोभा
जाण सुवदना तीच वरी ॥ ध्रु. ॥
चंचलता ती नयनाची कीं
लज्जित मृगबाळांसि करी ॥
बघुनी कटिला रानीं पळती
खजिल होउनी जाण हरी ॥

पद

राग–लीलांबरी; ताल–धुमाळी

(" ब्राह्मण कन्या नव्हे " या चा०)

विप्राची ती कन्या काळें उपवर कीं जाहली ॥
चिंता जनित्यासी पावली ॥ ध्रु० ॥
धन आशा ती तज्जनित्यानें मनिं भारी ठेविली ॥
परि ना सफलद ती जाहली ॥ १ ॥
दुष्ट अशी ती इच्छा त्याची सर्व जनीं समजली ॥
परि ना कोणातें रुचली ॥ २ ॥

पद

राग पूर्वी; ताल–धुमाळी

(" हे नरा " या चा०)

त्या जना, एरवीं कळुनिया, येति पहावया,
रम्य तिच बाळा ॥
पाहुनि हर्षती सुखवितसे जी डोळा ॥ ध्रु ॥
कुणि ह्मणें, आज साजणें, किमपिना उणें,
दावुं भूपाला ॥
वा घालुं इला मी आज काय ही माला ॥ १ ॥

पद

राग–पिलू; ताल–दीपचंदी
(" व्यर्थ मी जन्मलें " या चा०)

हर हर नकळे ही कोण वरी ॥
बानिली सुकवींनें आजिवरी ॥ ध्रु० ॥
धन्य कळेना कोणा करितां ॥
वर माळ घे ही करी ॥ १ ॥
शैळधरा जेविं जाण मही ही ॥
नृपतीस वरिते खरी ॥ २ ॥

पद

राग–झिंजोटी; ताल–धुमाळी
('दिसली पुनरपी गुप्त जाहली' या चा०)

सुकृतांबुधि कोणाचा तो न कळे आजी येइ भरा ॥
पूर्णोदय कन्या वदनेंदू बघुनीया तो करूनी त्वरा
॥ ध्रु० ॥
शैळजासी भूतेशाही पात्रे धन्यता करुनि वरा ॥
तैशी होवो खचित सुखी ही वरुनीया सद्गुणिच

पद

राग-जिल्हा; ताल-धुमाळी

(' असतांना यति सन्निध ' या चा०)

जेवीं धांवति मधुकर ते क्षुधितें मधु पाहुनि ॥
तेवीं येती जन त्या जागिं वरण्या तिजला गुनी
॥ ध्रु० ॥

अदय मदन पीडितही येती वृद्ध तरूणही फार ते ॥
नगरींतही गे सतत राहती मदनव्यथित त्या थोर ॥
अतिती आस ठेवुनी ॥ १ ॥

पद

राग-पिलू; ताल-धुमाळी.

(' मी कुमार तीही कुमरी ' या चा०)

ह्मणुनीया परिणायातें ॥ इच्छितसे तोआपणातें
॥ ध्रु० ॥

त्या नगरीं धनद परी कीं बहु रोगी वृद्धहि होता ॥
इच्छितसे परिणायातें वयशक्तिहीनही असतां ॥
त्रय वेळीं तरूणा कन्या परिणुनि त्या मरुनी जातां ॥
॥ चाल ॥ होता तो वृद्धहि फार ॥
कंपाहि त्या वारंवार ॥
झाला जो भूमीभार ॥
परि मदनें त्या पीडीलें ॥ १ ॥ ह्मणु०॥

पद

राग-झिंजोटी, ताल-त्रिवट

(' झाली ज़्याची उपवर ' या चा०)

धन घेउनिया मग त्या तातें ॥
दिधलें वृद्धा त्या कन्येतें ॥ ध्रु० ॥
पावे अति तो खल हर्षातें ॥
इच्छी होवो दुहिता मातें ॥ १ ॥
एकी परि तो दुजि द्यायातें ॥
वीट न आणी कधिं चित्तातें ॥ २ ॥
कन्या ती बहु दुःखि होउनी ॥
इच्छितसे आशू मरणातें ॥ ३ ॥

पद

राग-झिंजोटी; ताल-दादरा.

(' नाहिं झाले षण्मास ' या चा०)

नाहिं झाले जों चार मास लग्न होउनी ॥
प्रतिकुल त्या दैव पाडि रोग लागुनी ॥ ध्रु० ॥
कोणि न त्या साह्य काय करील कामिनी ॥
सतत राहि त्या जवळी व्यर्थ बैसुनी ॥
तातासी तेवीं त्या वदत शापुनी ॥
दुःख डोहिं ती बुडुनी ॥ १ ॥

पद

राग-अलैया बिलावल; ताल-धुमाळी.

(" अरसिक किती " या चा.)

दुष्ट किती गे मेला ॥
मज दुखवीयलें देऊनि याला ॥ ध्रु० ॥
द्रव्यासी तो भुलला ॥
कन्याविक्रय करण्या सज्जचि झाला ॥
वाटे न लज्जा त्याला ॥
मज दिधलें ऐशा या व्यथिताला ॥
मंतु असा काय घडला ॥
एवीं छळिती आपुली ते कन्येला ॥
देवा तूं रक्षी मजला ॥
ममसौभाग्याचा मार्ग हि खुटला ॥ १ ॥

पद

राग—पिलू; ताल—धुमाळी.

("मज बहुतच ही" या चा.)

बाई शेवटचा काळ त्यासि हो आला ॥
असु देहा सोडूनि गेला ॥ ध्रु० ॥
सौभाग्याचा हो शेवट ऐसा झाला ॥
दुःखाचा नग कोसळला ॥
॥ चाल ॥ व्हावें कसें आतां तीचें ॥
दुष्ट कृत्य त्या तानाचें ॥
॥ चाल ॥ ऐसे द्रव्यार्थी भुलुनी या लोभाला
दुखवीती ते कन्येला ॥

पद

राग-जोगी; ताल-धुमाळी.

(" जाते कीं मम शकुंतला" या चा.)

कन्येचा हो आईबाप ते विक्रय कीं करिती ॥
द्रव्या करितां भुलुनी तीतें व्यधितासी देती ॥धु०॥
रोगग्रस्थ हा समजूनि उमजूनी ऐसें आचरती ॥
कन्येच्या त्या सौभाग्यातें अग्नी लावीती ॥ १ ॥
कर जोडुनिया विनवीं तुह्मां ऐका मम विनती ॥
दुष्ट असे मत्तातासरिसे बहु थोडे असती ॥२॥
सुजनानों हो देऊं नका कीं ऐशा कन्या ती ॥
नातरी तुह्मां समजा येतिल दुःखें याच रिती ॥३॥

साहवा भाग समाप्त.

मुलीची सासरीं वागणूक.

भाग ७ वा.

लहान मुलीची स्थिती.

व सुनेचा प्रकार.

पद

राग-पिलू; ताल-धुमाळी

(" बायांनो द्या सोडोनि " या चा०,)

ज्या योगें गुण सासूचे ॥
किती कन्येनें वर्णावें ॥ ध्रु० ॥
बाळपणीं लग्न करीती ॥
दुःखद कीं तेंची जाणा ॥
परि बुद्धि जूनही होतां ॥
घालवे न शुद्ध वळणा ॥
कोमल ती मालति केवीं ॥
चिकटुनि या राहि तरूंना ॥ चाल ॥
तेवीं सासुश्वशुरांनीं ॥
परकन्या गृहिं आणूनी ॥
ममतेनें तिशीं बोलूनी ॥
सदयें हो तिज पाळावें ॥ १ ॥

आमच्यांत वडिलोपार्जित अशी एक समजूत पडून गेली आहे, कीं एखाद्यास मुलगी होणें हें एक महत्संकटच आहे, आमच्या सध्याच्या लोकस्थितीच्या मानानें ही समजूत अगदीं अक्षरशः अनुभवास येते.

कन्या जन्मास आल्या पासून ती परक्याची ठेव जीवापाड जतन करून नशीबानें ती ज्याची ठरविली असेल, त्यास सुरक्षितपणें पोंचती होईपर्यंत बिचाऱ्या आईबापास फार काळजी. वहावी लागते! त्यांतून आमचे लोक या लग्नाचे कामांत इतके अविचारी नसते तर त्यांस या गोष्टीची खरी किंमत कळली असती. पण तसें मुळींच नसल्यामुळें बिचाऱ्या आईबापाचा जो बोजवारा उडतो, व त्यांना जीं महत्संकटें भोगावीं लागतात त्यास पारावार नाहीं! **कन्या ही** एक परकीय धन आहे, हा अनुभव कोणाला आलेला नाहीं, व येत नाहीं असें नाहीं.

सध्यांच्या आमच्या लग्नाच्या ज्या रीति आहेत, त्याप्रमाणें पाहिलें असतां नूतन वधू ही सासऱ्याच्या घरीं कन्येप्रमाणें वागविण्यास योग्य असते. मी सून आहे एवढा भाव अंशतः तिच्या मनांत असला, तरी ती केवळ पोर असल्यामुळें निदान मुग्धावस्था किंव प्रौढावस्था होईपर्यंत तिच्या अंगाचा अल्लडपणा किंवा लडिवाळपणा जाण्याचा संभव नसतो. सासू किंवा नणंद यांनीं हा स्वाभाविक शिशुभाव तिच्या मनांतून जावा ह्मणून आपलेपरी कितीही यत्न केला तरी

त्याचा परिणाम त्या सुंदर मुखावर अश्रूचे ओघळ येणें एवढा मात्र होतो. बिचाऱ्या मुलीस सासूचा कसा मान ठेवावा, नणंदेचा शब्द कसा झेलावा, अथवा दीराचे शब्दबाण कसे सोसावे इत्यादि गोष्टी दूरदृष्टि आईनें कितीही पढविलेल्या असल्या, तरी मी लेकीची सून झालें, असं वारंवार तिच्या मनांत येऊं लागून त्याचा अश्रुपाताशिवाय दुसरा नैसर्गिक परिणाम कोणता होणार ? आईबापांनीं जी अल्पवयस्का कन्या परकीय गृहीं अर्पण केली, ती प्रौढ होऊन विवाहोद्देश जें धर्माचरण त्यासाठीं भर्ता तिचा यथाविधि स्वीकार करीपर्यंत ती 'वधू' नसून 'कन्या' च असते. फक्त तिचा बाप व आई हीं बदलून तिकडे ती जी औरस होती ती दत्तक झाली इतकेंच ! आमचे मध्यें अल्पवयांत लग्नें करण्याची चाल असल्यामुळें आपल्या मुलांचे आईबाप आपल्यावर मोठीच जोखीम घेत असतात. दुसऱ्याची मुलगी घरीं आणून कोंवळ्या वयांत तिचें संगोपन करण्याचें तें मनावर घेतात.

आमच्या लोकांत अल्प वयांत लग्नें करण्याची जी चाल आहे तिला चांगलें वळण मिळाल्यास तीच हितकारक होणार नाहीं, असें नाहीं. प्रौढवधू घरीं आणून मग तिला आपल्या कुळांतली व घरची रीतभात लावण्यापेक्षां एखादी कोंवळी वल्ली आणून तिला आपल्या गृहस्थितीप्रमाणें वळण लाविणें व ती भर्तृरूप वृक्षास साहजीक रीतीनें लपेटून जाणें हें किती हित-

कारक होणार आहे! पण तसें होण्यास वधूच्या ठि-काणीं कन्यात्व मानिलें पाहिजे.

आमच्या विवाहित कन्यांच्या, सासवा व सासरे हीं जर त्यांस चांगलें वागवितील तर आमच्या सुनांच्या हाल अपेष्टांस, किंवा माझ्या कन्येचें काय होईल, या आईबापांच्या काळजीस कोठें जागा राहणार नाहीं.

दुसऱ्याची मुलगी जी आपण घरांत आणिली आहे, ती आपण होऊन आपल्या मुलाची ठेव आपल्या जवळ ठेविली आहे; तिला कीड लागून तिचा अंश कमी होऊं नये. अथवा ती ठेव नुस्ती निर्जिव नसून सजीव बोलती चालती असल्यामुळें तिचे ममतेनें पालन पोषण व्हावें; व एखाद्या द्रव्यरूप ठेवीची एकादा इमानी सावकार जशी मालकास परत करते वेळीं दिढी किंवा दुपटी करून देतो, तशी ही ठेव मुलाच्या स्वाधीन करितांनां ती, गुणांनीं, विद्येनें, शरीरप्रकृतीनें, सौंदर्यानें व उपयुक्तपणानें सर्वथा वृद्धि पावली आहे, अशी त्याच्या स्वाधीन करावी. इतक्या गोष्टींची जर सास सासरे धर्म स्मरून काळजी घेतील तर मुलगे त्यांचे केवढे उतराई होतील?

यासाठीं एकंदरींत आमच्या मुलींच्या सासरच्या आईबापाचें प्रथमचें कर्तव्य वधूला मुलगी समजणें हें होय. तसें समजल्यावर मग तिचें लेकीप्रमाणें संगोपन करणें, सवडी प्रमाणें विद्यादि देऊन ती आपल्या भर्त्याची योग्य सहचरी होईल अशी व्यवस्था ठेवणें; तिच्यामध्यें

गुणागुण काय आहेत, हें पाहून गुणांकुरांस मुळींच ममतेच्या उदकानें सिंचन करून, दुर्गुणांस अनेक प्रकारें मनांतून मोठ्या नाजूक रीतीनें काढून टाकणें, व एकंदरींत साऱ्या आईबापांप्रमाणें किंबहुना जास्त प्रमाणानें आपणावर हीं नवीं जोडलेलीं आईबापें ममता करितात असें मुलीला वाटूं देणें, या सारखीं आमच्या मुलींच्या सासूसासऱ्यांचीं दुसरीं कोणतीं कर्तव्यें आहेत!

हे सर्व विचार आमच्या लोकाचे मनांत मुळींच नसतात. मामंजींस बाहेरच्या कामामुळें घरीं स्नुषेचें संगोपन कसं चाललें आहे हें पाहण्यास ह्यांस फुरसत नसते, सासूकडे लक्ष दिलें, तर परक्याच्या पोरीस गांजणाऱ्या सास्वांची संख्या जरी प्रमाणानें कमी, तरी अंशात तरी सासुरवास करणाऱ्या पुष्कळ असतात. मुलीमध्यें एखादा दुर्गुण असल्यास तो काढून टाकण्याचा यत्न एकीकडसच राहतो, पण ती वाईट खोड जितकी सुप्रसिद्ध करवेल, व त्यामुळें आपल्या सुनेची जितकी टिमकी वाजेल तितकी, वाजविण्याकडे पुष्कळ सास्वांचे नेहमीं लक्ष असतें! बरें एकादा अलौकिक गुण मुलीमध्यें असला, तर त्याच्या अंकुरास पाणी घालून तो विस्तृत करण्याचा यत्न तरी होत असेल, छे— तोही थोडके वेळांच! जर का असा सद्‌गुण आपले! स्वतःचे मुलीमध्यें नसेल, तर मग सुनेचा मत्सर व हेवा सुरू होतो. मग त्या बिचाऱ्या मुलीस तशा

प्रकारें जाच करणारा तो सद्गुणही झाकून ठेवण्याची पाळी येते.

आमच्या मुलीच्या तांसवांस सून ही आपली कन्या न वाटतां परकी मुलगी वाटते. आपल्या घरीं आलेल्या सुनांवर स्वतांची मुलगी समजून लोभ करावा. मुलगी प्रौढ झाल्यावर जर लग्न केलें असतें, तर तें भर्त्याकडे पाहून केलें असतें. पण लहान कोंवळ्या पोरीचें लग्न करून तुमच्या हातीं त्यांचें सारें आधिपत्य येतें तर तुह्मीं तो पोटच्या गोळा समजणें अगदीं जरूरीचें आहे. यासाठीं प्रत्येक सासू सासऱ्यानें सुनेच्या संबंधानें फार काळजीनें वागावें. जोंपर्यंत भर्ते स्वतः बाल्यावस्थेत आहेत, तोंपर्यंत त्यांच्या मनांत ही आपली सहचरी, व हिची माझी जन्माची गांठ हें कोठून येणार ? पण मुलास थोडें समजूं लागल्यावर त्याचें लक्ष इकडे जाऊं लागतें. हा प्रसंग मोठा नाजूक असतो. जर का आईबापें ममताळू व मुलाचें खरें हित पाहणारीं असलीं, तर मग आपल्या मुलास व बंधूस कळूं लागल्यावर उभयतां मधील प्रीति जेणें करून वृद्धिंगत होईल, असे उपाय करण्याचें आपलें कर्तव्य तीं बजावितात. पण हा विचार जर नसेल, तर सासू, नणंदा, दीर, व इतर माणसें मध्यें बिब्बा घालून उभयतांच्या सुखांत माती कालविण्यास कधींही कमी करीत नाहींत ! तेव्हां प्रौढ दशेप्रत येणाऱ्या आमच्या मुलांनीं याविषयीं जपलें पाहिजे. विधीनें आपली

व या परकी कुळांतल्या कन्येची जन्माची ईश्वरानें गांठ तर घातली आहे, मग ती आमरण पक्की बसून 'ब्रह्मगांठ' या शब्दाची सार्थकता कशी होईल यांच्याकडे नेहमी त्यानें नजर ठेवावी. अशा रीतीनें आमच्या मुली, सासू, सासरे व भर्ते जर नेहमीं आपल्या कर्तव्याविषयीं जागृत राहतील, तर मग आमच्या गृहसुखाचा हेवा कोण करणार नाहीं !

भाग ७ वा समाप्त.

समाप्त.

ईशविद्वज्जनप्रार्थना.

पद

राग-झिंजोटी, ताल-त्रिवट.

(" मजवरती खचित आहे" या० चा०)

झडकरि तूं धांव देवा करि मजला साह्य तें ॥
श्वशुराचे गेहवासीं बहु येती विषय ते ॥
त्यांतिल कीं, दोष त्यागा गुण घ्यावे गोड ते ॥
ज्यायोगें बहुत ग्रंथ मज रचण्या स्फुरण तें ॥

॥ श्री ॥

मन्मथजाल

किंवा

मोहनिरसन.

लेखक,

बिहारी.

प्रकाशक,

दत्तात्रय गोविंद सडेकर.

" धनंजय " छापखान्याचे मालक.

किंमत १२ आणे.

प्रस्तावना

एखादा होतकरू चितारी ज्याप्रमाणें नामांकित चितान्यांचीं मनोहर चित्रें पाहून व त्यांची कीर्ति ऐकून आपणही एखादें चित्र करण्याविषयीं उत्सुक होतो, त्याप्रमाणेंच उत्तमोत्तम लेखकांचे सुगम विचार, ग्रंथ, कादंबऱ्या व भाषांतरें पाहून माझ्याही मनांत तशी एखादी कृति करावी असा विचार आला व तदनुरूप 'इन क्युपिड्स नेट' या आंग्ल भाषेंतील कथानकाचें (शब्दशः नव्हे पण बऱ्याच अंशीं) भाषांतर करून तें आज वाचकांपुढें ठेवलें आहे. मूळ कथानक फार मनोहर आहे, पण तें रस माधुर्य माझ्या या कृतींत कितपत उतरलें आहे, हें पहाण्याचें काम मी सर्वस्वी वाचकांवर सोंपवितों. बहुतेक ठिकाणीं मुळांत असलेल्या चाली रीतींकडे दुर्लक्ष करून, त्या आपल्या इकडच्या घालण्याविषयीं प्रयत्न केला आहे, पण तेवढ्यानें हें पुस्तक चालीरीतींविषयीं निर्दोष झालें असेल असें माझ्यानें म्हणवत नाहीं.

भाषांतर करून तें पुस्तक रुपानें वाचकांपुढें मांडण्याचा माझा हा पहिलाच प्रयत्न असल्यामुळें चालीरीतींसंबंधींचसें काय पण इतर पुष्कळ बाबतींत हें पुस्तक जसें वठावें तसें वठलें नाहीं असें माझें मलाच वाटतें; परंतु केलेली कृति दडपून ठेवण्यापेक्षां उजेडांत आणावी, एवढ्याच हेतूनें मी ही कृति आज वाचकांपुढें मांडली आहे. हिचा हंस–क्षीर–न्यायानें माझे प्रीय वाचक स्वीकार करतील अशी मला बळकट आशा आहे.

चित्रांतील व्यंगें काढण्याचें काम पुष्कळ लोक करतात पण तीं व्यंगें कशीं सुधरावीं तें सुचविणारे मात्र फारच थोडे सांपडतात. आणि त्याच प्रमाणें या पुस्तकांत अमुककडे अक्षरच उठलें नाहीं, अमुक कडचा अनुस्वारच उडाला आहे, अमुककडे ओळच वांकडी आहे हे व असे प्रकार क्षुल्लक दोष काढणारे टिका-कार पुष्कळ असून वास्तविक दोष कोणते व ते कसे सुधा-

रावे हें सुचविणारे, खऱ्या कळकळीचे लोक विरळा, असें मला मोठ्या कष्टानें ह्मणावें लागतें. माझी ही समजूत खोटी ठरून यदाकदाचित् सुज्ञ लोकांनीं मला जर योग्य त्या सूचना केल्या तर त्यांचे अनंताभार मानून, या पुस्तकाची द्वितियावृत्ति निघाल्यास तींत त्या सुचनांचा अवश्य विचार करीन.

रांगणारें मूल एकेक पाऊल पुढें पुढें टाकूं लागतें, तेव्हांच त्याला हातांत धरून फिरविणारा एखादा कळकळयाचा मनुष्य हवा लागतो आणि तसा मनुष्य असला तरच मूल नीट चालायला शिकतें. यावरून माझ्या या प्रथम प्रयत्नास प्रोत्साहन देण्याचें काम कोणावर आहे त्याचा विचार वाचकांनींच करावा अशी माझी विनंति आहे.

माझ्या या कृतीनें रसिक वाचकांचें अल्पमात्र कां होईना पण मनोरंजन झाल्याचें ऐकून, मला मोठें समाधान वाटेल हें मीं सांगावें असें नाहीं.

रा० रामभाऊ कुलकर्णी. मधुमक्षिकाकार यांनीं मला हें मूळ कथानक दिल्याबद्दल त्यांचा मी फार आभारी आहे दुसरे माझे परममित्र रा० द० कृ० आंबेवाडकर यांनींहि मला हें पुस्तक लिहितेवेळीं बरीच मदत केली ह्मणून त्यांचे आभार मानल्यावांचून माझ्यानें राहवत नाहीं.

शेवटीं माझी ही अल्प व प्राथमिक कृति प्रेमपूर्वक प्रसिद्ध केल्याबद्दल रा० लोकमित्रकर्ते यांचे आभार मानून ही प्रस्तावना पुरी करतों.

खानापूर. } आपला परम नम्र
ता० १८।९।१९००. } बिहारी.

मन्मथजाल

किंवा

मोह-निरसन.

प्रकर्ण १ लें

पूर्व स्मरण.

दसरा असो अगर दिवाळी असो, मला आपले सर्व दिवस सारखेच वाटत असत. मला वाटे कीं, माझ्यासारखी दुःखी व दुर्दैवी मुलगी या अधम दुनियेंत शोधल्यास काय ती मीच होतें. काळ्याभोर आकाशाच्या गोलार्धांत जे सतेज तारे चमकतात, ते पूर्वींही माझ्या दृष्टीस पडले होते, पण तेव्हां मी या प्रदेशांत नव्हतें. तो प्रदेश याहून अगदीं निराळा होता. त्या ठिकाणीं चोहोंकडे गुलाबाचीं फुलें सर्व ऋतूंत सारखीं प्रफुल्लित होत असलेलीं मी पाहिलीं होतीं, तेथें एक अवाढव्य तलाव होता. त्याच्या त्या भव्य स्वरूपावरून त्याला रत्नकांत हें नांव दिलें होतें. त्याचें पाणी रुप्यासारखें पांढरें शुभ्र होतें. वारा कितीही सोसाट्यानें सुटो, त्याच्या योगानें रत्नकांताचें पाणी क्वचितच खालींवर होत असे. मी ज्या [illegible] त्याच्या

सभोंवार तट होता. त्या तटाच्या फटींतून मला हा सर्व देखावा दिसत असे. तें ठिकाण पहातांच मला वाटे कीं, परमेश्वराची एकमनानें आराधना करण्याकरितांच जणुं हें एकांतस्थळ निर्माण केलें असावें.

पुढें मग हाच देखावा जुन्या पण भव्य अशा तुवरगडच्या तटावरून दिसूं लागला. आकाशांतील नक्षत्रें पहाण्याची मला अति हौस. माझ्या बाळपणींच्या दुःखमय कालांत ह्मणजे प्रेमरवीच्या किरणांनीं माझें मन-कमल प्रफुल्लित होण्यापूर्वीं मला हे तारे जिवलग सहचराप्रमाणें भासत होते.

माझ्या लहानपणीं एकानें मला ध्रुव बाळाची फारच गोड कथा सांगितली. त्यानें अढळ पदावर आरुढ झालेलें, त्याचें चकचकीत नक्षत्रही मला दाखविलें. अहाहा! काय त्या बाळाचा निग्रह आणि भक्ति! राजाला, राणीला व नागरिकांना त्या बाळानें किति बरें आश्चर्यचकित करून टाकलें! व शेवटीं अरण्यांतील एका गर्द भागांत दृष्टीआड होईतोंपर्यंत त्या सर्वांनीं त्याच्या करितां कितीतरि मैदानांचीं मैदानें उल्लंघन केलीं! तें ध्रुव नक्षत्र बघण्याची मला मोठी हौस वाटे. पांढरें शुभ्र चांदणें पडलें ह्मणजे या नक्षत्राकडे पहात मी खुशाल पटांगणांत रात्रीचीरात्र बसत असे. बाळपणचे ते दिवस, माझे विचार पोक्त असे कोठून असणार? त्या ताऱ्याजवळ एकेरात्रीं जाण्याचा मी निश्चय केला व निघालें ही. मला वाटलें कीं, आपल्याप्रमाणें मलाही हा अखंड सुखांत ठेवील. तो तारा मला कसा लाभणार! माझा देवतारा चमकायाला अद्याप पुष्कळ

अवकाश होता. सरतेशेवटीं त्याचा उदय झाला व त्यानें मला माझ्या सुखाच्या ठिकाणीं नेलेंही. तें सुखाचें ठिकाण कोणतें तें माझ्या पुढील गोष्टीवरून कळेल.

रानावनांतून झालेल्या माझ्या प्रवासाचें, तद्वत फार दुरून ऐकूं आलेल्या वन्य-पशूंच्या कर्कश शब्दांचें मला स्वप्नांतील एखाद्या गोष्टीप्रमाणें स्मरण होत आहे. मला पोटाशीं धरून एक मनुष्य डोळ्यांतील अश्रुबिंदु माझ्या-वर ढाळी, त्याची देखील मला साधारण आठवण आहे, कदाचित् नाहींच म्हटल्यास चालेल. मी या तुवरगडा-वर आलें तेव्हांपासूनचीं मात्र मला चांगली आठवण आहे. या वाड्याच्या दुसऱ्या मजल्यावरील खिडकींत जी उभी राहून सभोंवतालचा देखावा पहात असे; ती अंधार गुडुप पडल्यावर मी माझ्या खोलींत परत येई; या गोष्टी मला अद्याप पूर्ण आठवतात. एवढा मोठा तुवरगडचा वाडा परंतु माझ्या मनाला आनंद देणारी अशी एकही वस्तु त्या ठिकाणीं नव्हती. जें पहावें तें आपलें मला कंटाळवाणें व नावडतें असेंच वाटे.

वाड्यापासून जवळच **अंबाजीचें** जागृत देवस्थान होतें. त्या ठिकाणीं नवरात्रापासून सतत दोन महि-नेपर्यंत महोत्सव होत असे. देवीची पंचारती नित्य मोठ्या थाटानें व्हावयाची, दारावर प्रति दिवशीं चौघडा हा झडायचाच. दसरा संपला दिपवाळी आली तरी नित्य नियमानुरूप चौघडा झडत होताच. घंटारवांतून ‘ दिपवाळीचा सण आला. दिपवाळीचा सण आला ’ अशीं अक्षरें बाहेर पडत असल्याचें ऐकूं येई. तीं ऐकतांच मला आश्चर्य वाटलें. त्या वाड्याची व्यव-

स्थापकीण हिरा नामक एक बाई होती. तीच काय ती माझ्या जिवाभावाची मैत्रीण ? मी तिला ह्मटलें.

' देवळांतील या घंटा खरोखरी काय बरें ह्मणतात. '

माझ्या या प्रश्नाचें तिला हंसें येऊन ती ह्मणाली

' कमले ! हा चौघडा व या घंटा बोलत नसतात. '

' तर मग त्या मुक्या आहेत असें तरी तुमचें मत नाहींना ' मी ह्मटलें. ' हिराबाई ऐका. '

नंतर मी त्या घंटारवांतून ' दिपवाळीचा सण आला. दिपवाळीचा सण आला ' असें सुंदर गाणें ह्मटलें. हिराबाईस माझा मोठा राग आला. ती ह्मणाली ' कमले ! तूं मोठी थट्टेखोर आहेस. थट्टा कुणाची करावी नी कुणाची करूं नये याचा तुला विचारच नाहीं. मी ह्मटलें,

' थट्टा ह्मणजे काय तें मला मुळींच माहीत नाहीं ' आवसेच्या रात्रीं काळोख भिन्न पडतो व पुर्णिमेस चंद्र आपल्या सोळा कळांनीं प्रकाशतो. असें ह्मटलें तर ती देखील मी थट्टाच केली काय ? देवाळयाच्या शिखरावर वाजणाऱ्या घंटांच्या मंजूळ व गंभीर स्वरांत मी खरोखरीचें गाणें गायिलें तर ती देखील तुह्मांला थट्टाच वाटली काय ?'

हिराबाईस माझा फारच राग आला. तिनें मला निक्षून सांगितलें.

कमले ! बाहेर रात्र झाली. तुझें भाषण पुरे कर, व खोलींत जाऊन नीज जा कशी.

' मला निजायला ह्मणून आपल्या पासून दूर करूं नका. माझ्या खोलींत काळोख. भिन्न पडला असून

थंडी ही अगदीं कडक पडली आहे. या उबाऱ्याच्या व उजेडाच्या जागींच मला राहूं द्या. उत्तरेकडे चकाकणारें ध्रुव नक्षत्र पहात बसण्याची मला मोठी हौस वाटते'

माझी ही कळकळीची विनवणी ऐकून तिला वाईट वाटलें 'परमेश्वर या मुलीचें कल्याण करो व इचें चोज पुरवो' असें ती आपल्याशीं गुणगुणली. या वेळीं तिच्या मनांत मुळींच राग नव्हता.

मी ह्मटलें.

'अहाहा! आजचा हा दिवाळीचा पहिला दिवस, आजच्या या आनंदाच्या रात्रीं कितितरि आया आपल्या मुलांचे कौतुकानें मुके घेतील! माझेंही कोणी निर्मळ प्रेमानें चुंबन घेईल काय? जुने पुराणे मित्र कितितरि कडकडून आज एकमेकांस भेटतील! माझा या जगांत एखादा तरी मित्र असेल काय? एखाद्या अपराध्यास किति उत्साहानें आज क्षमा मिळेल! माझ्या अपराधाची क्षमा कोण करणार! आज कितितरि आया आपल्या मुलांस सुगंधी तेलें, उटणीं व चूर्णें लावून न्हाऊं घालतील! मला तितक्या प्रेमानें कोण न्हाऊं घालणार?'

माझें हें भाषण हिराबाईनें ऐकलें. ती ह्मणाली 'कमले! तुझें प्रेमानें मी चुंबन घेतें; तुला कडकडून भेटतें; तुझ्या अपराधाची क्षमा करते व तुला सुगंधी तेल लावून आज न्हाऊं घालतें; मग तर तुझ्या मनाचें समाधान होईल ना?'

'समाधान? तें तर कधींच व्हायचें नाहीं.'

'तुला या ठिकाणीं सुख होत नाहीं काय?'

'माझें असें या ठिकाणीं कोणी नाहीं. या ठिकाणींचमें काय पण सर्व जगांत माझा मित्र अगर माझ्या गोतवळ्याचा कोणीच नाहीं इतकेंच नव्हे तर मला माझें सगळें नांव देखील माहीत नाहीं, मग मला येथें सुख तें कसलें होणार ?'

'तुला रहायला सुंदर वाडा आहे; नेसायला घालायला तुझ्या आवडीप्रमाणें तुला लुगडीं व चोळ्या मिळतात; फार काय सांगूं लहान मुली ज्या ज्या पदार्थांची इच्छा करितात ते सर्व तुझ्यापुढें तयार आहेत.'

'मला त्या पदार्थांपैकीं एकाचीही आवड नाहीं. माझ्यावर प्रेम करणारें एखादें मनुष्य जर मिळेल तरच मला खरें सुख होणार.'

माझ्या मनांतील हे विचार बदलावेत ह्मणून कीं काय नकळे.

'कमले' हिराबाई ह्मणाली 'तुझें हें बोलणें ऐकून माझें अंतःकरण दुःखानें भरून येतें. हें हृदयद्रावक भाषण पुरें कर ह्मणजे दिवाळीच्या सणाकरितां केलेल्या उत्तमोत्तम पक्वान्नापैकीं तुला कांहीं देईन.'

'मला त्यांची मुळींच गरज नाहीं, मला तीं आवडतही नाहींत.'

'तर मग तुला काय आवडतें सांग पाहूं ?'

'मला ? चंद्राचा शीतळ व फिकट प्रकाश, झुळझुळ वाहणारा वारा, व ध्रुवनक्षत्राचें दर्शन हीं फार आवडतात. मी कोण हें समजून घेण्याकरितां मला तुवरगड टाकून दूर जावेंसें वाटतें. 'दिपवाळीचा सण आला. दिपवाळीचा सण आला' असा जो

देवालयांतील घंटामधून ध्वनि निघतो, तो [illegible] ऐकण्याची मला उत्कटेच्छा आहे.'

तटाच्या भिंती व उत्तमोत्तम गुलाब प्रफुल्लित होत तें ठिकाण, हीं दोन्ही माझ्या दृष्टीआड कशीं झालीं तें माझ्यानें सांगवत नाहीं. येथें आलें तेव्हां मी दहा वर्षांची मुलगी होतें आणि माझ्याविषयीं कोणा एकालाही माहिती नव्हती. तुवरगड येथें मी कशी व कां आलें ? माझ्या आईबापाचें व माझें नांव काय ? माझें कुलगोत कोणतें ? यांपैकीं एकाही गोष्टीची कोणास माहिती नव्हती. मी एखाद्या कुण-बटाची अगर बादशहाची देखील मुलगी असेन असें मला वाटे. माझा एकही मित्र नव्हता. या सर्व जगांत माझ्या सारखी पोरकी पोर दुसरी कोणीच नव्हती.

हिराबाई, म्हातारा मानसिंग, माळी, अंबालाल त्याची बायको व मुलगी प्रत्येक मनुष्य मला कमला या नांवानेंच हांक मारी. मला दुसरें नांवच नव्हतें. रागानें कोणी कमला, कमला, कुणाची कमला ? असें म्हणाला तर माझ्यानें उत्तर देववत नसे. कमला अगदींच एकेरी नांव. कमला या तीन अक्षरांशिवाय कोणाला व मला स्वतःला देखील कांहींच माहिती नव्हती. जीं जीं दुःखें माझ्या मनाला डंवचत होतीं त्या सर्वांत-मला नांव नाहीं-हेंच दुःख विशेष झोंबत असे. वाड्यांत ज्या तसबिरी, पुतळे, लेणीं वगैरे होतीं तशां-पैकींच मी एक होतें असें म्हटल्यास चालेल.

राजस्थानांत जुन्या पद्धतीचीं जीं घरें होतीं तशा

भासल्याचाच तुवरगडचा वाडा होता. ऐष आराम व लक्ष्मी हीं या वाड्यांत पूर्णपणें नांदत होतीं. हें ठिकाण चंबळा नदीच्या कांठीं होतें. उदेपूरच्या राण्यानें आपल्या स्त्रीयेच्या सुखाकरितां हा वाडा व किल्ला बांधविला होता. त्यानें नंतर या ठिकाणीं एक लहानसें गांव वसविलें. हें स्थळ फारच मनोहर असून पुष्कळ कवींनीं तें सौंदर्य आपल्या कवितांत वर्णिलें आहे, व उत्तमोत्तम चित्रकारांनीं ते देखावे रेखून ही ठेवले आहेत. चंबळा नदीच्या प्रवाहानें त्या प्रदेशास फारच शोभा आली होती. तुवरगडचा आधीं वाडाच मोठा दर्शनीय होता, व नंतर मुळच्या इमारतीच्या पूर्वपश्चिमभागीं दोन सोपे काढले होते. वाड्याच्या समोरील बाजूस एक लांबलचक अष्टकोनाकृति नुस्ता चबुतरा होता. येथूनच खालीं बगीचांत उतरण्याकरितां पायऱ्या केल्या होत्या. पूर्वींच्या वेळचें सौंदर्य व अर्वाचिन काळचें ऐषआराम हीं दोन्हीं त्या वाड्यांत जिकडे पहावें तिकडे दिसून येत. त्या वाड्यांतील खोल्या मोठ्या उंच, प्रशस्त व सुप्रकाशित अशा होत्या. कांहीं खोल्या चंदनी लांकडाच्या फळ्या बसवून केल्या होत्या. इतरांस नूतन शोभा आणिली होती. बगीचांतील झाडांच्या मुळांतून पाटाचें पाणी झुळझुळ वहात होतें, व जुन्या पद्धतीचीं फुलें फुललीं होतीं. स्वतः राजाच्या बसण्याच्या ज्या खोल्या होत्या त्या मोठ्या भव्य व सुशोभीत होत्या. या खोल्या वाड्याच्या पूर्व पश्चिम भागीं होत्या. त्या फारच प्रेक्षणीय होत्या. या वाड्यांत कारागिरानें आपलें

सर्व कसब खर्चून तयार केलेले अनेक सुंदर पुतळे व तशाच तसबिरी होत्या. या तसबिरी व हे पुतळे **विजयसिंग** (जो पुढें या वाड्याचा मालक झाला) यानें करविले होते.

तुबरगड व त्याच्या सभोंवतालचा प्रदेश, कांहीं नाजूक काम केल्यावरून विजयसिंगास उदेपूरच्या राजानें इनाम दिला होता. विजयसिंग मोठा लढवय्या होता. त्याचें नांव भाटांच्या कवितेंतून अद्याप ऐकिवांत येतें. त्याच्या पासूनच हें ठिकाण पुढें त्याच्या वंशाजाकडे चालत आलें. विजयसिंग व त्याचे वंशज यांना आपल्या सरदारी बाण्याचा मोठा अभिमान होता. आजू बाजूच्या लहान संस्थानांनीं या घराण्यास पुष्कळ पदव्या दिल्या परंतु त्या सर्व सरदार या पदवी नंतर-ते लावीत असत. आपल्या पूर्वजांनीं मिळविलेल्या-**सरदार** या पदवीचे ते मोठे अभिमानी असून ती पदवी न टांकण्याचा त्यांनीं विडाच उचलला होता.—

"जरी कोणी उदेपूरची गादी दिली तरी देखील हे मानी सरदार तिचा अव्हेर करतील व आपली पूर्वापार चालत आलेली सरदारी राखतील" असें हिराबाई एकदां ह्मणाली व मला तें खरें वाटलें.

मी या ठिकाणीं आलें तेव्हां या जहागिरीचा उपभोग सरदार जगतसिंग घेत होता. पण तेव्हां मात्र तो दूर देशीं गेला होता. जगतसिंगाची एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात ती अशी:—अगदीं तरुण असतेवेळीं हा आपला कांहीं काळ, उदेपूर शहरांत घालवीत

असे. या ठिकाणीं वेडेपणानें त्याचें मन एका राजघराण्यांतील मुलीवर जडलें. त्या प्रांतांतील सर्व कन्यावर्गांत ही लावण्यवती श्रेष्ठ असल्याबद्दल सर्वत्र ख्याति होती. त्याला ती मिळण्याचा यत्किंचित्‌ही संभव नव्हता. कारण त्या राजकुलांत उत्पन्न झालेल्या मुलीस या सरदाराच्या गळ्यांत माळ घालणें आवडेना. ती स्वरूपानें जितकी सुंदर दिसे तितकीच आंतून मत्सरी स्वभावाची होती. वरपांगी प्रेम व्यक्त करण्याची कला तिला फार चांगली साधली होती. एखाद्या तरुणाचें मन प्रथम आकर्षण करून मग त्याचा धिःक्कार करण्यांत तिला मोठी मौज वाटे. जगत्सिंगानें तिची देवीसारखी सेवा केली. त्यानें तिला आवडणाऱ्या सर्व वस्तु आणवून दिल्या, तथापि त्याच्याशीं लग्न करण्याचा तिचा मुळींच मनोदय नव्हता. फराळाला तीं दोघें एकत्र जमत तेव्हां मात्र ती त्याची थोडी बहुत थट्टा मस्करी करी. तेवढ्या विनोदी भाषणानेंच जगत्सिंग मोहून गेला होता. रागानें अगर अनुरागानें त्याचा चेहरा लाल झालेला अगर विरहानें म्लान झालेला पाहून ती मोठा आनंद मानी. तिचें हें वरपांगी प्रेम जगत्सिंगास कळलें नव्हतें. तिचें तें गोड गोड भाषण, कृत्रीम प्रेम व हावभाव हीं पाहून जगत्सिंगाचें भोळें मन आनंदानें भरून गेलें, परंतु हा आनंद फार वेळ टिकत नव्हता. त्याची लगेच निराशा होई. तिच्या मनाला आल्हादकारक असे जे तरुण पुरुष तिला वाटत होते त्या सर्वांत जगत्सिंगावर तिचें प्रेम जास्त होतें, पण त्याच्याशीं विवाह करण्याची कल्पना तिच्या मनांत कधींच आली नव्हती. त्याची

दौलत फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली होती. त्या प्रांतांतील जुन्या लोकांत त्याचें नांव मोडत असे. त्याची संपत्ती मोठी होती यांत संशय नाहीं. परंतु तो किति झालें तरी जहागीरदार असून ती राजकुलोत्पन्न मुलगी होती. त्याच्या नजराण्याचा तिनें प्रेमानें स्वीकार केला. आपल्या स्वरुपावर अनुरक्त होऊन तो अगदीं वेडा होईपर्यंत ती त्याच्याशीं हासली, त्यानें पाठविलेल्या सुगंधी पुष्पमाळा तिनें माळल्या, तथापि याच्याशीं लग्न करण्याचा तिचा विचार, दृष्टांत तर राहोच पण स्वप्नांत ही नव्हता. कोणी तशी गोष्ट काढली तर तिला वाईट वाटे. ती रागानें त्याच्या अंगावर जाई. शेवटीं जगत्सिंगानें जेव्हां तिची मागणी केली तेव्हां तिनें त्या मागणीचा अव्हेर केला एवढेंच नव्हे पण त्याचा खूप पाणउतारा केला, तेव्हां जगत्सिंगास फार वाईट वाटलें. पुढें उदेपुरांत पाय न ठेवण्याच्या निश्चयानें तो तडक माघारा फिरला. नंतर आपल्या जुन्या वाड्या बाहेर तो दृष्टीस पडेनासा झाला. स्त्रियांच्या वरोपचारी प्रेमास कंटाळल्यामुळें त्याला आपलें जिणें नकोसें झालें होतें. उपभोगाचे पदार्थ त्याला विषतुल्य वाटूं लागले.

या गोष्टीस कांहीं दिवस लोटल्यावर त्यानें पद्मिनी नामक एका सरदार कन्येशीं विवाह केला. जगत्सिंग पद्मिनीसह तेथेंच मोठ्या आनंदानें नांदत होता. पण हाही त्याचा आनंद त्याच्या खडतर दैवास रुचला नाहीं. त्याच्या आनंदार्काचा अस्त लवकरच झाला. त्याच्या त्या लाडक्या पद्मीनीस आकस्मिक मरण आलें.

सरदाराच्या मनास मोठा धक्का बसला. त्यानें इतःपर स्त्रियांचें नांव घ्यावयाचें नाहीं असा निश्चय केला. लोक त्यास स्त्रियांचा द्वेषी असें ह्मणूं लागले व लोकांनीं आपणास तसें ह्मणावें ह्मणून तो स्त्रियांशीं मोठ्या कटाक्षानें वागूं लागला. स्त्रीयांचा द्वेषी हे शब्द ऐकण्याची त्याला फार आवड होती.

पुढें कांहीं दिवसांनीं त्याच्या मनांतून बाहेर गांवीं फिरावयास जाण्याचें आलें. त्याला एकेच जागीं बसून चैन पडेना, तेव्हां वाड्यांत सर्व व्यवस्था ठेवणारी मोहना नामक एक वृद्ध बाई होती. हिच्यावर जगत्‌सिंगाचा पूर्ण विश्वास होता. हिच्या स्वाधीन वाडा वगैरे करून सरदारानें जाण्याची सर्व व्यवस्था केली व आपण परदेशांत निघून गेला. जयसिंग नामक एक महाराजांचा मित्र होता. तो जवळच्याच शहरीं रहात असे. वाड्याची वहिवाटमुखत्यारी महाराजांनीं त्याच्याजवळ दिली होती. तो वर्षांतून दोन वेळ येथें येई व दर खेपेस सरासरी ८।१० दिवस राही. तितक्या अवधींत तो सर्व वाड्याची तपासणी करी. वाड्याची तोडजोड करवी. जमाखर्च पाही व पुढील सामाहीची सर्व व्यवस्था लावून परत जाई. महाराजांचा सर्व पत्रव्यवहार जयसिंगाशींच होत असे.

एके दिवशीं मोहनाबाईच्या नांवानें एक पत्र आलें असावें असें वाटतें. तें कोणाकडून व कोठून आलें याचा दुसऱ्यांस पत्ता नव्हता. मोहनाबाईस कधींच पत्रें येत नसल्यामुळें या पत्राचें सर्वांस मोठें आश्चर्य वाटलें.

पत्र वाचतांच तिनें वाड्यांतील एकंदर चाकर माणसांस आपल्याजवळ बोलावलें, ती ह्मणाली ! .

'माझ्या मित्रांपैकीं एकजण अगदीं अत्यावस्थेंत आहे. त्याची थोडी बहुत तरी सेवा माझ्या हातानें घडलीच पाहिजे ह्मणून मला आतांच्या आतां जाणें भाग आहे.'

मोहनाबाईनें आपली सर्व व्यवस्था केली. आपल्या पश्चात् लागणाऱ्या वस्तु तिनें काढून ठेवल्या व नंतर आपण गांवास गेली.

इकडे महाराजांस तुवरगड सोडून बरेच दिवस झाले, तेव्हां त्यांच्याविषयींची आठवण लोकांच्या मनांतून कमी कमी होत चालली होती, व नंतर नंतर तर त्यांचें कोणी नांवही काढीनासें झालें, तेव्हां मोहनाबाई मला घेऊन परत या ठिकाणीं आली. मी येथें आलें तेव्हां गुलाबाचीं मनोहर फुलें सर्वत्र फुललीं होतीं. मी या वेळीं सहा वर्षांची होतें. माझ्या विषयीं इतर चाकर नोकरांजवळ ती एक चकार शब्द देखील बोलली नव्हती. ती मला कमला ह्मणत असे. मग माझें नांव तेंच कीं, दुसरें कांहीं होतें तें, दुसऱ्या कोणास व मला स्वतःलाही माहीत नव्हतें. माझ्या आठवणी पासून मी पाहतें, मोहनाबाई मला जीव कीं प्राण करीत असे.

तुवरगड येथें रत्नसिंग नामक एक वृद्ध गृहस्थ राजाश्रयानें रहात होता. हा तंतुवाद्य वाजविण्यांत मोठा प्रख्यात असून गाणाराही होता. यानें मला बीन वाजवायला व त्यावर गाणें ह्मणायला शिकविलें होतें.

यानें मला लिहावाचायलाही शिकविलें. मी इकडे आ-ल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं माझी पालन कर्ती व मानीव आई मोहना मरण पावली.

ती मोठ्या चमत्कारानें मेली. पुस्तकालयाच्या एका पायरीवर उभी राहून ती कांहीं महत्वाच्या पुस्तकां वरील धुरळा झाडीत होती. तेथून ती धाडकन खालीं फरस बंदीवर पडून तात्काल मरण पावली. हकीमाला आणविलें होतें. तो ह्मणाला 'तिचें रोगानें काळीज फुटलें व हा रोग तिला फार दिवसां पासून होता.'

माझ्या विषयीं इत्थंभूत माहिती असलेली काय ती ही एकच बाई होती व तिचा अशा रीतीनें अंत झाला. मी कोण हें सांगण्याविषयीं तिची मी पुष्कळ-वेळ विनवणी केली होती, पण तिनें मला कांहींच सांगितलें नव्हतें.

तिच्या आकस्मिक मरणानें वाड्यांत सर्व धांदलच झाली. मोहनाबाईच्या देखत जीं जीं कामें करावयास लोक वचकत तीं सर्व तिच्या पश्चात् अर्थात् मरणानंतर ते निर्धास्तपणें करूं लागले. 'मला कशाची आठवण आहे? मी काय काय पाहिलें आहे? मी पूर्वी कोठें होतें? कोणत्या गांवीं? मोहनाबाई माझी आई कीं आन?' असे एक का दोन त्यांनीं मला शेंकडों-गणती प्रश्न केले, परंतु गुलाबाचीं फुलें व किल्याच्या तटाच्या भिंती याशिवाय कशाचेंच मला स्मरण नसल्यामुळें माझ्यानें त्यांची जिज्ञासा पुरी करवली नाहीं. मोहनाबाई माझी आई, असें लोक ह्मणत पण, माझी मानी नैसर्गिक बुद्धि मला तसें ह्मणूं देईना. माझ्या

जवळ एक छदाम नव्हता का मला कोणा मित्राची मदत नव्हती. मी तुवरगड येथें दुःखांत दिवस कंठीत होतें, तरी पण एखाद्या राजाच्या मुलीप्रमाणें मला अभिमान होता. मी कधीं कोणाला जी ह्मटलें असा एकही दिवस मला आठवत नाहीं.

मोहनाबाई मरतांच माझ्यासंबंधीं वाडाभर चळवळ उडाली. त्यांनीं ही गोष्ट जयसिंगास कळविली. मोहनाबाईच्या वारसदारास त्यानें माझ्याविषयीं विचारलें, त्यांनीं मला पाहिलें परंतु, त्यांपैकीं एकालाही माझी माहिती नव्हती.

मला मोल-मजुरीस अगर अनाथ-गृहांत पाठविण्याची त्यांनीं जयसिंगास सुचना केली, पण ती सुचना त्याला मुळींच आवडली नाहीं.

तो ह्मणाला 'महाराजांच्या आश्रयानें वाढलेली मुलगी आज जर मोल-मजुरी करील तर लोक काय ह्मणतील ? खुद्द महाराज काय ह्मणतील. इतक्या जणांत ती. तिच्याकरितां ह्मणून कांहीं खर्च जास्त येणार नाहीं. सध्यां तिला इकडेच असूं द्या. मला महाराजांचा पत्ता बरोबर माहीत नाहीं, नाहींतर हिची तजवीज कशी काय करावयाची हें त्यांना लगेच विचारलें असतें.'

नंतर मोहनेच्या जागीं हिराबाईची नेमणूक झाली. हिला देखील इतर सर्व मंडळीप्रमाणें माझा वीटाळा पडला. ती प्रसंगातीं माझ्यावर खूप रागावे, तथापि ती मुळची रागीट नव्हती. तिचा स्वभाव ममताळू होता. वाड्यांतील माणसांचा मी मोहनेचीच मुलगी असा समज झाला होता व मग ते मला तशा रीतीनें वागवूंही

लागलें. माझा त्यांच्याशीं इतका परिचय नव्हता. तरी त्यांची मजवर पूर्ण कृपा होती व ते सर्व मला आपल्यासारखीच समजूं लागले. मी मोठमोठाल्या पोथ्या पुस्तकें वाची ह्मणून ते मला हंसत असत.

मी अशीही माझ्या आयुष्यापैकीं कांहीं वर्षे घालविलीं. मला मान हा नव्हताच ह्मटल्यास चालेल. फक्त हिराबाई व अंबालाल हीं मात्र माझ्याशीं थोड्या गौरवानें वागत. अंबालाल हा मनुष्य महाराजांचा उपाध्याय होता. त्याची स्त्री माझ्याबरोबर कधीं बोलली नाहीं कां हंसली नाहीं. तिच्या मी खिजगणतींतच नव्हतें. ती स्वरुपानें सुंदर होती पण तिला त्या सौंदर्याचा अतोनात गर्व झाला होता. तिची मुलगी तर काय थेट आईचीच प्रतिमा. ती मला सदोदीत मत्सरानें बघे. आईसारखा तिलाही आपल्या सौंदर्याचा अभिमान झाला होता. ती तारुण्यानें मुसमुसलेली होती. तिच्या मनांतून पाणीदार व सुस्वरूप नवऱ्याच्याच गळ्यांत माळ घालण्याचें होतें अशा त्या सुंदर व अभिमानी स्त्रियांपुढें माझा तो काय पाड. माझ्यासारख्या मोहनेच्या पोरीविषयीं त्यांच्या मनांत घटकाभरही विचार येत नव्हता. नाहीं ह्मटल्यास अंबाजीच्या देवळांत आह्मी सर्वजणीं एकत्र जमून गाणीं ह्मणूं तेव्हां मात्र त्यांना माझी आठवण होई. माझा गळा नाजुक, गोड, उदात्त व सफाई होता, याबद्दल मी परमेश्वराचे आभार मानतें. रत्नसिंगानें मला फार सुरेख रीतीनें गाणें व बीन शिकविलें माझ्याविषयीं तो खुप अभिमान बाळगी.

' कमले ! तुझा आवाज व कोकिळेचा आवाज अगदीं सारखे आहेत. तूं गाऊं लागलीस ह्मणजे मला कोकील पक्षाची आठवण होते. ' असें तो वरचेवर ह्मणे.

मी सर्व बायकांत बसून गोड गोड गाणीं ह्मणे तेव्हांच काय तें मला थोडें सुख व अभिमान वाटे. एरवीं मी कोणत्या झाडाचा पाला ह्मणून मला अभिमान वाटणार !

मी विसरलें—आतां देखील त्याची आठवण होतांच माझे डोळे पाण्यानें भरून येतात. मी गाणीं ह्मणूं लागलें ह्मणजे देवळांतील एकंदर बायका तटस्थ होत. गाणाऱ्या मंडळीचा ताफा तर माझ्याकडे साश्चर्य दृष्टीनें अवलोकन करीत असे. गोड गोड रसाळ शब्दांचीं देवावरील गाणीं ह्मणूं लागलें ह्मणजे माझा मलाच अनावर आनंद होत असे. अशा वेळीं नीलवर्ण आकाशांतील ध्रुवादिक नक्षत्रांकडे दृष्टी ठेवून त्यांना माझें गोड गाणें मी ऐकवीत आहे कीं काय असा मला भास होई.

मी गाणें ह्मणूं लागलें ह्मणजे अंबालालची बायको व मुलगी हीं उभयतां, माझ्याकडे रागानें, मधुन मधुन पहात असत. गाणीं ह्मणण्यांत आपण निष्णात असें त्या मानीत व पहिल्या प्रथम सर्व बायकाही तसें ह्मणत, पण मी गाणीं ह्मणूं लागल्यापासून त्यांचें कोणी नांवच घेईना. त्यां दोघींनां त्याचें वाईट वाटूं लागलें. त्यांनीं मला देवळांत येऊं न देण्याचा प्रयत्न चालविला. व त्यांत त्यांना यशही आलें. ' ही हीनकुलांतली मुलगी, हिला माझ्या पवित्र गाभाऱ्यांत येऊं देऊं नका. हिचें मला गाणें

नको ' असा आपणास अंबाजीचा दृष्टांत झाला ह्मणून त्या बायकोनें सर्वांस सांगितलें. या उपाध्याच्या बायकोवर सर्वांचा विश्वास होता. त्यांनीं तिच्या वचनानुरूप मला देवळांत जाण्याची मनाई केली.

माझ्या सुखाचा अशा तऱ्हेनें ऱ्हास झाला तथापि मी मुळींच डगमगलें नाहीं. वाचनगृहांत एक जुनें बीन होतें. तेंच मला माझ्या उत्तम मित्राप्रमाणें वाटूं लागलें. मी तें वाजवायला शिकूं लागलें, व माझ्या वयाला सोळा वर्षें संपतात न संपतात तोंच मी लोकांच्या आवडीचीं सर्व साधारण पदें वाजवायला शिकलें. नियमित पदें वाजविण्यांत तर मी अगदीं निष्णात झालें होतें.

हिराबाईला माझी गाण्याबजावण्याची उत्सुकता दिसून आली तेव्हां ती ह्मणाली.

' कमले ! तूं जें थोडें बहुत घरचें काम करतेस तें करुं नको. कारण त्यानें तुझा हात जड होईल. बीन वाजविणाऱ्याचा हात हलका असला पाहिजे. '

ती कांहीं वेळानें पुन्हां ह्मणाली.

' कमले ! कदाचित् तूं कोणाची हें तुला कळेल. तुझे आईबाप व आप्तइष्ट असल्यास बरेंच, नाहीं तर तुला पोटाकरितां खपावें लागेल. तेव्हां तूं ह्या गाण्या बजावण्यावर आपलें पोट भरशील. '

बोलतां बोलतां ती एवढेंही ह्मणाली.

' कमले ! तुला आज अंबालालच्या घरीं जावें लागणार.

' तें कां ? '

'त्यांना आज कांहीं वाण द्यावयाचें आहे !'

'बरें मग जातें.'

'मग जा, पण त्या ठिकाणीं अंबालालची मुलगी भेटेल, तिच्या पुढें ताठ्यानें वागूं नको. तिला योग्य तो मान दे.'

हें भाषण ऐकून माझे डोळे रागानें लाल झाले. तथापि उपाध्येबुवांच्या मुलीस मान न देतां अहंकृतेनें चालण्याइतकी मी कोणाची कोण ? खरोखरीच या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास मी तेव्हां असमर्थ होतें.

प्रकरण २ रें.

मुकें प्रेम.

मला सतरावें वर्ष लागलें, तेव्हां माझें सौंदर्य अगदीं पूर्णतेस पोंचून माझ्या रूपांत न्यूनता नाहीं असें माझें मलाच आरशांत पाहिलें ह्मणजे वाटे. वाड्यांतलीं एकंदर चाकर माणसें संध्याकाळीं सहल करावयास जात. तीं मला ही बरोबर बोलावीत, पण मी त्यांच्या सामगमें कधींच गेलें नाहीं. नंतर त्यांनीं मला हांक मारण्याचेंच सोडलें. मी बहुतेक वेळ पुस्तकालयांतील पुस्तकें वाचण्यांत व बीन वाजविण्यांत घालवीत असे. मला आठवड्यांतून तीन वेळ वस्तादजी शिक्षण देत असत. माझ्या पुढील स्थिति संबंधीं मनोराज्य करणें

माझें आवडतें माणूस कोणी नाहीं म्हणून डोळ्यांतून अश्रु ढाळणें, करमणूक करणें, निजणें, बसणें जें काय मला करावेंसें वाटे, तें मी त्या पुस्तकालयांतच करीत असे.

माझ्यावर प्रेम करणारें एखादें मनुष्य मिळेल काय? ज्या अनाथ मुलीस पुरें नांवही नाहीं तिची कोणाला तरी कींव येईल काय? माझा हा एकांत-भंग कोणी प्रेमानें करील काय? असे तरंग माझ्या मनांत केव्हां केव्हां उद्भवत असत. वीरपत्नीप्रमाणें सजून एखाद्या अरण्यांत जाऊन वनशोभा बघत स्वस्थ बसावें. नंतर 'मृगया करण्या करितां त्या ठिकाणीं एखादा राजपुत्र येईल. मला पहातांच तो मोहून जाईल. अर्थात तो मग मला आपली पट्टराणी करील, नंतर मला अशा परतंत्रावस्थेंत रहायला नको' असे ही विचार-तरंग केव्हांतरी माझ्या मनांत येत असत. अहाहा! हें जर सर्व घडून येईल तर माझ्या सुखाची तुलना कशा बरोबर बरें करितां येईल? प्रेमाच्या गोष्टी मी पुस्तकांत वाचल्या होत्या तेवढ्याच, एरवीं मला प्रेमाचा अद्याप गंधही नव्हता.

एके दिवशीं मी वाचनालयांत बीन वाजवून गात होतें व गाणें मोठ्या बहारींत आलें होतें अशा वेळीं एक दासी धांवत माझ्याकडे आली.

'हं कमलाबाई!' ती म्हणाली 'गाणें पुरें करा व हें बीनही जागच्या जागीं ठेवून आतांच्या आतां बाहेर या' माझा उत्सव-भंग झाला. मला तिचा भारी राग आला. पण काय उपयोग? मी तो सर्व गिळून तिला विचारलें.

'कां आज बरीचशी घाई दिसते?'

' बाई ह्मणजे ! नुक्तीच जयसिंगाची स्वारी वाड्यांत आली आहे. त्यांना तूं वाचनालयांत असलेलें आवडणार नाहीं ह्मणून हिराबाईनें तुला तिकडे येण्याविषयीं सांगितलें आहे. '

मग मात्र माझा उपाय हरला. माझे विचार, व गाणें बजावणें जेथल्या तेथें राहिले. हिराबाईच्या सांगण्याप्रमाणें मला वागलेंच पाहिजे होतें. तिचेंही बरोबरच. माझ्यासारख्या पोरक्या पोरीचें त्या विशाल व सुशोभीत पुस्तकालयांत काय काम? मी माझ्या हातांतील बीन जागच्या जागीं ठेवलें व निमूटपणें बाहेर पडलें.

मी दिवाण खान्यांतून जात होतें, इतक्यांत जयसिंगाची माझ्यावर दृष्टी गेली. मी त्याला ओळखत असे पण त्याला मात्र माझी ओळख नव्हती.

' तूं कोण? ' त्यानें मला विचारलें.

खरोखरीच जो तो मला हाच प्रश्न प्रथम करी याचें आश्चर्य वाटतें.

' कमला ' मी ह्मटलें.

कमला हीं अक्षरें त्यानें जरा हेलकावा देऊन उच्चारिलीं. मी त्याच्याकडे पहात होतेंच. त्याच्या चेहऱ्यांत आनंदाश्चर्याची झांक मारूं लागली.

' कमले ! ' तो पुन्हां ह्मणाला ' मोहनाबाईची मुलगी ह्मणतात ती तूंच काय? '

मी कांहींएक उत्तर न देतां मान खालीं घातली. लगेंच तो ह्मणाला.

तूं मोहनेची मुलगी असशील असें मला तरि

निदान वाटत नाहीं' तथापि तूं कोणाची कोण याचेंच मला मोठें कोडें पडलें आहे.

मला त्याच्या शब्दांचें कौतुक वाटलें, व मी मोहनेची मुलगी नव्हे ह्मटल्याचा मला भारी आनंद झाला.

तो ह्मणाला ' महाराज आतां इकडे येणार. ते अमुकच दिवशीं येतील ह्मणून सांगवत नाहीं, परंतु पुढच्या आठवड्यांत त्यांची स्वारी इकडे येईल असा अदमास आहे. '

मी उत्सुकतेनें ह्मटलें

' मग मला इकडे रहायला मिळेल असें तुह्मांला वाटतें काय ? माझी त्यांनां आपण हकीगत कळविलीच असाल. '

' मला तुझ्या दोन्हीं प्रश्नांचीं उत्तरें देतां येत नाहींत '

' तीं कशीं ? '

' महाराजांचीं इतकीं पत्रें आलीं पण त्यांत तुझ्या विषयीं एक अक्षरही त्यांनीं लिहिलें नव्हतें. मोहनेच्या मरणानंतरची सविस्तर हकीगत मी त्यांना कळविली होती, पण त्यांच्याकडून त्याविषयीं कांहींच लिहून आलें नाहीं. '

' तर मग माझी काय वाट ? मी कसें करूं ? '

' तूं कांहीं करूं नकोस फक्त थोडे दिवस यांच्या दृष्टीस पडूं नको ह्मणजे झालें. महाराज आल्यावर मी ४।२ दिवस इकडे येणारच, तेव्हां त्यांना मी तुझी हकीगत सांगेन. आतां मात्र मला काश्मीर देशांत गेलें पाहिजे. मला तिकडे महिनाभर राहावें लागेल. महा-

राज तुझी काहींना कांहीं तजवीज करतील अशी माझी खात्री आहे.'

त्याच्या शेवटच्या सांगण्यानें मला थोडा धीर आला. माझा जन्म चांगल्या कुळांत झाला असावा असेंही मला वाटूं लागलें. पण मी कोण याचा मला मोठा गोंधळ पडला. महाराज येणार ह्मणून वाड्यांत एकच चळवळ उडाली. जयसिंग फक्त त्या खेपेस ४।२ तासच होते. हिराबाईनें माझ्या गाण्या बजावण्याची त्यांच्याजवळ तारीफ केली तेव्हां, त्यांनीं मला बोलावूं पाठविलें. मी जातांच ते मला 'गाणें ह्मण पाहूं' ह्मणाले. मी बीन वाजवून गाणें ह्मटलें. नंतर माझ्याकडे विचारयुक्त मुद्रेनें पाहून . ते ह्मणाले.

'अशा सुंदर गाणाऱ्या मुलीस भिण्याचें मुळींच कारण नाहीं. कमले ! तुझा कंठ अत्यंत मधुर आहे. इतकें सुंदर गाणें मी कधीं ऐकलें नव्हतें. तूं कोठेंही स्वतंत्रतेनें पोट भरशील. '

स्वतंत्रतेनें हे शब्द मला फारच आवडले. महाराज इतक्यांतच येतील ह्मणण्याची कल्पना देखील कोणाला नव्हती. गाड्या, घोडे, शिपाई, गाडीवाले, मोत्तदार, स्वैंपाकी इत्यादि सर्व परिवार एकदम दाखल झाला. राजमहालाच्या खोल्या खुल्या केल्या. तसबिरी नीट व्यवस्थेनें बसविल्या; त्यांतच मी महाराजांची तसबीर पाहिली. ती त्यांच्या तरुणपणांत काढलेली होती. त्यांचा चेहरा हांसरा, बाणेदार व फारच मनोहर रीतीनें खुल-विला होता. पद्मिनी जिवंत असतेवेळीं ही तसबीर काढली असावी असें मला वाटलें. त्यांची छाती विशाळ

होती. गाल उन्नत असून त्यांवर कळे गळले होते. त्यांच्या दृष्टींत करुणा भरली होती, व या सर्व गोष्टीं वरून मला ते दूर लोटणार नाहींत असें वाटलें.

महाराज दोन तीन दिवसांनीं गडावर यावयाचे होते. ह्मणून त्या वेळीं त्या ठिकाणाला फारच सौंदर्य आणलें होतें. जो वाडा पूर्वी तेजोहीन दिसत होता तोच नंतर श्रीमंतांस राहण्यायोग्य ऐषआरामाच्या जिनसांनीं परिपूर्ण भरलेला दृष्टीस पडला. माझ्या करितां ह्मणून खालच्या मजल्यांत एकही खोली रिकामी नव्हती. चौसोपींत जागा होती, पण त्यांत सर्व चाकर नोकर निजत असत; त्यांच्यांत मिळून मिसळून असण्याचा मला कंटाळा असे. नवीन खोलींत निजावयाचें मोठें भय वाटे, अर्थात खालीं माझ्या सोयीनुरूप जागा नसल्यामुळें मला अगदीं शिखरावरील खोलींत राहणें भाग पडलें. मला पुस्तकालयांत जाण्याची मनाई झाली.

शेवटीं एकदाचे महाराज आले. मी त्यांची तसबीर पाहिली होतीच. तींत कितितरी आनंदाची झांक मारत होती. महाराजांच्या पूर्वीच्या व तेव्हांच्या रूपांत जमीन आस्मानाचा फरक पडला होता. त्यांचा चेहरा त्या वेळीं फारच उतरलेला दिसला.

महाराज आल्यानंतर कांहीं दिवस माझ्यासंबंधीं त्यांच्या जवळ कोणी एक चकार शब्द देखील काढला नव्हता, व त्यांनींही कांहीं चौकशी केली नव्हती. एके रात्रीं घरांतलीं सर्व माणसें गाढ निजलीं असें पाहून मी खालीं वाचनालयांत गेलें. तेव्हां तेथें कोणीएक नव्हतें. मला तेथील एक पुस्तक पाहिजे होतें, तें घेऊ

पस्त मी माझ्या खोलींत आलें. येतेवेळीं माझ्या बुचड्यांतील लोंकरीचें गुलाबाचें फूल मला नकळत त्या वाचनालयांत पडलें. दुसरे दिवशीं महाराज आपल्या खोलींतून त्याच वाटेनें दिवाणखान्यांत येत होते, तेव्हां त्यांच्या दृष्टीस तें फूल पडलें. ते तें वर उचलून घेणार इतक्यांत तेथें एक दासी आली. तिला 'हें फूल कोणाचें?' असें महाराजांनीं विचारलें.

ती ह्मणाली. 'कमलेचें'

माझें नांव ऐकतांच त्यांचें मन घोंटाळ्यांत पडलें. त्यांनीं हिराबाईस धाडून देण्याविषयीं तिला सांगितलें. हिराबाई आपली वाहवा करितात का दोष देतात नकळे, या संशयांतच तिकडे गेली. महाराज यावेळीं खिडकींतून बाहेर पहात होते, ते झरकन् मागें वळले. त्यांनीं हिराबाईस विचारलें.

'कमला नांवाची एक तरुण मुलगी या वाड्यांत आहे ह्मणून मी ऐकतों ती कोण?'

'ती कोण हें मला माहीत नाहीं. मी आलें तेव्हां ती येथें होती व अद्याप इकडेच असते.'

'आणि तिला इकडे कोणी आणली?'

'मोहनाबाईनें.'

'कधीं?'

'तें मला माहीत नाहीं. ती कांहीं दिवस परगांवीं गेली होती. तिनें येतांना हिला आणलें असें चाकरलोक सांगतात, परंतु त्यांतील एकालाही हिची कची हकीगत माहीत नाहीं.'

मोठेंच आश्चर्य! माहिती ही कोणाला तरी असा-लीच पाहिजे. तुला कांहींच माहीत नाहीं काय?'

'नाहीं. मोहनेच्या मरणानंतर मीच तिचें पालन-पोषण करतें. आह्मीं प्रथम तिला अनाथ बालगृहांत अगर कारखान्यांत मोलमजुरी करण्याला पाठविण्याचा विचार केला, पण ती गोष्ट जयसिंगास रुचली नाहीं, व आपणासही तें आवडणार नाहीं असें ते ह्मणाले. मग आह्मी तिला येथेंच ठेवलें. ती मुलगी अगदीं स्वतंत्र आहे. तिच्यावर ताबा असा कोणचाच नाहीं.'

महाराज ह्मणाले.

'तर मग तुला अगदींच माहिती नाहीं. सर्व चाकर लोकांस इकडे पाठवून दे पाहूं.'

रांधपाकी, माळी वगैरे जुनी जुनी मंडळी महाराजां समोर आली. महाराजांनीं त्यांना 'कमला कुठली कोण' असा प्रश्न केला. ते ह्मणाले.

'मोहनाबाई कांहीं दिवस परदेशांत गेली होती. तिनें येतांना हिला आणलें.'

कोठून मला आणलें हें कोणा एकालाही माहीत नव्हतें. त्यांचा चेहरा या वेळीं आनंदानें फुलला नव्हता कां रागानें लाल झाला नव्हता ते कांहीं विचारांत मग्न झाले त्यांनीं सर्व चाकर-नोकरांस जाण्यास सांगून मला स्वतःच धाडून देण्याविषयीं आज्ञा केली. हिराबाई तो निरोप घेऊन माझ्याजवळ आली. ती ह्मणाली

'कमले! तुला महाराजांनीं बोलावलें आहे. जा. भिऊं नको. तुझें मनोहर गाणें त्यांनीं ऐकिलें ह्मणजे ते

तुझ्या पोटापाण्याची तजवीज मोठ्या आनंदानें करतील. पोरी! तुझें दैव उदयास येईल. जा.'

या तिच्या भाषणानें मला बराच धीर आला, पण माझ्यानें महाराजांपुढें एक पाऊल टाकवेना. अंगास थरकांप सुटला. महाराज स्त्रियांचा तिरस्कार करतात, व त्यांना नकळत मी या वाड्यांत लहानाची थोर झालें या दोन कारणांनीं मला त्यांच्यापुढें जाऊं नयेसें वाटलें, पण काय करणार? निरुपायानें मी त्यांच्यापुढें जाऊन उभी राहिलें. त्यांची आंगलट साधारण होती. ते बरेच उंच होते. त्यांचे केश बर्फाप्रमाणें पांढरे सफेत होते. तोंडावर दुःखाची छाया भासत होती तथापि, तें मोठें मोहक दिसत होतें. तसबीरींतील दृष्टींत प्रेम ओतप्रोत भरलें होतें, पण आतां तींत कोपानें लाली चढली होती. ती निखाऱ्यासारखी लाल दृष्टी माझ्याकडे लागतांच माझी अवस्था काय झाली हें माझ्यानें सांगवत नाहीं. महाराजांनीं ती दृष्टी माझ्यावर आश्चर्यानें लावली, कां भय दाखविण्याच्या उद्देशानें लावली अथवा प्रेमानें लावली हें मला समजेना.

प्रथम आह्मीं दोघेंही स्तब्ध जागच्या जागीं उभीं होतों. नंतर महाराज माझ्यापुढें एक-दोन पावलें आले, पण पुन्हां मागें सरून त्यांनीं मलाच पुढें येण्याविषयीं सांगितलें. त्यांनीं दुःखाचा उसासा टाकला व बारीक रीतीनें माझ्याकडे टक लाविली. माझ्या हृदयांतील एकूनएक विचार हे समजून घेत होते असें मला वाटलें.

ते ह्मणाले 'एकंदरींत तुझा कमला हेंच नांव ना?'

'होय' मी ह्मटलें.

'याहून जास्त कांहीं माहिती आहे काय?'

मला यावेळीं खालीं मान घालून स्वस्थ रहावें लागलें. माझ्या डोळ्यांतून अश्रुधारा चालल्या. त्यांच्या त्या प्रश्नानें माझें अंतःकरण खळबळून सोडलें. इतक्यांत ते म्हणाले.

'कमला लहान मुलगी असेल असें मला वाटलें होतें.'

'कांहीं दिवसांपूर्वी मी लहानच होतें आतांच वाढलें आहे, पण अर्भकवत् मी निराधार आहे तशीच आहे.'

'तर मग तूं कोणाची कोण?'

मेला हा प्रश्न मला सदोदित लोक करीत. माझे डोळे पाण्यानें डबडबले होते. ते मी तसेच वर केले व म्हटलें.

'मी कोण हें मला स्वतःला व इतर कोणालाही माहीत नाहीं. गुण्यागोविंदानें रहाणाऱ्या पक्षांस घर असतें पण मला तेंही नाहीं.'

'तूं रहातेस तें घर नव्हे काय?'

'घर कां वाडा आहे, पण आप्तइष्ट अथवा मित्र असल्याशिवाय तें घर असें कोणालाच म्हणतां येणार नाहीं निदान पूर्ण नांव तरी असलें पाहिजे पण मला त्यापैकीं एकही नाहीं'

'तुझें वय किती?'

'सतरा.'

'तुला या ठिकाणीं येण्यापूर्वीची काय काय हकीगत माहीत आहे ती सांग पाहूं!

' ती अगदींच महत्वाची नाहीं. मला इतकें आठ वतें कीं, मी प्रथम ज्या प्रदेशांत होतें, त्या ठिकाण गुलाबाचीं फुलें अगदीं तलावाच्या तीरास देखील होत त्या प्रदेशाभोंवतीं किल्याचा तट होता. मी निज ह्मणजे एक मनुष्य मला आपल्या पोटाशीं घेऊ माझ्याकडे पाही व डोळ्यांतून धाय धाय आंसवें ढाळी.

' एवढीच तुला माहीती आहे काय ?

' होय '

' बरें, मोहनेस तरी तुझी कांहीं जास्त माहि होती काय ?

' छे ! मला नाहीं वाटत. तसें असतें तर तिनें म सांगितलें असतें. '

नंतर ते आपल्याशींच कांहीं पुटपुटले. ' गरी बिचारी मुलगी ' हेही शब्द त्यांच्या तोंडून निघाले. ते ह्मणाले

' मी पुष्कळ दिवसांनीं घरीं आलों असून वाड्यां लहानाची थोर झालेल्या मुलीची हकीगत मला दुसऱ्या कोणालाच माहित नसावी ही मोठी चमत्का रिक गोष्ट नव्हे काय ? '

' चमत्कारिक तर खरीच. इतरांप्रमाणें माझे आई बाप असलेच पाहिजेत. माझी अशी हयगय केली याबद्दल त्यांना देवाकडे तरी जाब द्यावा लागेल.

ते माझ्याकडे बघत होतेच. ते ह्मणाले.

' तूं सुंदर आहेस हें तरी तुला ठाऊक आहे काय ? मला फारच आनंद झाला. मी ह्मटलें.

' मला यापूर्वी असें कोणी विचारलें नव्हतें का

सांगितलें नव्हतें. जगातील एकंदर वस्तूंविषयीं मी इतकी अज्ञान आहे कीं, 'मी सुंदर आहे' असें मला कचितच ह्मणवेल?'

'असो–मुली तूं फार सुंदर आहेस. बरें पण तूं एथें राहून काय काय शिकलीस?'

मला या विचारण्यानें भारी आनंद झाला. त्यांच्या पुढें मी शिकलेल्या विद्येची एक यादीच करून ठेवली. व ह्मटलें

'मला या सर्व विद्या रत्नसिंगांनीं शिकविल्या.'

पुढें बऱ्याच दिवसांनीं माझ्या गुरूजींना महाराजांनीं पांचहजार रूपये बक्षीस दिल्याचें मी ऐकलें पण ते कां व कशासाठीं दिले हें त्यानां त्यांनीं मुळींच सांगितलें नाहीं.

मला थोडें गाणेंही येतें' मी ह्मटलें.

'कमले' महाराज ह्मणाले–'तर मग उद्यां तूं त्यावरच आपला चरितार्थ चालविणार वाटतें.'

'होय.'

माझें भाषण ऐकून महाराज [illegible] अहाहा! या वेळचा त्यांचा चेहरा पाह[illegible] होता.

'कमले!' ते ह्मणाले '[illegible] पाहूं.'

त्यांनीं लगेच माझ्या [illegible] व सूर काढायला सुरवात केली. नंत[illegible]

'तुला गाणें कोणी शिक[illegible]

'ज्यांनीं इतर विद्या [illegible] ह्मणून ह्मटलें त्यानींच मला हें गाणें शिकवि[illegible]

नंतर मी एका विरहिणीचे [illegible] दर्शक पद ह्मटलें.

पद.

हाय ! हाय ! चैन नाहिं मन्मनांतरी । व्याध-जालि मृगकिशोर
गति तशीच गे झाली, शोक करित घावरी ॥ ध्रु० ॥
सुख न गमे मुळीं कशांत, विरस तेंवि चित्त होत
विकल अखिल जगतिं दिसत, स्वसुख संहरी ॥ १ ॥
तळमळ करि तनु अनुदिन, स्वजन सुमति कुपित पूर्ण
गरल गमत अशन शयन, वृत्ति झालि खचित बावरी ॥ २ ॥

'हे कोणाचे बरें शब्द आहेत ?'

'माझ्यासारख्या अनाथ अबलेचे.'

'आणि हें गाणें कोणी केलें ?'

अहाहा ! यावेळीं माझें अंतःकरण किति तरि आनंदानें भरलें ह्मणून सांगूं. मी मोठ्या अभिमानानें ह्मटलें.

'तें गाणें होय, मी-मीच केलें.'

'तर मग तूं मोठी हुशार आहेस. कमले ! तूं केल्यापैकीं दुसरें एखादें पद ह्मण पाहूं.'

यावेळीं मी रचलेल्या प्रणय विलोभन नाटकांतील एक पद ह्मटलें.

पद (गुलचमन्मे) या० चा०

घे करीं कुमारा तीर, ढाल, धनु तलवार
हें घाल कवच, मंदील शिरीं, पादिं पैंजार ॥ ध्रु०
खंजीर प्रखर घे भाला बिचवा तय्यार
हा झगा चिलखतावरुनि घाल हिरवागार
गुप्ति ही ठेव गुणधामा । कटितटीं
येईल संगरीं कामा । संकटीं

हे वीरकुमारा! समर–वाजिवर हो स्वार
जा लढावया मग करुनि मनाचा निर्धार ॥ १

माझा शेवटचा चरण ह्मणून पुरा होतो न होतो इतक्यांत महाराजांच्या तोंडून प्रोत्साहनोत्पादक शब्द निघाले. ते ह्मणाले—'शाबास! शाबास! जी मुलगी अशा सुंदर कविता करते तिला निराश होण्याचें मुळींच कारण नाहीं?

मला बराच धीर आला. मी त्यांच्या तोंडाकडे पाहूं लागलें. त्यांना पाहिल्यापासून माझी हकीगत त्यांना विचारावी असें मला वाटे, पण तशी संधी नव्हती ती आज मिळाली. मी ह्मटलें 'महाराज! माझ्यासंबंधीं कोणालाच कांहीं माहिती नाहीं. मी कोणाची कोण हें तुह्मांला तरी माहीत आहे काय?'

मी त्यांच्या तोंडाकडे पहात होतेंच. माझ्या प्रश्नाचा त्यांनीं क्षणभर विचार केला, व आठवलेंसें करून ते ह्मणाले.

'काय? तुझी हकीगत मला मुळींच माहीत नाहीं-- तसें असतें तर चाकर नोकरांस व स्वतः तुला मी इतके प्रश्न विचारलेच नसते.'

त्यांनीं झटकन होय अथवा नाहीं ह्मटलें असतें तर माझें मन संशयांत पडलें नसतें. त्यांच्या त्या सांगण्यावर विश्वास ठेवून मी स्वस्थ बसलें असतें, परंतु माझ्या प्रश्नाचा त्यांनीं कांहीं वेळ विचार केला ह्मणून मला संशय आला. त्यांनां माझी माहिती असलीच पाहिजे असा माझा पक्का ग्रह झाला.'

ते एकदम ह्मणाले?

'तुझ्यासंबंधीं मला थोडा विचार केला पाहिजे. मला वाटतें कीं तुझें वाचन बरेंच झालें असलें पाहिजे.'

मी जरा तोऱ्यानें वाचनालयांत सभोंवार पाहिलें व ह्मटलें

'यांपैकीं बहुतेक पुस्तकें मी वाचलीं असून कित्येक २।२, ३।३ वेळां ही वाचलीं आहेत'

'या विषयीं आपण एक दिवस बोलूं. मी पुष्कळ दिवस इकडे नव्हतों या मुळें कोणतीं पुस्तकें आहेत व कोणतीं नाहींत हें मला माहीत नाहीं.'

मी तुवरगडाला आजच मुकलें नाहीं, माझे अजून कांहीं दिवस इकडे जातील असें मला वाटलें. व मला थोडा धीर आला.

मी त्यांना ह्मटलें

'तर मग तोंपर्यंत मी कोणीकडे राहूं व काय करूं? मला राहायाला धड जागा नाहीं. गड्या-माणसांत मि-ळून असणें मला आवडत नाहीं. आपल्या खासगीपैकीं एखादी खोली मिळेल काय?'

ते ह्मणाले 'मी त्याविषयीं विचार करून सांगेन तोंपर्यंत धीर धर. कमले! अशी उतावीळ होऊं नको. मी तुला पुनः एकवेळ भेटेन.'

महाराजांच्या मनांतून आतां मी जावें असें होतें. ह्मणून कांहींएक न विचारतां निमुटपणें मी खोली बाहेर पडलें.

प्रकर्ण ३ रें.

चुकीची दुरुस्ती.

"कमले तुझ्याविषयीं महाराज काय ह्मणाले? तूं आतांच गड सोडून जाणार काय? त्यांना तरी तुझी कांहीं माहिती आहे काय?' असे एक का दोन? थोरांपासून लहानांपर्यंत एकंदर चाकर नोकरांनीं मला हजारों प्रश्न केले. महाराजां नकळत मी वाड्यांत लहानाची थोर झालें ह्मणून त्यांनीं काय ह्मटलें? तें ऐकण्याची सर्वांस उत्कंठा लागली होती. स्वतः हिराबाईनें देखील मला हा प्रश्न विचारला, यांत नवल वाटण्याचें मुळींच कारण नाहीं. मला देखील मोठें आश्चर्य वाटलें. महाराजांस माझी हकीगत ठाऊक आहे अशी त्यांच्या दृष्टीकडे पहातांच माझी खात्री झाली. यदाकदाचित् मी त्यांच्या एखाद्या जुन्या मित्राची मुलगी असेन, पण मग इतकी गुप्तता राहिली नसती व ठेवण्याचीही गरज नव्हती, 'मी कोण' या महत्वाच्या प्रश्नाचा विचार करून माझें डोकें दुखूं लागलें, दुःखानें गळा भरून आला, महाराजांना माझ्या लुब्रेपणाचा राग येईल, ते मला बाहेर घालवतील, असें मला प्रथम वाटलें; पण दुसरे दिवशीं ती माझी कल्पना अगदीं खोटी ठरली. त्यांनीं मला पुन्हां वाचनालयांत बोलावणें पाठविलें. यावेळीं माझें मन आनंद व आश्चर्य या दोहोंनीं भरून गेलें. नंतर मी वाचनालयांत गेलें. महा-

राजानीं मला आज काल्च्या इतके प्रश्न केले नाहींत इतकेंच नव्हे तर माझ्याकडे त्यांनीं पाहिलेंही नाहीं;

'कमले!' ते ह्मणाले 'तूं या वाचनालयांतील बहुतेक पुस्तकें वाचलीं आहेस असें मला वाटतें. होय ना?'

'होय,' मी ह्मटलें 'महाराज! माझ्या विश्रांतीचें काय तें हें एकच स्थान होतें.'

'आणि तें मी आज तुझ्यापासून काढून घेतलें?'

'हरकत नाहीं आपण मुखत्यार आहां आपला या ठिकाणीं अधिकार आहे.'

'असें काय? तर मग मलाही तो अधिकार व ती मुखत्यारी उदारपणानेंच चालविली पाहिजे!' 'कमले!' ते ह्मणाले 'मी या वाचनालयाचा सर्व अधिकार तुझ्याकडे दिला आहे.'

मला या भाषणाचा मोठा अचंबा वाटला. मी हलक्या कुळांत निपजलें नव्हतें असेंही माझें मन मला सांगूं लागलें, कारण तसें असतें तर आपल्या आप्त स्नेह्यांस, चाकर नोकरांस व खुद्द हिराबाईसही आंत ढवळाढवळ करण्याची परवानगी नसलेल्या खोलींत त्यांनीं मला बसण्याउठण्याची परवानगी दिली नसती. महाराज माझ्याशीं मोठ्या प्रेमानें बोलले, याचा मला मोठा अभिमान वाटूं लागला.

'कमले!' ते ह्मणाले 'तुझ्या अभ्यासांत व्यत्यय आणणें मला प्रशस्त वाटत नाहीं. मुख्यत्वें करून तुझ्या मनांतून जर वादन विद्या वाढवावयाची असेल तर आपण अशी तजवीज करूं'

'ती कशी?'

'मी सकाळीं सहल करावयास जातों व दोनप्रहरीं येथें वाचत बसतों हें तुला माहीत आहेच. तेव्हां तूं सकाळीं येथें येऊन पाहिजे तितका वेळ बसत जा, व वीन वाजवायला शीक.'

मी त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानले. ते माझ्याशीं कधींच ताठ्यानें वागले नाहींत. सारखे दोन तीन दिवस ते मला भेटत होते. त्यांचा चेहरा उदास दिसत होता. त्यांचे डोळे खोल गेले होते. ते कांहीं गहन विचारांत गर्क झाल्याचें दिसलें. त्यांचे घट्ट पाय धरावे व त्यांना माझी हकीगत विचारावी असा माझा निश्चय ठरला. विशेष निग्रह पाहून ते ही ती सविस्तर हकिकत सांगतील असें मला वाटूं लागलें. ते दररोज मी केलेल्या पदापैकीं कांहीं पद्यें ह्मणवीत. माझी कविता ऐकून त्यांना आनंदाच्या लहरी येत. एके दिवशीं ते ह्मणाले:

'कमले! तूं मोठी चमत्कारिक मुलगी आहेस! तूं लवकरच नांवालौकिकास येशील.'

'तुह्मांला खरोखरीच असें वाटतें काय!'

'तूं उदयाला येणार हें अगदीं खचित, फक्त तो दिवस पहायाला मी मात्र जगणार नाहीं.'

तुमचे केस पांढरे झाले ह्मणून तुह्मी असें ह्मणतां काय! केस पिकले ह्मणून आपण ह्मातारे झालां असें नाहीं. तुमची प्रकृती सदृढ दिसते.'

'प्रकृति सदृढ दिसते एवढेंच, एरवीं दुःखाग्नीनें माझें काळीज करपून गेलें आहे व जात आहे यामुळें माझा मला भरंवसा नाहीं. आज मरण आलें तर देखील माझी तयारी, इतका मी त्रासून गेलों आहे.'

त्यांच्या बोलण्याचें मला वाईट वाटलें. मला ते माझ्या बापासारखे वाटत होते. तेही मला कधीं कधीं मुली ह्मणून हाक मारीत. माझ्यामध्यें व महाराजांमध्यें जमीन आस्मानाचा फरक पण, मला तसें पुढें पुढें मुळींच वाटेना. आह्मी आमच्या वेळाची व्यवस्था केलेल्या दुसऱ्या दिवशीं मीं वाचनालयांत एक सुरस नाटक वाचीत बसलें होतें, इतक्यांत महाराज तेथें आले. ते माझ्या मागें उभे राहिले. मला त्याचा पत्ताच नव्हता. त्यांनीं आपल्या हातांनीं माझे हात वर केले व त्यांकडे ते पाहूं लागले.

कमले! ते ह्मणाले 'तुझे किति तरी सुरेख हात हे? बीन वाजवायला असेच हात पाहिजेत.'

ते माझ्या हाताकडे इतक्या बारीक दृष्टीनें पाहूं लागले कीं, शेवटीं त्यांचे ते विशाल नेत्र पाण्यानें डब-डबले. त्यांना पाहिल्यापासून क्षणोक्षणीं मला माझ्या स्थितिविषयीं आश्चर्य वाटूं लागलें. एके दिवशीं बागेंत मी एक फूल पहात उभी होतें, इतक्यांत महाराज तिकडे आले. ते ह्मणाले.

'कमले! तुझा या फुलाची मारी आवड दिसते.'

'होय' मी ह्मटलें. 'मला तें मनःपूर्वक आवडतें.'

एके दिवशीं दिवाणखान्यांतील मी चित्रें बघत होतें अशा वेळीं महाराज तेथें आले.

"कमले!' ते ह्मणाले 'तुला आतां जर कोणी पैसे दिले तर ते तूं आनंदानें घेशील काय?

मला या प्रश्नाचें मोठें गूढ पडलें.

मी ह्मटलें 'माझ्या हातांत कधींच पसा न आल्या-मुळें.मला आपल्या प्रश्नाचें उत्तर देववत नाहीं.'

आपला दर्जा व मानमरातब वगैरे कांहीं एक मनांत न आणतां त्यांनीं आपला हात माझ्या खांद्यावर ठेवला.

ते ह्मणाले 'तुला श्रीमंत होणें आवडेल काय? घरें-दारें, जमीनजुमला व पैसाअडका यांचा उपभोग घेण्याची तुला हौस आहे काय?'

'महाराज' मी ह्मटलें 'खरेंच विचारतां काय? मा-झ्यावर प्रेम करणारें एखादें मनुष्य मात्र मिळालें पाहिजे मग मला पृथ्वींतील एकंदर दौलत जरी कोणी अर्पण केली तरी ती देखील तुच्छच वाटेल.'

त्यांना माझ्या या भाषणाचें वाईट वाटलें.

ते ह्मणाले 'तुझ्यापुढें प्रीति व वैभव या दोन वस्तु जर मांडल्या तर तूं प्रीतीचाच स्वीकार करशील नाहीं बरें?'

'अर्थात' मी ह्मटलें 'माझ्या वयाला आज सतरा वर्षें झालीं, तरी देखील माझ्या ममतेचें असें एकही मनु-ष्य माझ्या दृष्टीस पडलें नाहीं; मग मला वैभवाहून प्रीति कशि बरें अधीक वाटणार नाहीं? माझें अंतः करण प्रेमाविषयीं आतूर झालें आहे.'

माझें भाषण ऐकतांच 'गरीब बिचारी' असे त्यांनीं उद्गार काढले. यावेळीं त्यांचें मन पूर्वी पेक्षां विशेष विचारांत गर्क झालें.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी वाचनगृहांत गेलें, तेव्हां महाराजांची स्वारी तेथेंच बसली होती. त्यांनीं मला बघतांच स्मितहास्य केलें.

ते ह्मणाले 'कमले! तुला नेमून दिलेल्या वेळीं मला एथें रहावें लागलें याबद्दल मोठें वाईट वाटतें. कमले! तूं आज मला माफी कर. अगदीं जरूरीचें एक काम मला आज करावयाचें आहे, त्यांत तूं व्यत्यय आणणार नाहींस अशी माझी आशा आहे.'

मी तशीच मागें परतलें तें पाहून ते ह्मणाले 'छे-छे-कमले तूं बाहेर जाऊं नकोस. तूं पुढें असल्याखेरीज माझ्या हातून हें लिहिण्याचें काम होणार नाहीं. तूं येथेंच एखादें पुस्तक वाचीत बैस.'

त्यांच्या आज्ञेनुरूप मी कपाटांतील एक पुस्तक घेऊन तें वाचीत एका प्रशस्त उजेडाच्या खिडकींत बसलें. माझें सर्व लक्ष महाराजांकडे होतें. त्यांनीं आपल्या चौरंगाचे कप्पे उघडे करून त्यांतून कित्येक पत्रें काढलीं. तीं वाचून ते पुन्हां कांहीं लिहूं लागले. त्यांचें एकंदर लिहिणें आटपलें तेव्हां ते ह्मणाले,

'कमले!' या कागदावर साक्षी पाहिजेत, ह्मणून हिराबाईस व रत्नसिंगास इकडे धाडून दे. ते गेल्यावर पुन्हां तूं येथें ये.

तो कागद कसला व त्याच्यावर त्या दोघांच्या साक्षी कशाकरितां हाच विचार माझ्या मनांत घोळूं लागला. मी तशीच त्यांना बोलावण्याकरितां जाऊं लागलें. जातां जातां माझी दृष्टि सहजरित्या त्या चौरंगाकडे गेली. महाराजांनीं तो कागद बारीक अक्षरांनीं अगदीं खेंचून लिहिला होता.

पुढें तीं दोघेंहीं साक्ष घालून परत आलीं. मी त्यांच्या तोंडाकडे पाहिलें. ते गहन विचारांत गर्क अस-

त्याचें दिसलें, परंतु; त्यांनीं तो विचार मला कळविला नाहीं. मी नंतर पुन्हां वाचनालयांत गेलें, तेव्हां महाराज त्या चौरंगापुढें उभे होते. त्या चौरंगावर एक लहानसा चर्मपट होता. दोन तीन छापील कागद व एका शेंदरीरंगाच्या पुडक्यांत गुंडाळलेलीं पुष्कळ पत्रें होतीं. तो रंग मला पक्का आठवतो. तो थेट शेंदरी नव्हता. जरा फिका होता. दुसरें एक पुडकें गुलाबी दोरीनें बांधलेलें होतें. तिसऱ्यावर लालसर लाखेची मोहोर केली होती. त्यांनीं हीं तिन्हीं पुडकीं व नुकतेंच संपविलेलें पत्र अशीं सर्व घेऊन एकीकडे बांधलीं. पुन्हां त्यांनीं त्या पुडक्यावरील कागदावर पुष्कळ वाक्यें लिहिलीं पण तें काय होते तें मला माहीत नव्हतें. त्यांनीं तें पुडकें घट्ट बांधून दोरीचीं दोन्हीं टोंकें कापलीं व तीं लाखेनें बंद केलीं. माझें मन आश्चर्यानें चकीत झालें. त्या लहानशा पुडक्याची मी पक्की आठवण ठेवली होती. कितीही जिनसांत कां असेना, मी तें डोळे झांकून घेईन असें मला वाटत होतें. माझें वाचन चाललेंच होतें. माझी मध्येंच महाराजांकडे दृष्टी गेली, त्या वेळीं ते कांहीं विचारकरीत बसलेले दिसले, ह्मणून मी वाचनालयांतून बाहेर पडलें. पुढें थोड्याच वेळानें, हिराबाई मी रहात असे, त्या शिखरावरील खोलींत आली.

'कमले!' ती ह्मणाली 'महाराजांनीं तुला कांहीं अश्वासन दिलें काय?'

'त्यांनीं मला मुळींच अश्वासन दिलें नाहीं. आतां इतकें मात्र खरें कीं त्यांना माझें गाणें बरेंच आवडलें.

'तर मग तुला मी एक युक्ति सांगतें, त्या प्रमाणें वाग.'

'हो वागेन, पण युक्ति कसली?'

'महाराजांस तूं आपली खरी स्थिति सांग. ते फार उदार व कोमल मनाचे भले गृहस्थ आहेत. तुझी ही गायनवादनकला पूर्ण करणेस तुला दिल्ली सारख्या शहरीं राहिलें पाहिजे व मला वाटतें कीं जर तूं विचारशील तर, महाराज तुला आनंदानें मदत करतील.'

'हिराबाई' मी ह्मटलें 'मला या गोष्टीचा थोडा विचार केला पाहिजे.'

'विचार कर, पण कमले! पुन्हां अशी वेळ येणार नाहीं हें लक्षांत ठेव.'

हिराबाई निघून गेल्यानंतर तिच्या बोलण्याचा मी पुष्कळ वेळ विचार केला पण, अमुकच रीतीनें वागावें असा मनाचा निर्धार होईना. माझ्यांत व महाराजांत तिसऱ्याला न कळण्याजोग्या कांहीं गोष्टी असाव्यात, असें मला वाटूं लागलें, तथापि मी माझ्या पुढील स्थिति बद्दल आज संध्याकाळीं महाराजांकडे गोष्ट काढण्याचा निश्चय केला.

ते दिवशींची दोन प्रहर मोठ्या आनंदांत गेली. या वेळीं वारा शांत वहात होता. कांहीं फुलें पानें आणून पुष्पगुच्छ करण्याच्या हेतूनें मी बागेंत गेलें होतें. महाराज ही तेथें सहज फिरत आले. त्यांनीं मला पाहिलें नंतर माझ्या जवळ येऊन.

'कमले!' ते ह्मणाले 'तुला भेटावेसें वाटलें

ह्मणून मी तुझ्याकडे निघालों होतों, इतक्यांत तूंच येथें आलीस. बरें झालें. देवळांतील घंटानादाकडे मी लक्ष देऊन ऐकत होतों. त्या घंटा माझ्याशीं काय बोलल्या असाव्यात असें तुला वाटतें बरें! त्या 'पुष्कळवेळा-पासून—पुष्कळवेळापासून असें मला सांगूं लागल्या. ते शब्द ऐकतांच माझा उत्साह-भंग झाला. तथापि तुझें मधुर भाषण व स्मित हास्य हीं मला पुन्हां आनंद देतील अशी आशा वाटून मी तुझ्याकडे यावयाला निघालों होतों.'

'कमले' ते पुन्हां ह्मणाले.

'तुझ्याशीं चार शब्द मला बोलावेसे वाटतात. तूं ही मोकळ्या मनानें माझ्याशीं बोलून माझा शीण घालविशील ना?'

'माझ्या हातून होईल तितका प्रयत्न करून मी आपला शीण घालवीन.'

मला असे प्रसंग कधींच आले नव्हते. समोंवताल-च्या कुरणावरून पुन्हां घंटा-नाद ऐकूं येऊं लागला, त्यानें माझा देखील उत्साह-भंग केला. 'पुष्कळ-वेळापासून—पुष्कळवेळापासून' असें घंटा ह्मणतात असा मला भास होऊं लागला. पुन्हां घंटा-नाद ऐकून ते झर्कन माझ्याकडे वळले. व ह्मणाले.

'एकदां चुकून घडलेली गोष्ट पुन्हां दुरुस्त करतां येईल असें तुला वाटतें काय?'

'हो-हो-तसें होऊं शकेल पण चुकीची दुरुस्ती होण्यापूर्वी मरण मात्र येतां कामा नये.'

महाराज क्षणमात्र स्तब्धच राहिले. त्यांच्या प्रश्नांस

उत्तरें देत देत मी फुलें व पानें खुंटीत होतेंच. नंतर एकाएकीं त्यांचा गळा दुःखानें भरून आला. ते मोहें-वरून ह्मणाले.

'बाळे! कमळे! चुकीची पुन्हां दुरुस्ती करावी असा माझा उद्देश आहे. मला दुरुस्ति केलीच पाहिजे. मनावर दुःखाचें ओझें पडल्यामुळें तें आधींच उदास झालें आहे, तशांतून या घंटा तर अधिकच उद्विग्नता उत्पन्न करितात.'

त्यांनीं आपल्या हातांनीं माझें तोंड वर करून कपाळाचें चुंबन घेतलें,

ते पुन्हां ह्मणाले 'कमळे! खरोखरीच आज मी चुकीची दुरुस्ती करणार. या जवळच्या शहरीं माझ्या ओळखीचा एक वकील राहतो, तो घरीं आहे कीं काय हें मी आतांच घोड्यावरून जाऊन पाहून येतों. तो असल्यास जयसिंगास ही बोलावण्याकरितां सांडणी स्वार पाठवितों.

माझी स्थिति या वेळीं कशि झाली असावी बरें! माझा यांत कांहींतरी संबंध असला पाहिजे, अशि माझी पक्की खात्री झाली. मला धीर धरवेना. शेवटीं मी मोठ्या काकुळतीनें ह्मटलें.

' महाराज ' या सर्व गोष्टींसीं माझा कांहीं संबंध आहे काय ? '

ते माझ्याकडे उत्सुकतेनें पाहूं लागले. माझ्या प्रश्नास उत्तर देण्याचा देखील त्यांचा विचार होता, पण इतक्यांत काय झालें नकळे, ते माझ्याशीं एक शब्दही बोलले नाहींत. ते मला काय बरें सांगणार

होते? मी त्यांच्या एखाद्या मृत मित्राची मुलगी असून त्यांनीं माझ्या बापाचा घात केला व आतां ती चूक माझें अंगोपन करून हे दुरुस्त करणार, हें तर ते सांगणार नव्हते ना?

ते ह्मणाले.

'आज रात्रीं मी परत आल्यावर वाचनगृहांत तूं मला मुद्दाम भेट ह्मणजे तूं कोणाची कोण ती सर्व हकीगत कळेल.'

हकीगत कळेल, ह्मटल्यावर मला धीर कोठून असणार?

'महाराज!' मी ह्मटलें 'मला ती सर्व हकीगत आतांच सांगा. मी हात जोडतें. ती कथा ऐकण्याकरितां मी फार आतूर झालें आहें. आजपर्यंतचे दिवस निराशेंत गेल्यामुळें मला त्राण राहिलें नव्हतें तें आतां येईल.'

माझा चेहरा अगदीं बदलला. ओंठ इतके कांपूं लागले कीं, माझ्यानें पुढें एक देखील शब्द नीट सरळपणें बोलवेना. मी पुन्हां ह्मटलें,

'महाराज! मला अशा संशयांत ठेऊं नका. कृपा करून मला माझी हकीगत सांगा.'

'कमले! अशी उताविळ होऊं नको. सर्व कांहीं तुला आज रात्रीं कळेल. तुला सर्व सांगण्यापूर्वीं पुष्कळ गोष्टींविषयीं विचार केला पाहिजे मुख्यत्वें—अगोदर वकीलास भेटलेंच पाहिजे.'

'रात्रींपर्यंत मला कसा बरें धीर धरवेल! तुह्मी माझ्या आईबापाची व माझी सविस्तर हकीगत सांगणार ना?'

'कमले! विश्वास ठेव व धीर धर. मी तुला तें सर्व सांगणार.'

पुन्हां त्यांनीं माझ्या कपाळाचें चुंबन घेतलें. माझ्या नजरेशीं नजर लावून ते कांहींवेळ उभे राहिले व नंतर लवकरच ते तेथून निघून गेले. यावेळीं माझ्या मनांत इतका आनंद, भीति व घोटाळा उत्पन्न झाला कीं, मी तात्काळ खालील गवतांत पडून माझें तोंड झांकून घेतलें. मी ती घटका कधींच विसरणार नाहीं. मनाला झालेला उद्वेग, भय व आशा यांपैकीं कोणती गोष्ट ते मला सांगणार होते व माझ्या कानीं काय पडणार होतें ? तुझे आईबाप जिवंत आहेत. तूं चांगल्या कुळांत निपजलीस, तुझ्या आवडीप्रमाणें तुला घर मिळालें आहे. तुझे मित्र आहेत, आप्तइष्ट आहेत असें ते मला सांगणार कां याच्या अगदीं उलट—छे: पण माझ्यानें त्याचा उच्चारही करवणार नाहीं. मला तें सोसवणार नाहीं. मला मोठी भीति वाटून मी माझें तोंड झांकून बसलें होतें.

माझ्या मनांत मी विचार करीत होतें इतक्यांत, घोड्यांच्या टापांचा आवाज मला ऐकूं येऊं लागला ह्मणून मी पाहिलें तों ते महाराज आपल्या तबेल्यांतील एका घोड्यावर बसून जात होते. ते अंबराईंत दृष्टी आड होईतोंपर्यंत मी त्यांच्याकडे पहात होतें. ते अगदींच दिसेनात तेव्हां माझा उपाय खुंटला.

सरते शेवटीं मी माझी गोष्ट ऐकणार असें मला वाटलें. पण ती ऐकायला अजून कांहीं तास गेले पाहिजे होते. त्या दुःखाच्या मला वेदना सोसवेनात. ‘ माझी आई जिवंत आहे व मला राहायला-कोठेंही कां होईना-सत्तेची जागा आहे ’ या दोन गोष्टीच

ऐकण्याची मला उत्कंठा लागली होती. प्रेमविरहित, आनंदशून्य व दुःख परिपूर्ण असें जें माझें आयुष्य त्यांत फेरबदल होऊन मला सुखाचे दिवस दिसतील, अशी माझी बळकट आशा होती.

ती वेळ दोनप्रहरची होती. त्या वेळच्या मंद-मंद वाहणाऱ्या वायूची व पुष्पांच्या सुवासाची मला मरेपर्यंत आठवण राहील. मी थोर व चांगल्या कल्पना मनांत आणून कशाप्रकारें मनोराज्य करीत तृणांकुरावर बसलें होतें, त्याचें मला पक्कें स्मरण आहे. शेवटीं मला घरदार व आप्तमित्र असून मी इतरांसारखीच आहे ह्मणावयाची. घरीं चैन पडणार नाहीं ह्मणून मी तिकडे गेलेंच नाहीं. उघड्या हवेंत डुलत असलेल्या वृक्षछायेंतच बसणें मला विशेष आवडलें. माझें मन भारी उत्कंठित झालें होतें.

*　　*　　*

अजून कांहीं तास-छेः कांहीं घटका व पळें गेलीं पाहिजेत, मग मला माझी हकीगत कळणार, असा विचार करीत मी बागेंत हिंडत होतें. नंतर मी अंबराईतील बंगल्याकडे गेलें. येथूनच नदीला वाट गेली होती. बंगल्याच्या कट्ट्यावर उभी राहून मी नदीकडे पाहिलें. त्या ठिकाणीं कांहीं मनुष्यें एकत्र जमून हातांत दोरखंडें घेऊन कांहीं करीत होतीं. पण तीं कोणत्या उद्योगांत होतीं तें मला समजलें नव्हतें. तीं आपापसांत हळूहळू बोलत होतीं. मी तिकडे लक्षच दिलें नाहीं. फक्त कांहीं वेळ तो देखावा दुरूनच पाहून मी संध्याकाळीं घरीं आलें.

प्रकर्ण ४ थें.

—:*:—

आशाभंग.

मी वाड्याजवळ आलें आणि पहातें तर, पटांगणांत कांहीं मंडळी जमली होती. मला मोठें आश्चर्य वाटलें. पश्चिमेकडील आकाश अगदीं निरभ्र होतें व सूर्याचा तो सायंकाळचा तांबूस प्रकाश वाड्यावर, चौसोपीवर व बागेंत वगैरे सर्वत्र पसरला होता. मी तो प्रकाश पहात उभी होतें, इतक्यांत हिराबाई माझ्याकडे मोठ्या गडबडीनें आली. ती घाबरून गेली होती.

'कमले!' ती म्हणाली 'तुला ठाऊक आहे? तूं ऐकलेंस काय?'

तिचे हे प्रश्न ऐकतांच माझा धीर खचला. मला वाटलें कीं, माझ्यावरच दुःखाची ही गदा आदळणार! पण कशा तऱ्हेचें दुःख येणार तें मला कळेना. मी एका झाडाला टेंकून उभी होतें, ती तेथेंच आपली मान टेंकून उभी राहिलें.

'कमले' ती म्हणाली 'उगी राहण्याची ही वेळ नव्हे. चल—मला वाटतें कीं खात्रीनें ते तुझ्याशीं दोन शब्द बोलतील

'हिराबाई, मी म्हटलें' माझ्याशीं कोण? कोण बोलणार दोन शब्द?'

' महाराज. '

' कमले! तुला अजून पत्ताच नाहींवाटतें. ' ती पुन्हां ह्मणाली.

' कसला ? '

कसला ह्मणजे? महाराज घोडा उधळून नदींत पडले व त्यांची आतां वाचा बंद असून अगदीं प्राणां-तुक स्थिति झाली आहे. '

मी घाबरून गेलें व ह्मटलें.

' काय महाराज प्राणांतुक असून वाचा बंद झाली? ' हाय! हाय! परमेश्वरा! काय हा प्रसंग!!

सूर्याचा तो तांबूस प्रकाश, व गारेगार वृक्ष-छाया हीं मला त्रासदायक वाटूं लागलीं. मी मूर्च्छा येऊन धाडकन् खालील गवतांत पडलें. दुःख व भय या दो-होंचा परिणाम माझ्या मनास जाचूं लागला. महाराज आज रात्रीं मला हकीगत सांगणार ह्मणून मी धीर धरून होतें, पण त्यांची वाचाच गेली. मग कुठली गोष्ट नी काय? मी कांहीं वेळानें सावध झालें व उठून उभी राहिलें. माझी अशी दशा पाहून हिराबाईच्या डोळ्यांतही पाणी आलें तथापि, रागाचा आव घालून ती ह्मणाली.

' तुझी कांहीं मला मदत होईल ह्मणून मी इकडे आलें तर तूं आपली तुझींच रडगाणीं गात बसली आहेस हें चांगलें नव्हे. कमळे! चल. तुला माझ्या बरोबर आलेंच पाहिजे. '

' मी येतें पण आतां काय उपयोग ? '

'मुली!' ती ह्मणाली 'तुझाच तेथें मोठा उपयोग आहे. महाराजांचें व तुझें पूर्वी पुष्कळ संभाषण झालें आहे, तेव्हां, ते काय ह्मणतात हें आह्मांपेक्षां तुला चांगलें कळेल असें आह्मांस वाटतें.'

मला थोडा धीर आला. मी हिराबाईचा हात घट्ट धरला. महाराज मरणोन्मुख नसावेत अशी माझी खात्री झाली. मला माझी हकीगत सांगितल्यावांचून महाराज मरणार नाहींत, असें मला वाटत होतें. मी त्यांच्या वचनावर विश्वास ठेवून होतें पण, त्याचा आतां काय उपयोग? कारण महाराज जास्तच आजारी असल्याचें मला कळलें.

मी अशी अनाथ, असून माझ्या इच्छा अशा भयंकर रीतीनें दडपण्याची वेळ आली—खरोखरीच अशी निराशा होण्यापेक्षां मरण आलेलें पत्करलें—अहाहा! मी काय काय मनोराज्यें केलीं? मला माझे आईबाप लवकरच भेटतील. ते मला प्रेमानें पोटाशीं घट्ट आवळून धरतील व वात्सल्य प्रेमानें माझें चुंबन घेतील, माझ्यानें तें पहाववणार नाहीं. मग मी त्यांनां आनंदाश्रूंनीं न्हाऊं घालीन अशा एक का दोन हजारों कल्पना माझ्या मनांत आल्याहोत्या पण, त्या सर्व आतां पाण्यांत मातीचें ढेंकूळ विरघळतें तद्वत विरघळून गेल्या.

मी महाराजांकडे निघालें. हिराबाई बरोबर होतीच. तिला मी महाराज कोठें व कसे पडले ह्मणून विचारलें तेव्हां ती ह्मणाली:—

प्रथम ही कोणालाच बातमी नव्हती. पुलावरून येण्याचें सोडून महाराजांनीं आपला घोडा नदींतील खडकावरून

आणला, तेव्हां घोड्याचा पाय निसरून ते खाली पडले असावेत असा लोकांचा अदमास आहे—कसेंही ह्मटलें तरी तें पडले एवढी गोष्ट खरी—ते निदान दोन तास तरी पाण्यांत पडले होते, असें वैद्याचें मत आहे. महाराज खाली पडल्यानंतर घोडा उधळला. तो भिजून चिपचिपीत झाला होता. तो तसाच उडत बागडत घरीं आला, तेव्हां मात्र आमच्या मनांत वाईट कल्पना आली. लगेच महाराजांच्या शोधार्थ मी कांहीं चाकर माणसें पळविली. त्यांना एक मजुरदार वाड्याकडेच धांवत येत असलेला भेटला. त्यानें महाराज पाण्यांत पडल्याची त्यांना बातमी दिली. नंतर ते सर्व नीट नदीकडे गेले, व पहातात तों त्यांना बरीच दुखापत झाली होती. उगीच कोठें प्राणाची टुकटुक होती ह्मणून, त्यांनीं त्यांना सावकाश उचलून वाड्यांत आणलें. वैद्यराजास ताबडतोब आणविलें. ते अद्याप महाराजांजवळच आहेत. महाराजांची आतां आशा नाहीं, असें ते ह्मणतात. त्यांना बरें करण्याचें काम मानवी शक्ति बाहेरचें आहे असें त्यांचें मत आहे.

प्रथम हिराबाई खोलींत गेली. नंतर वैद्याशीं कांहीं बोलत ती बाहेर आली. यावेळीं महाराजांची दृष्टी फारच खोल गेली होती.

'हिराबाई' वैद्य ह्मणाले 'यांची आतां कांहीं आशा नाहीं. आमचा इलाज अगदीं खुंटला. आतां आह्मी येथें रहाण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, तथापि आपला आग्रहच असल्यास मी राहतो.

रघुनाथसिंग' ती ह्मणाली—' कांहीं होवो

तुह्मी आजचा दिवस इकडे रहाच. आप्तइष्टांपैकीं जवळ कोणीच नसून महाराज केवळ अनाथवत् पडले आहेत. त्यांच्या अंतकाळीं आह्मी तरी जवळ राहूं या. '

' काय? त्यांचे आप्त-इष्ट कोणीच नाहींत? '

' दूरचे-ते फारच दूरचे आहेत. '

' पण ते तरी इकडे आहेत ना? '

' छेः, इकडे नव्हे या देशांतही नाहींत. हल्लीं ते कोठें असतात नकळे. '

वैद्यांनीं खोलींत महाराजांकडे पाहिलें. ते कांहीं बोलण्याचा प्रयत्न करीत होते, तेव्हां **रघुनाथसिंग** ह्मणाले.

' महाराज कांहीं सांगण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यांना काय पाहिजे तें तुह्मांला माहीत नाहीं काय? '

' नाहीं-तें आह्मांला कसें कळणार? '

' त्यांनीं आपलें मृत्युपत्र तरी केलें आहे काय? '

' होय त्यांनीं तें आजच सकाळीं केलें आहे. त्याच्यावर माझी व **रत्नसिंगाची** साक्ष आहे. '

' तर मग, ते काय बरें बोलण्याचा यत्न करीत असतील? '

' वैद्यराज ' मी मध्येंच ह्मटलें ' बहुतकरून ते मला बोलवा असें ह्मणत असतील, कारण ' आज रात्रीं वाचन गृहांत तूं मला भेट, तुझ्याशीं मला कांहीं महत्वाच्या गोष्टीवर बोलावयाचें आहे ' अशी त्यांनीं मला आज दोनप्रहरींच सूचना दिली होती, त्यांना माझी हकीगत माहीत आहे व ती सर्व रात्रीं सांगण्याचें त्यांनीं मला वचन दिलें होतें. '

'बिचारे मुली!' रघुनाथसिंग ह्मणाले 'तुझी ती हकीगत आतां त्यांच्याबरोबर परलोकांत जाणार त्यांना तुझी तेथें बिलकूल आठवण होणार नाहीं.'

माझी अगदीं निराशा झाली तथापि, मी नम्रतापूर्वक ह्मटलें. 'वैद्यराज! ते आज आपल्या हातून घडलेल्या चुकीची दुरुस्ती करणार होते. त्यांना कसेंही करून माझी हकीगत सांगेतोंपर्यंत वांचवा.'

'मुली!' ते ह्मणाले 'आतां ही वेळ नव्हे. चुकीची दुरुस्ती आतां ते कशी करणार? इतकें कांहीं नाजुक काम होतें काय?'

'माझा ते जन्मवृत्तांत सांगणार होते. मला माझें पुरतें नांव देखील माहीत नाहीं. महाराजांना तें ठाऊक आहे. माझी सविस्तर माहिती असलेले काय ते एकटे महाराजच या सर्व दुनियेंत आहेत.'

'असें काय? तर मग खोलींत ये पाहूं. कदाचित् तुझ्याविषयींच बोलण्याचा ते प्रयत्न करीत असतील.'

नंतर वैद्यराजासह मी खोलींत महाराजांच्या बिछान्याजवळ गेलें. हिराबाई आह्मांमागून आली.

ती खोली उंच, भव्य व सुशोभित केलेली होती. महाराज परदेशांत होते तेव्हां, मी याच खोलींत असे. मला त्याची चांगली आठवण आहे. येथून बाहेरचा देखावा फारच मनोहर दिसत होता. तेथून त्याच अंतरावर आकाश पृथ्वीस लागल्या प्रमाणें दिसत होतें; कांहीं सुंदर तसबिरी भिंतीवरून लटकत होत्या; त्या सर्वांत काश्मीर देशामधील पर्वतांचे व नद्यांचे देखावे काढले होते. राजकीय पद्धतीच्या मऊ

मऊ अशा पराच्या गादीवर महाराजांस निजविलें होतें. त्यांची मला प्रथम ओळख देखील लागली नाहीं. त्यांच्या सकाळच्या व आतांच्या चेहऱ्यांत विलक्षण फरक पडला होता. त्यांच्या निळसर डोळ्यांवर झांपड पडली होती, व तोंडावर प्रेतकळा आली होती. हाय! हाय!! त्यांना पहातांच माझें अंतःकरण कां बरें विरघळलें असावें? रघुनाथजी व हिराबाई यांची मला स्मृति राहिली नाहीं, माझी सविस्तर हकीगत माहीत असलेले व मृत्यूची मार्ग प्रतिक्षा करीत असलेले, जे सरदार जगतसिंग त्यांच्याशिवाय मी सर्व कांहीं विसरलें. मी त्यांच्या अगदीं शेजारीं बसलें व धळधळ रडूं लागलें तेव्हां, हिराबाई ह्मणाली—

'कमले! हें तूं काय आरंभलें आहेस? महाराजांस तुझ्या या रडण्यानें त्रास नाहीं कां होणार?'

त्यांनीं तें बोलणें व माझें नांव ऐकलें असावें कारण त्यांनीं लगेच आपले डोळे उघडले. ते मोठ्या उत्सुकतेनें व प्रेमानें माझ्या तोंडाकडे पाहूं लागले. त्यांची ती अंतकाळची नजर मी माझे डोळे झांकेपर्यं कधींही विसरणार नाहीं. माझें मन दुःखानें विव्हळ झालें होतें; लगेच मी माझें तोंड तिकडे फिरविलें. त्या वेळचा तो देखावा पाहून, कोणाचें अंतकरण विरघळणार नाहीं बरें!

वैद्यराज ह्मणाले 'तुझी त्यांना ओळख आहे वाटतें?' 'त्यांच्याशीं कांहीं बोल पाहूं.'

मी खालीं वाकलें व म्हटलें ' महाराज ! तुम्ही मला ओळखतां काय ?

खरोखरीच त्यात तिळमात्र शंका नव्हती. कारण त्यांनीं आपली दृष्टी माझ्याकडे फिरविली व संज्ञेनें होय म्हटलें. त्यांच्या तोंडावर आनंदाची किंचित् झांक मारूं लागली. माझ्या हातांत हात घालण्याच्या इच्छेनें त्यांनीं तो वर केला, पण शक्ति नसल्यामुळें लगेच तो बिछान्यावर पडला. मला हें पाहवलें नाहीं. त्यांचा तो हात उचलून मी आपल्या मांडीवर घेतला. तो अगदीं गार होता, त्यांना माझी ओळख लागली. माझ्याशीं दोन शब्द बोलण्याचा हेतूनें ते आपले ओंठ हालवूं लागले पण, शब्दच फुटेना. आम्ही सर्वजण त्यांच्या भोंवतीं होतों.

सरतेशेवटीं मी धीर करून त्यांच्या अंगावर अंतराळी कलंडलें. त्यांच्या कानाशीं माझें तोंड लावलें व म्हटलें ' महाराज ! ' ' तुम्हाला इतका कसला त्रास होतो ? तुम्ही माझ्यासंबंधीं—या कमलेसंबंधीं—कां बोलण्याचा प्रयत्न करीत आहां ? मी कोणाची कोण हें तुम्हांला सांगावेंसें वाटतें काय ? '

त्यांनीं आपल्या हातून खूप प्रयत्न केला पण, शब्दच फुटेना, फक्त ओंठ मात्र हालत. कांहींवेळ गेल्यानंतर, पुन्हां त्यांनीं बोलण्याचा यत्न केला पण व्यर्थ. त्यांना असह्य श्रम मात्र झाले. नंतर ते बिछान्यावर स्वस्थ पडले, तथापि त्यांच्या निराशेहून माझी निराशा फार मोठी होती. महाराजांच्या तोंडून जर माझी कीमत कळणार नाहीं, तर मग मला या जगांत कुणाचाच

आधार रहाणार नाहीं व मला माझ्या आयुष्याचे सर्व दिवस रडून घालवावे लागतील असें वाटलें. मी वरचेवर येणारे रडण्याचे हुंदके मनांतल्या मनांत दाबून रघुनाथजीकडे वळलें.

'रघुनाथजी' मी ह्मटलें 'महाराजांस शब्द फुटण्याजोगें एखादें देखील औषध तुह्मांजवळ नाहीं काय?'

'नाहीं. महाराज चांगले शुद्धीवर आहेत पण त्यांना आतां बोलतां ह्मणून येणार नाहीं.'

मी निराशेनें गयावया करूं लागलें. मला वाटलें खरोखरीच मी मेल्यानंतर परमेश्वर देखील इतका निष्ठूर होईल कीं तो माझ्या प्रार्थनेकडे क्वचित्च लक्ष देईल. मी महाराजांकडे पहात होतेंच. मला कांहीं नीटसें लक्षण दिसेना, मग मी वैद्यराजांकडे पाहिलें तेव्हां ते ह्मणाले.

'तूं माझ्याकडे वरचेवर डोळ्यांत आसवें आणून बघतेस याचें मला फार वाईट वाटतें. तुला पुष्कळ त्रास होतो.'

'त्रास?' मी ह्मटलें 'मृत्यूचा देखील मला इतका त्रास होणार नाहीं.'

माझें हें भाषण महाराजांस ऐकूं गेलें असावें, कारण त्यांनीं पुन्हां एकवार बोलण्याचा यत्न केला व आपला हात माझ्या अंगावर टाकला.

हाय! हाय! त्यांचा हात माझ्या तोंडाकडे व केसाकडे कां वरें गेला? त्यांच्या मनांत माझें चुंबन घ्यावेंसें तरी आलें नसेल ना? माझ्या डोळ्यांतून अश्रु चाललेच होते. ते त्यांच्या [illegible]

मला त्यांनीं ते दिवशीं रात्रीं माझी हकीगत सांगण्याचें वचन दिलें होतें. महाराज माझ्याशीं एकच शब्द बोलतील तर, तेवढ्यानें मला एकंदर जग परतल्या प्रमाणें होईलसें वाटलें, पण काय करणार ?

नंतर माझी मलाच लाज वाटली. लोक मला अप्पलपोटी ह्मणतील असें वाटूं लागलें. माझ्याप्रमाणें दुःखानें तळतळ करीत असलेलें, तेथें एकही मनुष्य नव्हतें तथापि, मी तें सर्व दुःख गिळलें. प्रीतीचें माणूस जवळ कोणी नव्हतें, अशा वेळीं महाराज आयुष्याचे शेवटचे दिवस—छेः—तास व घटका घालवीत होते.

महाराजांच्या थंडगार व निशक्त हाताचें मी चुंबन घेतलें व त्यांचे अस्ताव्यस्त झालेले केश, मी हातानें साफ केले. मी माझा गुलाबी गाल त्यांच्या पांढऱ्या फटीक गालावर टेंकला. तेव्हां रघुनाथजी हिराबाईस ह्मणाले.

'महाराज या मुलीचे कोण ?'

'कोणी नव्हेत.'

महाराजांना हें भाषण ऐकूं गेलें नाहीं. मी त्यांच्या पायाशीं मांडी घालून बसलें, तेव्हां ते अगदीं स्तब्ध पडले होते. त्यांच्या डोळ्यांतून सारखी पाण्याची धार चालली होती. ती पहातांच

'रघुनाथजी' मी ह्मटलें 'पाहिलेंत काय ? महाराज घळघळ रडताहेत. त्यांनीं आपलें भाषण ऐकलें. खास ऐकलेंच. एरवीं ते अशीं दुःखें काढणार नसते.

महाराजांनीं नंतर आपला हात माझ्या अंगावर टाकला. माझें मस्तक आपल्या उराशीं धरलें. त्यांनीं

माझ्या कानांत कांहीं सांगण्याचा यत्न केला, पण त्यांचा मला एक देखील शब्द समजला नाहीं. फक्त ध्वनि घुरमटत असलेला मात्र ऐकूं आला. ते चटकन् उठून बसले पण त्यांना बरेच श्रम झाले असावेत. त्यांच्या तोंडावर तेजी आली. 'प्रिये पद्मिनी! पद्मिनी! असें ते दोन वेळ आकांतानें ह्मणाले व एखाद्या अपूर्व वस्तुकडे पहात असल्याप्रमाणें त्यांनीं आपली दृष्टी केली व धाडकन् ते माझ्या मांडीवर पडले, तेथेंच त्यांचा प्राण गेला.

हाय! हाय! माझी शेवटची आशाही महाराजां बरोबरच मृत्तिकेंत मिसळून जावयाची होती, ती मिसळली व माझा आशाभंग झाला.

प्रकर्ण ५ वें.

पुढील हकीगत.

रघुनाथजींची माझ्यावर पूर्ण कृपा होती. त्यांना मी माझी गोष्ट सांगितली, तेव्हां त्यांनीं त्या संकटसमयीं माझ्यावर दया केली. अशा त्या घोरतर प्रसंगीं मला आनंदीत ठेवण्याविषयीं त्यांनीं फार प्रयत्न केले.

'कमले' ते ह्मणाले 'फार वाईट गोष्ट झाली. महाराजांच्या मनांतून खचीत तुझ कांहीं सांगावयाचें होतें व तसें जर घडतें तर मग, हें सर्व जग तुझ

महाराजांच्या बिछान्याकडे मी दीनवाणी उभी राहिलें तेव्हांच, मला वाटलें कीं, मला आतां पुरतें नांवही कळणार नाहीं व ज्या घरांत मी लहानाची थोर झालें तें घर मला सोडावें लागेल.

माझी आई जिवंत असल्यास तिला माझी व मला तिची ओळख नव्हती, याचें मला विशेष दुःख झालें. प्रथम कांहीं वेळ माझा असा तर्क होता कीं महाराज वकीलाला भेटले असतील व त्यांनीं माझी थोडीबहुत हकीगत त्यांना सांगितली असेल, पण, शेवटीं मला असें कळलें कीं तसा प्रकार मुळींच घडला नसून वकीलाकडे जात असतांच मध्यें हा अपघात झाला.

स्मशानांत नेण्यापूर्वी, मी महाराजांचें शेवटचें दर्शन घेतलें, तेव्हां त्यांची मूर्ती डोळे झांकून स्वस्थ पडली होती. त्यांचा चेहरा हांसरा होता. त्यांच्या मनांतील सर्व मनोविकार कायमचे नष्ट झाले होते. दुःख व सुख या दोहोंच्याही भोक्तृत्वांतून ते सुटले होते. स्त्रियांचें सौंदर्य व प्रेम यांचा त्यांना तिळमात्र त्रास होण्यासारखा नव्हता, प्रीतीनें अगर दुःखानें त्यांच्या डोळ्यांतून इतःपर एक बिंदूही गळण्याजोगा नव्हता व त्यांच्या त्या मिटलेल्या ओठांतून दुःखाचा सुस्कारा किंवा प्रेमाचा एखादा शब्द कधींच निघण्यासारखा नव्हता.

मला त्यांचाच आश्रय होता. त्यांनींच मला लहानाची थोर केली होती. माझ्या काळजीचीं अगर ममतेची म्हणून जीं जीं माणसें मला वाटत, त्या सर्वांत महाराजांचें प्रेम माझ्यावर विशेष होतें. माझी जन्मकथा "[illegible] होती [illegible] माझ्या" पोटांत

गदगदून आलें. मी महाराजांच्या अगदीं प्रेताजवळ बसलें व त्यांच्या विकल मुखाचें चुंबन घेतलें. मी मुका घेतांच ते गालातल्या गालांत हासल्याचा मला भास झाला.

पुढे जयसिंग आले, तेव्हां मी त्यांना महाराजांनीं मला दिलेल्या वचनाचा वगैरे सर्व मजकूर कळविला. माझा वृत्तांत ऐकून ते जरा घोटाळ्यांत पडले. ते म्हणाले

‘ मला यांतील जरी कांहींच इंगित कळत नाहीं, तथापि, मी तुला एवढें मात्र आश्वासन देतों ’

‘ तें कोणतें ? ’

‘ या ठिकाणचे सर्व कागद माझ्याच सहीनें जात असतात, तेव्हां त्यांत जर तुझ्याविषयीं महाराजांनीं कांहीं लिहिलें असेल तर, मी तुला तें अवश्य कळवीन. ’

मी त्यांचे आभार मानले एवढेंच, बाकी माझ्या मनाला कांहीं समधान झालें नाहीं. महाराजांच्या मृत्युपत्रांत माझ्याविषयीं कांहीं लेख असतील ही गोष्ट साधारण—साधारण कां—बरीच असंभवनीय वाटली.

महाराजांचा उत्तरविधी आटपल्यावर सर्व मंडळी परत वाड्यांत आली व त्यांचेंमृत्युपत्र पाहूं लागली. तें कोठेंच मिळेना. मग मात्र सर्व एकच गर्दी उसळली. मृत्युपत्रच केलें नव्हतें म्हटल्यास तें विश्वासनीय वाटेना. कारण हिराबाईनें व रत्नसिंगानें त्याच्यावर साक्षी घातल्या होत्या. महाराजांनीं‘ हें माझें मृत्युपत्र आहे, याच्यावर तुम्ही आपल्या साक्षी घाला ’ असें त्यांना सांगितलें होतें प्रथम त्यांनीं आपली सही केली व नंतर [illegible] दोघांच्या [illegible] घेतल्या [illegible]

हिले होतें हें त्यांनीं पाहिलें नव्हतें. महाराजांदेखत मृत्युपत्र वाचून पाहणें त्यांना आवडलें नाहीं.

वाचनालय, निजायची खोली, दिवाणखाना वगैरे संभवनीय तितकीं सर्व स्थळें, मृत्युपत्राकरितां शोधलीं पण, कांहिमात्र उपयोग झाला नाहीं.

' जयसिंगजी ' मी ह्मटलें ' त्यांनीं तें आपल्या स्वतःच्या हातानें लिहिलेलें मृत्युपत्र व इतर कांहीं पत्रें एकत्र गुंडाळून ठेवलीं आहेत. '

पुष्कळ शोध केला तथापि तें पुडकें कांहीं मिळालें नाहीं. कचऱ्याच्या टोपलींत कांहीं पत्रें पडलीं होतीं पण, तीं सर्व फाडून चूर चूर केलेलीं अशीं होतीं. त्या पत्रांतही महाराजांच्या हातचीं कांहीं पत्रें होतीं. ते चूर धुंडाळतां धुंडाळतां त्यांतच त्या चर्मपत्राचे चूर पडलेले दिसले, तेव्हां सर्वांस मोठें आश्चर्य वाटलें.

वकील ह्मणाले ' या गोष्टीचा उलगडा आतां अशा रीतीनें करावा लागला.

' कसा ' जयसिंग ह्मणाले.

' महाराजांनीं प्रथम मृत्युपत्र केलें असेल व कांहीं पत्रेंही लिहिलीं असतील पण पुन्हां कांहीं वाटून त्यांनीच तीं नंतर फाडलीं असावीत. '

' हो अशी कल्पना केल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं. '

जयसिंग कांहीं दिवस वाड्यांत होते. त्यांना माझ्याशीं बोलणें फार आवडे. बीन वाजवून गाणें ह्मणायला ते मला वरचेवर बोलावीत असत, त्यांच्याशीं

[illegible]

एके दिवशीं आह्मी दोघेच दिवाण खान्यात होतों. अशावेळीं—

'जयसिंग!' मी ह्मटलें 'महाराजांच्या पैशा अडक्याची व इष्टेटीची आतां काय बरें वाट होणार!

'ती सर्व त्यांच्या भाऊबंदास मिळणार.'

'त्यांना भाऊबंद आहेत ह्मणावयाचे तर.'

'होय—आहेत, पण ते फार दूरचे. महाराजांच्या आतेची ताराबाई ह्मणून एक मुलगी आहे. तिचाच हक्क महाराजांच्या इष्टेटीवर ठरतो. ताराबाई ही घरची श्रीमंत पण, विधवा स्त्री आहे. तिला कुमार-सिंग नांवाचा एक तरुण मुलगा आहे. तोच हल्लीं तिकडे घरची व्यवस्था पाहतो. ही मंडळी उज्जयनीस असते.

कुमारसिंग हें नांव मला भारीच आवडलें.

'जयसिंग' मी ह्मटलें 'उज्जयनी सारखें शहर सोडून ते उद्यां इकडे येऊन राहतील काय? त्यांना तुवरगड हें ठिकाण आवडेल काय?'

'त्यांना इकडे रहावेंच लागेल असें मला वाटतें.'

'बरें पण कुमारसिंग विवाहित आहेत काय?'

'ते अद्याप अविवाहितच आहेत तथापि, त्यांचें मन तेथीलच एका श्रीमान् कन्येवर जडलें आहे अशी दाट वंदता आहे.'

'असें काय? तर मग मला हें ठिकाण सोडावेंच लागणार?'

इतकेंच सांगणें आहे कीं तूं, ताराबाई येईपर्यंत कोठेंच जाण्याचा विचार करूं नकोस.'

कांहीं वेळ थांबून ते पुन्हां ह्मणाले.

'कुमारसिंग आज काळच्या नामांकित मनुष्यांत मोडतो. ताराबाईची त्याच्यावर खूप प्रीति आहे. ती त्याला नकळत कोणतीही गोष्ट करीत नाहीं व तोही तिच्या आज्ञेविरुद्ध कधीं वागत नाहीं. तो मोठा हुशार आहे, दयाळु आहे. त्याला तुझी कींव येईल. व तो तुझी योग्य ती व्यवस्था करील.'

ते पुन्हां कांहीं वेळ स्तब्ध राहिले व ह्मणाले—

'तुझ्या एकटीच्या प्रयत्नानें तूं जगांत उदयास येणार नाहींस. जगांत सुख व्हावें असें तुला वाटत असल्यास ताराबाईची मैत्री संपादन कर. इतके दिवस तूं इकडे आहेस, तेव्हां आजच घाई करून बाहेर जाण्याचें कारण मला दिसत नाहीं.'

मला मग जयसिंगाच्या इच्छेविरुद्ध वागणें इष्ट वाटेना. मी तुवरगड येथेंच रहावें असें ठरलें. मलाही त्याबद्दल वाईट वाटलें नाहीं, कारण तें ठिकाण मला मनःपूर्वक आवडलें होतें. तटाच्या भिंतींत एक भव्य कमान होती. तेथें मी मग बीन वाजवत व त्या सुरावर गात बसूं लागलें.

पुढें कांहीं दिवसांनीं जयसिंगाकडून निरोप आला कीं, ताराबाई परिवारासह वर्तमान तेथें अदमासें दिपवाळीच्या सणास येतील. तसबिरी, पुतळे, उत्तम उत्तम नक्षीदार वस्तु वगैरे दररोज त्यांच्याकडून कांहीं

ना कांहीं सामान येऊं लागलें; पुढें लवकरच तुवर-गडाला अगदीं निराळी शोभा आली

ताराबाई आतां लवकरच येणार हीच गोष्ट लोक जिकडे तिकडे बोलूं लागले. वाड्यांत एक कुणबीण होती, तिनें ताराबाईला पाहिलें होतें. ती सांगूं लागली कीं, 'ती बाई राजकीय थाटाची व फारच सुंदर आहे. ती फार अभिमानी आहे. लोकांनीं आपल्या आज्ञेंत वागावें असें तिला वाटतें. हा जुना वाडा ती आल्यावर असाच रहाणार नाहीं.'

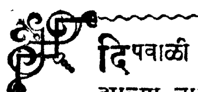
आश्विन महिना आला, तेव्हां हिराबाईस उज्जयनीहून परस्पर पत्रें येऊं लागलीं. त्यांत काय काय लिहिलें होतें?

'वाड्यांतील प्रत्येक खोली चांगली उबदार असली पाहिजे, कारण ताराबाईला थंडी बिलकूल सोसत नाहीं. फुलांचे झुबक्यांचे झुबके जागोजाग कुंड्यांतून प्रफुल्लित असले पाहिजेत, ताराबाईसाहेबांना त्यांशिवाय चैन पडत नाहीं. बाईसाहेब अमुकच दिवशीं गडावर दाखल होतील ह्मणण्याचा नेम नाहीं; तथापि, दिवाळीच्या आदले दिवशीं अगर तेच दिवशीं तरी, त्या तेथें येतील असा अदमास आहे.

ताराबाईच्या येण्यानंतर माझ्या आयुष्याचा दुसरा अंक सुरू होईल. पहिल्यासारखें मग कांहीं रहाणार नाहीं, ह्मणून धीर धरून शांत मनानें मी त्यांची मार्गप्रतिक्षा करीत होतें.

प्रकरण ६ वें.

नवीन मालक.

दिपवाळी उद्यांवर ठेपली तरी ताराब आल्या नाहीत. त्यांच्याकरितां सर्व तयारी केली होती. बहुतेक खोल्यांतून आगट्या पेटवून उबारा राखला होता. जागोजाग फुलांच्या कुंड्या ठेवल्या होत्या, त्यांचा घमघमाट सर्व वाड्यांभर पस-ला होता. प्रत्येक वस्तु अगदीं चकचकीत व नवीकोर ाटत होती.

मला वाटलें ताराबाईसाहेब फारच दैवाच्या असल्या पाहिजेत. दिपवाळीचा दिवस उजाडला. थंडी ़डक पडली होती. जमीन, झाडें, फुलें, वेली वगैरे ाहेरील प्रत्येक वस्तु दवानें डवडवली होती. मी शी थंडी पूर्वी कधींच पाहिली नव्हती. हा देखावाही ोठा रमणीय होता. हिरव्यागार पानांतुन जांबाचीं ळें झळकत होतीं. कोमळ तृणांकुरावर सूर्याचा लाल-ार प्रकाश पडला होता. डोंगराच्या कडद्यावरील कचकीत पाषाणावर हा प्रकाश पडल्यामुळें तो प्रदेश त्नपुंजाप्रमाणें शोभत होता.

दिपवाळीच्या दिवशीं पहांटेस एक स्वार पत्र घेऊन ाला. त्या पत्रांत खालील मजकूर होता—

'ताराबाई व कुमारसिंग आपल्या परिवारासह आज सायंकाळीं तुवरगडावर दाखल होतील व त्यांचें तेथें रात्रीं आठवाजतां जेवण होईल.'

शेवटीं नवीन मालक आज येणार इतकें ठरलें. मला त्यांच्या येण्यानें काय बरें फायदा होईल? तो दिवस कितितरि उशीरानें मावळला. आकाशाचा जमिनीवर ते दिवशीं इतका सुंदर प्रकाश पडला होता कीं, तो एकदां पाहून माझी तृप्ति होईना. मला घरांत राहवेना, थंडी कडकडीत पडली होती. सुर्यास्त होतांच हा सर्व देखावा दृष्टि आड झाला. वारा सोसाट्याचा होता. तो वहात असतां झाडांच्या पानांचा होणारा आवाज व नदीच्या प्रवाहाचा खळखळाट यांवांचून दुसरा ध्वनि ऐकूं येत नव्हता. काळोखमिण्ण पडला होता परंतु, मला ती वेळ कंटाळवाणी वाटली नाहीं, कारण मी ध्रुवाच्या ताऱ्याकडे तो माझा दैव-तारा चमकवितो कीं नाहीं, याची मार्गप्रतिक्षा करीत बसलें होतें.

रात्रीच्या काळोखाच्या वेळीं आकाश नीलवर्ण दिसत होतें. तो दिपवाळीचाच दिवस, त्यांतून ताराबाई येणार होत्या ह्मणून आनंद प्रदर्शनार्थ जिकडे तिकडे दिपोत्सव केला होता. वाड्यांत, सज्ज्यावर, गच्चीवर, बागेत, जवळच्या अंबराईत, जागोजाग दिवेचदिवे होऊन गेले होते. तो देखावा मोठा रमणीय होता. तो पाहून मला कविता रचण्याची स्फूर्ति आली. आकाशांत तारे चमकत होते व ताऱ्यांत थेट उत्तरेस माझ्य आवडीचा ध्रुवाचा तारा प्रकाशित झाला होता.

रात्रीं येणाऱ्या मागसांची मला आठवण राहिली

नव्हती. ध्रुवनक्षत्रावांचून दुसरी कल्पनाच माझ्या मनांत नव्हती. मी अंबराईतील बंगल्यापर्यंत धांवत गेले. परंतु मी माझ्या पायानेंच गेलें कीं काय तें मला आठवत नाहीं. त्या बंगल्यासभोंवतीं तटाची भिंत होती; तिला एका बाजूस एक मला दांडगा दरवाजा होता; त्याच्यावर मोठमोठे लोखंडी कांटे बसविले होते व ते सर्व दवानें अगदीं भिजून गेले होते. नक्षत्रांचा ही त्यांच्यावर प्रकाश पडला होता, त्यामुळें ती शोभा मोठी रमणीय दिसत होती.

त्या दरवाजावर दिव्यांचा अंधुक प्रकाश पडला होता. त्या ठिकाणीं कोणी उभें असल्याचा मला भास झाला. ही आकृति पुरुषाची होती. तो माझ्याप्रमाणेंच आकाशांतील नक्षत्रांकडे बघत होता. मला त्याचें भय वाटलें नाहीं, अर्थात मी भिऊन किंकाळीही फोडली नाहीं. मला वरचेवर असें वाटे कीं हा ध्रुवाचा तारा एखादेवेळीं मला अशा ठिकाणीं घेऊन जाईल कीं, तो देश मला रमणीय दिसेल. तेथें मला एक मनुष्य भेटेल, तो माझ्यावर प्रेम करील व माझीही त्यावर प्रीति बसेल. मी साश्चर्य-दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहूं लागलें. ती मूर्ति मला राजपुत्राप्रमाणें दिसली. त्याचें मस्तक विशाल होतें. केश काळे कुळकुळीत असून दृष्टींत आनंदाची झांक मारत होती. भिवया कमानदार होत्या. तोंडाची ठेवण मनोहर होती. तो जातीचा पुरुष पण सौंदर्यानें रूपवान् स्त्रियांचा गर्व हरण करण्याजोगा होता. ध्रुवनक्षत्रानें मला या ठिकाणीं

आणून सोडलें. हा मनुष्य मध्यम उंचीचा असून सशक्त होता. या पुरुषानें माझें मन वेधलें.

माझीं स्वप्नें व आशा यांचा अतिरेक झाला. मला चैन पडेना. ज्या भुवनसत्रानें माझें मन मोहित केलें, तो माझी इतरांहून फारच कळकळ बाळगतो, असें मला वाटूं लागलें. मी बागेंत फुलांची माळ गुंफित बसलें होतें, इतक्यांत माझ्या समोर एक दिव्य पुरुष येऊन उभा राहिला. त्यानें आपल्या गळ्यांतील हार मला अर्पण केला. माझ्या खांद्यावर आपला गोंडस हात टाकून त्यानें मी नको नको ह्मणत असतां, माझें चुंबन घेऊन आपलें प्रेम व्यक्त केलें. मी मग रागानें—छेः— अनुरागानें लाल होऊन घरीं आलें, अशा प्रकारचीं चमत्कारिक स्वप्नें मला हल्लीं हल्लीं पडूं लागलीं होतीं. आतां तर माझी अशी समजूत झाली कीं, त्या ताऱ्या-नेंच मला त्या दाराशीं नेलें, तो ताराच पुरुष वेशानें उभा होता, कसेंही असो. मी लवकरच कोणाच्या तरी अंकित होणार व माझ्या स्थितींत फरक पडणार, अशी माझी खात्री झाली.

वाऱ्यानें झाडांचीं पानें हालूं लागलीं, तेव्हां त्यांच्या वरील दंव त्या रम्य पुरुषावर पडलें. तो तेव्हां इकडे तिकडे पाहूं लागला. मी त्याच्या समोरच पण आम्र-वृक्षास टेंकून दिव्याच्या मंद प्रकाशांत उभी होतें. त्यानें मला पाहिलें. तो जरा भिमेपणानें कांहीं वेळ उभा राहून माझ्याकडे न्याहाळून पाहूं लागला. नंतर तो आपल्याशींच कांहीं गुणगुणला व तेथून निघून माझ्याजवळ येऊं लागला. [illegible]

पडलीं होतीं, त्यांवरून त्याच्या प्रत्येक पावलाचा ध्वनि उमटत होता. तो जसजसा पुढें येऊं लागला तसतशा माझ्या मनांत आनंदलहरी उद्भवूं लागल्या. शेवटीं तो माझ्याजवळ आला तेव्हां माझा चेहरा पूर्ण चंद्रा प्रमाणें खुलला होता.

तो ह्मणाला 'तुला वाड्यांत जावयाचें आहे काय?'

'नाहीं.'

'तुझें नांव काय?'

मला पुरतें नांव नाहीं याचें भानच राहिलें नव्हतें.

'**कमला**' मी एकदम ह्मटलें.

'**कमला**?' कुणाची? काळ्यानिळ्या डोळ्यांची?

'तें मला माहीत नाहीं' मी ह्मटलें 'महाराज जर जिवंत असते तर, मला असें अपुरें नांव सांगण्याचा प्रसंग आला नसता.'

माझें नांव ऐकतांच त्याचा चेहरा प्रफुल्लित झाला, तो मला स्पष्ट दिसत होता.

तो पुन्हां ह्मणाला 'तर मग आज, मी आल्यावर **जयसिंगानें** एका स्त्रीविषयीं गोष्ट काढली होती ती तूंच काय?'

'होय. तीच मी. माझ्याचविषयीं **जयसिंग** आपणास सांगत होते.'

'असें काय? तर मग, मला ही गोष्ट **ताराबाईला** कळविलीच पाहिजे. मी आतांच्या आतां जाऊन तिला भेटतों, ह्मणजे तूं अनाथ **कमला** एवढें तरी तिला कळेल.

यावेळीं त्याच्या त्या नीलवर्ण दृष्टींत आनंद ओत-प्रोत भरला होता. मीही आनंदसागरांत पोहत होतें.

तो पुन्हां ह्मणाला—' तुझी गोष्ट मोठी विलक्षण आहे. तुझ्याशीं मला पुष्कळ बोलायचें आहे. पण कधीं तें पाहूं. '

त्याचें हें भाषण ऐकतांच मला वाटलें कीं, मी याच्याशीं कितीही बोलत बसलें तरी, माझें मन कंटाळायचें नाहीं. मला उलट आनंदच होईल. त्याचें भाषण मला फारच गोड वाटलें. त्यानेंही हांसत हांसत चारीकडे दृष्टी फेंकली.

' कमले ' तो ह्मणाला ' तूं या थंडीच्या वेळीं येथें काय करीत आहेस असें विचारल्यानें तुला राग नाहीं ना येणार ? '

' छेः ' मी ह्मटलें ' आकाशांतील नक्षत्रें, दंव व दीपोत्सव हीं पाहण्याकरितां मी इकडे आलें होतें. या सर्वत्र प्रज्वलित झालेल्या दिव्यांच्या रांगा फारच मनोहर दिसतात. '

' एकंदरींत तुला हा समारंभ आवडला ह्मणायचा. '

' होय. '

यावेळीं त्याचा चेहरा खूप खुलला होता. ' तूं कमला काय ' असें त्यानें पुन्हां मला विचारलें. तें त्याचें भाषण मला फार आवडलें. ताराबाईचें नांव घेतांच माझ्यापुढें उभा असलेला कुमारसिंग असावा अशी माझी खात्री झाली, तथापि त्याचें नांव विचारल्या वांचून मला चैन पडेना.

' कुमारसिंग आपणासच ह्मणतात काय ? '

तो ह्मणाला ' होय तोच मी [illegible]

वाड्याचें व जिंदगीचें स्वामित्व माझ्याकडे आलें हें माझें दैवच ह्मणावें लागतें. तुला नाहीं का तसें वाटत?'

'खरोखरीच आपलें भाग्य मोठें, असें मला वाटतें.'

मी कांहीं वेळ स्तब्ध राहिलें नंतर नम्रपणें विचारलें.

'महाराज! आपली स्वारी अशा थंडींतून इकडे कशी आली?'

'कमले! तो ह्मणाला 'मलाही तुझ्याप्रमाणेंच मोकळ्या हवेंत फिरावेंसें वाटलें, दिव्यांची शोभा पहावीशी वाटली, ह्मणून मी येथें आलों. हा बंगला मोठा रमणीय दिसतो, तरी पण कमले! तुला या ठिकाणीं फार वेळ उभी करतां कामा नये.

'तें कां?'

'कां ह्मणजे थंडी कडक पडली असून तुझ्या अंगावर लोंकरीची शाल वगैरे कांहींच नाहीं, ह्मणून तुला थंडी होईल. तुझ्या प्रकृतीस विकृति होईल.'

मला त्याची भूतदया पाहून मोठा आनंद वाटला. त्यानें आपल्या दुपेट्याचा एक पदर माझ्या अंगावर टाकला. तो थोर व मी नीच ह्मणून ह्मणा, अगर माझी त्याच्यावर पूर्ण प्रीति बसली ह्मणून ह्मणा, मला तो दुपेट्याचा पदर खालीं टाकवला नाहीं. मी तो नीट सांवरून धरला. नंतर आह्मी दोघेंही मिळून जाऊं लागलों. त्यावेळच्या माझ्या आनंदाची सीमा कोणास कळण्याजोगी नव्हती.

'कमले!' तो ह्मणाला 'खरोखरीच तुझी गोष्ट इतकी विलक्षण आहे कीं, मला सुद्धां तिनें मोठ्या घोटाळ्यांत घातलें आहे.'

'महाराज!' मी ह्मटलें 'तें एक कोडेंच आहे.'

'तरी पण तें सोडण्याजोगीं कांहीं साधनें असलींच पाहिजेत. तीं शोधून काढण्याविषयीं मी अत्यंत परिश्रम घेईन.'

नंतर माझा हात धरून तो ह्मणाला 'कमले! खरोखरीच तूं अगदीं अनाथ आहेस. मला तुझी कीव येते. तुझ्या सुखाविषयीं झटणें हें माझें कर्तव्य, असें मला वाटतें. कमले! इतःपर तूं मला मित्रासारखा मान. मी तुझी सर्व तजवीज करीन. माझ्यावर विश्वास मात्र ठेव.'

'विश्वास ठेवूं?' मी मनांत ह्मटलें 'माझें मनच आपण आकर्षण करून टाकलेंत आणि विश्वास तो काय ठेवूं.'

मी त्याच्या उपकाराबद्दल त्याचे आभार फार मानले.

'कमले' तो ह्मणाला 'ही गोष्ट मी आईला कळवीन, ती तुझी यथायोग्य व्यवस्था करील. ती थोडी अभिमानी स्त्री आहे. तिच्याशीं तूं जरा नम्रभावानें वाग, ह्मणजे ती तुझ्यावर अत्यंत प्रेम करील.'

त्याचे हे गोड शब्द कानांत पडतांच माझा गळा भरून आला. तोंडांतून शब्द फुटेना. त्याच्या मुखकमलाकडे मी प्रेमानें वरचेवर पाहूं लागलें. तुवरगड हेंच माझ्या प्रीतीचें स्थळ वाटूं लागलें. त्या ध्रुव नक्षत्रानें मला ही सुखाची वेळ दाखिवली. त्याला मी आजन्म विसरणार नाहीं.

ते दिवशीं मी दुसऱ्या जगांत नांदत होतें. आह्मी वाड्याजवळ जवळ आलों, तेव्हां मिळून जाण्याची मला लाज वाटूं लागली. मी अंगावरील दुपेट्याचा पदर

काढून त्याच्या हातांत दिला व माझ्या खोलीकडे निघालें. कुमारसिंग मी दृष्टी आड होईपर्यंत मला पहात तेथेंच उभा होता. माझी पूर्व स्थिति फार मागें पडली. आकाशांत तारे विशेष रीतीनें चकाकूं लागल्याचा मला भास होऊं लागला. माझें अंतःकरण उल्हासानें भरून गेलें. गालांवर तांबूस वर्ण चढला. याप्रमाणें मला हाच काय तो प्रथमतः—अनुभव आला. असें कां झालें हें माझें मलाच कळेना व मी त्यासंबंधीं विचार करीत ही उभी राहिलें नाहीं. मी घरीं जाऊन पोचलें मात्र इतक्यांत अंबाजीच्या देवाळयांतील घंटांतून 'दिपवाळीचा सण आला--दिपवाळीचा सण आला—असा प्रतिध्वनि निघूं लागला. खरोखरीच ते दिवशीं दिपवाळीचा सण होता-ही व त्यानें मला एका मित्राची ओळख करून दिली होती.

मी घरांत गेलें तरी देखील नक्षत्रांचा प्रकाश माझ्या दृष्टीआड होईना. मी हिराबाईच्या खोलींत गेलें. मला पहातांच तिला मोठें आश्चर्य वाटलें. सुखःसमाधानानें असा प्रफुल्लित झालेला माझा चेहरा तिनें पूर्वी कधींच पाहिला नव्हता.

'**कमले**' ती रागानें ह्मणाली 'तूं इतकावेळ कोठें होतीस? इकडे तिकडे फिरण्याचें तूं आतां सोड. ताराबाईचा तुझ्याविषयीं इष्टानिष्ट मनोदय कळेपर्यंत तूं आपल्या खोलींतच असत जा ह्मणून सांगितल्याची तुला आठवण नाहीं वाटतें.'

मला तिचे ते शब्द कडू वाटले नाहींत. मी तिची क्षमा मागितली व तिचा राग घालविला.

ताराबाईला पहाण्याची मला भारी उत्कंठा लागली होती. रात्रीचे आठ वाजले. त्या दिवाणखान्यांतून भोजनगृहांत चालल्या होत्या, तेव्हां मी दुरून त्यांना पाहिलें. त्यांच्या बरोबर कुमारसिंगही होता. तो मला पूर्वीपेक्षां फारच सुंदर दिसूं लागला. ताराबाई ही श्री तिरसट व फारच मानी दिसत होती. तिचें सौंदर्य राजघराण्यास शोभेल असें होतें. ती बहुमोल शालु नेसली होती. तिनें थंडी वाजूं नये ह्मणून अंगावरून शाल पांघरली होती. कुमारसिंगानेंही उत्तम जरीबुट्ट्याचा पोषाग केला होता. त्याच्या गळ्यांत रत्न-पदकें बसविलेला मोत्यांचा हार झळकत होता. त्या रत्नांचें दिव्य तेज त्याच्या तोंडावर पडल्यामुळें तें खूप मनोहर भासत होतें. हा रमणीय पेहराव व हे अलंकार पाहून मी अगदीं थक्क होऊन गेलें.

नंतर मी माझ्या खोलींत गेलें व खिडकींतून चकचकीत तारे व कणमय दंव यांचा देखावा पहात बसलें. एका सन्माननीय मित्राचा मला आज लाभ झाला होता ह्मणून माझें मन आनंदसागरांत पोहत होतें. कुमारसिंगाच्या प्रेमाच्या शब्दांची मला आठवण झाली, तेव्हां आनंदाश्रूंनीं माझे डोळे भरून आले. त्याचें तें रम्य स्वरूप माझ्या डोळ्यांपुढें क्षणोक्षणीं दिसूं लागलें. त्याचा मधुर स्वर माझ्या कानांत गुंगुं लागला. मी त्याच्या हाताचें घेतलेलें चुंबन, तसाच त्यावेळीं झालेला आनंद हीं सर्व मला आठवूं लागलीं. मीं एक मनानें अंबाजीची प्रार्थना केली. देवानें मला

हा सुखाचा दिवस दाखविला ह्मणून मी त्याची स्तुति गावूं लागलें.

हिराबाईनें केलेली सुचना मी विसरलें नव्हतें. माझ्या खोलीपासून कांहीं अंतरावर अनेक प्रकारच्या पक्षांचे अनेक पिंजरे होते. मी त्या सर्वांस दररोज नियमानें दाणापाणी देत असे. मला पक्षांची अति आवड ह्मणून हिराबाईनें हें काम माझ्याकडे सोंपविलें होतें. दुसरे दिवशीं सकाळीं बराच वेळ मी खोलीबाहेर पडलेंच नाहीं. पिंजऱ्यांत पक्षी चिवचिवूं लागले, तेव्हां मला चैन पडेना. ताराबाईचीही फराळास येण्याची ती वेळ नव्हती, ह्मणून मी हळूच स्वैपाक घरांत जाऊन कांहीं अन्न घेऊन आलें. पिंजऱ्याचीं दारें उघडून भाकरीचे तुकडे टाकतांच ते सर्व पक्षी माझ्या हातावर, खांद्यावर व मानेवर बसून उडूं बागडूं लागले.

ती वेळ मोठी मजेदार होती. हिरव्यागार गवतावर सूर्य प्रकाश पडल्यामुळें तें पाचेप्रमाणें चकचकत होतें. रोज पहाणाऱ्यांस आश्चर्य वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं इतका आज माझा चेहरा प्रफुल्लित झाला होता. मी माझे विस्कळित केश आरशांत पाहून सारखे केले होते. मी पक्षांस दाणा-पाणी देत होतें इतक्यांत, माझ्या मागील खिडकीचें दार उघडल्याचा मला भास झाला ह्मणून मी मागें वळून बघितलें तों खिडकीच्या आंतील बाजूस ताराबाई उभी होती. तिनें आपल्या रत्नविभूषित गौर हातानें मला आपल्याजवळ येण्याविषयीं खूण केली. मी लगेच हात धुऊन खिडकीकडे गेलें. तूं या शब्दावर जोर देऊन ती ह्मणाली ' तूं कोण ?

माझें ठरीव उत्तर होतेंच.

'कमला' मी ह्मटलें.

माझें नांव ऐकतांच तिच्या कपाळास आंठ्या पडल्या. ती ह्मणाली 'कमला ह्मणून एखादी लहान मुलगी असेल असें मला वाटलें होतें. तूं तर वयानें मोठी आहेस.'

तिनें मला आंत येण्यास सांगितलें. मी आंत जातांच ती ह्मणाली.

'कमले! मला ही थंडी सोसत नाहीं. खोलीचें दार लावून घे.'

तिच्या आज्ञेनुरूप दार लावून मी तिच्यापुढें येऊन उभी राहिलें, तेव्हां ती ह्मणाली.

'गेल्या रात्रीं तुझ्याविषयीं कुमारसिंग चमत्कारिक हकीगत सांगत होता, ती सर्व कांहीं मला बरोबर समजली नाहीं. तुला तुझ्या आईबापांची, तुझ्या जन्मवृत्ताची, व तें समजण्याजोग्या साधनांची खरोखरीच माहिती नाहीं काय?'

'मासाहेब' मी ह्मटलें 'खरोखरीच मला यांपैकीं एकाही गोष्टीची माहिती नाहीं.'

'तूं मोहनेची मुलगी असा सर्व लोकांचा समज आहे व मला तें खरेंही वाटतें. तुझें कसें काय ह्मणणें?'

'मी तिची मुलगी नव्हे असेंच मला वाटतें.'

'तूं इतक्या खात्रीनें हें कशावरून सांगतेस.'

'मला पूर्वीची कांहीं स्थिति आठवते त्यावरून.'

मी ह्मटलें 'मला घर नाहीं, नांव नाहीं, आप्तइष्ट नाहींत व जिवलग असा एखादा मित्रही नाहीं.'

मित्र नाहीं ह्मणतांच मला कुमारसिंगाची आठवण झाली व माझा चेहरा खुलला. ताराबाईचें माझ्याकडे लक्ष होतेंच.

ती ह्मणाली 'महाराजांना तुझी हकीगत माहीत होती ही तरि गोष्ट खरी काय ?'

'होय—अगदीं खरी—त्यांनी मला ते दिवशीं माझी हकीगत सांगण्याचें वचनही दिलें होतें.'

मी मागचा पुढचा विचार न करतां 'आज मी चुकीची दुरुस्ती करणार' असेंही महाराजांनीं ह्मटलें होतें ह्मणून सांगितलें.

तिला माझें भाषण कडू वाटलें. ती ह्मणाली.

'अशी कोणती चूक त्यांच्या हातून घडली असावी बरें ?'

'मला तें माहीत नाहीं. महाराज जर आणखी कांहीं तास जिवंत असते व त्यांची वाचा चांगली असती तर मला माझें एकंदर वृत्त कळलें असतें, पण माझें नशीब खोटें ह्मणून मी माझ्याविषयीं अगदीं अज्ञानदशेंत आहे.

ताराबाईचा चेहरा गर्वानें काळवंडला. ती ह्मणाली.

'तर मग तुझें दैवच खोटें. महाराजांच्या हातून कांहीं तुझी चूक घडली नाहीं ?'

'नाहीं. माझ्या मनांत तसली कल्पना देखील आली नाहीं.'

'आणि ह्मणूनच ह्मणतें कीं महाराजांनीं तुझी चूक केली ह्मणून तुला येथें राहण्याचा अधिकार आहे असें तूं मानूं नकोस.'

'छे: मला तसें मुळींच वाटत नाहीं. महाराजांची माझ्यावर पूर्ण कृपा होती. ते माझ्याशीं खऱ्या प्रेमानें वागत.'

'हेंच तुझें मनोराज्य मोठें घातक आहे.' ती म्हणाली 'मनुष्य तरुणावस्थेंत आला म्हणजे अशीं मनोराज्यें फारच करतो, तशीं तूं करूं नकोस. मनोराज्य क्षणिक आहे. तुझ्यासारख्या तरुण मुलीचा तर मनोराज्य केल्यास कधींच उत्कर्ष होणार नाहीं.'

ताराबाई हे शब्द बोलते आहे इतक्यांत, मला अंबराईंतील बंगल्याची आठवण झाली. माझ्या मुखावर आनंदाची झांक मारूं लागली. ताराबाईला कुमारसिंग मला भेटल्याची हकीकत कळल्यास ती काय म्हणेल म्हणून मी विचार करूं लागलें. माझा आनंदी चेहरा पाहून तिला वाईट वाटलें. ती म्हणाली.

'तूं मोठमोठ्या मनोराज्यांत गर्क असतेस असें मला वाटतें. तुला मी या वेळीं क्षमा करतें. तूं मोठ्या कुलांत जन्मलीस व तुला तेथून कोणी चोरून इकडे आणली, तुझे आईबाप तुझ्या स्वागतार्थ तयार होऊन बसले आहेत अशीच कल्पना तुझ्या मनांत आली असेल नव्हे काय?'

कुमारसिंगाची ती आई नसून जर दुसरी कोणी असती तर, मी तिचा पुर्तेपणीं द्वेष केला असता. ती इतकी गर्विष्ठ, तिरसट, रागीट व मत्सरी बायको होती कीं, तिनें माझा उघड उघड पाणउतारा केला.

ती रागानें मला इतकें देखील म्हणाली कीं जगत्सिंगानें मूर्खपणानेंच तुला इतके दिवस खाऊं घातलें.

त्याला कदाचित् तुझ्यासारखी मूर्ख पोर वाड्यांत आहे ही गोष्ट माहीतही नव्हती असें वाटतें. आतां तूं कोणाची असावीस अशी तुझी कल्पना आहे तें तूंच मला मोकळ्या मनानें सांग पाहूं ?

'मासाहेब !' मी ह्मटलें 'मला तें कांहींएक सांगतां येण्याजोगें नाहीं. मी बहुतकरून महाराजांच्या मित्राची मुलगी असेन असें मला वाटत होतें व वाटतेंही. परंतु खरी हकीगत आतां मला कधींच कळण्याजोगी नाहीं.'

हाय ! हाय ! महाराज परधामास गेले तेव्हां त्यांच्याबरोबर माझी हकीगतही नाहींशी झाली.

'कमले' ती ह्मणाली 'तूं कांहीं शिकली सवरली आहेस काय ?'

मी ह्मटलें 'मला मराठी लिहावाचायला, बीन वाजवायला व त्या सुरावर थोडें गायाला इतकें येतें. परमेश्वरानें माझ्या पोटापुरती विद्या मला दिली आहे असें हिराबाई वरचेवर ह्मणतात.

'तर मग तुला गाणें बजावणें चांगलेंच येत असेल नव्हे ! मला तुला पाहून मोठा आनंद वाटतो. महाराजांच्या सहवासांत जे तुझे दिवस गेले त्यांत घडलेली सर्व हकीगत सांग पाहूं.'

महाराजांनीं माझ्या हाताचें व कपाळाचें चुंबन घेतलें, एवढी गोष्ट वगळून मी तिला प्रत्येक गोष्ट सांगितली, तेव्हां तिचा राग जाऊन ती जरा शांत झाली व ह्मणाली.

'महाराजांनीं तुझ्या मांडीवर प्राण सोडला काय ! मग तूं माझ्यावर अम्मल चालवूं पहातेस तें अगदी

बरोबर आहे. मला आतां तुझ्याविषयीं चांगलाच विचार केला पाहिजे.'

ती कांहींवेळ स्तब्ध राहिली व पुन्हां ह्मणाली.

कमले! मला तुझें गाणें-बजावणें ऐकावेंसें वाटल्यास तूं तितकी मेहरबानी माझ्यावर करशील, नाहीं काय?'

मी ह्मटलें 'मेहेरबानी कसली? तुह्मांकरितां मी हवें तें करीन.'

कुमारसिंगाची ही आई ह्मणूनच तिला मी असें नम्रपणानें उत्तर दिलें, ताराबाई ह्मणून दिलें नाहीं, मी लगेच खोलीबाहेर पडलें.

तुवरगडावर असा नियम होता कीं, प्रत्येक शुक्रवारीं अंबाजीच्या देवळांत सर्व मनुष्यांनीं जमलेंच पाहिजे होतें. तो दिवस शुक्रवारचाच होता, ह्मणून मी चाकरनोकरांबरोबर देवळांत गेलें नाहीं. मानी ताराबाईबरोबर जाण्याचेंही मला आवडेना. शिवाय हें राजवराणें बसण्याची जी जागा होती तीपासून माझी जागा बऱ्याच अंतरावर होती. तथापि तेथून प्रत्येक मनुष्य मला दिसत असे. ती अभिमानी ताराबाई व तिचा उदार मनाचा मुलगा तरुण कुमारसिंग हीं दोघें आणि दिपवाळीच्या सणाचें पूर्ण सौंदर्य, इतकीं मला चांगलीं दिसत होतीं. तो सण मला मोठा सुखाचा वाटला. याचें कारण मला त्याच दिवशीं कुमारसिंगासारखा मित्र मिळाला हें होय.

अंबालालची मुलगी व बायको ह्या ते दिवशीं देवालयांत नटूनथटून आल्या होत्या. त्यांच्या बसण्याच्या जागा ताराबाई जवळच होत्या. मी त्यांना मत्सरबुद्धीनें

पाहिलें याबद्दल अंबाजी मला क्षमा करो. अंबालालची मुलगी तर आज खूपच शृंगारली होती. ती पांढरेशुभ्र उंची वस्त्र नेसली होती व तिनें काश्मिरी शाल पांघरली होती. कुमारसिंगाच्या तोंडाकडे तिनें निदान हजार वेळ तरी पाहिलें असेल, पण त्याच्या लक्षांत ती आपणाकडे बघते, ही कल्पनाही नव्हती. मंगळारती होतांच सर्वत्र शांतता झाली. तेव्हां कुमारसिंग माझ्याकडे पहात होता. प्रथम मला तें माहीतच नाहीं असा मी बहाणा केला, पण माझ्या गालावर लाली चढली व मला प्रेमानें हंसें येऊं लागलें, तें अनिवार होतांच मी खालीं मान घातली. अहाहा! मला यावेळीं किति तरि सुख वाटलें असेल बरें!

अंबाजीची पूजार्चा संपतांच ताराबाई बगींत बसून वाड्याकडे निघाली. कुमारसिंग मात्र अंबालालाबरोबर बोलत उभा राहिला. त्याची मुलगी कुमारसिंगापुढें खूप नखरे करूं लागली. मला तसलीं लुगडीं नी चोळया कोठून मिळणार, मला त्याबद्दल वाईट वाटलें खरें, पण माझा तो दिवस मोठ्या मौजेंत गेला.

प्रकर्ण ७ वें.

प्रेमाची ओळख.

फुलांना बहार आला होता. थंडीचा अगदीं नायनाट होऊन गार वारें वाहण्याचें बंद पडलें. पुष्पपरागमिश्रित मंद मंद वायु वहात होता. यावेळीं माझ्या पूर्वस्थितींत व सद्यस्थितींत जमीनअस्मानाचा फरक पडला होता. मला एकच गोष्टीचा विषाद वाटत असे व ती गोष्ट ह्मटली ह्मणजे ताराबाईला मी आवडत नव्हतें. हीच होय.

ताराबाईला येऊन दोन दिवस झाले. तिसरे दिवशीं तिनें मला गाण्यावजावण्यास बोलावलें. गाण्याची कायती मीच परिक्षक असें ती मानीत असे. मी गाणें ह्मटलें तेव्हां ती ह्मणाली.

'तुझा आवाज फारच गोड आहे. तूं पद्धतशीर गातेस. तुला आतां थोडीशी मरुरी कळली पाहिजे ह्मणजे तूं उत्तम गाणारीण होशील. तुझा आवाज इतका मधुर असावा ही किति तरि आश्चर्याची गोष्ट!'

त्या दिवसापासून ती माझ्याशीं वरोपचारी प्रेमानें वागे परंतु, खरोखर तिला मी आवडत नव्हतें. मला पहातांच तिच्या कपाळास आंठ्या पडत.

एके दिवशीं माझें मन पाहायाला कीं काय नकळे

ती ह्मणाली 'कमले ! तुझें हें अगदींच एकेरी नांव, याला तूं मोहनचें आडनाव कां बरें जोडीत नाहींस?'

'मासाहेब' मी ह्मटलें 'तें दुसऱ्या घराण्याचें नांव, मी माझ्या कुळास व नांवास कधींही लावणार नाहीं!'

आमचें बोलणें एवढ्यावरच थांबलें. ती मला कोणतें काम सांगावें याविषयीं विचार करीत होती. शेवटीं एकदांचें ठरून मला तिनें आपल्या तैनातींत घेतलें मी तिला एखादें पुस्तक वाचून दाखवावें. व तिचीं खासगीं पत्रें लिहावीं, एवढें काम तिनें मला सांगितलें. मी तिच्या दासीविषयीं वगैरे कोणत्याहि बाबतींत मध्यस्ती करूं नये असेंही ठरलें होतें. त्या सांगतील त्या वेळीं बीन वाजवून व पद्य ह्मणून त्यांचें मनरंजनही मला करावें लागे. मला सांगायला मोठा आनंद वाटतो कीं, तिनें या कामाबद्दल मला दोन सुशोभित खोल्या बसाउठायला दिल्या, मी तेथेंच जेवीत असे. तिनें कपडे ठेवण्याकरितां मला एक सुंदर कपाट दिलें. त्यांत तिनें उंची दोन लुगडीं, चार चोळ्या व हिरवी आणि गुलाबी अशा दोन रंगाच्या दोन शालीही दिल्या. मला हा पोषाख करून तिच्यापुढें जावें लागे. शिवाय वेतन ह्मणून तिनें मला दरसाल शंभर रुपये देण्याचें ठरविलें होतें. माझी अशी कायती हीच संपत्ति होती. मला सुखाचा पूर्ण उपभोग मिळाला. कुमारसिंगाची मूर्ति वरचेवर पहायला मिळे, ह्मणून मला फार आनंद वाटूं लागला. त्याला माझी दिनावस्था आवडली नाहीं ह्मणून तो ताराबाईला माझी योग्यची व्यवस्था करण्यास वरचेवर सांगूं लागला. शेवटीं त्याचा निरुपाय

झाला. तिच्यानें आपल्या मुलाचा आशाभंग करवेना. तेव्हां केवळ त्याला खुश ठेवण्याकरितां ताराबाईनें माझी अशी व्यवस्था केली असें मला नंतर कळलें.

कुमारसिंगाविषयीं प्रथम मला इतकें वाटलें नव्हतें पण त्याची सुंदर तसबीर पहातांच माझें मन वेधलें. दिल्लीच्या एका प्रसिद्ध चित्रगारानें ही तसबीर रंगवली होती. सर्व तसबीरींच्यावर झट्कन् दिसेल अशा जागीं ही तसबीर ताराबाईनें मुद्दाम लाविली होती. ती तसबीर बघायला मी वरचेवर दिवाणखान्यांत जात असे. त्याचा तो काळाभोर केशकलाप, प्रेमयुक्तदृष्टी व मनोहर चेहरा हीं वरचेवर पाहून मला कधींच कंटाळा आला नाहीं जगांतील एकंदर वस्तूंपेक्षां माझें प्रेम कुमारसिंगावरच विशेष जडलें होतें. माझें आयुष्य हेंच कोणी एक आकाश त्यांत दुःखरूप काळोख पसरला होता, तो माझ्या दैवरूप ताऱ्याच्या प्रकाशानें नाहींसा झाला. प्रेमार्पण करण्यायोग्य मला आजपर्यंत दुसरा मनुष्यच न मिळाल्यामुळें, माझें प्रेम कुमारसिंगावर जडलें तें अगदीं यथायोग्य होतें. तळ्यात पाणी तुंबावें, तद्वत माझ्या हृदयांत प्रेमरस तुंबला होता. कुमारिकेच्या मनांत जें प्रेम गुप्त असतें तें सर्व माझ्या मनांतून व्यक्त होऊं लागलें, व प्रेमायोग्य दुसरी वस्तुच न दिसल्यामुळें मी तें सर्व कुमारसिंगासच अर्पण केलें. मी सारासार विचार केला नाहीं. मी अगदीं प्रेमबद्ध झालें. माझें तें प्रेम मग कधीं कमी झालें नाहीं कीं परतलें नाहीं. माझ्या भाषणांतही प्रियाविरुद्ध उद्गार कधीं निघेनात, इतकी मी प्रेमासक्त झालें होतें.

पाहिलें याबद्दल अंबाजी मला क्षमा करो. अंबालालची मुलगी तर आज खूपच शृंगारली होती. ती पांढरेंशुभ्र उंची वस्त्र नेसली होती व तिनें काश्मिरी शाल पांघरली होती. कुमारसिंगाच्या तोंडाकडे तिनें निदान हजार वेळ तरी पाहिलें असेल, पण त्याच्या लक्षांत ती आपणाकडे बघते, ही कल्पनाही नव्हती. मंगळारती होतांच सर्वत्र शांतता झाली. तेव्हां कुमारसिंग माझ्याकडे पहात होता. प्रथम मला तें माहीतच नाहीं असा मी बाहणा केला, पण माझ्या गालावर लाली चढली व मला प्रेमानें हंसें येऊं लागलें, तें अनिवार होतांच मी खालीं मान घातली. अहाहा ! मला यावेळीं किति तरि सुख वाटलें असेल बरें !

अंबाजीची पूजाअर्चा संपतांच ताराबाई बगींत बसून वाड्याकडे निघाली. कुमारसिंग मात्र अंबालालाबरोबर बोलत उभा राहिला. त्याची मुलगी कुमारसिंगापुढें खूप नखरे करूं लागली. मला तसलीं लुगडीं नी चोळ्या कोठून मिळणार, मला त्याबद्दल वाईट वाटलें खरें, पण माझा तो दिवस मोठ्या मौजेंत गेला.

प्रकर्ण ७ वें.

प्रेमाची ओळख.

फुलांना बहार आला होता. थंडीचा अगदीं नायनाट होऊन गार वारें वाहण्याचें बंद पडलें. पुष्पपरागमिश्रित मंद मंद वायु वहात होता. यावेळीं माझ्या पूर्वस्थितीत व सद्यस्थितीत जमीनअस्मानाचा फरक पडला होता. मला एकच गोष्टीचा विषाद वाटत असे व ती गोष्ट ह्मटली ह्मणजे ताराबाईला मी आवडत नव्हतें. हीच होय.

ताराबाईला येऊन दोन दिवस झाले. तिसरे दिवशीं तिनें मला गाण्याबजावण्यास बोलावलें. गाण्याची कायती मीच परिक्षक असें ती मानीत असे. मी गाणें ह्मटलें तेव्हां ती ह्मणाली.

'तुझा आवाज फारच गोड आहे. तूं पद्धतशीर गातेस. तुला आतां थोडीशी मरुती कळली पाहिजे ह्मणजे तूं उत्तम गाणारीण होशील. तुझा आवाज इतका मधुर असावा ही किति तरि आश्चर्याची गोष्ट!'

त्या दिवसापासून ती माझ्याशीं वरोपचारी प्रेमानें वागे परंतु, खरोखर तिला मी आवडत नव्हतें. मला पहातांच तिच्या कपाळास आंठ्या पडत.

एके दिवशीं माझें मन पाहायाला की वगैर[illegible]

ती ह्मणाली 'कमले ! तुझें हें अगदींच एकेरी नांव, याला तूं मोहनचें आडनाव कां बरें जोडीत नाहींस?'

'मासाहेब' मी ह्मटलें 'तें दुसऱ्या घराण्याचें नांव, मी माझ्या कुळास व नांवास कधींही लावणार नाहीं!'

आमचें बोलणें एवढ्यावरच थांबलें. ती मला कोणतें काम सांगावें याविषयीं विचार करीत होती. शेवटीं एकदांचें ठरून मला तिनें आपल्या तैनातींत घेतलें. मी तिला एखादें पुस्तक वाचून दाखवावें. व तिचीं खासगीं पत्रें लिहावीं, एवढें काम तिनें मला सांगितलें. मी तिच्या दासीविषयीं वगैरे कोणत्याहि बाबतींत मध्यस्ती करूं नये असेंही ठरलें होतें. त्या सांगतील त्या वेळीं बीन वाजवून व पद्यें ह्मणून त्यांचें मनरंजनही मला करावें लागे. मला सांगायला मोठा आनंद वाटतो कीं, तिनें या कामाबद्दल मला दोन सुशोभित खोल्या बसाउठायला दिल्या, मी तेथेंच जेवति असे. तिनें कपडे ठेवण्याकरितां मला एक सुंदर कपाट दिलें. त्यांत तिनें उंची दोन लुगडीं, चार चोळया व हिरवी आणि गुलाबी अशा दोन रंगाच्या दोन शालीही दिल्या. मला हा पोषाख करून तिच्यापुढें जावें लागे. शिवाय वेतन ह्मणून तिनें मला दरसाल शंभर रुपये देण्याचें ठरविलें होतें. माझी अशी कायती हीच संपत्ति होती. मला सुखाचा पूर्ण उपभोग मिळाला. कुमारसिंगाची मूर्ति वरचेवर पहायला मिळे, ह्मणून मला फार आनंद वाटूं लागला. त्याला माझी दिनावस्था आवडली नाहीं ह्मणून तो ताराबाईला माझी योग्यती व्यवस्था करण्यास वरचेवर सांगूं लागला. शेवटीं त्याचा निरुपाय

झाला. तिच्यानें आपल्या मुलाचा आशाभंग करवेना. तेव्हां केवळ त्याला खुश ठेवण्याकरितां ताराबाईनें माझी अशी व्यवस्था केली असें मला नंतर कळलें.

कुमारसिंगाविषयीं प्रथम मला इतकें वाटलें नव्हतें पण त्याची सुंदर तसबीर पहातांच माझें मन वेधलें. दिल्लीच्या एका प्रसिद्ध चित्रगारानें ही तसबीर रंगवली होती. सर्व तसबीरींच्यावर झट्कन् दिसेल अशा जागीं ही तसबीर ताराबाईनें मुद्दाम लाविली होती. ती तसबीर बघायला मी वरचेवर दिवाणखान्यांत जात असे. त्याचा तो काळाभोर केशकलाप, प्रेमयुक्तदृष्टी व मनोहर चेहरा हीं वरचेवर पाहून मला कधींच कंटाळा आला नाहीं. जगांतील एकंदर वस्तूंपेक्षां माझें प्रेम कुमारसिंगावरच विशेष जडलें होतें. माझें आयुष्य हेंच कोणी एक आकाश त्यांत दुःखरूप काळोख पसरला होता, तो माझ्या दैवरूप ताऱ्याच्या प्रकाशानें नाहींसा झाला. प्रेमार्पण करण्यायोग्य मला आजपर्यंत दुसरा मनुष्यच न मिळाल्यामुळें, माझें प्रेम कुमारसिंगावर जडलें तें अगदीं यथायोग्य होतें. तळ्यात पाणी तुंबावें, तद्वत माझ्या हृदयांत प्रेमरस तुंबला होता. कुमारिकेच्या मनांत जें प्रेम गुप्त असतें तें सर्व माझ्या मनांतून व्यक्त होऊं लागलें, व प्रेमायोग्य दुसरी वस्तुच न दिसल्यामुळें मी तें सर्व कुमारसिंगासच अर्पण केलें. मी सारासार विचार केला नाहीं. मी अगदीं प्रेमबद्ध झालें. माझें तें प्रेम मग कधीं कमी झालें नाहीं कां परतलें नाहीं. माझ्या भाषणांतही प्रियाविरुद्ध उद्गार कधीं निघेनात, इतकी मी प्रेमासक्त झालें होतें.

त्या तसबीरीकडे पाहूं लागलें ह्मणजे, माझे डोळे आनंदाश्रुंनीं भरून येत. मला त्या तसबीरीचें प्रेमानें पूजन करावें असें वाटूं लागलें. माझी त्याच्यावर प्रीति बसली. मला ती मूर्ति सर्व नरांत श्रेष्ठ अशी दिसूं लागली. त्याचें सौंदर्य माझ्या दृष्टीपुढें रात्रंदिवस दिसूं लागलें. मी माझ्या खोलींत वीन वाजवीत बसे तेव्हां, त्याची स्वारी अकस्मात् माझ्यासमोर येऊन माझ्याकडे स्मित हास्य करून पहात असे, तेव्हांचा तो आनंद मला अद्याप आठवतो. मला त्याच्यावांचून दुसरें कांहींच दिसेनासें झालें. जिकडे पहावें तिकडे मला त्याचाच मुखचंद्रमा दिसूं लागला. दुसरे एकंदर पदार्थ अंधारांत लपल्याप्रमाणें मला वाटत. तो बोलूं लागला ह्मणजे त्याच्याच कायत्या भाषणाकडे माझें लक्ष लागे. तो खोलींत असेपर्यंत त्याच्याकडे प्रेमदृष्टीनें पाहण्या वांचून व त्याचें गोड भाषण ऐकण्यावांचून मला तिसरें कोणतेंच काम सूचत नसे. तो ज्या वाड्यांत राहतो त्यांतच मी असतें, त्याच्या भोंवतीं जी हवा, तीच माझ्या भोंवतींही आहे. मी त्याच हवेंत श्वासोश्वास करतें. तो जे देखावे पहातो, तेच मी पहातें ही व अशा प्रकारच्या कल्पना मनांत आणूनच मी सुखसागरांत पोहत असे, पण माझ्यासारखें तोही आपलें विमल प्रेम मला अर्पण करील, ही कल्पना देखील माझ्या मनांत नव्हती. तो चालूं लागला ह्मणजे त्याच्या पावलांचा उमटणारा ध्वनि मी प्रेमानें ऐकत असे. मी त्याला मनोभावानें माझे पंचप्राण अर्पण केले होते, परंतु माझ्या प्रेमाची व निश्चयाची परिक्षा त्याला कशी कळणार

या कमलेची त्याला दया येईल व तो इतकी काळजी घेईल, अशी मी देखील आशा केली नव्हती, त्याला माझें गाणेंबजावणें मनःपूर्वक आवडलें होतें हें मात्र खरें. पहिल्या पहिल्यानदां बीनाचा आवाज ऐकतांच तो माझ्या खोलींत येत नव्हता, पण कांहीं दिवस लोटल्या-नंतर मी बीन घेऊन सूर काढण्याचीच फुरसत कीं, तो सरळ माझ्या खोलींत आल्याखेरीज राहीनासाच झाला. तो स्वतः होऊन मला गाणें ह्मणण्यास पूर्वी कधीं सांगत नसे. त्याला तें ऐकावेंसें वाटल्यास तो आपला हेतु ताराबाईस कळवी व ती मग मला काय सांगायचें तें सांगे. मी गाणें गाऊं लागलें ह्मणजे ताराबाई पलंगा-वर कलंडत व तो तरुण कुमारसिंग खिडकींतील गार हवा घेत खुर्चीवर बसे.

कुमारसिंगादेखत मी गाणें ह्मणूं लागलें ह्मणजे मला असें वाटे कीं, माझ्या या गायनांतून मी त्याला आपला आत्माच अर्पण करीत आहे. एरवीं मी त्याच्याशीं फारसें भाषण करीत नसे. त्याच्या तोंडा-कडे बघण्याइतका माझ्या मनांत धीर नव्हता. तथापि प्रेमाचीं गाणीं ह्मणून मी त्याला आपलें प्रेम व्यक्त करून दाखवीत होतें. माझें गाणें संपल्यावर तो जेव्हां बाहेर जाण्याकरितां निघे तेव्हां मी हळूच चोरून त्याच्या मुखकमळाकडे पहात असे. तोही जातां जातां माझ्यावर प्रेमदृष्टि फेंकून जाई. मी बीन वाजवून गाणें गात आहे व त्याला त्यापासून आनंद होत आहे, असें पाहून माझेंही मन उल्हासानें प्रफुल्लित होत असे.

तो माझ्याशीं बोलत असलेला, माझ्या गाण्याची

प्रशंसा करीत असलेला व हातात हात घालून बसलेला असा मला स्वप्नांत दिसे, पण दृष्टांत त्या सुखाचा मला तेव्हां अनुभव आला नव्हता. माझी कल्पना व प्रेम हीं सावकाशपणें वृद्धींगत होत होतीं. ज्या भव्य खिडकीच्या कठड्यावर तो हात टेकून बसला होता ती मला मोठी पवित्र वाटली. प्रेमरूप मनोविकारानें माझें अंतःकरण भरून टाकलें, तथापि मी कुमारसिंगा वर अनुरक्त झालें होतें ही गोष्ट कोणालाच कळूं दिली नव्हती. त्याची ती अभिमानी आई, त्याच्या सहवासांत असणारे त्याचे मित्र, चाकर वगैरे कोणाच्याच लक्षांत जिला पुर्ते नांव देखील नाहीं, ती कमला, तुवरगड-च्या नूतन धन्यावर आसक्त झाली, हें आलें नव्हतें.

ताराबाईच्या मनांत एके दिवशीं गाणें वजावणें ऐकण्याचें आलें. ती वेळ संध्याकाळची होती. तो शरदृतु होता. मला त्याचें मुळींच विस्मरण होणार नाहीं.

माझी समजूतच कोती. मी गाणें ह्मटलें त्यावेळीं मला वाटलें कीं माझे हे पंचप्राण त्याच्या पायाशीं, व त्याच्या हातांत हात असतांना जावेत, ह्मणजे मला स्वर्गांत सुख होईल. पण माझें इतकें कोठें भाग्य होतें? मी गरीबाची व माझी प्रीतिही तशीच वरपांगी नसून गरीब होती, मग त्याचा हात माझ्या हातांत पडणें तरि शक्य होतें काय? छेः पण मला ते दिवशीं गाते-वेळीं मोठी हुरुप आली होती खरी. मी त्यावेळीं इतकें सुंदर गायन केलें कीं तसें गायन पूर्वीं कधींच माझ्या कडून झालें नव्हतें.

ताराबाई पलंगावर कलंडली होती. कुमारसिंग

खिडकीच्या तोंडास बसला होता. पश्चिमेकडील सूर्यास्ताचा अंधुक प्रकाश खोलीभर पसरला होता. माझ्या मनाचा उल्हास मला दाबतां येईना, म्हणून मी उठलें व अर्धवट उघडलेल्या दारांतून बाहेरच्या पटांगणांत आलें व तेथून अंबराईतील बंगल्याकडे वळलें. तेथल्या बगिच्यांत नानाप्रकारचीं फुलें फुललीं होतीं. या बंगल्याकडूनच नदीस जाण्याची वाट होती. माझें अंतःकरण प्रेमानें तुडुंब भरलें होतें. मी माझे हात बंगल्याच्या दारावर ठेवले व त्यांच्यावर मान टेकून उभी राहिलें. यावेळीं मी माझे डोळे झांकून माझ्या प्रिय प्राणाचें चिंतन करीत होतें.

थोडक्याच वेळानें मला कोणी माझ्या मागून येत असल्याचा भास झाला. त्याच्या प्रत्येक पावलाचा ध्वनि माझ्या हृत्पटलावर प्रेमठसा उठवत होता, तरी मी डोळे उघडलेच नाहींत. इतक्यांत 'कमले!' अशी हाक माझ्या कानावर आली. मी लगेंच कावरी बावरी होऊन चारीकडे पाहूं लागलें, पण माझ्या दृष्टीस कोणीच पडलें नाहीं. मग मात्र मी जरा घाबरलें व विचार करीत क्षणमात्र उभी राहिलें.

मी प्रेमांध झाल्यामुळें, कोणी हाक मारल्याचा केवळ भास झाला असावा अशी माझी समजूत झाली, व मी पुन्हां डोळे झांकून त्या माझ्या प्रियाचें-त्या कुमारसिंगाचें-चिंतन करूं लागलें, पुन्हां मला पावलाचा आवाज ऐकूं येऊं लागला, मी वर पहाणार इतक्यांत. 'कमले' अशी पुन्हां मला कोणी हाक मारिली. मी चटकन् मागें पाहिलें तर प्रत्यक्ष कुमार-

सिंगच मला हाक मारीत होता. तो माझ्याकडे प्रेमानें पाहूं लागला. यावेळीं त्याचे डोळे प्रेमाश्रूंनीं भरून आले होते.

तो ह्मणाला

'कमले ! तुझ्या मागोमाग मी येथें आलों याबद्दल तूं मला क्षमा कर. तुला सोडून माझ्यानें रहावेना. तूं जें गाणें ह्मटलेंस त्यानें माझें मन अगदीं मोहित झालें आहे. कमले ! तूं हे कोणाचे उद्गार प्रदर्शित केलेस तेवढें सांगून मला धन्य करशील काय ?'

मी तुझ्यावर अनुरक्त होऊन माझें प्रेम त्या गाण्यांत व्यक्त केलें होतें असें माझ्यानें त्याला सांगवलें नाहीं. तो पुन्हां ह्मणाला.

'मी आजपर्यंत पुष्कळ पदें ऐकलीं पण यांतली खुमारी कांहीं विलक्षण होती. त्याचा अर्थ काय तो सांग पाहूं ?'

'महाराज !' मी ह्मटलें 'अर्थापेक्षां शब्दरचनेंत माधुर्य विशेष असल्यामुळें तें पद आपणास मधुर वाटलें इतकेंच.'

नंतर कांहींवेळ तो स्तब्धच होता. ज्या कुमाराची मी दुरूनच पुजा करीत असे तो यावेळीं माझ्या अगदीं शेजारीं उभा होता. त्याची दृष्टी व चेहरा हीं मी कधींच पाहिलीं नव्हतीं इतकीं प्रेमानें आर्द्र झालीं होतीं.

तो ह्मणाला 'तुझा मुखचंद्रमा बघतांच तुझ्या गाण्याची कल्पना करतां येते. तूं बीन वाजवून सप्त स्वर काढतेस त्याचें मला इतकें नवल वाटत नाहीं,

परंतु जेव्हां तूं आपल्या कंठांतून उदात्त अनुदात्त स्वर काढतेस तेव्हां मला मारी नवल वाटतें. '

नंतर क्षणमात्र त्यानें माझ्याकडे निश्चल टक लावली, व तो ह्मणाला.

'कुणीकडे तें मला आठवत नाहीं तरि पण अगदीं तुझ्यासारखा चेहरा मी कुठल्याशा तसबिरींत पाहिला आहे. '

'पण तुम्हांला ती तसबीर आवडली काय ? '

माझ्या पहाण्यांत तितकी सुंदर तसबीर दुसरी आलीच नाहीं, मग 'आवडली काय ? ' ह्मणून काय विचारतेस ? '

'तर मग ती तसबीर माझी नसेल. '

'छे: ती तुझीच होती. तींत तुझ्या डोळ्यांसारखे काळेभोर डोळे व धनुष्याकार भोंवया रेखल्या होत्या. त्या तसबीरीचा असाच पूर्णचंद्रवत् रम्य मुखवटा होता. केशकलाप असाच कुरळ असून, भृंगकांतीस लाजविणारा होता. हनुवटीची ठेवण अगदीं अशीच होती, मग तूंच सांग बरें अशी तसबीर दुसऱ्या कोणाची असणार ! अनाथ बाळे ! कवि कल्पना करितात तद्वत तुझें सौंदर्य आहे. तुझी भेट मला प्रथम अंबराईतील बंगल्याकडे झाली, तेव्हां तुझें सुस्वरूप पाहून मी थक्क झालों. '

मला अत्यानंद झाला. ज्या ताऱ्यानें मला त्या बंगल्याकडे नेलें, त्याचे मी मनःपूर्वक आभार मानले. सौंदर्य-आणि तें माझ्यासारख्या अनाथ पोरीला-मग मला त्याचा कसला आनंद वाटणार ? तथापि त्याला ज्या अर्थी

तें सौंदर्य प्रिय झालें त्या अर्थी मलाही तें तसें मानावें लागलें. मी ह्मटलें 'तुम्हांला जर माझें सौंदर्य व चेहरा आवडतो तर मीही आजपासून त्यांना प्रिय मानीन.'

'तुझें सौंदर्य व चेहरा मला आवडतो ? अहाहा ! कमले ! हे किति तरि मंजुळ शब्द तूं योजतेस. मला डोळे किंवा कान नाहींत असें तुला वाटलें काय ? तुझ्या मुखाकडे पाहिल्यावांचूनच तुझें मी गायन ऐकलें अशी तुझी समजूत होती काय ? तुझ्या निर्मल अंतःकरणाची परिक्षा करण्यापूर्वींच मी तुझ्याकडे बघत होतों असें तुला वाटलें काय ? कमले ! मी तुला हें अगदीं थोडक्यांत सांगितलें. मी तुला चांगली ओळखतों अशी माझी खात्री आहे.

कुमारसिंगाच्या या थोडक्या शब्दांनीं माझ्या मनाचें इतकें समाधान झालें कीं मला तेथें तेव्हांच मरण येतें तर मी आनंद मानतें. अहाहा ! ती रात्र किति तरी सुखानें गेली. मला तिचें मुळींच विस्मरण होणार नाहीं.

तो ह्मणाला 'तूं जें पद ह्मटलेंस तें ह्मणणारी कोणीतरी प्रेमबद्ध विरही स्त्री असली पाहिजे. ते विचार तुझेच ह्मणावेत तर तूं आपलें प्रेम कोणालाच अर्पण केलें नाहींस.'

मला या बोलण्याचें हसूं आलें, पण मी तें मनांतल्या मनांत दाबून ह्मटलें 'नुसतें प्रेमच अर्पण केलें नाहीं तर त्याचें चिंतन व पूजनही केलें आहे. फक्त त्याला मात्र तें माहीत नाहीं.'

कमले ' तो ह्मणाला ' कवि जे कवितेंत उद्गार काढतात त्यांतील बहुतेक त्यांच्या अनुभवाचे असतात, व तसें असल्याशिवाय कविता सरसही वठत नाहीं. तूं ह्मटलेली कविता खूप सरस आहे. कमले ! ती कोणी केली तुला ठाऊक आहे काय ? '

मला मोठा आनंद वाटला. मी ह्मटलें.

' महाराज ! ती कविता आपल्यापुढें असलेल्या या अनाथ अबलेनेंच रचली आहे. '

' पण तुला विरहव्यथेचा कधीं अनुभव आला होता ? '

मी हळूच ह्मटलें ' आला होता कशास येतो आहे असें ह्मणा. '

' शाबास ! कमले ! तूं एकंदरींत कविताही करतेस व त्या इतक्या सुंदर, ह्मणून मला मोठा आनंद वाटतो. बिचारे ! तुझ्या वयाच्या मुलीस सुखाशिवाय दुसरें कांहींच माहीत असतां कामा नये. तुझ्या या तारुण्यांतील एकांतवासासंबंधीं मला कांहीं थोडी हकीगत सांग. '

मला समजायला लागल्यापासूनच्या एकंदर गोष्टी मी त्याला सांगितल्या. त्याच्या सहवासानें मला आनंद व सुख हीं दोन्हीं प्राप्त झालीं. माझ्यानें त्या सुखानंदाचें वर्णन करवत नाहीं. तो ह्मणाला.

' तुझी गुप्त गोष्ट उघड करण्याविषयीं माझ्या हातून होईल तितका प्रयत्न करीन असें तुला मी मागेंच वचन दिलें आहे. पण त्याप्रमाणें मला अद्याप यश मात्र आलें नाहीं. '

नंतर कांहीं वेळ तो स्तब्धच राहिला व मी त्याच्या तोंडाजवळ पहात होतें. तो पुन्हां ह्मणाला.

'पुढें तुझा जन्म कसा होईल याचें मला मोठें नवल वाटतें.'

त्याचें हें भाषण ऐकतांच माझ्या मनावर धाडकन् भीतीचा धक्का बसला.

'महाराज' मी ह्मटलें 'मी येथेंच राहीन. मला हें ठिकाण सोडून जावेंसें वाटतच नाहीं.'

'आणि तूं बाहेर जावेंस अशी माझी मुळींच इच्छा नाहीं. तुला येथें आनंद व सुख होतें ह्मणून मलाही आनंद वाटतो. माझ्या आईची तुझ्यावर मर्जी असेल नाहीं बरें ?'

'पण ताराबाईंना मी आवडत नाहीं असें दिसतें.'

'तूं कशावरून हें ह्मणतेस ? ती तुझ्याशीं कधीं निष्ठुरतेनें अगर जुलमानें कां वागली ?'

'छेः तसा प्रकार मुळींच नाहीं, तथापि मी तिला आगंतुकासरखी दिसतें.'

'कमले' तो ह्मणाला 'ही निव्वळ तुझीच कल्पना.' लगेंच खालीं वाकून त्यानें माझ्या हाताचें चुंबन घेतलें.

यावेळचा माझा आनंद अवर्णनीय होता. मला तेव्हां हंसूं आलें पण मी तें बाहेर समजूं दिलें नाहीं.'

तो ह्मणाला 'तुझें स्वरूप व गुण हीं इतकीं सुंदर आहेत कीं तूं माझ्या आईच्या प्रेमास पात्र झालीच पाहिजेस.'

'हो, तसें झालें असतें. पण ती ताराबाई आहे व मी अनाथ, धड नांव नसलेली अशी मुलगी आहे.'

'तूं सर्वकाळ अशीच अपूर्ण नांवाची राहशील असें मात्र समजूं नको. स्वरूप व गुण या दोन अप्रतिम देणग्या तुला परमेश्वरानें दिल्या आहेत, त्याच्या योगानें तुझ्या दैवरूप ताऱ्याचा उदय कधींना कधीं तरी होईल.'

मी मनांत ह्मटलें 'माझ्या दैवरूप ताऱ्याचा उदय होण्याचा राहिला नाहीं. तो पूर्ण प्रकाशित असून त्यानें मला आपल्या पुढें आणलेंही आहे.'

आह्मीं बंगल्याकडे बोलत उभी राहिलों त्या दिवसापासून कुमारसिंगाच्या स्वभावांत खूपच फरक पडला. माझ्याशीं बोलण्याची त्याला मोठी हौस असे. मी नदी किनाऱ्यावर, बागेंत अगर जंगलांत फिरावयास गेलें ह्मणजे तो माझ्या मागून येत असे. रानटी फुलें व पक्षी यांची मला त्यानें खूपच माहिती करून दिली. आह्मीं नदी किनाऱ्यास फिरलों. डोंगरीवर चढलों, नाचलों--बागडलों, यामुळें माझें प्रेम विशेष बसत चाललें. ताराबाईस हा मजकूर कळल्यास ती काय ह्मणेल याची कल्पनाच मला नव्हती. दुसऱ्यानें जर बळेंच होऊन अमृताचा पेला ओठांस लावला तर तो पिण्यास काय हरकत; असेंच मला वाटूं लागलें.

याप्रमाणें माझी ती कौमार्यावस्थेंतील प्रीति माझ्या अंतःकरणांत, ध्यानांत-मनांत व स्वप्नांत भरून राहिली. स्वतःच्या मोठेपणाच्या सुखांत जसा एखादा मनुष्य बुडून जातो, तद्वत मी राहूं लागलें. माझे त्याच्या सहवासानें बरेच दिवस गेले, परंतु त्याच्या तोंडून प्रेम-

शब्द मी एकदांही ऐकला नाहीं. फक्त तो माझी बर-दास्त मात्र उत्तम रीतीनें ठेवीत होता.

अशा स्थितीत पहिले कांहीं महिने लोटले. माधु-र्यावांचून मला दुसरीं प्रेमाचीं चिन्हें माहीत नव्हतीं. विरहव्यथा, सुंदर वस्तूच्या ठिकाणीं अप्रीति व मात्सर्य यांची मला कल्पनाच नव्हती.—लहानसहान पण सुंदर अशा अनेक झऱ्यांवर चंद्र प्रकाशतो, तथापि त्या सर्व झऱ्यांस एकच चंद्र दिसतो.—कुमारसिंग प्रत्येकाशीं प्रेमानें वागे व सर्वांस तो आवडे परंतु, मला सर्व जगांत प्रेम करण्यास योग्य असा तो एकटाच वाटत होता. माझ्यानें दुसऱ्याकडे पहावतनासेंच झालें.

तो चैत्राचा महिना होता. एके दिवशीं माझ्या मनावर भीतीचा धक्का बसला. माझ्या या प्रेमाच्या गोष्टीचा शेवट होईल असें मला वाटलें नव्हतें. कुमार-सिंग दुसऱ्या मुलीशीं लग्न करून घेणार हें मला समजलेंच नव्हतें. मी तेव्हां माझी घटकानघटका इतक्या चैनींत व सुखासमाधानांत घालविली कीं, माझ्या मनांत पुढचा विचारच आला नव्हता.

कैलासवासी महाराजांच्या दुःख प्रदर्शनांत तारा-बाईनीं कांहीं दिवस एकांतवासांत घालविण्याचा निश्चय केला. कुमारसिंगानेंही आपल्या आईच्या विचारा-नुरूप एकांतवासांत दिवस काढण्याचें कबूल केलें. नंतर हीं उभयतां कोणाच्या दृष्टीस पडेनातशीं झालीं.

हें व्रत त्यांनीं एक महिनाभर केलें. चैत्राचा महिना संपला. वैशाख आला, तेव्हां त्यांनीं आजुबाजूच्या सर्व लोकांस भोजनें देण्याचा क्रम चालविला. मोठ

मोठ्या लोकांकरितां बागेंत मेजवान्या सुरू झाल्या. 'जेव्हां पाहुणे पै येतात तेव्हां तूं कोणाच्या. दृष्टीस पडूं नको; आपल्या खोलींतच बसत जा' अशी ताराबाईनें मला ताकीद दिल्यामुळें माझा निरुत्साह झाला होता. मला खोलींत चैन पडत नसे पण सुरुंगांतील कैद्याप्रमाणें ताराबाईची आज्ञा शिरसामान्य करून मी तेथेंच पडून रहात होतें.

नंतर तिचें तिलाच काय वाटलें नकळे. तिनें मला गाणें ह्मणून व बीन वाजवून पाहुणे मंडळीस खुष करण्याचें काम सांगितलें. मी तें उत्तम रीतीनें बजावलें ह्मणून तिनें मला एक बहुमोल अंगठी बक्षीस दिली.

या चैत्राच्या महिन्यांत जेव्हां मी माझ्या मनावर प्रथमच भीतीचा धक्का बसला ह्मणून सांगितलें, ते दिवशीं ताराबाईनीं वनभोजनास सर्वत्र मंडळी बोलावली होती. मला तिनें कांहीं बोलावलें नव्हतें ह्मणून मी गेलें नाहीं. मी माझ्या खोलींतच बसून होतें.

कांहीं वेळानें ताराबाईचें मला बोलावणें आलें, अर्थात बागेंत जमलेल्या मंडळीचें दर्शन घेण्याची मला इच्छा उत्पन्न झाली व मी रंधपाक घरच्या बाजूनें बागेंत गेलें. तेथें प्रथमदर्शनीच मीं दोन मुली पाहिल्या. त्या पटांगणांतील मोरांस चारा देत होत्या. त्यांपैकीं एकटी ह्मणाली-

'कुमारसिंगाशीं विवाह झाल्यास तूं त्याची राणी होशील. मग तुला कितितरी आनंद होईल नाहिं बरें?'

'कुमारसिंगाशीं विवाह?' मी ह्मटलें 'त्याचें लग्न झालें तर मग माझी काय वाट?'

निराशेनें माझें मन उदास झालें व नखानें भुई कोरत मी तेथेंच क्षणमात्र उभी राहिलें. ज्याच्यावर मी मनोभावानें प्रीति ठेविली होती, ज्या मूर्तीचें मी प्रेमानें पूजन व मनन केलें होतें, व जो सर्वस्वी माझाच असें मला वाटलें होतें, त्याच्या गळ्यांत ही भलतीच माळ घालायला सजलेली पाहून मला कसें बरें चैन पडणार? सूर्य रक्ताप्रमाणें लाल भासूं लागला व ती सर्व शोभा मला तेजशून्य दिसूं लागली. इतक्यांत दुसरीचा मधुर स्वर माझ्या कानांत पडला.

ती पहिलीस ह्मणाली 'तूं तरी संपत्तीवर भुलून त्याला माळ घालण्यास तयार झालीस, पण मला तिची मुळींच पर्वा वाटत नाहीं. कुमारसिंगाजवळ ती असो वा नसो, मी केवळ त्याच्या त्या नीलवर्ण दृष्टीवर व मनोहर मुखचंद्रमावर अनुरक्त होऊन त्याच्या गळ्यांत माळ घालण्यास तयार आहे.'

हे शब्द मला पूर्वीपेक्षां जास्त झोंबले. पहिली फक्त राणी होईन या आशेनें संपत्तीवर भुळली होती व दुसरी स्वरूपावर भुळली होती; यामुळें माझें मन भ्रमिष्ट झालें. मीं त्या दोघींकडेही बारीक नजरेनें पाहिलें. त्या तरुण होत्या. त्यांचें स्वरूप सुंदर होतें, तथापि माझें मन मला सांगूं लागलें कीं, कुमारसिंग त्यापैकीं एकीचें ही पाणीग्रहण करणार नाहीं, यदाकदाचित् विवाह झालाच तर मग मला येथें क्षणमात्र रहावयाचें नाहीं असेंही मी ठरवून ठेविलें.

इतर मंडळीकडे पाहून मला मग आनंद वाटेना. ताराबाईच्या निरोपाविषयीं देखील मी बेपर्वा वागलें. माझें अंतःकरण दुःखानें व्याप्त झालें होतें. मी तशीच मागच्या पावलीं तडक दिवाणखान्यांत आलें. तेथें माझ्या प्रियाची—त्या मदनस्वरूपी कुमारसिंगाची—तसबीर झळकत होती, तिच्या समोर जाऊन उभी राहिलें. सुंदर पोषाख केलेल्या, सुखांत वाढलेल्या व लग्नाविषयीं हांसत खेळत गोष्टी बोलणाऱ्या त्या दोघी मुलींचीं मला आठवण झाली. त्यांपैकीं एक फक्त संपत्तिवर भुलून व दुसरी स्वरूपावर मोहून त्याला वरणार होती, परंतु माझ्या या प्रेमाच्या तोडीचें प्रेम दोघींपैकी एकीचेंही नव्हतें. माझें प्रेम प्रत्यक्ष कुमारसिंगास देखील माहीत नव्हतें, मग इतरांस काय कळणार ? तें माझें प्रेम माझ्याबरोबरच मातींत मिसळून जाणार होतें. मला मुळींच शुद्धि नव्हती, मी त्या तसबिरीकडे पाहून ह्मटलें.

'महाराज ! तुह्मी आपले मिटलेले ओंठ उघडा आणि कमले ! तुझ्यावर माझें पूर्ण प्रेम आहे असें ह्मणा ह्मणजे माझ्या मनास थोडा धीर येईल. कमले ! तूंच माझ्या प्रेमास योग्य एवढीं अक्षरें ह्मणा ह्मणजे मग मला मरण आलें तर देखील मी मोठ्या आनंदानें हांसतखेळत मरेन.'

ही माझी स्थिति फार वेळ नव्हती. मी लागेच शुद्धीवर आलें. सुवरगडच्या तरुण वारसदाराच्या तसबिरीकडे, वर डोळे करून प्रेमानें पहाण्याचा, माझ्या सारख्या अनाथ व निनावी मुलीस काय बरें अधिकार ?

असा विचार माझ्या मनांत आला. त्याच्या लग्नाचा दिवस लवकरच ठरेल. त्या दिवशीं त्याच्या मनानुरूप कोणत्याही कुमारिकेच्या गळ्यांत तो प्रेमानें हार घालील. त्याला प्रतिबंध कोण करणार ? असेंही मला मग वाटूं लागलें.

प्रकर्ण ८ वें.

प्रेमकुवर.

ताराबाई मला विशेष महत्त्वानें वागवीत नसत. अर्थात दुसऱ्या लोकांच्या मनांतही माझ्याविषयीं पुज्यबुद्धि नव्हती. कुमारसिंग कांहीं तरुण मुलींशीं बोलत होता पण त्याच्या त्या अभिमानी आईस तें आवडत नव्हतें. माझ्याविषयीं तर तिला तिळमात्र संशय नव्हता. कारण कुमारसिंगाशीं लग्न लावण्याइतक्या योग्यतेची ती मला मानीतच नव्हती.

एके दिवशीं आम्ही कांहीं कविता वाचीत बसलों होतों. तेव्हां निशिगंध या विषयावर केलेल्या कांहीं कविता आमच्या वाचण्यांत आल्या. मीं ' निशिगंध ' म्हणजे काय म्हणून त्याला विचारलें, तेव्हां तो म्हणाला

' तें एक प्रकारचें फूल आहे. त्याला दिवसा वास येत नाहीं, पण रात्रौ त्याचा मनोहर सुगंध मनास भारी आल्हाद देतो.

मी मागचा पुढचा विचार न करितां ' मला तें पहा- वेंसें वाटतें ' असें ह्मटलें.

माझ्या उत्सुकतेचा त्याला मोठा चमत्कार वाटला. तो लगेच ह्मणाला ' कमले ! ' तुला तेंच नाहीं, पण तशा प्रकाराचें दुसरें फुल आमच्या बागेंत दाखवितों चल. '

अहाहा ! मला कितितरि हर्ष झाला असावा बरें ! मी त्याच्या बरोबर बागेंत गेलें. वैशाख महिन्यांतील ते दिवस. सभोंवतीं फुलांचे ताटवे प्रफुल्लित झाले होते. तो देखावा फारच रमणीय होता. त्या सुगंधिकप्रदेशात कुमारसिंगाबरोबर मी एकटीच होतें. हा एकांतवास पाहून माझ्या मुखावर तेज चढलें, माझे नेत्र प्रफुल्लित झाले, पण मी त्याच्या तोंडाकडे पहाण्यास भिऊं लागलें.

त्यानें मला पुष्कळ सुंदर सुंदर फुलें दाखविलीं, तथापि मी त्यांपैकीं थोड्यांचकडे पाहिलें हें सांगायला मला लाज वाटते. सर्व फुलांनां लाजविणारा असा कुमारसिंगाचा मनोहर चेहरा, तेवढा मात्र मी वरचे- वर चोरून पहात असे. त्यानें मला त्या सर्व फुलांचे गुणधर्म सांगितले, पण माझें लक्ष त्याच्या एकाही शब्दाकडे नव्हतें. मी त्याच्या स्वरूपांत तल्लीन होऊन गेलें होतें.

' कमले ' तो ह्मणाला ' तुझें लक्ष मी सांगतों इकडे नाहींसें दिसतें. '

' तें कसें ? माझें पूर्ण लक्ष आहे. '

' तर मग मी शेवटीं काय सांगितलें तें सांग पाहूं ? '

' खरोखरीच माझें लक्ष होतें ' मी खालीं मान घालून ह्मटलें.

'मग तूं वर कां बरें पहात नाहींस ?'

मी हळूच वर दृष्टि केली. अहाहा ! त्याला तेव्हां ाय वाटलें असेल बरें ? त्यानें माझ्या ओंठास आपली ोमल अंगुली लावून 'कमले' अशी मला हांक मारली ात्र, इतक्यांत ताराबाई त्या ठिकाणीं आली. तिनें ःटकन आम्हांकडे एकदां पाहिलें. कुमारसिंग जरा ावराबावरा झाला. माझे गाल लाल झ ले. ।साहेब मला त्यावेळीं कांहींच बोलल्या नाहींत. फक्त ोनें कुमारसिंगाला 'तुला मामी बोलावतो' इतकें ांगितलें. तो गेल्यावर ती माझ्याकडे वळली.

ती ह्मणाली 'तूं घरीं काम करीत असशील असें ला वाटलें होतें. तूं इकडे कशी आलीस ?'

'मासाहेब !' मी ह्मटलें 'मी निशिगंध फुलें पहा- ाला आले होतें.'

'असें काय ? कमले !' ती ह्मणाली 'तूं कुमार- संगाशीं मोकळ्या मनानें वागतेस व तोही तुझ्याशीं ासा बोलतो चालतो ह्मणून तुझ्या त्याच्या योग्यतेंत ुष्कळ अंतर आहे, ही गोष्ट तूं विसरूं नको.'

'छेः' मी ह्मटलें 'मी ती विसरलें नाहीं व विसर- ारही नाहीं.'

'आणि तेंच चांगलें. माझा मुलगा तुझ्याशीं बोलतो ह्मणून तूं भलतेंच मनोराज्य करूं नको. दुसऱ्या एखाद्या वेळीं जर तो तुला फुलें पहायाला हाक मारील तर 'माझें काम आहे' असें सांगून तूं आपल्या

मजसारख्या भिकार पोरीची व तुवरगडच्या जहा-गीरदाराची तुलना केल्यास तिचें सांगणें अगदीं रास्त होतें, तथापि माझें मन संतापानें संतप्त झालें. हे माझ्या प्राणवल्लभा ! तूं एखादी गोष्ट सांगितलीस तर मी तिचा अव्हेर कसा करूं.

ताराबाईनें मला कांहीं काम सांगून धाडून दिलें. संतापानें माझीं गात्रें जळूं लागलीं. माझ्या हातांस कांपरें सुटलें. कशिद्याची सुई हातांत धरतां येईना. गाल रसरसले, इतकें झालें तरी, तिचें म्हणणें अगदीं रास्त होतें असें मला वाटत होतें तें होतेंच.

माझ्या हाताचें कुमारसिंगानें चुंबन घेतलें ही गोष्ट जर समजली तर तिला काय वाटेल, इकडे माझें लक्ष गेलें. मी थोरामोठ्यांच्या कुळांत जन्मलें असतें व माझीं लुगडीं वगैरे झगझगीत असतीं, तर मग मला 'माझें काम आहे' असें सांगण्याची पाळी आली नसती. ताराबाईचा तो बहुतेक सगळा दिवस विचारांतच गेला. ती कांहीं गहन विचारांत होती असें मला दिसलें.

आतां नाहीं तरी रात्रीं कुमारसिंगाची मला भेट होईल, ह्मणून मी तयारींत होतें. डोकींत माळण्याकरितां व गळ्यांत घालण्याकरितां मीं कांहीं गुलाबाचीं फुलें गोळा करून हार केले व आरशापुढें उभी राहून ते माळले. मी पांढरें पातळ नेसून त्याला भेटायला जाणार होतें.

निदान दोन तास तरी त्या खोलींत त्याची माझी

गाठ पडेल. मग विरही मनुष्याच्या प्रेमाचें गाणें मी त्याला ह्मणून दाखवीन. तें प्रेम माझ्या हृदयांतून कधींच नष्ट होणार नाहीं, मात्र त्यानें प्रेमानें माझ्याकडे पाहिलें पाहिजे. पूर्वीप्रमाणें कदाचित् तो माझ्याकडे येईल. मला रुचतील असे गोड गोड शब्द बोलून माझें रंजन करील अशा एक का दोन, हजारों कल्पना माझ्या मनांत येऊन मी आनंदसागरांत पोहत होतें. इतक्यांत ताराबाईकडून चंद्रा दासी आली. माझा हा थाट पाहून तिला हंसें आलें.

'कमले' ती ह्मणाली 'हीं फुलें आतां काढून टाक. कारण आज गाण्याकरितां तूं दिवाणखान्यांत येऊं नको' असें ताराबाईनें तुला सांगितलें आहे.

सूर्यबिंबास ज्याप्रमाणें अभ्रें काळोखी आणतात तद्वत या निरोपानें माझा मुखचंद्रमा काळवंडला. माझ्या मुखांत माती पडली. तोंडावरचें पाणी गेलें. दृष्टी मंद झाली. तीं गुलाबाचीं प्रफुल्लित फुलें कोमेजलेल्यासारखीं दिसूं लागलीं. सर्व आनंद व उल्हास नाहींसा झाला. रात्रीच्या काळोखाप्रमाणें माझ्या अंतःकरणांत दुःख रूप काळोख पडला.

मला त्याचें दर्शन व्हावयाचें नव्हतें. मध्यानरात्र झाली तरी मी आपल्या खोलींत बसलेलीच होते. माझ्या बाजूच्या खोलींत गाणें बजावणें चाललें होतें. मला तें मरणप्राय कडू वाटलें. थोडी झोंप घ्यावी ह्मणून मी अंथरुणावर पडलें, पण ती येईना. माझ्या डोळ्या समोर पूर्वीच्या दोन कुमारिका आल्या. त्यांचें बोलणें

माझ्या कानांत गुणगुणूं लागलें. पहिली त्याच्या संप-त्तिवर भुलून त्याला माळ घालणार होती व दुसरी केवळ त्याच्या सौंदर्यावर मोहूनच त्याला वरणार होती.

दुसरे दिवशीं ताराबाईचें मन उल्हासित होतें, व मीही त्या दिवशीं थोडी सुखासमाधानांत होतें. कुमारसिंगाची व माझी गांठ पडली. मला पहातांच त्याचा चेहरा खुलला.

'कमळे !' तो म्हणाला 'रात्रीं दिवाणखान्यांत तुझी वाट पहात मी किति तरि वेळ बसलों होतों. तुझें गाणें ऐकून मला किति आनंद होतो, हें तुला माहीत नाहीं काय ? तितका तुझा सहवास मला चुकल्या-सारखा वाटला.

मी त्याच्या या प्रश्नास उत्तर देणार होतें, इतक्यांत चंदा दासी जवळच उभी असल्याचें मीं पाहिलें. तिनें आमचा सर्व प्रकार ताराबाईस सांगितला असें मला कळलें, म्हणून मी खालीं मान घालून स्तब्ध उभी राहिलें. त्याच्या भाषणानें मला क्षणमात्र सुख झालें.

ती संध्याकाळची वेळ होती. मी जेवलें नव्हतें. अशा वेळीं ताराबाईनीं मला बोलावणें घाडलें. ती आपल्या निजायच्या खोलींत पलंगावर कलंडली होती. मी तिकडे गेलें तेव्हां; मला तिनें कांहीं पत्रें लिहायाला सांगितलीं. नंतर ती खिडकीकडे उठून गेली. मला तिच्या तोंडाकडे बघवेना व मला वाटलें दुसऱ्याच्या सुखावर पाणी ओतण्यास जे लोक सदा तत्पर अस-तात, त्यांच्या तोंडाकडे थोड्याच लोकांनां पहावेसें वाटेल.

'कमले !' ती म्हणाली 'पुढच्या आठवड्यांत आमच्याइकडे कांहीं पाहुणे मंडळी यावयाची आहेत. अमरसिंग—माझ्या मुलाचा शाळेंतील सोबती—शीतळा देवी,—उज्जयनीच्या सेनापतीची बायको—व प्रेमकुंवर इतकी मंडळी येणार आहेत. प्रेमकुवर तुझ्या प्रमाणेंच वीथ वाजविणारी फार उत्तम आहे. तिचा कंठही मोठा मंजुळ आहे. ती मंडळी आल्यावर मला तुम्ही विशेष जरूर लागेलसें दिसत नाहीं.'

ती कांहीं वेळ थांबली व पुन्हां मोठ्या आनंदानें म्हणाली.

'तुला सांगायला मला मोठा आनंद वाटतो की प्रेमकुंवर व कुमारसिंग यांचा प्रेमसंबंध फार दिवसां पासून जुळला आहे. त्यांचा आतां लवकरच विवाह होईल.'

ओलंबाच्या रसरशीत रसाचा एकेक थेंब पडावा तद्वत तिचा प्रत्येक शब्द माझ्या अंतःकरणावर डाग देऊं लागला. मी तटस्थ बसलें. माझ्या तोंडावर प्रेत कळा आली. तिनें परतून माझ्याकडे पाहिलेंही नाहीं.

ती पुन्हां म्हणाली 'मी तुला दोष देत नाहीं. पण तूं हीनावस्थेंतील पोर आहेस, हें तुझ्या लक्षांत असूं दे. मी सांगावें असें नाहीं. तुझें तुलाच तें समजलें पाहिजे. प्रेमकुवर आल्यावर तूं तिच्या सहसा दृष्टीस पडूं नको.'

मी काय बरें उत्तर द्यावें ? ती म्हणाली तें सर्व खरें पण मला तें सहन होईना. तिच्या शेवटच्या भाषणाचा मला भारी राग आला. तिच्या भाषणानें माझ्या काळ-

त्रास घरे पडले, पण करणार काय? 'तुम्ही सांगाल ती प्रत्येक गोष्ट मला मान्य आहे' इतकेंच मी म्हटलें. माझ्यानें मग तेथें रहाववेना. मी तडक माझ्या खोलींत निघून आलें व तोंड पांघरुणांत गुरफटून मी माझ्या अंथरुणावर स्वस्थ पडलें. यावेळीं मरणावांचून मला दुसरें कांहींच प्रिय नव्हतें.

हाय! हाय!! माझ्यासारखी दुःखी व दुर्दैवी मुलगी दुसरी एखादी तरी पृथ्वीच्या पाठीवर असेल काय? **कुमारसिंगा**चा विवाह **प्रेमकुंवर**शीं होणार होता. तोंपर्यंत माझी प्रीति किति वाढेल तें मला समजेनासें झालें. माझी पुढें काय दशा होईल तेंही मला कळेनासें झालें.

बंगल्याकडे त्याचें माझें जें संभाषण झालें तितकें गोड तो कोणाशींच बोलत नसेल, असें मला वाटलें. स्वप्नांतील गोष्टी देखील खऱ्या झाल्या नाहींत ना? त्याच्या त्या प्रेमळ दृष्टींतील प्रेमही खोटेंच ठरणार ना? माझ्या तोंडावरील तेज नाहींसें होत चाललें 'मी लग्न करून घेणार' असें देखील त्यानें मला सांगितलें असतें पण छेः माझ्यासारख्या यःकश्चित् मुलीस तो तें काय म्हणून सांगेल?

प्रेमकुंवरशीं **कुमारसिंगा**चा विवाह झालेला माझ्यानें बघवणार नाहीं. मला मग बाहेर निघून जावेंच लागेल. माझें अंतःकरण त्याच्यावर जडलें होतें. मी त्याची मूर्ति मनांत रात्रंदिवस चिंतित होतें आणि तो दुसरीशीं विवाह करणार ही अनिष्ट गोष्ट मला कळली.

प्रेमकुंवर ही कशा प्रकारची स्त्री असेल बरें! ती उंच, सुंदर व राजकीय थाटानें वागणारी असेल काय?

कुमारसिंग तिच्याशीं सहल करील काय? माझ्या हाताचें त्यानें चुंबन घेतलें तद्वत तिच्याकडे पाहून तो तिच्या हाताचें चुंबन घेईल काय? जर तसें होईल तर मग मला जगांत रहावयालाच नको अशा अनेक कल्पना माझ्या मनांत येऊं लागल्या. मत्सरानें माझ्या अंगाचा दाह होईल. मला त्याचें तें सुख पहावणार नाहीं. मरण आलें तर बरें होईल असें ही मला वाटूं लागलें.

माझी प्रीति निष्फळ हें मला पूर्वींच कळलें होतें. माझें प्रेम त्याच्यावर एवढ्याच करितां बसलें कीं तो माझ्याशीं प्रेमभावानें वागत आला. एवढ्याचकरितां कीं तो संपत्तीनें व मानानें उच्च स्थितींत असून, त्यानें माझ्यासारख्या अनाथ मुलीची कींव बाळगली. एवढ्याचकरितां कीं तो थोर मनाचा **कुमारसिंग** माझ्याशीं सभ्य रीतीनें बोलला. अहाहा! अशा पुरुषास वरणारी **प्रेमकुवर** कितितरी दैववान असली पाहिजे!

* * *

मी दक्षिणेकडील पायऱ्यांवरून खालीं उतरत होतें इतक्यांत **ताराबाईनीं** तुला लवकर बोलविलें आहे असा निरोप आला. 'लवकर' हें तिच्या प्रत्येक निरोपांत असावयाचेंच मी **कुमारसिंगाच्या** अगदीं जवळून गेलें. माझी ही घाई पाहून त्याला हंसूं आलें. **प्रेमकुवरशीं** त्याचा विवाह होणार ह्मणून कळल्यापासून मी त्याचें तोंड पाहिलें नव्हतें. माझें अंतःकरण दुःखानें इतकें व्याप्त झालें व शरीरास इतका कंप सुटला कीं माझ्यानें उभें राहवेना. माझें तोंड पांढरें फटिक झालें. माझे रक्ताप्रमाणें लाल ओंठ, राखेप्रमाणें ओंगळ झाले. मला बोलतां येईना.

कुमारसिंगानें माझे दोन्ही हात धरले, तेव्हां त्याचा चेहरा प्रफुल्लित झाला होता. त्याच्या दृष्टींत प्रेमाची झांक मारत होती, परंतु तो दुसऱ्या स्त्रीशीं विवाह करून घेणार असल्यामुळें मी त्याला माझें प्रेम व्यक्त केलें नव्हतें.

तो ह्मणाला ' कमले ! तुला पाहून खूप आनंद झाला. पुष्कळ दिवसांत मी तुला पाहिलें नव्हतें. इतके दिवस तूं दडून कां बसली होतीस ? '

' होय; दडून बसलें मग त्यांत काय झालें ? ' मी अविचारानें उत्तर दिलें. मला भेटण्याची त्याला आतां काय जरूर ? तो सुंदर व श्रीमंत कुमारिकेशीं विवाह करणार होता, ह्मणून मी त्याच्याकडे मत्सर बुद्धीनें पाहूं लागलें.

' काय ? कमले ' तो ह्मणाला ' काय बरें तें ? तूं आजारी का आहेस ? तुला सुख होत नाहीं काय ? तुझ्या तोंडावरील व डोळ्यांमधील तेज नाहींसें झालें. '

' तेज नाहींसें झालें व मी मेलें ह्मणून जो प्रेमकुवरशीं लग्न लावणार त्याला माझी काय काळजी ? मी मनांत ह्मटलें.

' तूं आपल्याशींच काय गुणगुणतेस ? मला तें सांगण्याजोगें नाहीं काय ? ' तो ह्मणाला.

त्याचें हें भाषण ऐकून वाटलें कीं तो मला आपल्या पोटाशीं धरील व माझें चुंबन घेईल. माझ्या हृदयांतून कोपाग्नीच्या ठिणग्या बाहेर पडत होत्या. सौंदर्य व ऐश्वर्य यांवर अनुरक्त झालेल्या पुरुषानें माझें चुंबन कां घ्यावें ? त्यानें आपल्या प्रियपात्राचेंच चुंबन

घ्यावें, असें मला वाटूं लागलें. माझ्या अंगास थरकाप सुटला, तथापि माझें प्रेम त्यावर जडलें होतें तें होतेंच. मी त्याच्या हातांतून माझे हात झिडकारून घेतले व म्हटलें.

' मला गेलेंच पाहिजे. मासाहेबांचें फार जरुरीचें काम आहे. ,

त्या ठिकाणीं एक क्षणभरच जर जास्त राहतें तर मी मोठ्या पंचायतींत पडलें असतें. मी झटकन दूर निघून गेलें, तेव्हां तो माझ्याकडे निराशेनें व दुःखानें पाहूं लागला. ' जिच्या गळ्यांत माळ घालणार तिच्याशींच क्रीडा-विनोद करून तो सुखाचा अनुभव घेतो ' असें मी म्हटलें पण, त्याची ती नैराश्ययुक्त प्रेमदृष्टी माझ्या मनास बाणासारखी टोंचूं लागली.

वाटेंत मला मोठा एक आरसा होता, त्यांत जातां जातां सहज मीं पाहिलें. माझ्या तोंडावरचा नूर उत-रला होता असें मला दिसलें.

*　　*　　*

पुढें दोन दिवसांनीं पाहुणे मंडळी आली. अमर-सिंग हा शिपाई बाण्याचा पाणीदार मनुष्य होता. सीतलादेवी हिचें नांवच तेवढें शीतळ, एरवीं ही फार भयंकर दिसत होती. प्रेमकुंवर ही फार नाजुक व सुंदर होती. मला हीं सर्व माणसें जिन्यावरून दिस-लीं. त्यावेळीं तीं जेवायला जात होतीं. प्रेमकुंवरच्या हातांत हात घालून कुमारसिंग जात होता, परंतु तिच्या लावण्य-स्वरूप त्याचें स्वरूप नव्हतें असें मला दिसलें

माझ्या काळजास जिनें पीळ घातला त्या माझ्या प्रतिस्पर्धिनीच्या स्वरूपाचें मी कसें बरें वर्णन करूं? ती स्वरूपाची केवळ खाण होती. तिचें अंग मालतीच्या पुष्पाप्रमाणें नाजुक व मनोहर होतें. मोत्यांच्या शिंपांसारखें तिच्या नखांवर तेज विराजत होतें. तिचा केशकलाप भृंगकांतिप्रमाणें काळाभोर होता. डोळे हरिणीसारखे विस्तीर्ण व इंद्रनील मण्याप्रमाणें सतेज दिसत होते, प्रेमकुंवर हा एक चित्तवेधक प्राणी होता. ती उंच पण, रूपानें खूबसुरत होती. तिच्या हातांचीं मनगटें वगैरे गरगरीत व गोरवर्ण होतीं. तिच्या हातांत रत्नजडित बाजुबंद झळकत होते. तिचा पोषाख फार मौल्यवान होता.

माझ्यासारख्या काळसर, निनामी व फाटकी लुगडीं नेसणाऱ्या पोरीस तसा पेहेराव व त्याच्याशीं बोलण्याची संधि कशी मिळणार! मी त्याच्यावर प्रेम ठेवलें तोच माझा मूर्खपणा होय. ती हांसत हांसत त्याच्याशीं बोलत होती व तो तें भाषण मनःपूर्वक ऐकत होता, तें मीं पाहिलें. मीं हें एकांतीचें भाषण ऐकलें, याबद्दल परमेश्वर मला क्षमा करो. माझ्या प्रियावर प्रेम करणाऱ्या त्या प्रेमकुंवरचा हरप्रयत्नानें प्राण घ्यावा अशी माझ्या मनांत कल्पना आली. माझ्या या कोमल अंतःकरणांत इतका मत्सर भरला होता. पुढें पुढें कांहीं दिवस लोटल्यावर वाड्यांत काय चाललें आहे याचा मला पत्ताही लागत नव्हता. तेव्हां वाड्यांत पुष्कळच पाहुणे भरले होते. त्यापैकीं कांहींजण सकाळीं घोड्यावर बसून रपेटीला जात, कोणी गाडींत बसून

फिरायला जात व कोणी तसेच पायीं सहल करावयास जात. ही सर्व मंडळी याच वेळीं मला बघायला मिळे.

कुमारसिंग व प्रेमकुवर हीं दोघें सदोदीत मिळून असत. हीं दोघें जाऊं लागलीं ह्मणजे, मी माझ्या खिडकींतून त्यांना पहात असे. हीं दोघें रपेटीकरितां घोड्यावर बसून बाहेर पडत, तेव्हां कुमारसिंग एकवार मागें वळून माझ्या खोलीकडे पाही व तेथें कोणी नाहींसें पाहून, तो मोठ्या निराशेनें बाहेर रपेटीस जाई. तो मागें पाहूं लागला ह्मणजे मला वाटे कीं, तो मला तर पहात नसेल ना ?

माझी खोली सर्वांहून वर असून हवाशीर होती. खालून पायांतील पैंजण वाजवीत प्रेमकुवर वगैरे जाई तें मला समजे. त्या बोलत तें व त्यांचें गाणें बजावणें मला ऐकूं येई, पुष्कळशी तरुण मंडळी एकत्र जमून खेळत व विनोद करीत, तेंही मला कळे. दुसऱ्याचें सुख पाहून मला दुःख होऊं लागलें. त्यांच्याप्रमाणें मी ही तारुण्यानें मुसमुसलेली असून, माझ्या कपाळीं मात्र तसें सुख व तसा आनंद नसावा याचें मला भारी वाईट वाटे.

एके दिवशीं संध्याकाळीं चंद्र-प्रकाश पडला होता. पुष्पांचा परिमळ सर्वत्र पसरून हवा सुगंधमय झाली होती. प्रत्येक झाडझुडुप स्वच्छ दिसत होतें; अशा वेळीं माझ्या आवडत्या वीणाचा मंजुळ स्वर माझ्या कानीं पडला. तो ऐकतांच मला चैन पडेना. तिकडे जाण्याविषयीं माझें मन उतावीळ झालें, पण करणार काय ? पाहुणे मंडळीस दिसेन तर, मासाहेब रागावतील

ह्मणून मला स्वस्थ जागच्याजागीं बसावेंसें वाटलें. पण छेः मला चैनच पडेना, शेवटीं मी पाय न वाजवितां हळूच लपतछपत जिना तेवढा उतरलें. नंतर कोणा नकळत थेट बाहेरच्या पटांगणांत आलें. तेथें एक गुलाबाचें मलें मोठें झाड होतें. त्या झाडानें खिडकीचा सरासरी अर्धा भाग व्यापला होता. मी त्या झाडाच्या आड उभी राहिलें. तेथून आंतील सर्व मनुष्यें मला दिसत पण, मी मात्र कोणाला दिसत नव्हतें. प्रेमकुवरनें तेव्हां मोत्यांचे व रत्नांचे खूप दागिने घातले होते व तिचा चेहरा मंगळाच्या चांदण्याप्रमाणें चमकत होता.

कांहीं वेळ गाणें बजावणें झाल्यावर बहुतेक सर्व मंडळी निघून गेली. फक्त कुमारसिंग व प्रेमकुवर हीं दोन माणसें मात्र आपापल्या जागीं स्वस्थ बसलीं होतीं. मी त्यांनां पहात तशीच उभी राहिलें.

एकंदर मंडळी बाहेर गेली असें पाहून त्यानें तिच्या कंठांत हात घातला व नंतर तिच्या उन्नत गालांचें तो बरेंच चुंबन घेऊं लागला. मला मग तेथें राहववेना ह्मणून मी परतलें व बंगल्याकडे धांवत गेलें. त्या ठिकाणीं गवत उंच वाढलें होतें. मी त्यावर बसून मनसोक्त रडूं लागलें. मी तेथें कोणाला दिसण्याजोगी नव्हतें व माझें रडेंही कोणाला ऐकूं येण्याजोगें नव्हतें. एवढ्या मोठ्या अंबराईतील बंगल्याकडे काय ती मी एकटीच होतें. माझ्या रडण्याचा कर्कश शब्द मीच ऐकावा, अशांतली माझी स्थिति होती. माझी दृष्टी ध्रुवनक्षत्रावर गेली तेव्हां तर माझें रडें अनावर झालें. अहाहा! कसल्या ठिकाणीं त्यानें मला आणलें! आतां

मीं काय करावें ? मीं त्याच्यावर प्रेम ठेवलें ही माझी मोठी चूक झाली.

'कमले ! अनाथ बाळे ! तूं या ठिकाणीं काय करतेस ? चूक कसली झाली.'

कुमारसिंगाचा स्वर ऐकतांच मी चटकन उठून उभी राहिलें. त्यानें मला पुन्हां तोच प्रश्न केला, तेव्हां मी ह्मटलें.

'चूक कसली ? मनुष्य प्रत्येक गोष्टींत चूक करतें. बरें पण महाराज ! मी येथें आहे हें आपणाला कुणी सांगितलें ?'

'सांगणार कोण ? कमले ! मी खिडकींतून बाहेरची शोभा पहात बसलों होतों. तेथें तुझा रुदन-स्वर मला ऐकूं आला.'

'मग मी येथें आल्याचें सगळ्यानांच कळलें ह्मणायचें ? आतां माझी काय वाट ?'

'कमले ! भिऊं नको. तूं येथें आल्याचें वाड्यांत कोणा एकालाही माहीत नाहीं. तुझा रुदन-स्वर फक्त मलाच ऐकूं आला व तो ऐकतांच तुझ्याप्रमाणेंच मीही कोणास नकळत इकडे आलों.'

'पण आपण तरी इतके श्रम कां घेतलेत ?'

'कमले तुझ्या बाबतींत मला बिलकूल श्रम होत नाहींत, उलट मोठा आनंद होतो. तूं नसलीस ह्मणजे मला कितितरि उघडें उघडें दिसतें, तुला एक क्षणमात्र दृष्टीआड करूं नये अशी माझी मनोदेवता मला सांगते.'

मला या बोलण्याचा मोठा राग आला व मी ह्मटलें,

'हूं पुरे, पुष्कळ झाली असलीं वरपांगीं बोलणीं मला समजतात.

'कमले! अशी रागाऊं नकोस, नीट विचार कर. तूं माझें बोलणें वरपांगी कशावरून ह्मणतेस बरें?'

'कशावरून ह्मणजे? मला एवढेंही कळत नाही काय? आपल्या प्रीतीसपात्र वाटणारी सुंदर नवरी गळ्यांत हात टाकून बसायला मिळाल्यानंतर माझी काळजी कोण घेणार? त्या सुंदर सुंदर मुली आपल्या सधोंवार मिळतात, तेव्हां माझें तुह्मांला मुळींच स्मरण होत नसेल!'

'कमले! पाहिजे असल्यास त्यांनां तूं सुंदर ह्मण, पण तुझ्या निम्में देखील त्यांच्या तोंडांवर तेज नाहीं.' तुझ्यापुढें प्रेमकुवर ह्मणजे गुलाबाच्या फुलांत गुलबाक्ष ठेवल्याप्रमाणें दिसते.

'तर मग,

मी एवढेंच ह्मणून चपापल्यासारखी झालें, मध्येंच तो ह्मणाला.

'तर मग काय? मध्येंच कां थांबलीस? काय तें स्पष्ट सांग.'

'तर मग तिच्यावरच तुमचा प्रेमा इतका कसा बसला?'

इतके शब्द माझ्या तोंडून पडतात न पडतात तोंच माझ्या डोळ्यांत झरकन अश्रुबिंदु दाटले. ते पाहून तो ह्मणाला.

'कमले! हें काय? तुझ्या डोळ्यांत अश्रुबिंदु कां बरें आले?'

माझ्या तोंडून शब्दच फुटेना, तेव्हां त्यानें लगेंच मला आपल्या बाहुद्वयांत धरलें व माझें चुंबन घेतलें.'

अहाहा! या वेळीं माझ्या मनांत कितितरि आनंद वाटला असेल बरें? तो आपल्याशींच कांहीं बोलत होता. ज्याचें मी मनांत पूजन करीत असे, जो प्रेमकुवरशींच विवाह करणार होता, तोच मला प्रेमानें पुन्हां आलिंगन देऊं लागला; पण, मी त्याला झिटकारून दूर सरलें व हाटलें.

'मला मिठी मारण्याचा तुह्मांस धीर तरी कसा झाला! मला आपण प्रेमकुवर ह्मणून तर समजला नाहीं ना?'

'छेः तसा प्रकार तर मुळींच नाहीं. तुझ्या या मुखकमलावरून दुःखाश्रु गळूं लागले, ते मला बघवेनात ह्मणून ते पुसण्याच्या इराद्यानें मी तुझ्याजवळ गेलों.'

'असें काय? तर मग तुह्मी माझे हे अश्रुबिंदु पुसण्याच्या भरीस पडूं नका, ते असेच वाहूंदेत. प्रेमकुवरच्या डोळ्यांतही आपल्या विरहानें असेच अश्रु वहात असतील ते पुसा, ह्मणजे तिचें मन सुप्रसन्न होऊन ती आपणास चुंबन तरी देईल.'

माझें हें मर्मभेदक भाषण ऐकून कुमारसिंगाचें तोंड अगदीं म्लान झालें.

'कमले!' तो ह्मणाला 'तूं अगदीं इतकी टोंचून बोलशील असें मला वाटलें नव्हतें. तुला माझी थोडी तरी दया येईल असाच माझा समज होता.'

'आणि माझाही पण अगदीं तसाच समज होता पण—

'पण काय?'

इतकें ह्मणून तो मला पुन्हां आलिंगन द्यायला पुढें सरसावला, पण मी सरकून त्याचे हात चुकविले. कारण मी स्तब्धच राहिलें असतें तर मी अर्पणकेलेल्या प्रेमानें मला पुरें रडविलें असतें.

या नंतर मला खरोखरीच यातना भोगाव्या लागल्या. जो तो कुमारसिंग व प्रेमकुवर यांच्याविषयींच बोलूं लागला. कोण कुमारसिंगाचें ऐश्वर्य व औदार्य वर्णन करी तर कोण प्रेमकुवरच्या सौंदर्याची तारीफ करी. त्यांचें कडाक्यानें लग्न होणार ह्मणून कित्येक लोक आनंद समुद्रांत पोहूं लागले.

एकेदिवशीं सकाळीं ताराबाई मला ह्मणाल्या कीं, 'तूं जर थोर घराण्यांत निपजली असतीस तर तुझें सौंदर्य, प्रेमकुवरच्या सौंदर्याहून कितिपटीनें तरी खुललें असतें.'

या तिच्या भाषणाचा मला एका वाटेनें खेद व आनंदही झाला.

* * *

सगळा चैत्र संपला, वैशाखाला नुकतीच सुरवात झाली होती. चंद्रप्रकाश उत्तमप्रकारें पडला होता. पाहुणेमंडळी अद्याप वाड्यांतच होती. त्यांचा जाण्याचा बेत यत्किंचितही दिसेना, कुमारसिंगाचा मी मागें धिःकार केला, त्याचीं मला चांगलींच फळें भोगावीं लागलीं. त्याला माझ्याशीं कांहीं बोलावयाचें होतें, हें मला माहीत असूनही, तसें करण्यास मी त्याला संधि सांपडूं दिली नाहीं.

'पाहुणे मंडळीच्या तूं सहसा दृष्टीस पडूं नको,' ह्मणून ताराबाईनीं दिलेली ताकीद मी विसरलें नव्हतें.

मला तीची पक्की आठवण होती. मला एक पुस्तक पाहिजे होतें, तें वाचनालयांतून कसें आणावें या मी विवंचनेंत होतें, इतक्यांत घोड्यांच्या टापांचा आवाज मला ऐकूं आला, ह्मणून पाहिलें तर; सर्व मंडळी फिरायला निघाली होती. तें गेल्यावर मी वाचनालयाकडे निघालें. मला वाटलें कीं, प्रेमकुवरही रोजच्या प्रमाणें फिरावयास गेली असेल, पण ती ते दिवशीं घरीच होती. ती वाचनालयांत कांहीं पत्रें लिहीत बसली होती. तिला पहातांच मी उंबऱ्यांतूनच मागें परतलें तिनें मला पाहिलें व हांक मारली. ती ह्मणाली.

'कां बाहेरच्या बाहेरच निघाला ?'

'आपल्या कामांत व्यत्यय न यावा ह्मणून.'

'माझ्या कामांत ! आणि आपल्या येण्यानें ? मुळींच व्यत्यय येणार नाहीं तुह्मी खुशाल आंत येऊन बसा.'

मी मग आंत गेलें व वाचनालयांत अंथरलेल्या गालिच्यावर बसूं लागलें, तेव्हां तिनें माझा हात धरून मला आपल्या जवळच्या खुर्चीवर बसविलें. तिला मी कोण हें तेव्हां माहीत नव्हतें. जमलेल्या पाहुणे मंडळीपैकींच मी कोणी एक असेन असें तिला वाटलें.

पुढें तिनें मला 'तुह्मी कोण' असा प्रश्न केला.

'ताराबाईच्या खासगीकडे ज्या बायका आहेत त्यांपैकींच मी एक असून माझ्याजवळ, तिचीं पत्रें लिहिण्याचें काम आहे.' मी ह्मटलें.

ताराबाईची मी दासी असें तिला तेव्हां कळलें. तिच्या अंगाचा तिळपापड झाला. मला दिलेला पूर्वीचा मान ती विसरली. तिचे डोळे अग्निसारखे लाल झाले. तिची

अशी स्थिति पहातांच मला ताराबाईच्या सूचनेची आठवण झाली. इतक्यांत ती ह्मणाली.

'ताराबाईची तूं यःकश्चित दासी असून माझ्या बरोबरीनें खुर्चीवर बसायला तुला धीर तरी कसा झाला?'

'पण मी होऊन खुर्चीवर बसलें, कां आपण आग्रह केलात ह्मणून बसलें.'

'पुरे, पुरे,' जास्त बडबडूं नकोस, तुझ्या या फाजील वर्तनाबद्दलची गोष्ट मला ताराबाईच्या कानावर घातलीच पाहिजे.'

मी मग निमूटपणें उठून खोली बाहेर पडलें. प्रेमकुंवरच्या स्वभावाची मला पक्की खात्री झाली. ती मोठी गर्विष्ट, लोभी व नष्ट होती. माझ्याविषयीं तिच्या मनात फार वाईट कल्पना आली. सर्वस्वी प्रेमकुवरच्या भेटीचा परिणाम कांहीं चांगला झाला नाहीं.

तीही माझ्या मागोमाग ताराबाईकडे निघून गेली. माझ्याविषयीं तिनें तिच्या मनांत भलभलतेंच भरून दिलें असावें, कारण कांहीं वेळानें मला ताराबाईकडून, भेटून जाण्याविषयीं निरोप आला. मला पहातांच ती एकदम ह्मणाली.

'तूं कोणाच्या दृष्टीस पडूं नको ह्मणून मी तुला ताकीद दिली असावी असें वाटतें.'

'होय. आणि मी ती विसरलें नाहीं.'

'आणि ह्मणूनच वाटतें प्रेमकुवरशीं तूं इतकी उद्दामपणें वागलीस? तिच्या बरोबरीनें खुर्चीवर बसून चुरुचुरु बोलायला तुला लाज तरि कशी वाटली नाहीं?'

'मासाहेब!'

'हं पुरे कर ! पुढें एक चकारशब्द काढशील तर खबरदार ! मला तुझ्या स्वभावाची पक्की पारख लागली आहे. तुझा हा फाजिल अभिमान व स्वभाव आतां आमरणांत असाच रहाणार. आज प्रेमकुंवरचा पाणउतारा केलास, उद्यां दुसऱ्यास बोलशील आणि परवां स्वतः मला देखील येथें बसा—उठा ह्मणायला चुकायची नाहींस. तुला घराबाहेर हांकून द्यावें हेंच योग्य.'

'पण मासाहेब माझें ऐकून तरी आधीं घ्या, आणि मग काय माझी व्यवस्था करणार ती करा.'

'बिलकुल एक शब्द देखील आतां तुझ्या तोंडचा मला ऐकायला नको. तूं या वाड्याबाहेर निघून जा. बरें पण तुझें वय किती ?'

'सतरा'

'वय खूप आहे पण अक्कलमात्र तितकी नाहीं. आणि ती, बाहेर ठाथाबुक्या खाल्याशिवाय यायचीही नाहीं. तूं आजच्याआज वाड्यांतून बाहेर पड. जा, घे आपलें सामानसुमान बांधून.'

मी एक शब्द देखील न बोलतां तिकडून निघालें तेव्हां, माझ्या मनांत किती विचार आले असतील त्याचा वाचकांनींच विचार करावा. माझ्या अंगाचा संताप होऊन गेला होता. ताराबाईनें व प्रेमकुंवरनें माझ्याशीं फारच अन्यायाचें वर्तन केलें, परंतु त्यांस अन्यायी ह्मणण्याचा माझ्यासारख्या अनाथ पोरीस काय बरें अधिकार ! मला ताराबाईची आज्ञा मान्य करणें भाग पडलें.

प्रकर्ण ९ वें.

मी कोण.

मला घर सोडून जावयालाच पाहिजे होतें. मला माझें बाळपणचें घर टाकून पृथ्वीवर भटकत फिरण्याची ताराबाईनें आज्ञा केली. पृथ्वींतील सर्व पदार्थांत रमणीय दिसणारें असें जें प्रियाचें दर्शन तें घेण्यास मी मुकलें. 'प्रिया! आतां तुमची ती नीळवर्ण दृष्टी माझ्या पापी नजरेस कोठून पडणार? मी ताराबाईच्या आज्ञेनुरूप माझें सामान घेण्याकरितां ह्मणून, सर्व वाड्याभर फिरूं लागलें. माझें सामान असें दर असणार कसलें? नेसायचीं दोन जुनीं लुगडीं, चार चोळ्या, दोन शाली व ताराबाईनेंच दिलेलें एक नवें लुगडें, पाणी प्यायचें एक भांडें, इतकें काय तें माझें सामान होतें. तें पेटींत घालावें ह्मणून मी माझी मोडकी पेटी शोधीत होतें, तेव्हां हिराबाईनें ती पेटी माडीवरील अडगळीच्या खोलींत असेल ह्मणून सांगितलें.

गवताच्या गंजींत सुई हुडकणें आणि या अडगळीच्या खोलींत पेटी हुडकणें दोन्हीं अगदी सारखीं होतीं. वाड्याच्या शेवटच्या मजल्यावर उंचल्या मोठाल्या तीन खोल्या होत्या. एकींत निरनिराळ्या प्रकारच्या व आकाराच्या नुसत्या पेट्याच भरल्या होत्या. परंतु माझी पेटी मात्र त्यांत नव्हती. दुसरी खोली मोडक्यातुडक्या सामानांनीं व तसबिरीच्या चौकटींनीं

भरली होती. तिसरींत अमुकच भरलें होतें आणि अमुक नव्हतें असें नाहीं. सटरफटर सर्व सामान तींत कोंदलें होतें. ही तिसरी खोली फारच मोठी असून तिच्यांत प्रकाशही भरपूर होता. जुन्यापुराण्या वस्तु कीं ज्यांची मला नुसती आठवण देखील राहिली नव्हती त्या पाहून माझ्या मनास मोठा आनंद वाटला. मला त्या संध्याकाळची प्रत्येक गोष्ट आठवते. मी त्या खोलींत गेलें त्यावेळीं, चार वाजले होते. चवथ्या प्रहरचे सूर्य-किरण जमिनीवर लांबवर पडले होते. पक्षी आनंदानीं गाणीं गात होते. छपराच्या उजेडाच्या भोकांतून सूर्याचा प्रकाश सर्व खोलीभर पडला होता. मोडक्या सारंग्या व बुकांचे गठ्ठ्याचे गठ्ठे त्या ठिकाणीं पडले होते, पण त्या सर्वांवर अतोनात धूळ माजली होती. शिवाय जळमटें व कोळिष्टकें लोंबत होतींच. त्या खोलींत कधीं झाडणी फिरली होती नकळे.

माझी पेटी कांहीं, त्या खोलींत नव्हती, तथापि माझें मन रंजविण्यासारख्या अनेक वस्तु त्या ठिकाणीं होत्या. खोलीच्या एका दूरच्या कोपऱ्यांत—तेथें उजेड साधारणच होता—कांहीं नक्षीचीं कामें पडलीं होतीं, पण तीं सर्व धुळीनें माखून राहिलीं होतीं. त्यांच्या जवळच दुसरी एक वस्तु पडलेली मला दिसली. ती पहातांच मला हसें आलें व रडेंही कोसळलें. तो त्या देशाचा नकाशा होता. महाराज आपलें मृत्युपत्र लिहित होते, त्यावेळीं त्यांनीं हाच नकाशा आपल्यासमोर टांगला होता. लांकडी रुळाची मला ओळख होतीच. त्या कागदावर निळी मलमली गडाळली होती. नकाशा

पहातांच मला जुना मित्र भेटल्याचा आनंद झाला. मी त्याच्याकडे पहात कांहीं वेळ बसलें, सरतेशेवटीं मी तो उघडला, तेव्हां त्या गुंडाळ्यांतून कांहीं खालीं पडलें मी तें घेण्याकरितां खालीं वांकलें. तें एक कागदाचें पुडकें होतें. महाराजांनीं सर्व कागद एकत्र आपल्या हातानें तांबड्या सुतळीनें गुंडाळलेलें जें पुडकें मांडलें होतें, तेंच मला मिळालें. हें जसें महाराजांनीं ठेवलें होतें तसेंच होतें. अगदीं बारीक अक्षरानीं लिहिलेला चर्मपटही त्यांत होता. दुसऱ्या कागदांच्या कांहीं लांब पट्या, ज्या दाखल्याप्रमाणें दिसत होत्या त्याही त्यांत होत्या. बंद करून ठेवलेलीं कांहीं पत्रें होतीं तीं मीं पूर्वी पाहिलीं होतींच. महाराजांच्या मरणानंतर मीं जरी हें पुडकें पाहिलें नव्हतें, तरी तें बांधल्यावर सुतळीचीं टोंकें एकत्र करून वर लाखेची मोहोर केलेली मला पक्की आठवण होती.

महाराजांनीं केलेलें मृत्युपत्र सांपडलें तेव्हां, मला आनंद तर झालाच; परंतु, त्याहून विशेष आनंदाची दुसरी एक गोष्ट होती. त्या पुडक्याच्या वरील बाजूस महाराजांनीं स्वतः आपल्या हातानें हीं खालील अक्षरें लिहिलीं होतीं.

'माझी मुलगी कमला हिनेंच हें पुडकें माझ्या मरणानंतर उघडणेचें'

माझ्या डोळ्यांनीं मीं हीं अक्षरें प्रथम वाचलीं खरीं पण तीं मला पुढें दिसेनात. हातांत तें पुडकें धरूनच मी केलेल्या कृपेबद्दल अंबाजीची स्तुति केली.

सरतेशेवटीं मला माझ्या बापाचें नांव समजलें,

माझ्या डोळ्यांतून सारखा अश्रुप्रवाह चालला होता. हातास कंप सुटला. गळा गहिंवरून आल्याकारणानें माझ्यातोंडून एक शब्दही फुटेना. पुडक्यावरील मोहोर फोडतां येईना.

'माझी मुलगी कमला' अहाहा! याच कारणानें माझें मन त्यांच्यावर जडलें. पांढरे सफेत केस असलेला जो माझ्याशीं प्रेमानें व इतक्या विलक्षण रीतीनें वागला, ज्यानें माझ्या डोळ्यांत आंसवें आल्यावर, माझें चुंबन घेतलें; ज्याला मी कोण हें माहीत होतें, पण ज्यानें तो संबंध बिलकूल उघडकीस आणला नाहीं, तोच तो माझा जन्मदाता—बाप होता. मी त्याची ह्मणजे जगत्सिंग महाराजाची मुलगी होतें.

परमेश्वरा! धन्य आहे तुझी! मी माझें पुरें नांव शोधून काढलें. तो समय मला मोठा आनंदाचा वाटला. माझी मुलगी कमला या शब्दांचें मी चुंबन घेतलें. अहो! कैलासवासी बाबा! तुह्मी जर यावेळीं जिवंत असता, तर मी तुमचे हजारों मुके घेतले असते.

नंतर अंबाजीचें स्मरण करून मी ती मोहोर फोडली. त्यावेळचे सूर्याचे पीतवर्ण किरण छपरांतून माझ्या कागदावर कसे पडले होते, तें मी विसरलें नाहीं. त्यावेळीं त्या खोलींत किति शांतता होती तें मला पक्कें आठवतें. मी ते कागद वरचेवर परतून पहात होतें; पण त्यांचा आवाज बिलकूल होत नसे. महाराजांनीं ते दिवशीं सकाळीं जें पत्र लिहिलें होतें, तेंच मी प्रथम वाचण्यास आरंभ केला. त्यांतील मजकूर असा होता.

"माझ्या प्रिय मुली कमले ! मी हें पत्र तुझ्या समक्ष लिहितों. तुझ्या तोंडाकडे पहात मी हें पत्र लिहून गेल्यावर तूं काय म्हणशील म्हणून मला मोठें आश्चर्य वाटतें. मी तुझा बाप हें तुला माहीत आहेच. तुला पोटाशीं धरून तुझें चुंबन घेण्यास मला नैतिक धर्मानें कांहीं नड नव्हती; परंतु, मला जनापवादाचें भय व लाज वाटली. मला तुझ्याविषयीं अभिमान असायाला हवा होता, कारण तूं तुझ्या आईप्रमाणेंच सुंदर आहेस. तुझी आई सौंदर्याविषयीं सर्व गुजराथेंत प्रख्यात होती."

"कमले ! तूं माझी मुलगी आहेस तथापि, मी तुला ती गोष्ट कधींच सांगितली नाहीं. रिकाम्या अभिमानानें मला ती गोष्ट तुला सांगूं नयेशी वाटली. आतां तुला मी माझी सर्व जन्मकथा सांगतों. नंतर तूं मला निंद्य मान अगर वंद्य मानून माझ्याविषयीं प्रेम जागृत ठेव, तुझ्या मनास येईल तसें तूं कर. जगत्सिंगाचें प्रेम कसें होतें तें तुला स्वतःला कदाचित् एखादे दिवशीं तरी कळेल. कदाचित् दया व प्रेम कसें असतें याचाही अनुभव येईल. त्या प्रेमानेंच मला ग्रासून टाकलें—ती तर मेली—जिच्यावर माझें पूर्ण प्रेम होतें, ती प्रिया पद्मिनी मेली. तिनें माझा विश्वासघात केला व मला दिलेलें वचन मोडलें."

मरते वेळीं त्यानें तिची कशी आठवण काढली होती व त्या वेळीं त्याचा चेहरा कसा खुलला होता, ती मला आठवण झाली.

"माझी गरीब बापडी पद्मिनी; ती मोठी ऐटबाज बायको होती. मी एक लहानशा गडावर रहाणारा

जहागीरदार होतों खरा; पण, **कमले!** मी तिच्या करितां आपला प्राणही खर्चि घातला असता, इतकें तिनें आपल्या गोड माषणांनीं व प्रेम दृष्टीनें माझें मन मोहून टाकलें होतें. तिची माझ्यावर अत्यंत प्रीति होती.” मी तिच्यावर किति आसक्त होतों, ती गोष्ट या देशांतील प्रत्येकास माहीत आहे. मी तिच्या विरहाविषयीं रात्रंदिवस अश्रु ढाळीत होतों, तिला मरून आज बरेच दिवस झाले.”

“ तिच्या मरणानंतर मी स्त्रियांचा हेवाच करूं लागलों. मी तरुण स्त्रियांचा तर पक्का द्वेषी बनलों. याहून जास्त वाईट तें काय? माझ्या पूर्वीपार चालत आलेल्या अब्रूविषयीं मी अतिशय अभिमान बाळगूं लागलों. जगत्सिंगाला आतां कोणत्याही स्त्रीविषयीं मोह उत्पन्न होणार नाहीं, असें लोकांनीं ह्मणावें व तें मी ऐकावें अशी माझी फार आवड होती. **पद्मिनीच्या** मरणानंतर मी बरेच दिवसपर्यंत माझ्या लहानशा संस्थानांत होतें; परंतु तेथें चैन पडेना ह्मणून मी फिरत फिरत गुजराथेंत आलों. तुझ्या आईची व माझी **अन्हिलपट्टण** या शहरीं गांठ पडली. तेव्हां ती आपल्या काकाच्या घरीं रहात होती. तिचे **आईबाप** तिच्या लहानपणींच निवर्तले होते. तिचा चेहरा चंद्रबिंबाप्रमाणें तेजःपुंज व मोठा मनमोहक होता. **कमले!** तूं प्रत्यक्ष तिचीच मूर्ति आहेस. आमचा विवाह **अन्हिलपट्टण** येथेंच झाला. **एक** या चिन्हानें लिहिलेला जो दाखला आहे तो आमच्या विवाहबद्दलचें प्रमाण पत्र आहे. याची एक प्रत मी **अन्हिलपट्टणास** मरण्य [illegible] लिही आहे. ”

"आतां मला फारच शरमेची गोष्ट कबूल करणें भाग आहे. तुझी आई शरादिनी ही तरुण, रूपसंपन्न व सुशील होती. तिची माझ्यावर अत्यंत प्रीति होती, परंतु ती प्रत्यक्ष पद्मिनी नव्हती. प्रेमानें अंध झाल्यामुळें प्रथम मला ती तशी वाटली होती, परंतु लग्न झाल्यानंतर थोडक्याच महिन्यांनीं माझें मन तिच्याविषयीं अगदीं कंटाळून गेलें."

"गरीब बिचारी शरादिनी! मी माझें खरें प्रेम तिला अर्पण केलें नव्हतें. तें लपविण्याचा मी प्रयत्न केला परंतु, माझें तें कपट तिनें लगेच ओळखलें. ती स्वरूपानें सुंदर व प्रेमास योग्य अशी होती खरी; तरी पण, ती पद्मिनी नव्हती. ती पद्मिनी मरून आज किती तरि दिवस झाले, तरि तिचें स्मरण होतांच मला रडें कोसळतें. माझें अंतःकरण केवळ आकर्षण करण्याच्याच हेतूनें पद्मिनीनें माझ्या मनावर मोहिनी घातली."

"दुसरें लग्न झाल्यावर तुम्ही परत स्वदेशीं कां आला नाहीं? असा कदाचित् तूं मला प्रश्न करशील व तो तुझा प्रश्न सयुक्तिकही आहे म्हणून त्या तुझ्या प्रश्नाचें व शंकेचें मी आतां निराकरण करितों."

"माझी तिच्यावरील (शरदिनीवरील) सर्व प्रीति नष्ट झाली होती व अशा स्थितींत तिला तुवरगडाला आणावी ही गोष्ट मला आवडली नाहीं हें एक कारण-दुसरी गोष्ट, जे लोक प्रथम युवतिद्वेष्टा या नांवानें हाक मारीत, ते मी लग्न करून पुन्हां प्रेमांत गुरफटलेला पाहून मला हांसतील म्हणून वाटलेली लाज ही होय कमले! तुझा नंतर जन्म झाला. तूं पद्मिनीची मुलगी

असतीस तर, मी तुझी पूजा केली असती. शरदिनी च्या डोळ्यांप्रमाणें तुझेही डोळे आहेत, तुझें मनही तिच्याप्रमाणें मोठें कनवाळू आहे पण, हे गरीब मुली! तुला रहाण्यासारखी माझ्या अंतःकरणांत जागा नाहीं."

"कमले! तूं एक वर्षाची होतीस तेव्हांच मी तुला माझ्या पासून दूर केली. शरदिनीच्या मरणा-नंतर माझ्यानें तुला बघवेना. तुला कोणाच्या तरी हवाली करून दूर देशांत प्रवासास जावें असें मला वाटूं लागलें, आणि तो विचार मी लगेच आमलांत आणिला. तुझ्या आईनेंच तुझें नांव कमला असें मोठ्या आनंदानें ठेवलें व नंतर कांहीं दिवसांनीं ती मरण पावली. तुझ्या आईस माझ्याकडून जो त्रास पोंचला, त्या बद्दल परमेश्वर मला क्षमा करो. मला आतां फारच पश्चात्ताप होतो. पण अकाळीं त्याचा काय उपयोग? तुझ्या आईच्या अंतकाळीं मी तिच्या अगदीं जवळ होतों. कमले! ती तुझी आई व माझी प्रिया शरादिनी माझ्या मांडीवर शिर ठेवून मरण पावली. ती मरतेवेळीं मी माझ्याकडून घडलेल्या एकंदर अपराधाची क्षमा मागितली व तिनें ती केलीही. दोनचा अंकडा घातलेली जी कागदाची घडी आहे ती तुझ्या जन्म टिपणाची आहे. तीन अंकड्याची चिठी, शरदिनीच्या मरण तिथीची आहे. अन्हिल पट्टणा बाहेरच्याच स्मशानांत तिला दहन करून वर वृंदावन बांधलें आहे. यदाकदाचित् तें वृंदावन पहा-याला जर तूं गेलीस तर तुला मी त्याची ओळख

[illegible]

त्याच्या मध्यभागीं चारी दिशेस शरादिनि हीं अक्षरें कोरलेलीं आहेत."

"प्रियकरमुली! माझा प्रवासास जाण्याचा विचार ठरतांच मी तुला जयपुरास माझ्या एका मित्राच्या घरीं धाडून दिली, पण तुझ्या प्रकृतीस तें स्थळ मानेना. तूं वरचेवर आजारी पडूं लागलीस ह्मणून मग कांहीं दिवसांनीं तुला नेण्याविषयीं मी मोहनाबाईस पत्र धाडलें. या वेळीं तुला बऱ्यावाईट सर्व गोष्टी कळत असत. मोहनाबाई माझ्या पत्राप्रमाणें तावडतोब निघून आली. मी तुला तिच्या हवालीं केलें व तसें करण्यापूर्वी तूं कोणाची कोण हें कोणा एकास न कळविण्याविषयीं मी तिच्याकडून शपथ घेतली होती. मी लग्न करून घेतलें; ही गोष्ट देखील कोणास कळवूं नको, असें मी तिला सांगितलें होतें. मोहना ही स्त्री माझ्या फार विश्वासांतली होती. चारचा अंकडा घातलेलें पत्र मी तिला धाडलेलें होतें व ५ वें पत्र, तुझ्यासह तुवरगडास सुरक्षितपणें पोंचल्याबद्दलचें मोहनेकडून मला आलें आहे."

"कमले! मी तुला खरी हकीगत सांगतों. पद्मिनीचें विस्मरण व्हावें ह्मणून, मी प्रवास करीत पुढें पुढें पुष्कळ लांब जाऊं लागलों. निरनिराळ्या प्रदेशांतील निरनिराळे देखावे पाहून माझ्या मनांत तुझ्याविषयीं व तुझ्या आईविषयींही विसर पडूं लागला. मोहना मेल्याचें मला वकीलाकडून एक पत्र आलें होतें, पण मी तिकडे विशेष लक्ष पुरविलें नाहीं. तूं इकडेच असली पाहिजेस असा माझा समज होता, व

तो खराही ठरला. माझी गोष्ट फार शोचनीय आहे. शरदिनीला मी फार वाईट नवरा मिळलों व कमले ! तुला बापही मोठा वाईट मिळालों. मी तुझ्याविषयीं झालेल्या चुकीची दुरुस्ती करीन. कमले ! मला क्षमा कर. मी म्हातारा झालों. माझे केंस पिकले व माझी दृष्टी मंद झाली. माझ्या मुली ! 'मला क्षमा कर' हे शब्द लिहितेवेळीं तूं माझ्याकडे पहात होतीस तें पाहून माझें अंतःकरण विरघळत होतें. "

"मी घरीं आल्यावर तुला जेव्हां रूपगुणसंपन्न पाहिली, तेव्हां, माझ्या निष्ठुराचरणाबद्दल मला मोठा पश्चात्ताप झाला, पण तो फारच उशीरानें झाला. स्त्रियां संबंधीं असणारी द्वेषबुद्धि मी टाकून लग्न करून घेतलें, इतकेंच नव्हे पण, मला एक मुलगीही झाली, असें लोक नाकें मुरडून म्हणतील; तें मला सहन होणार नाहीं म्हणून मी तुझ्याविषयीं इतका निष्ठुर झालों. मी जिवंत असेपर्यंत मला लोकापवाद सह्य होणार नाहीं; माझ्या पश्चात् ते मला हवें तें बोलोत अशा हेतूनें मी तुझी अनास्था केली. "

"जयसिंगाला एक पत्र लिहून तें बंद करून ठेवलेलें तुला याच पुस्तकांत मिळेल. त्यांत त्यालाही मी माझी हकीगत लिहून कळिवली आहे. माझ्या प्रिय मुली ! शेवटीं तरी मी तुझ्याशीं न्यायानें वागलों. माझी सर्व संपत्ति मी तुला अर्पण केली आहे. तुवरगड येथील स्थावरजंगम मिळकत व जगांत माझ्या नांवाचें म्हणून जें कांहीं आहे तें सर्व तुला दिलें आहे, तूं माझी खरी वारसदार आहेस. उज्जयनीच्या तारादेवी

खेरीज माझे दुसरे कोणी नातेवाईक नाहींत हें खरें, पण त्यांचा माझ्या मिळकतीवर व माझा त्यांच्या मिळकतीवर हक्क नाहीं. कमले ! केलेल्या चुकीची मी अशा रीतीनें दुरुस्ती केली आहे. हयातपणांतच मला तसें करतां आलें असतें, पण माझा अभिमान मला तसें करूं देईना. माझ्या गळ्यासभोंवतीं हात टाकून तूं मला बाबा ह्मटलेलें ऐकावें अशी मला मोठी आवड होती परंतु, युवति द्वेष्टा ह्मणणारे लोक मला पाहून, नाकें मुरडतील व तें मला सहन होणार नाहीं ह्मणून मी तुला—तूं माझी मुलगी—असें कळविलें नाहीं."

"६ वा अंकडा मांडलेला कागद जयसिंगास देण्याचा आहे. व ७ व्या अंकड्याचा कागद माझें मृत्युपत्र आहे. मी जिवंत असेपर्यंत तुला हें वाचायला मिळणार नाहीं. माझ्या पश्चात् तुला तें मिळेल. मग वाचून तूं माझ्याविषयीं कोमलांतःकरणानें विचार कर व माझ्यासारखें खुळें प्रेम न करण्याविषयीं शीक. माझ्या मरणाला इतर कांहीं झालें नसून तुझी आई शरदिनी व सावत्र आई पद्मिनी यांचा प्रेम विरहच कारणीभूत झाला."

"माझ्या मुली मी आतां तुझा निरोप घेतों. मी हें पुडकें आतां माझ्या एका गुप्त स्थळीं ठेवतों तें तुला निःसंशय माझ्या मरणानंतर मिळेल. कमले ! हे माझ्या आवडत्या मुली ! मला आता निरोप दे. परमेश्वर तुझें कल्याण करो."

हें पत्र लिहून झाल्यावर त्यांनां पश्चात्ताप झाला हें उघडच होतें. चुकीची दुरुस्ती केली पाहिजे ह्मणून

जेव्हां ते माझ्याकडे बोलले तेच दिवशीं ते त्या गोष्टीचा विचार करण्यास निघाले होते व वाटेंतच त्यांच्यावर मृत्यूचा आकस्मिक घाला पडला.

मी कांहीं घटकांपर्यंत अगदीं गोंधळून स्वस्थ बसलें. नंतर मी त्या चर्मपटाकडे पाहिलें व खालील शब्द वाचले.

"तुवरगडचे जगसिंग महाराज यांची शेवटची इच्छा व मृत्युलेख."

ही इच्छा लहानच होती पण तींत संपूर्ण आलें होतें. घरेंदारें, जमीनजुमला, पैसाअडका, तसबीरी, तटेंतबकेंगाड्या, घोडे, पुस्तकें व जवाहीर वगैरे सर्व कांहीं माझें ह्मणून जें जगांत आहे तें मी माझी मुलगी कमला—माझी बायको शरदिनी इची मुलगी—हिला अर्पण केलें आहे. तें मृत्युपत्र त्यानें आपल्या स्वतःच्या स्वच्छ सहीनें विभूषित केलें होतें. त्याच्या खालीं हिराबाईची व रत्नसिंगाची साक्ष होती.

माझ्या मनावर बसलेला धक्का मला असह्य झाला व आलेलें रडें मनांतल्यामनांत दाबण्याचा मला मोठा त्रास पडला. माझ्या सर्वांगास कांपरें सुटलें. मी कोणाची कोण नव्हतें, तर तुवरगडच्या अभिमानी घराण्यांतील, त्यांच्या सर्व संपत्तीची मालकीण होतें. मी कांहीं आतां ताराबाईचीं पत्रें खरडणारी दासी नव्हतें तर; तुवरगडची पूर्ण मुखत्यारीण होतें. माझा मुलूख मला दृष्टीनें दिसणार नाहीं इतका मोठा होता. ह्मणून मला एकदम अत्यानंद झाला असें नाहीं. माझा आनंद हळुहळूच वाढत चालला होता. चाकरनोकरांच्या जागेंत मला आतां कोंडून रहायला नको. एकाच

खोलींत अंथरुणावर खिळून रहायला नको. जेव्हां पाहुणे घरीं असतात तेव्हां, तूं कोणाच्या दृष्टीस पडूं नको असें रागानें मला सांगायला नको असे विचार माझ्या मनांत आले. तें घर माझें होतें. चाकरमाणसें व झाड-णारे लोटणारे पुन्हां कधीं मला **कमला** या एकेरी नांवानें हांका मारणार नाहींत. ती अभिमानी प्रेमकु-मरबाई मला आतां कधींही आगंतुक ह्मणणार नाहीं कारण मी तिच्या बरोबरीनें बसणारी झालें.

माझ्या अभिमानाची पहिली ज्योत प्रथम **अंबा-लालची** बायको व मुलगी यांवर पडली. या दोघी जणी माझ्या ज्या त्या कामांत आडयेत असत. माझ्या मतायुष्यांतील माझें केवळ सुखाचें साधन जें **गायन** तें यांनीं होऊन तुषानें बंद केलें होतें. मला **अंबाजी-**च्या गाभाऱ्यात जाण्याची व गाण्याची मनाई होती. आह्मी त्रासून व जाचून सोडलेली मुलगी तुवरगडच्या संस्थानाची वारसदार आहे ही गोष्ट त्यांना समजली तर त्या काय बरें ह्मणतील ?

जिला माझा त्रास वाटे, जी कपाळाला आंठ्या घालून माझी निंदा करी. व पाहुणे मंडळींपैकीं एकीच्या दृष्टीस पडलें ह्मणून जिनें मला वाड्यांतून बाहेर जाण्याची आज्ञा केली, त्या **ताराबाई** साहेबांना मी येथील मालकीण आहे हें समजल्यास काय वाटेल, याचा मी विचार करूं लागलें. मी महाराजाची मुलगी हें तिला कळतांच तिचा चेहरा कसा होईल तें मी लक्षांत आणलें. तिनें दिलेला त्रास आठवून माझें अंतःकरण रागानें व अभिमानानें फणफणूं लागलें,

अहाहा ! मासाहेब ! तुम्हांला आतां तुमच्या रागा बद्दल व निंदेबद्दल वाईट वाटेल. मला चांगल्या रीतीनें, सभ्यतेनें, व कृपादृष्टीनें वागविलें पाहिजे होतें असें तुम्हांला वाटेल पण आतां त्याचा काय उपयोग !

नंतर माझ्या डोळ्यांतून अश्रुबिंदु झरझर गळूं लागले. व मनांतील भयंकर अभिमान नाहींसा झालासें वाटलें. अहाहा ! हे सुंदर भुवनश्वरा ! तुमच्या प्रकाशानें मला आणलें तीच ही खरोखर जागा काय ? बगळीच्या खोलीवरील प्रकाश निस्तेज होऊं लागला. संध्याकाळचें नीलवर्ण आकाश स्वच्छ दिसूं लागलें. नक्षत्रें चमकूं लागलीं. माझ्या आवडीचा ध्रुवाचा ताराही त्यांतच चमकत होता. प्रियकरा ! तुमचें या वेळीं मला एक क्षणमात्र तरी विस्मरण झालें होतें काय ?

हा विचार मी मनांत करीत असतांना झर्कन् माझ्या अंगावर कांटा उभा राहिला. "माझा फायदा तो त्याचा तोटा. तुवरगडचें स्वामित्व माझ्याकडे आलें तर त्याला तें गमवावें लागेल. महाराजांचा जमीन जुमला, पैसा अडका वगैरे सर्व जर मला मिळालें तर त्या सर्वास तो मुकेल. मी ज्याच्यावर प्रेम ठेवलें त्याच्याकडूनच संपत्ति अपहार करावयास लागलें; ज्या मूर्तीचें मी पूजार्चन व चिंतन केलें तिच्याच सुखावर पाणी ओतून सधन होऊं लागलें तर, तें मला कसें रुचेल ! तुवरगडचा जहागीरदार मी, असें कुमारसिंग म्हणतो पण, त्याला आतां तसें म्हणवितां येणार नाहीं

माझी त्याच्यावर प्रीति जडली होती. त्याच्या त्या त्या तसबिरीकडे पाहून मला दोनच दिवस झाले होते व त्या दिवसापासून मी त्याच्या उपकारऋणांतून मुक्त होण्याची संधि पहात होतें. ती आज अनायासेंच मला लाभली. एकंदर पदार्थापेक्षां, एकंदर संपत्ति पेक्षां व स्वतःच्या प्राणापेक्षां जर मी त्याच्यावर अधीक प्रेम करीत असलें तर तें दाखविण्याची हीच वेळ होती. ज्याच्या योगानें माझा वारसा सिद्ध होतो ते सर्व कागद मी फाडून अगर जाळून टाकीन म्हणजे सर्व व्यवस्था पुर्वीप्रमाणेंच चालेल असें मला वाटलें. कारण माझा मान मला मिळाला. मी महाराजांची मुलगी एवढें मला कळलें. मी कोण हा आतां प्रश्न उरला नव्हता.

प्रियाकरितां खऱ्या स्त्रिया जसा आपला जीव वगैरे सर्वस्व खर्ची घालतात, तद्वत सर्वस्व खर्ची घालण्याचें आतां माझ्या पूर्णपणें हातांत आहे. माझ्या प्रेमार्पणाची गोष्ट मोठीच आश्चर्य कारक होईल. कारण माझी सर्व हकी-गत गुप्त होती आणि ती कोणासच माहीत नव्हती.

मी ते कागद घेऊन नाहींसे करीन. ताराबाईला अगर कुमारसिंगाला त्यांच्याकरितां मीं काय केलें तें कळूं देणार नाहीं. मीं ते सर्व कागद झटकन गोळा केले व माझ्या मलमलीच्या पातळांत लपविले. नंतर मी दरवाजा उघडला व जिन्यावरून सावकाश उतरूं लागलें. जिन्याच्या खालीं मीं ताराबाईला पाहिलें. ती माझ्याचकडे येण्याच्या हेतूनें जिना चढत होती.

प्रकर्ण १० वें.

विचार पडला.

आह्मी एकमेकांकडे भिमेपणानें पाहूं लागलों. तिच्या दृष्टींत राग, संताप व चौकसपणा स्पष्ट दिसत होता आणि माझ्या दृष्टींत भारदस्तपणा भरला होता. पहिल्याप्रथम आह्मी दोघीही समानमानाच्या स्त्रियांप्रमाणें भेटलों परंतु, मला तसें मुळींच ह्मणतां येण्याजोगें नव्हतें; कारण तिनें माझ्या काखेंतील पांढरें पुडकें पाहिलें होतें.

ताराबाई ह्मणाल्या 'दुपार पासून तुला मी दोन तिनदां पाहिली, तूं आपली माडीवरच कांहींबाहीं हुडकत बसली होतीस, या तुझ्या धाडसाबद्दल तुला काय करावें तें मला सुचत नाहीं. त्या खोल्यांत काय असेल नी काय नसेल तें माझ्यानें सांगवत नाहीं. घरांत शिरून परक्या मनुष्यानें अशी ढवळाढवळ केलेली मला सोसत नाहीं. तूं त्या खोलींत काय करीत होतीस?

मी तिच्याकडे मोठ्या आश्चर्यानें पाहिलें. कारण ज्या घरासंबंधीं ती बोलत होती तें माझें होतें. घर व घरांतील एकंदर वस्तु माझ्या मालकीच्या होत्या. तिचा त्यावर काहींनाही हक्क नव्हता. परंतु कुमारसिंगाच्याप्रेमामुळें माझ्यानें तिला तसें सांगवेना. तिचा राग निवत चालला

होता इतक्यांत तेथें प्रेमकुंवर आली. तिनें तिला पुन्हां खिजाविलें.

'तूं, ती जोरानें ह्मणाली ' त्या खोलींत काय करत होतीस, मला घराबाहेर हांकून लावण्याचा तुमचा विचार ठरला ह्मणून मी तुमच्याच आज्ञेनें माझ्या सामानाची पेटी हुडकीत होतें. नको कां माझी मला तजविज करायला ?

' हो, हो, हो, हवीतर, नको कशी ' ती तोंड वांकडे करून बोलली.

' मोठी उद्धट पोरगी! तुला अशी ढवळाढवळ करण्याचा बिलकूल अधिकार नाहीं .,

मी मनांत ह्मटलें ' मला काय मिळालें हें जर तिला समजेल तर, ती काय बरें ह्मणेल ? माझ्या या मळमळी-च्या पातळांत मी काय बांधलें आहे तें जर पाहील तर ती किति बरें विरस होईल ? तिचा अभिमान नाहींसा होईल, व तिला कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. मला मग अत्यानंद होईल, माझा आनंद मग मला आवरणार नाहीं. या विचारानें माझ्या डोळ्यांत आनंदाची झांक मारूं लागली व ती पाहून तिचा चौकसपणाही जास्त वाढला.

'तुझ्या काखेंत काय आहे ?' ती सत्तेनें विचारूं लागली.

'मासाहेब' मी ह्मटलें 'तुम्हांला तें दाखविण्याजोगें नाहीं व मी दाखविणारही नाहीं. फार तर काय ? पण सांगणार देखील नाहीं. कारण ती वस्तु माझी आहे, तुमची नव्हे.

'पण तूं ती त्या खोलींतूनच आणलीस ना ?'

'आणली, पण ती तुमची म्हणून नव्हे, तर माझी म्हणून मी आणली.'

माझ्या या बोलण्याचा ताराबाईस संताप आला. व माझा उजवा हात घट्ट धरून ती म्हणाली:—

'तुझीअशी एक काडीही येथें नाही. प्रत्येक वस्तु माझ्या मालकीची आहे. माझ्या हुकुमाशिवाय या वाड्यांतून एक फुटका मणी देखील नेण्याचा तुला हक्क नाहीं.'

माझ्या हातास तिनें झटका मारला, तेव्हां मी तें पुडकें माझ्या काखेंत घट्ट आवळून धरलें. मी ते कागद नाहींसे करणार होतें, पण तेवढ्या वेळेपुरती मी तुवरगडच्या, जमीन जुमल्याची, पैसा अडक्याची व वाड्यांतील एकंदर वस्तूंची मालकीण असा मला अभिमान वाटला.

'मासाहेब !' मी शांतपणें म्हटलें 'मला जाऊंद्या. उगीच कां अडवितां ?'

'कां म्हणजे. काखेंतलें पुडकें खालीं ठेव नी मग जा. तोंपर्यंत मी तुला पुढें एक पाऊलही टाकूं देणार नाहीं.'

'तसें असेल तर मग मला जायचेंच नाहीं, कारण कुणाला न दाखविण्याची वस्तु तुम्हांला दाखवावी लागणार ?'

'दाखिवल्यावांचून गत्यंतरच नाहीं' ती ओंठ चावून म्हणाली.

'माझ्या त्या वेळच्या स्थितीचा विचार करीत मी

काहीं वेळ स्तब्ध उभी राहिलें. वास्तविक रीतीनें पाहिलें तर, तिचा ते कागद बघण्याचा हक्क होता. आणि ती सोडणार ही नाहीं ह्मणून ते तिला दाखवावे असा बळकट मोह माझ्या मनांत उद्भवला परंतु प्रियाच्या प्रेमाकरितां सर्वस्व घालविण्याचा माझा निश्चय मला तसें करूं देईना.'

ताराबाई मोठ्या धीमेपणानें बोलली.

'तूं जर बऱ्या गोष्टीनें कांखेंतील पुडकें पाहूं दिलेंस, तर तुला भय घालावें अगर तुझ्यावर बळजोरी करावी अशी माझी मुळींच इच्छा नाहीं. पण तूं जर असाच हट्ट घेऊन बसलीस तरमात्र, मला एक दोन शिपायांनां बोलावून तुझ्याकडून तें बोचकें काढवून घ्यावें लागेल. विचार कर, आणि कोणती गोष्ट पत्करते तें सांग.'

अर्थात ती तितकें करील. बळकट दोन मनुष्यांपुढें माझें काय चालणार? माझ्या कांखेंतील पुडकें ते हां हां ह्मणतां हिसकून घेतील. अहाहा! आणि नंतर माझी प्रियाविषयींची प्रीति मुळींच व्यक्त होणार नाहीं ह्मणून मी तें पुडकें पोटाशीं घट्ट आवळून धरलें.

मी मोठ्यानें ओरडून पण विनयानें ह्मटलें

'मासाहेब! माझ्याशीं न्यायानें वागा. कांखेंत मारलेली वस्तु तुमची नसून माझी आहे. पाहिजे असल्यास मी शपथ वाहतें. कृपा करून मला सरळ जाऊंद्या. अटकाव करूं नका. मी हें आतांच्या आतां घर सोडून जातें पण मला सोडा. मी पुन्हां कधींच परत येणार नाहीं.'

तिनें माझ्या बोलण्याकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं. ती आपल्या मनांतल्यामनांतच पुडकें घ्यावें कीं न घ्यावें याविषयीं विचार करीत होती शेवटीं तिचा विचार ठरला व ती ह्मणाली

'मला तें पुडकें पाहिलें पाहिजे व मी तें पहाणारच. आतां इतकेंच सांग कीं, तूं तें सामोपचारांनीं दाखवि-णार कां मी शिपायांनां हाक मारूं?'

'हवें तें करा. मी होऊन तें आपणास दाखविणार नाहीं.'

'असें काय? तर मग चल खालीं माझ्या खोलींत. या घाणींत माझ्यानें उभें रहावत नाहीं आणि कां उभें रहावें तेंही कळत नाहीं. चल, सरळ माझ्या खोलींत चल.'

मी तिच्या आज्ञेनुरूप खोलींत गेलें. "अहाहा! माझ्याकडे काय आहे तें जर तिला कळेल तर ती काय बरें ह्मणेल?" असें मीं आपल्याशींच ह्मटलें. आह्मी दोघी आंत गेल्यावर तिनें मला खोलीचें दार बंद कर ह्मणून सांगितलें. कांखेंतील पुडकें समोरच्या मेजावर ठेव अशी तिनें मला आज्ञा केली. पण, मी तें नाकारलें,

'मला फक्त तें एकदां पहायचें आहे.'

'पण मला तें दाखवायचें नाहीं.'

'आतां किति वेळ दाखवीत नाहींस तें मी बघतें.' असें ह्मणून ताराबाई माझ्याजवळ आली; इतक्यांत कुमारसिंगानें येऊन दारावर थाप मारिली. अहाहा! हा माझ्या बऱ्यावर आला कां वाईटावर बरें!

'आई !' तो ह्मणाला तुला मी कांहीं सांगूं कां ? वळ नाहीं लागणार.

'हो सांग, पण, ये आंत ये. तूं ऱ्याचे वेळेवर आलास.'

तो माझ्याकडे व ताराबाईकडे आश्चर्यानें पाहूं लागला. नंतर त्याची दृष्टी माझ्या काखेंतील पुडक्या-वर गेली. व तो ह्मणाला.

'आई कमलेशीं तुझी आज कसली कटकट चालली आहे ?

'कुमार' ताराबाई ह्मणाली 'तूं जर मदत करशील व माझ्या अधिकारास बळकटी आणशील तर मला मोठा आनंद होईल. हिला घराबाहेर हाकून देण्याचा माझा विचार आहे. प्रेमकुवरचेंही असेंच मत आहे. हिनें तिचा कितितरी पाणउतारा केला ती हिच्याविषयीं फार सांगत होती.'

प्रेमकुवरचें नांव निघतांच तो तिच्याविषयीं कांहीं गुणगुणला. त्यानें तिची मुळींच स्तुति केली नाहीं, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटलें. ताराबाई ह्मणाली.

'मी तिला आज सकाळीं आपल्या सामानाची बांधा बांध करून जाण्यास सांगितलें. तेव्हां पेटी हुडकण्याचा बहाणा करून तिनें आज दोनप्रहरपासून ही वेळपर्यंत सगळा वेळ खोली धुंडाळली व तिला आवडल्या त्या त्या वस्तु तिनें आपल्या काखेंत मारल्या.'

तिचें हें निष्ठूरपणाचें भाषण ऐकून कुमारसिंगास राग आला पण तो माझ्याविषयीं नव्हता. तो ह्मणाला

'आई ! तूं जें काय ह्मणतेस त्याचा तुला तरी अर्थ समजतो काय ?'

'कुमारा !' ती रागानें ह्मणाली 'होय—होय. समजतो बरं. आणि तुलाही तो समजून सांगतें ऐक. या कारटीनें काल संबंध दोनप्रहर वरच्या खोल्यांतील वस्तु गुंडाळण्यांत घालविले आणि काखेंत हें पुडकें मारून ही जिन्यावरून खालीं येत होती; इतक्यांत मीही तेथें गेलें. मला त्या पुडक्यांत काय आहे तें पाहिलें पाहिजे पण ती नाहीं ह्मणते. याचा काय तो तूंच विचार कर. काखेंत काय आहे तें तिला दाखविल्यावांचून आतां गत्यंतरच नाहीं. ही पोरगी चोर दिसते ,

'आई' तो रागानें ह्मणाला 'तुझ्या बोलण्याचें मला भारीच आश्चर्य वाटतें . तूं तिला इतक्या वाईट रीतीनें वागवशील याची मला कल्पना देखील नव्हती. माझा कमलेवर पूर्ण विश्वास आहे. व तो तसाच माझ्या जिवांतजीव असेतोंपर्यंत राहील.

मला मग थोडासा धीर आला.

मी ह्मटलें 'छोटे महाराज !' मी जें कांहीं घेतलें आहे तें माझें पूर्णपणें माझ्या हक्काचें आहे व दुसऱ्याचें नाहीं ह्मणून मी पाहिजे असल्यास शपथ वाहतें.'

'कमले ! माझा तुझ्यावर विश्वास आहे.'

'कुमारा !' ती मध्येंच ह्मणाली 'आणि मी तुला माझ्या मदतीस बोलाविलें असून असा स्वस्थ कां बसलास ? धर तिचा हात आणि घे काखेंत काय आहे तें.'

'महाराज !' मी ह्मटलें.

'माझ्या मुला!' ताराबाई ह्मणाली.

तो इकडून तिकडे व तिकडून इकडे एकसारखा टकमक पाहूं लागला. त्याला कोणाला काय उत्तर द्यावें तेंच सुचेना. त्याला आपल्या आईचा खूप राग आला होता, परंतु तिच्या उलट त्याच्यानें एकही शब्द बोलवेना.

शेवटीं तो मला ह्मणाला.

'कमले! तूं जें घेतलें आहेस तें तुझें स्वतःचें आहे याबद्दल मला तिळमात्र संशय नाहीं. तुझ्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. पण, माझी आई ह्मणते त्याप्रमाणें तुला त्या पुडक्यांत काय आहे तें दाखवितां येण्यासारखें नाहीं काय?'

त्याचें हें भाषण ऐकून मला वाईट तर वाटलेंच पण काय उपयोग? मला त्याच्याच संरक्षणार्थ नाहीं ह्मणणें भाग होतें.

'महाराज!' मी ह्मटलें 'तें मला कुणालाच दाखवायाचें नाहीं.'

'पाहिलेंस कुमारा!' ताराबाई ह्मणाली 'हिचा किति ताठा आहे तो. ती तें दाखवितच नाहीं. अरे चोरीचा माल ती तो कसा दाखवील.'

'आई' तुझ्या या बोलण्याचें मला भारी वाईट वाटतें.'

'हो-हो-' मध्येंच आठवल्यासारखें करून तो ह्मणाला 'आई तुझ्या या धांदलींत मी अगदींच विसरलों. मी तुला एक निरोप सांगायला आलों होतों.'

'तो कसला?'

'उज्जनीच्या पंडितरावाची बायको-तुझी जिवलग मैत्रिण मुद्दाम तुला भेटण्याकारितां आली असून ती येथें एकदोन तासच रहावयाची आहे.'

ताराबाईला आनंद झाला. ती ह्मणाली 'कोण पंडितरावाची बायको? तर मग तिला मला भेटलेंच पाहिजे. पण, या कमलेची काय वाट? माझें ह्मणणें मी खरें करणार. या यकःश्चित् पोरीचा हट्ट मी चालूं देणार नाहीं. तिच्या काखेंत काय आहे तें पाहीन तेव्हांच तिला सोडीन.'

'आई! पण आतांच नको तो गोंधळ. याचा विचार मग करूं' तो माझ्याकडे वळून ह्मणाला 'कमले! माझ्यावर तुझा विश्वास आहे ना? माझ्याजवळ तें पुडकें ठेवायला दे पाहूं.'

माझा मनाचा होय किंवा नाहीं कसें ह्मणावें याचा मोठा विचार पडला. मी चित्रासारखी स्तब्ध उभी राहिलें.

तो एका पेटीजवळ वळला व ह्मणाला.

'दे तें पुडकें माझ्याजवळ. पुन्हां यासंबंधीं चर्चा करण्यास आपणास वेळ मिळेपर्यंत मी हें पुडकें या पेटींत ठेवतों व कुलूप करतों'

ती वेळ मोठ्या आणीबाणीची होती. मी त्याला विचारलें.

'महाराज! या पुडक्याला दुसऱ्या कोणाचा व आपला स्वतःचा देखील हात लागणार नाहीं ह्मणून आपण वचन द्याल काय? तसें असेल तर मग, मी हें पुडकें माझ्या हातानें त्या पेटींत ठेवून मी आपल्या

हवाली करतें. आपण तिकडे पहातां देखील कामाचें नाहीं. '

त्यानें त्याप्रमाणें वचन दिलें. नंतर मी माझें पांढरें पातळ त्याच्या सभोंवतीं घट्ट गुंडाळलें व तें त्या पेटींत ठेवलें. त्यानें लगेच पेटीस कुलूप करून ती किल्ली माझ्याकडे दिली.

कमले ! ' तो ह्मणाला ' माझा तुझ्यावर किति विश्वास आहे तें तुला समजावें ह्मणून ही चावी मी तुझ्याकडे दिली. आईच्या मताप्रमाणें व्यवस्था होई पर्यंत तूं देखील त्याला शिवूं नको बरें. '

नंतर तो आईकडे वळून ह्मणाला-' आई चल-जल-कर तुझ्या मैत्रिणीस भेट. तिला घाई असेल. आपण हा तंटा उद्यां अगर परवां सवडीनुसार मिटवूं.

' उद्यां अगर परवां ? ती गोष्टच नको. तिनें आजच घर सोडून गेलें पाहिजे. '

' बरें मग त्याविषयीं विचार करूं. त्याला सावकाशीचा वेळ पाहिजे. आतां हांसून आपला चेहरा प्रफुल्लित कर. नाहींतर, ती तुझी मैत्रीण तूं दुःखाकष्टांत आहेस असें समजेल.

ताराबाई हांसत हांसत ह्मणाली.

' तूं मोठा चाणाक्ष खरा ? तुझा मला केव्हांही वीट येत नाहीं. '

नंतर तो कुमार माझ्याजवळ आला. त्यानें माझा हात आपल्या हातांत धरला. तो पुढें कांहीं बोलणार इतक्यांत ताराबाई मागें परतली. कुमारसिंग चटकन दूर सरला.

ताराबाईचे डोळे रक्ताप्रमाणें लाल झाले होते. ती म्हणाली.

'तीं किति वेळ रहाणार म्हटलेंस?'

'अवघे दोन तास.'

'तर मग चल आपण दोघेंही तिची भेट घेऊं.'

कुमारसिंगासह ताराबाई निघून गेली. मी पूर्वीच्या जागींच उभी होतें. त्यांच्या मागून एका घटकेनें मी माझ्या खोलींत गेलें. मी स्वप्नांतच कीं काय असें मला त्यावेळीं वाटलें.

पुढें थोडक्याच वेळानें मला माझ्या आवडत्या बिनाचा आवाज ऐकूं येऊं लागला. प्रेमकुंवर तें वाजवून गात होती. कुमारसिंग तिला लागून उभा होता. माझ्या जवळ तो असा कधींच राहिला नव्हता. मला माझें दैव मोठें खडतर वाटलें. मी महाराजांची मुलगी होतें हें माझें स्वतःचें घर होतें. मी कोण हें लोकांस कळलें तर ते मला मोठा सन्मान देतील पण कुमारसिंगाकरितां मला तसें करावयाचें नव्हतें. त्याच्या सुखाकरितां जमीन जुमला आणि पैसा अडकाचसा काय, पण माझा प्राण देखील खर्ची घालण्यास मी तयार होतें. त्याला सुख नाहीं तर मला कसें मिळेल?

मी उद्यां पृथ्वीच्या प्रवासास जाणार व त्यांनां या माझ्या संस्थानाचा उपभोग घेऊं देणार. पुढें कांहीं दिवसांनीं मी परत तुवरगडावर येईन. मग मला माझा प्राणविसावा आपल्या प्रियेसह नांदत असलेला दिसेल. अभिमानी ताराबाई ही दृष्टीस पडेल.

माझ्या डोळ्यांतून या वेळीं घळघळ दुःखाश्रु वाहूं लागले. अहाहा! हा बाष्पपूर कां बरें लोटला असेल? माझ्या मनांत पुन्हां विचार पडला.

प्रकर्ण ११ वें

गुप्त—परिस्फोट.

कांहीं वेळानें माझ्या जिवाला चैन पडेनासें झालें. कुमारसिंग हा विश्वासास योग्य आहे आणि पेटीची चावी माझ्याकडे आहे हें मला माहीत होतें. पण, कर्मधर्म-संयोगानें जर ते कागद कोणाच्या दृष्टीस पडले तर मग काय बरें करावें? वाड्यांतील सौख्य व ऐश्वर्य प्राप्त करून घेणें ही कांहीं विशेष कठीण अशी गोष्ट नव्हती. पण माझ्या मनाला ती गोष्ट रुचली नाहीं. जर त्याला—माझ्या प्रियकराला—या कागदांतील एवढासा मजकूर कळेल तर, तो जें काय करील तें न्यायानेंच करील.

सर्वस्व अर्पण करण्याचा माझा विचार जसजसा दृढ होत चालला, तसतसा माझ्या मनाला उल्हास येत चालला. माझें प्रेम आजपर्यंत परमेश्वरासच माहीत होतें. तें मी आतां कुमारसिंगास व्यक्त करून दाखविणार. माझ्या मनांत प्रेम रवीचा प्रकाश पडला. माझी त्याच्या-

वर किती प्रीति होती त्याचें हें, ढळढळीत प्रमाण होतें. प्रेमाकरितां स्त्रिया याहून अधिक तें काय करणार ?

माझ्या प्रियानें माझ्याकरितां तुवरगड कधीं सोडूं नये. मी जगाच्या अवाढव्य पाठीवर कोठेंही फिरत राहिलें तरी, माझ्या प्रियकरानें याच ठिकाणीं आपल्या सुंदर पत्नीसह व मुलांबाळांसह रहावें. सौख्याचा अंश त्यालाच मिळावा व दुःखाची वाटेकरीण मी व्हावें. आयुष्यांतील उत्कर्षाचे व सुखाचे दिवस त्यानें भोगावे व अपकर्षाची बाजू माझ्या वाट्यास यावी अशीच माझी इच्छा होती. माझ्या उपकाराचा त्याला मागमूसही नसावा. मी मरायला टेंकलें ह्मणजे कदाचित् त्याला मी हें सांगेन, पण छेः—त्यानें सर्वच बिघडून बसेल. माझा प्राण देखील खर्ची पडला पाहिजे. माझ्या आईच्या वृंदावनावर जसा शरदिनी हा एकच शब्द आहे, तसाच, माझ्या वृंदावनावरही कमला हा एकच शब्द असावा. प्रेमाकरिता सर्वस्व खर्ची घालण्याच्या उत्कटेच्छेनें माझें मन उचंबळूं लागलें व मी त्याच्या केवळ बऱ्याकरितां प्रेमार्पणानें होणारा त्रासही सोसण्यास तयार झालें.

कुमारसिंग विश्वसनीय असो अगर नसो मला माझे कागद मिळाले पाहिजे होते. त्यानें माझ्यावर विश्वास ठेवला होता परंतु मला, त्याला काय वाटेल तें वाटो ह्मणून विश्वासघात करणें अवश्य होतें. कशाही प्रकारचीं संकटें गुदरलीं तरी मला त्या कागदांचा नाश केलाच पाहिजे होता. पण हें होणार कसें ? ताराबाई पुष्कळ वेळ आपल्या खोलींतच बसून हाती. तेव्हा मी असा विचार केला कीं काळोख पडल्यावर प्रेमकुंवर

दिवाणखान्यांत रोजच्याप्रमाणें गाणें ह्मणूं लागेल, मग ताराबाई तिकडे जाणारच. ती गेल्यावर हळूच खोलींत जाऊन तेवढे कागद घेऊन त्यांचा पूर्णपणें नाश करावा. नंतर कुमारसिंगाला ' मी तुझा विश्वासघात केला ' असें सांगावें. आणि ही किल्ली तेव्हांच त्याच्या हातांत द्यावी.

रात्र कांहीं काळोखी नव्हती. चंद्र-प्रकाश स्वच्छ पडला होता. माझ्या मनांत विलक्षण उत्सुकता उत्पन्न झाली होती. माझ्याप्रमाणेंच वाटून ताराबाई जर पेटी उघडून कागद पाहील तर, मी काय करणार? मग माझ्या या इच्छा जागच्याजागींच राहतील. अहाहा! प्रियकरा! नाहीं—नाहींच ते कागद मी आपणाला दाखविणार! अगदीं फाशायला टेंकलें तरी चालेल, ते कागद मी माझ्या काखेंत घट्ट धरून सुखानें [illegible]न.

माझें अंतःकरण दुःखानें व्याप्त झालें ; इतक्यांत दिवाणखान्यांतून प्रेमकुंवरचा गायनस्वर माझ्या कानावर आला. मला मोठा आनंद झाला. ताराबाई दिवाणखान्याकडे निघून गेली. खोलीचें दार उघडेंच होतें सर्व चाकरमाणसें आपआपल्या कामांत निमग्न होतीं. माझी चाहूल ऐकेल अगर मला पाहील ह्मणायला, माझ्याजवळ कोणी नव्हतें. खिडकींतून माडीच्या पायऱ्यांवर चंद्रप्रकाश अगदीं स्वच्छ पडला होता. व त्या प्रकाशानेंच अगदीं चोरून मी जिन्याखालीं उतरलें.

मी ताराबाईच्या खोलींत शिरलें. चंद्राच्या एक दोन किरणांवांचून त्या खोलींत दुसरा कसलाच प्रकाश नव्हता. मी चटकन पेटीजवळ जाऊन तिचें [illegible]

काढलें. माझे कागद जशास तसेच होते. ते घेऊन मी तशीच मागल्या पावलीं खोलीबाहेर पडलें.

या मौल्यवान पुडक्याची आतां कशी वाट लावावी? त्याचा नाश तरी केलाच पाहिजे होता. पण ती काय सोपी गोष्ट नव्हती. कागद फाडून चूर चूर जरी केले तरी पण ते राहिले असतेच. विस्तवांत टाकून राख रांगोळी करावी म्हटलें तर माझ्या जवळील कुठल्याच खोलींत विस्तव नसून फक्त स्वैंपाक घरांत मात्र तो होता ' पण तेथें जाण्याचा मला धीर होईना. नंतर माझ्या मनांत आकास्मिक एक कल्पना आली. ती अशी:— पुडकें आहे तसेंच घेऊन, त्याला एक जड शिळा बांधावी व तें सर्व चंबळेच्या खोल डोहांत भिरकावून द्यावें

या कल्पनेनें माझ्या मनाला मोठा आनंद झाला. मी आपली शाल डोकीवरून घेतली. नंतर मी तें पुडकें काखेंत मारलें व घराबाहेर पडलें. मोठ्या दरवाजाच्या बाहेर मी पडलें मात्र इतक्यांत माझ्या मागून कोणी आल्याचा मला भास झाला. परंतु मी फार सावध-गिरीनें निघालें होतें. यामुळें कोणीं मला पाहिलें असेल असें माझ्या मनांत मुळींच आलें नाहीं.

वाऱ्याच्या झुळकीनें झाडांचीं पानें फडफडत होतीं. चंद्राचा शीतल प्रकाश पटांगणावर, झाडांवर, घरांवर, वगैरे सर्वत्र पसरला होता. तो देखावा फारच मनोहर होता. मी वाटेनें जाऊं लागलें तेव्हां माझ्या सभोंवतीं पूर्ण शांतता होती. मी सावकाश रमत चाललें होतें

कारण मला घरातून बाहेर पडल्यावर घाई करण्याची गरजच नव्हती.

मी तें पुडकें हातांत घेतलें होतें. चंबळा नदीचें पाणी, कांहीं अंतरावर चांदण्यांत चमकत होतें. मी त्या नदीच्या अगदीं तीरावर पोंचलें व पाण्याकडे पहात कांहीं वेळ उभी राहिलें. केवळ प्रियाच्या प्रेमाकरितां निःशेष केलेल्या माझ्या इच्छा या चंबळा नदींत जल समाधी घेणार होत्या. माझ्या प्रियाकरितां खर्ची घालण्यास तयार केलेलें माझें ऐश्वर्य व प्रमाणभूत असे कागद यांवर त्या पाण्याच्या लाटा वाहावयाच्या होत्या.

मी खालीं गवतावर बसून, कुमारसिंगास हें सर्व कळेल तर, त्याचा चेहरा कसा होईल तें आठवूं लागलें. त्याचे ते सुंदर नीलनेत्र आनंदानें कसे भरतील—व माझी निंदाही करतील, त्याचा चेहरा किती प्रफुल्लित दिसेल, यांचा मी चंद्रप्रकाशांत विचार करीत बसलें. मी तो प्रसंग कधींही विसरणार नाहीं.

नंतर मी एक जडसारखा दगड शोधून आणला व तो त्या पुडक्यासह एका फडक्यात घट्ट बांधला. पुडकें जरा मोठें असतें तरी देखील, त्याला बुडविण्याइतक्या वजनाचा तो दगड होता. मग मी सावकाश नदीच्या अगदीं कांठावर आलें. व त्या पुडक्याचें मी प्रेमानें चुंबन घेतलें. जगांतील प्रत्येक वस्तूस व माझ्या ऐश्वर्यास, माझ्या प्रियाकरितां—केवळ प्रियाच्या प्रेमाकरितां —मी शेवटचा प्रणाम केला. व 'प्रेमा! केवळ तुझ्याकरितां' इतके पुन्हां शब्द बोलून मी तें पुडकें नदींत

झोंकून देणार, इतक्यांत माझा कोणीं कीं मागून हात धरला व त्यानें तें पुडकें काढून घेतलें.

मीं मागें वळून पाहिलें तर कुमारसिंग माझ्या मागें उभा होता. मग मात्र माझ्या काळजांत धक्का बसला.

'तूं हें काय करतेस?' तो मोठ्या गंभीर शब्दानें ह्मणाला! मी दचकून मागें सरलें. माझ्या तोंडावरील पाणी उतरलें. अंगाला कापरें सुटलें व एक शब्दही बोलतां येईना. डोळ्यांतून झरझर अश्रुधारा वाहूं लागल्या.

कांहीं वेळानें मी ह्मटलें 'महाराज! माझ्या बऱ्या-करितां, आपल्या हिताकरितां व परमेश्वराची मी शपथ घेतली आहे, ती पाळण्याकरितां माझें हें पुडकें मला परत द्या. आपण त्याला हात लावूं नये अशी माझी विनंति आहे. मी वेडी होऊन जाईन.

'त्यांत काय आहे, तें मला समजलेंच पाहिजे. कमले तुझ्यासंबंधीं त्यांत कांहीं लिहिलेलें असावें असा मला संशय येतो, तेव्हां त्याची मला निवृत्ति केलीच पाहिजे.'

माझी निराशा होण्याचा रंग आला तेव्हां मी त्याच्या पायावर पडलें व ह्मटलें.

'महाराज! मज गरीबावर दया करून तेवढें माझें पुडकें माझ्या स्वाधीन कराल काय? आपला त्याला हात लागला? हाय! हाय!! तर मग ही पहा माझी प्राणज्योतही मावळत चालली.'

तो माझ्याकडे पाहून ह्मणाला 'कमले इतर कसली

गोष्ट असती तर, मी तिकडे कानाडोळा केला असता. पण, ही महत्वाची गोष्ट दिसते, तेव्हां मला तसें करतां येत नाहीं. यांत काय आहे, तें मला पाहिलेंच पाहिजे. '

मी त्याचा स्वर ऐकला व त्याच्या चेहऱ्यावर होणारे फेरबदल पाहिले तेव्हां, माझे सर्व उपाय खुंटले. माझ्या पायास कांपरें सुटलें. मी तें पुडकें घेण्याकरितां उभी रहात होतें पण मला तसें करतां येईना. मी धाडकन् गवतांत पडणार होतें, इतक्यांत त्यानें मला सांवरून धरिलें.

कमळे ! ' तो गहिंवरून ह्मणाला. 'तुझें दुःख पाहून माझा गळा गहिंवरून येतो. या अश्रुधारा माझ्यानें थांबवत नाहींत, पण काय करूं मला तुझें संरक्षण केलेंच पाहिजे. '

नंतर त्यानें काय काय केलें तें सर्व मला चांदण्यांत दिसत होतेंच. त्यानें त्या पुडक्यावरील फडकें सोडलें व दगड काढून दूर फेंकून दिला. त्यानें नंतर कागदाचें पुडकें उघडलें तेव्हां माझ्या अंतःकरणांत जसें होत होतें तें माझ्यानें सांगवत नाहीं. माझ्यासारखा ज्यांना प्रसंग आला असेल त्यांनांच तें कळेल.

एका मागून एक असे अनुक्रमें तो ते कागद लक्ष्य पूर्वक वाचूं लागला. प्रमाणभूत दाखले, माझ्या बापाचे दाखले व शेवटीं त्याचें मृत्यपत्र त्यानें वाचलें. मग मात्र मी ध्यानावर नव्हतें. नक्षत्रांसह चंद्र भूमितलावर पडला व चंबळानदीस पूर येऊन मी त्यांत वहात आहेसें मला वाटलें.

कांहीं वेळानें मीं डोळे उघडून पाहिलें तर नक्षत्रें चंद्र किंवा नदी यांपैकीं मला कांहींच दिसलें नाहीं. फक्त ज्याच्याकरितां मी माझा प्राणही खर्ची घालण्यास तयार होतें तो माझा प्रियकर सखेदाश्चर्यानें माझ्यावर वांकलेला दृष्टीस पडला.

तो ह्मणाला 'कमले ! हे माझ्या उदार प्राणा ! आपले डोळे उघड आणि माझ्याकडे बघ. नंतर मी माझे डोळे पुसत पुसत त्याच्याकडे पहात उठून बसलें.'

कमले !' पुन्हां तो ह्मणाला 'तूं आतां मला काय सांगणार ? तुझी मला सर्व हकीगत कळली. तूं आपल्या नांवालौकिकास व ऐश्वर्यास झुगारून देण्याचा प्रयत्न चालविला होतास. तूं तसें कां करीत होतीस तें मला कृपा करून सांगशील काय ?

'महाराज !' मी ह्मटलें 'आपल्या हिताकरितां केवळ, आपल्या हिताकरितां. आपला तोटा करून अगर आपणास दुःख देऊन, माझा नफा करून सुखांत रहाण्याचें, मला आवडलें नाहीं. माझा नफा तो आपला तोटा नव्हे काय ?

एवढे शब्द कसेबसे माझ्या तोंडून बाहेर पडले मात्र, इतक्यांत पुन्हां मी बेशुद्ध पडलें. चंबळेंत वाहून गेल्याचा पुन्हां मला भास झाला. पुढें मी शुद्धीवर येऊन पहातें तर माझ्या दृष्टीस नदी पडली नाहीं. सुंदर नीलनेत्रांची अशी माझ्या प्रियाची मूर्ति, तीही माझ्या शेजारीं नव्हती. मी एका सुंदर खोलींत अंथरुणावर पडलें होतें. ही खोली माझ्या वहिवाटींतली

नव्हती. रघुनाथजी मला कमळेसें औषध खलून देत होतेच. हिराबाई व चंदादासी या त्या खोलींत उभ्या होत्या.

खिडकीच्या गजांतून सूर्याचा स्वच्छ प्रकाश खोलींत पडला होता. तेव्हां मी ह्मटलें, 'कुमारसिंगजी आपण कोणीकडे आहां बरें? माझे कागद कोठें आहेत, ते मला दाखवा.'

'कमलाबाई! रघुनाथजी ह्मणाले' कुमारसिंग आतांच बाहेर गेले आहेत. ते आल्यावर आपले कागद देतील. तोंपर्यंत जरा झोंप घ्या.'

मी डोळे झांकून झोंपेची मार्ग प्रतिक्षा करूं लागलें. पण व्यर्थ. डोळाच लागेना. यावेळीं मी चांगली शुद्धीवर होतें. नदीतीरावर घडलेली एकंदर गोष्ट मला आठवली कुमारसिंगाला माझें गुप्त कळलें. ज्या कागदांवरून त्याला माझी हकीगत कळली ते नाहींसे करून आतां काय उपयोग असें मला वाटूं लागलें. ते कागद माझ्या जवळ नाहींत, ही गोष्ट देखील त्यावेळीं माझ्या लक्षांत आली नव्हती. रघुनाथजींनीं मला झोंप घे ह्मणून सांगितलें, व मीही स्वस्थ पडून पाहिलें पण ती येईना. आधणाचें पाणी सळसळतें तद्वत, माझ्या शरीरांतील रक्त सळसळूं लागलें. थोडक्याच वेळांत मी कमला, महाराजांची मुलगी व तुवरगडची जहागीर-दारीण असें समजेल व माझा प्रियप्राण जो कुमारसिंग त्याला तुवरगड सोडावा लागेल. असें मला वाटूं लागलें.

मला मोठा भयंकर ताप आला होता व त्यांतच भ्रम झाला. त्यांत चंबळानदीला पूर येऊन ती मल

समुद्रांत घेऊन गेली. जातांना मी तिच्याशीं पुष्कळ झुंजलें, धिंगामस्ति केली, मला बुडवूं नको म्हणून तिची विनवणी केली, पण कांहीं केल्या ती ऐकेना. शेवटीं मी समुद्रांत पडलें तेव्हां ती शांत झाली असें मला वाटलें.

माझा ताप केव्हां कमी झाला ती वेळ माझ्यानें सांगवणार नाहीं. कुमारसिंगानें मला नदीतीरावर आपल्या बाहुद्वयांत धरिली तेव्हां, चांदणें स्वच्छ पडलें होतें. भाद्रपदाचा महिना लागून आठ एक दिवस झाले होते, तेव्हां; मी एके दिवशीं सकाळीं चांगली शुद्धीवर आलें. यावेळीं सूर्याचे कोंवळे किरण खोलींत भिंतीवर पडले होते.

नंतर काय काय घडलें तें सर्व मी ऐकलें व तें सांगण्यास मला हें स्थळ योग्य वाटतें.

कुमारसिंग मला हातांत धरून वाड्यांत आला. मी ज्या ठिकाणाहून कागद चोरून काढले होते, त्याच ठिकाणीं म्हणजे ताराबाईच्या खोलींत त्यानें मला प्रथम नेऊन निजविलें व आपण आपल्या आईस बोलावण्याकरितां बाहेर गेला. पुढें तीं दोघेंही आंत आलीं, व माझ्या पलंगाच्या दोन बाजूंस दोघें उभीं राहिलीं.

'आई!' कुमारसिंग म्हणाला 'जिला पुतें नांव मल्हतें, जिच्यावर तूं चोरीचा आळ घातला होतास, जिला तूं वाईटसाईट शब्द बोलून वाड्यांतून हांकून लावणार होतीस, ती मुलगी कोणाची कोण तें तुला माहीत आहे काय?'

'कुमारा!' ती म्हणाली 'मलाचसें काय पण,

वाड्यांतील एकंदर माणसें तिच्याविषयीं अज्ञान आहेत. कोणा एकालाही तिची माहिती नाहीं.'

'आई! पण मला ती माहीत झाली आहे. आपल्या या संस्थानचे जहागीरदार जे जगत्सिंग महाराज त्यांची ही प्रत्यक्ष मुलगी आहे हिच्याशीं तूं फारच वाईट रीतीनें वागलीस.'

कुमाराच्या तोंडचीं वरील वाक्यें ऐकतांच तिचा चेहरा पांढरा फटिक झाला. ती ह्मणाली.

'कुमारा! तूं हें कशावरून ह्मणतोस? माझी तर कांहीं खात्री होत नाहीं.

'खात्री होत नाहीं? तर मग हे महाराजांचेच कागद वाच.' ताराबाईनें सर्व कागद वाचले.

'आतां तरी तुझी खात्री होते कीं नाहीं.' तो ह्मणाला.

'हो आतां न व्हायला काय झालें. ती झालीच पाहिजे.'

ताराबाई हे वरील शब्द मनःपूर्वक बोलली नाहीं. ती ह्मणाली 'महाराजांचें मन इतकें निष्ठूर असेल असें मुळींच वाटलें नव्हतें. त्यानां जिवंतपणीं आपल्या मुलीचें देखील कांहींच वाटलें नाहीं ह्मणून आश्चर्य वाटतें. किति भयंकर चूक.'

'आणि तीच चूक ते दुरुस्त करणार होते, इतक्यांत मरणाधीन झाले.' मी ह्मटलें.

माझा शब्द ऐकतांच ताराबाई कावरी बावरी झाली.

'आई!' तो ह्मणाला 'हेच कागद तिला वर अडगळीच्या खोलींत सांपडले होते. ते वाचून तिनें

कपविले इतकेंच नव्हे तर त्यांचा नाश करण्याचा तिचा विचार होता. आई ! तिचें हें औदार्य काय लहान-सहान असें तुला वाटतें काय? ती आपला नांवलौकिक धनदौलत व प्रसंग पडल्यास प्राण देखील खर्ची घालण्यास तयार झाली होती; आणि तें कां तुला सांगूं काय ?'

'हं सांग जें काय सांगायचें तें एकदम सांगून टाक.'

आनंदानें कां दुःखानें तें सांगवत नाहीं पण तिच्या डोळ्यांतून यावेळीं अश्रुधारा चालल्या होत्या.

तो ह्मणाला 'फक्त या कुमारसिंगाकरितां ही तें कृत्य करण्यास तयार झाली होती. माझा तोटा झालेला तिला आवडेना; ह्मणून तिनें आपल्या नफ्यावर पाणी सोडण्याचा विचार योजिला. जगात अमोल्य अशा ज्या वस्तु, त्या सर्वांचा ती त्याग करण्यास तयार झाली होती.

'आणि ह्मणूनच तिचें मन फार मोठें असें ह्मणावें लागतें.'

'खरोखरीच आई! माझ्याकरितां सर्वस्व अर्पण करणारी दुसरी एखादी तरी स्त्री याशाप्रकारची असेल काय?'

नाहीं कुमारा! हिच्या इतकी उदार स्त्री मिळणारच नाहीं.'

'आतां या सर्वांवर तिचें स्वामित्व आहे. हें सर्व तिच्या स्वाधीन केलें पाहिजे. चुकीची दुरुस्ती केल्या बद्दल सर्व लोक महाराजांची वाहवा करतील. जयसिं-

गास उद्याच बोलावणें धाडतों. ते आल्यावर कमले-ला तुवरगडचें स्वामित्व देऊं.'

ताराबाईनें मोठ्या कष्टानें कुमाराच्या बोलण्यास हुंकार दिला. कांहीं वेळ स्तब्ध राहून ती ह्मणाली:-

'हें सर्व तिचेंच आहे पण, जग काय ह्मणेल?'

'मला जगाशीं कांहींच कर्तव्य नाहीं. यापुढें कमलाच येथली मालकीण होणार व सर्व लोक तिचें स्वामित्व कबूल करणार.'

नंतर मला माडीवरच्या दिवाण खान्यांत नेलें. तेव्हां माझ्या अंगांत भयंकर ताप भरला तो दुसरे दिवशीं सकाळीं काढला.

मी चांगली शुद्धीवर होतें. मी कोण हें वाडाभर समजलें. दाया वगैरे वाड्यांतलीं सर्व माणसें मला ताईसाहेब ह्मणून हाका मारूं लागलीं. दुसरे दिवशीं ताराबाई मला भेटण्याकरितां आली. ती अलीकडे माझ्याशीं वरोपचारी प्रेमानें व सभ्यतेनें वागत होती; पण तिचें मन स्वच्छ नव्हतें.

ती अगदीं जवळ येऊन माझ्या हाताचें चुंबन घेण्याकरितां खालीं वांकली व ह्मणाली.

'माझ्या प्रिय मुली कमले, तुला मी फारच निर्दतेनें वागविलें असें कुपारसिंग वरचेवर ह्मणतो व मला त्याचें मोठें वाईट वाटतें ह्मणून मी तुझ्याजवळ माफी मागतें. तूं मला क्षमा करशील काय?

'मासाहेब! तुह्मां सारख्यानां ही यःकश्चित् पोर

झाला. तूं मोहनेची मुलगी अशी लोकांनीं मुद्दाम माझी समजून केली. पूर्वी पूर्वी माझा त्यांच्या बोलण्या-वर विश्वास नव्हता, पण जेव्हां अंबालालच्या बाय-कोनें प्रत्यक्ष आपणास अंबाजीचा दृष्टांत झाला, व आतां तिला जवळ केलीत तर तुमचें धड होणार नाहीं असें सांगितलें; तेव्हांच माझें मन तुझ्याविषयीं कलुषित झालें व मग तुझ्याशीं तशी वागूं लागलें यांत मी कांहीं गैर केलें असें का तुला वाटतें.

'छेः गैर कसें होईल. तुम्ही मला औदार्यानेंच वागविलें'

'तूं जगसिंगाची मुलगी असशील अशी माझी-चशी काय पण कोणा एकाची कल्पना नव्हती'

'आणि ह्मणूनच मला मागील दिवस दुःखा कष्टांत काढावे लागले'

'कमले! आतां मागची गोष्ट विसर व मन निर्मळ करून माझ्याकडे बघ. तुझें हें दुःख कमी होऊन तूं कधीं बरी होशील असें मला झालें आहे.'

'तुम्ही माझ्याविषयीं इतकी कळकळ बाळगतां हें पाहून मला मोठा आनंद वाटतो, पण मासाहेब! खरें सांगूं का?'

'बेटा—तुला काय वाटतें तें खरें सांग.'

मी लगेच तिच्या हाताचें चुंबन घेतलें व ह्मटलें.

'मी आता कांहीं बरी होईनसें वाटत नाहीं. कारण तुवरगडचें स्वामित्व कुमारसिंगाकडून घेण्याचा विचार नाहीं. त्याला तुवरगडचा मोठा अभिमान

माझें हें भाषण ऐकून तिला हंसें आलें. ती इतक्या

चमत्कारिक रीतीनें हांसली कीं, तसें हंसें मी पूर्वी कधींच पाहिलें नव्हतें.

ती ह्मणाली 'कमले! आतां तुवरगडावर तुझा अधिकार. यामुळें माझ्या मुलाचा कांहीं अंशीं तोटा होणार हें खरें, पण तो कांहीं गरीब मनुष्य नाहीं. त्याला लवकरच दुसरें घर मिळेल. येथें आल्यापासून आह्मांला तिळमात्र त्रास झाला नाहीं. तुला मात्र भारी त्रास झाला. याचा मला मोठा पश्चात्ताप होतो.'

ताराबाई ! माझ्याशीं फारच गोडीगुलाबीनें वागूं लागली. एकेदिवशीं सहज बोलतां बोलतां ती मला ह्मणाली कीं, तुझ्याहून जास्त औदार्याचें कृत्य मला करतां येण्याजोगें नाहीं. कारण तूं केवळ माझ्या मुला-करितां आपलें घरदार, धनदौलत, व नांवलौकिक या सर्वांवर पाणी सोडण्यास तयार झाली होतीस.

मी दिवसेंदिवस बरी होत चाललें व मी कोणाची कोण ती बातमी सर्वतोमुखीं झाली. अशा रीतीनें माझ्या नांवाचा व कुळाचा परिस्फोट झाल्यानें ताराबाईचीं पत्रें खरडणारी दासी तुवरगडची वारसदारीण कशी झाली तें सर्व संस्थानभर कळलें.

मी आजारी पडल्यादिवसापासून मला कुमारसिंगाचें दर्शन नव्हतें. ताराबाईशीं माझ्या भाविस्थिति विषयीं विचार करण्याजोगा जोम आला. मी तिच्याजवळ ती गोष्ट काढीत असे पण ती ह्मणे कीं, तूं चांगली बरी हो ह्मणजे आपण त्याविषयीं विचार करूं.

तो भाद्रपदाचा महिना होता. मी एके दिवशीं वाचनगृहांत गेलें. त्या ठिकाणीं ज्यावर माझे बाबा

लिहीत बसले होते ती खुर्ची, तें मेज व ते सर्व कागद पहातांच मला पूर्वीचें स्मरण होऊन पोटांत भडभडून आलें. मीं तो दिवस तसाच पूर्वस्थिति आठवून उदासपणात घालविला.

दुसऱ्या एके दिवशीं मी अशीच ताराबाईसह दिवाणखान्यांत बसलें होतें. बाहेर झिम्म पाऊस पडत होता, गुलाबाचीं अगदीं थोडीं फुलें फुललीं होतीं. तिकडे पहातांच प्रेमकुवरचें मला एकाएकीं स्मरण झालें. कारण तिला तीं फुलें फार आवडत असत.

'मासाहेब!' मी ताराबाईला एकदम विचारलें 'हल्लीं प्रेमकुवरबाई वाड्यात दिसत नाहींत.'

'ती गेली.'

'केव्हां आणि कोठें?'

'ती मुलखाची मित्री होती. तुला तापांत सान्निपात झाला तेव्हांच ती निघून उज्जयनीस गेली.'

'तर मग' मी ह्मटलें 'माझ्या दुखण्यानें त्यांच्या लग्नांत विघ्न आलें ह्मणायचें.'

'कुणाच्या लग्नांत?' ताराबाईनें झटकन विचारलें.

तिचा हा प्रश्न ऐकून मी मोठ्या आश्चर्यांत पडलें. मी स्वप्नांत तर नाहींना? आजारीपणांत मला खूप स्वप्नें पडत व तीं खरींही ठरत. मी खूप गोंधळलें. प्रेमकुवरशीं कुमारसिंगाचा विवाह व्हावयाचा होता. पण ताराबाईचें आज बोलणें अगदींच परतलें होतें.

मी विचारलें 'प्रेमकुवरचा व कुमारसिंगाचा विवाह ना होणार होता?'

ती जरा गोंधळल्यासारखी झाली, पण झटकन् पुन्हां पूर्ववत चेहरा करून ह्मणाली.

'कमले ! तुला तें अगदीं खरेंच कां वाटलें. मी तुला तसें सांगितलें होतें खरें पण, त्याचें कारण अगदीं निराळें होतें.'

'तें कोणतें ?'

'प्रेमकुंवरच्या आईची व माझी बाळपणापासूनची मैत्री होती. माझें व तिचें एकाच मंडपांत लग्न झालें. पुढें तिला व मला जेव्हां मुलें झालीं तेव्हां त्याच्या लग्नाविषयीं आह्मी बोलत होतों. प्रेमकुंवरपेक्षां कुमार चार वर्षांनीं मोठा आहे. तिच्या आईच्या मनांतून तिला कुमारालाच द्यावयाचें होतें व ती मला, ही तुमची सूनबाई असें ह्मणत होती. आणि मी तरि तिचें मन कशास मोडावें ह्मणून थट्टेनें हूं हूंच ह्मणत आलें. आज त्या गोष्टीस सोळा सतरा वर्षें झालीं तथापि मी तसें ह्मणतेंच आहे. खरें ह्मणशील तर माझ्या मनातून कांहीं तिला सून करावी असें नाहीं.'

'पण कुमारसिंगाच्या मनांत तरी ती बायको असावी असें आहे ना ?'

'छे; तो तिच्याशीं वरवर प्रेमानें बोले एवढेंच. बाकी प्रेम नव्हतें.

ताराबाईच्या या बोलण्याचें मला जितकें आश्चर्य वाटलें तितकाच आनंद झाला. पुढें थोड्याच वेळानें जयसिंग आले. त्यांच्याबरोबर कुमारसिंगही होता. माझी दृष्टी पुन्हां एकवार त्याच्यावर पडताच मी एकंदर विसरलें. तो माझा हात धरून ह्मणाला.

'कमले ! तुझी प्रकृति सुधारलेली पाहून मला मोठा आनंद वाटतो.'

नंतर तो माझ्या शेजारी बसला. त्यावेळीं माझ्या या मूर्ख हृदयास त्यानें माझा अंगिकारच केला असें वाटलें.

जयसिंग ह्मणाले 'तुवरगडावर कमलेची पूर्ण मालकी असल्याची या कागदावरून सिद्धता होते. तेव्हां हें तिच्या स्वाधीन करावें असें मला वाटतें.'

'माझेंही मत तसेंच आहे' कुमारसिंग उत्सुकतेनें ह्मणाला.

मी ह्मटलें 'आपला विचार अगदीं योग्य आहे' पण माझें मत तुवरगडचें संस्थान कुमारसिंगा-कडेच असावें असें आहे. सुखासमाधानांत व ऐश्वर्यांत राहतां येईल इतका पैसा मी त्याच्याकडून वेळोवेळ मागून घेत जाईन पण हें संस्थान मला नको.

'तें कां ?' जयसिंग ह्मणाले.

'कारण कुमारसिंगाची त्याच्यावर प्रीति आहे. तो त्याचें योग्य प्रकारें संरक्षण करितो आणि सर्व लोक त्याच्यावर प्रेम करितात. मग त्याच्यापासून मला तें कसें घेववेल. तें त्याच्याजवळच असूं दे.'

नंतर मी त्या माझ्या प्रियकराकडे वळून ह्मटलें.

'महाराज ! कां मी ह्मणतें तें खरें ना ? आपली या संस्थानावर प्रीति आहे नव्हे काय ?'

'हो ! प्रीति आहे. पण, ती त्या केवळ संस्थाना-वर नव्हे. त्यांत तुझ्यासारखा एक उदार प्राणी आहे त्याच्यावर'

त्याच्या या भाषणानें माझ्या मनाला किति आनंद झाला असेल त्याचा वाचकांनींच विचार करावा.

मी माझ्या शिक्कामोर्तबानें त्याला तुवरगडचा अधिकार देण्यास सिद्ध झालें. पण जयसिंगास ती गोष्ट आवडली नाहीं. त्यानें लगेंच आपली मान हालवली व ह्मटलें.

'तुवरगडावर तुझा अधिकार आहे व तो तूं तुझ्याच जवळ ठेवला पाहिजे'

'कमले!' 'तुवरगडचें आधिपत्य तुलाच शोभतें' कुमारसिंग माझ्या हाताचें चुंबन घेऊन ह्मणाला.

मग मात्र माझा निरुपाय झाला, कारण सर्वांच्या इच्छेविरुद्ध माझ्यानें वागवेना. मला तें अयोग्य वाटूं लागलें. अर्थात — सर्वांच्या अनुमतानें मी तुवरगडची मालकी संपादिली.

नंतर दिपवाळीच्या सणापर्यंत मी ताराबाईसह जुन्या वाड्यातच असावें व कुमारसिंगानें सर्व व्यवस्था पहावी असें ठरलें. पण कुमारसिंग मध्येंच 'मी बाहेर गांवीं जाणार, असें ह्मणाला. मला ताराबाई व जयसिंग जवळ असल्याचें भानच राहिलें नाहीं. मी झर्कन् त्याच्या गळ्यांत हात घातला व ह्मटलें.

'महाराज! कितितरि दिवसांनीं हा जन्मभेटीचा योगायोग असून आपण बाहेर गांवीं जाणार ह्मणतां मग माझ्यानें धीर तरी कसा धरवेल. महाराज नका हो—नका—आतां कोठें ही जाण्याचा विचार करूं नका.'

जयसिंग व ताराबाई तेव्हांच निघून बाहेर गेल्या. कुमारसिंगानें आपली मान खालीं घातली व तो ह्मणाला.

'कमले! तूं हें काय केलेस. सर्वांदेखत माझ्या खांद्यावर हात घालण्यास तुला धीर तरी कसा झाला? प्रेमकुवर ती मीच असा तरि तुला भास झाला नाहीं ना?'

त्याच्या या बोलण्याचा अर्थ माझ्या मनांत तत्काळ बिंबला, पण मी त्यावेळीं इतकी प्रेमानें बांधलें गेलें होतें कीं माझ्यानें त्याला जा ह्मणवेना. मला टाकून न जाण्याविषयीं मी त्याची विनवणी करूं लागलें तेव्हां तो ह्मणाला.

'मला एव्हांच इकडे राहतां येत नाहीं. तें फारच गैर होईल. मी आतां गुजराथेंत अन्हीलपुरास जाणार त्याच ठिकाणीं महाराजांचा शरदिनीशीं विवाह झाला होता. शरदिनीचें वृंदावन ही तेथें आहे तें पाहून व उज्जयनीस जाऊन तिकडची कांहीं तजवीज करून मग मी इकडे येईन.

'पण—गेलेंच का पाहिजे.'

'होय. मी बहुधा दिपवाळीच्या सणास परत इकडे येईन. तोंपर्यंत जयसिंग सर्व कारभार पाहतील. मी येईपर्यंत तुझी प्रकृतिही उत्तम सुधरून गुलाबाच्या फुलाप्रमाणें तुझा मुख--चंद्रमा प्रफुल्लित होईल अशी मला आशा वाटत आहे.

कुमारसिंग गुजराथेंत गेला. जयसिंग कारभार पाहूं लागला व माझी प्रकृति सुधारत चालली. माझ्या तोंडावर जसजशी तेजी येत चालली, तसतसे कुमारसिंगाच्या येण्याचे मी दिवस आणि तास मोजीत बसलें.

प्रकर्ण १२ वें.

प्रिय-समागम.

हा दसऱ्या-दिवाळीचा सण दुसऱ्यानदा आला. गेल्या सणांत मी ज्ञातिभ्रष्ट व अपूर्ण नांवाची गरीब मुलगी होतें, पण यांत मी **कमलाताई**, **तुवरगडची** जहागीरदारीण व **जगतसिंगाची** एकुलती एक मुलगी झालें. माझा आनंद त्रिभुवनांत मावेनासा झाला. माझे डोळे पाण्यानें भरले व मी अंबाजीचे मनःपूर्वक आभार मानले. ज्या ध्रुवनक्षत्रानें माझी व कुमारसिंगाची प्रथम गांठ घालून दिली त्यालाही पण मी विसरलें नव्हतें.

आसपासच्या सर्व सरदार संस्थानिकांकडून माझें आगत-स्वागत झालें ह्मणून मला मोठें कौतुक वाटलें. माझी गोष्ट उघडकीस आल्यावर लोकांच्या मनांत जें आश्चर्य उद्भवलें होतें तें लवकरच लयास गेलें. माझ्या शेजाऱ्यांनीं मला योग्य तो मान दिला. त्यांनीं ताराबाईची स्तुति केली. ते ह्मणाले कीं, तिनें केलें तें आपल्या थोरपणास साजेल असेंच केलें. माझ्या सहवासानें कांहीं दिवस घालविण्यांत तिनें आपल्या मनाचा थोरपणा व निष्कपट भाव प्रगट केला. असे त्यांच्या तोंडून उद्गार निघूं लागले. तुवरगडचे सर्व लोक पूर्वीपेक्षां तिच्यावर अधिक ममता करूं लागले.

नवीन चाकरांपैकीं बहुतेक चाकरें बदलावेत असें तिच्या मनांत आलें पण जुन्या चाकरांविषयीं तिचें तसें मत नव्हतें. त्या जुन्यापुराण्या चाकरांस मी मयत महाराजांची मुलगी हें पाहून मोठा आनंद होत असे.

अंबालालच्या बायकोनें व मुलीनें प्रथम विनयपूर्वक हाक मारिली, तेव्हां मला जो आनंद वाटला त्याचें वर्णन माझ्यानें करवत नाहीं. त्या दोघीजणी माझ्यापुढें जरा भीतभीतच येत असत. याचें कारण त्यांनीं मला पूर्वी त्रास दिला तेंच होतें. या मत्सरी बाईनें मला अंबाजीच्या देवळांत असा अपमान झाला म्हणून मळमळतेच माझ्याविषयीं उद्गार प्रदर्शित केले होते. मला हिनेंच देवाच्या गाभाऱ्यात बसून गाणीं म्हणण्याचें बंद कर म्हणून सांगितलें होतें. तिला तें सर्व आठवलें. पण करते काय? तिला आतां त्याबद्दल पश्चात्ताप झालासें दाखविणें भाग होतें. ती मला आलिंगन देण्याकरितां दोन्ही हात पसरून माझ्या समोर आली, पण मला तें आवडलें नाहीं. मी एका बाजूस सरकलें तेव्हां ती म्हणाली.

'कमलाबाई! आतां गेलेला काळ व घडलेल्या गोष्टी मनात आणून निरर्थक माझी निराशा करूं नका. हवी तर मी व ही माझी मुलगी, दोघीजणी आपली क्षमा मागतों.'

त्यांनीं हात जोडले पण मला तें आवडेना. त्यांचे हात मी माझ्या हातांत मोठ्या प्रेमानें धरून म्हटलें 'तुम्ही कोणाची क्षमा मागतां? माझ्यासारख्या

यःकःश्चित् मुलीची ? आपण माझ्या आईसारख्या आहांत. उलट मीच तुमची क्षमा मागतें.'

'शाबास मुली शाबास! तूं आपल्या कुलास अनुरूप असेंच वर्तन केलेंस. तुझी ही सहनशीलता, मनाची निर्मळता, औदार्य व सौजन्य पाहून मला मोठा आनंद वाटतो. आतां तरी मला आलिंगन देशील काय ?'

माझ्यानें मग राहवेना. मी तिच्या मर्जिनुरूप तिला भेटलें, तेव्हां तिनें मला मंगळकारक आशिर्वाद दिला.

*   *   *   *

एके दिवशीं पुढील गोष्टीविषयीं ताराबाई व मी कांहीं बोलत बसलों होतों तेव्हां ती ह्मणाली कीं, कुमारसिंग उज्जयनीस कांहीं जास्त जमीनजुमला खरेदी करणार आहे.

'तो कशाला ?' मी ह्मटलें.

'कशाला ह्मणजे ? तुवरगड सोडल्यानंतर सुखासमाधानानें रहायला.'

'पण तुवरगड त्यांनां सोड ह्मणणार कोण ? मीच ना ? मी तर त्याला सर्वस्व अर्पण करण्यास तयार आहे. मग माझ्या तोंडून तसे उद्गार कसे निघतील

ते दिवशींचें तें बोलणें तेवढ्याचवर थांबलें. माझ्या मनास पुन्हां हुरहुर लागली. कुमारसिंग परत येतो कीं नाहीं त्याचीही मला काळजीच लागली, पण ती फार वेळ करावी लागली नाहीं. कारण दुसरेच दिवशीं

त्याच्याकडून एक पत्र आलें. तें पत्र माझ्या नांवानें लिहिलें होतें. त्यांत त्यानें माझ्या आईचें वृंदावन बघितल्याचें व दिपवाळीच्या सणास मी तिकडे गेईन असें लिहिलें होतें. मला माझा आनंद काय विचारावा. मी त्या पत्राचे हजारों मुके घेतले, पण तेवढ्यानेंही माझ्या मनाचें समाधान होईना. मी त्या पत्रास माझ्या प्रेमाश्रूंनीं न्हाऊं घातलें.

दिपवाळीचा सण आला. कडक थंडी पडूं लागली. मागील वर्षापासून आजवर घडलेलें सर्व मला स्वप्नवत् भासूं लागलें. पण वास्तविक तें स्वप्न नव्हतें. तें सर्व खरेंच होतें. थेट मागच्या दिपवाळीप्रमाणें ही संध्याकाळची वेळ होती. थंडी तशीच कडक पडली होती. आकाश निरभ्र असून त्यांत तारे चकाकत होते. ज्यानें मला गतवर्षी बागेंतील बंगल्याकडे नेलें, तो तेजःपुंज ताराही त्यांतच थेट उत्तरेस चकाकत होता. त्याच्यावर दृष्टी ठेवून मी कोणीकडे गेलें होतें तें सांगण्याची आतां गरजच नाहीं. ‘दिपवाळीचा सण आला, दिपवाळीचा सण आला—’ हे शब्द अंबाजीच्या देवळांतील घंटारवांतून निघूं लागले. त्या घंटांतील प्रत्येक शब्द अगदीं स्पष्ट होता.

तुवरगडचा वाडा मी आज खूपच शृंगारविला होता. वाड्याच्या जुन्या भिंतींवरून आकाशवेली सोडल्या होत्या. वाड्यासमोरील भव्य पटांगणांत चित्र विचित्र रंगाच्या रांगोळ्या घातल्या होत्या. ते दीवशीचा दिपवाळीचा दिपोत्सव असाच केला होता. जिकडे पहावें तिकडे शांति व ममता यांचेंच वास्तव्य दिसत असे.

ते दिवशींची बहुतेक सर्व व्यवस्था मी ताराबाईवर सोंपविली होती, कारण ती त्या कामांत मोठी कुशल व स्वभावाची हौशी होती व पुढें झालें तरी ती घरांत असेपर्यंत तिच्या हातांत खासगी कारभार ठेवण्याचा माझा निश्चयच ठरला होता. दिपवाळीच्या सणांत जुना-वाडा सुशोभित करण्याविषयीं तिनें माझी संमति घेतली होती. वाड्यांतील सकृद्दर्शनीं दिसणारी प्रत्येक वस्तु वेलींनीं, फुलांनीं व हिरव्यागार पानांनीं सुशोभित केली होती.

मागच्या दिपवाळीच्या दिवशीं संध्याकाळीं कुमारसिंग जसा आला होता तसाच आजही यावयाचा होता. अहाहा! कितितरि आनंदाचा तो दिवस! तो माझ्या प्रियकराची मला भेट करविणार होता. कुमारसिंग तुवरगडावर फार दिवस राहील कीं नाहीं, याचा विचार माझ्या मनांत आला नाहीं. शेवट कसा होईल त्याचीही कल्पना माझ्या मनांत नव्हती. त्याची माझी आज भेट होणार, एवढाच काय तो विचार माझ्या मनांत घोळत होता.

ताराबाईनें माझी शालु व चोळी आणविली. तो शालु गुलाबी रंगाचा असून त्यावर जरीचें काम केलें होतें. चोळी हिरवी होती. तिच्यावर काढलेला कुसरीचा कशिदा फारच प्रेक्षणीय होता. तो शालु मी नेसलें व अंगांत चोळी घातली. अंगावर हिऱ्या मोत्यांचे चार ठळक ठळक दागिने घातले व मी जवळच्या आरशांत पाहिलें. तेव्हांचा माझा चेहरा फारच खुलला होता. गेल्यावर्षी जी अनाथ मुलगी, वाड्यांतील अन्नावर

पोसली जात होती, तीच मी आज त्या वाड्याची— वाड्याचीचशी काय? पण तुवरगडच्या सर्व संस्थानाची मालकीण होऊन राहिलें होतें. माझ्या शरीरावर आनंदानें रोमांच उभे राहिले. मी फार सुंदर दिसत होतें, ह्मणून माझ्या अंतःकरणांत गर्व उत्पन्न झाला त्याबद्दल अंबाजी मला क्षमा करो.

देवळांतील घंटा वाजतच होत्या. वाड्याच्या सभोंवार फुलांच्या कुंड्या व त्यांमधून दिव्यांच्या रांगा उज्वलित केल्यानें वाड्याला विलक्षण शोभा आली होती. पण माझ्या मनाला सुख नव्हतें कुमारसिंग अजून कसा आला नाहीं ह्मणून मी काळजी करीत होत. एखादेवेळीं वाटे कीं तो आणखी चार दिवसांनीं येईल तर एखादेवेळीं वाटे कीं तो आतां परत येणारच नाहीं. एखादेवेळीं तो माझ्या अगदीं जवळ उभा असल्याचा भास होई तर एखादेवेळीं दूर कांहीं अंतरावर उभा राहून माझ्या तोंडाकडे पहात आहे असा भास होई. त्याची ती मनोहर मूर्ती एक सारखी माझ्या डोळ्यांपुढें दिसूं लागली. डोळे झांकले ह्मणजे कांहीं दिसत नाहीं ह्मणतात, पण माझ्या प्रियकराची मूर्ति डोळे झांकले तरी देखील माझ्या दृष्टीपुढें दिसत होती. प्रेमरसानें मन ओतप्रोत भरल्यामुळें रुक्मीणीस श्रीकृष्णाची मूर्ति जशी सर्वत्र दिसत होती, तद्वत अनुरागरूप समुद्रांत पोहत असल्यामुळें कुमारसिंगाची मूर्ति मला सर्वत्र असल्याचा भास होत होता. मी प्रेमानें इतकी अंध झालें कीं, मला दुसरें माणूस आलेलें दिसेना. मला दुसऱ्याचा शब्द ऐकूं येईना. कुमारसिंगाचें मनोहर

भाषण माझ्या कानांत गुंगत होतें —ते दिवशीं थंडी किति कडक पडली होती? त्यानें मला आपली शाल कशी पांघरायला दिली? व ती पांघरतांच माझी वृत्ति कशि खुलली हेच विचार माझ्या मनांत येऊन मला आनंदाच्या गुदगुल्या होऊं लागल्या.

कुमारसिंग दारांत येतांच प्रथम मी त्याला भेटेन, त्याचें आगतस्वागत मी करीन. त्याला सुगंधी तेलें व उटणें लावून मीच न्हाऊं घालीन, त्याला आरती मीच करीन व फराळालाही मीच देईन अशा एक का दोन अनेक कल्पना मी माझ्या मनांत आणल्या व प्रियाची मार्ग प्रतिक्षा करीत राहिलें.

माझी आनंदाची लहर निमाली. बागेंत प्रज्वलीत केलेल्या दिव्यांच्या रांगांकडे मी पहात मनाची करमणूक करीत होतें, इतक्यांत मला गाडीचा आवाज ऐकूं आल्याचा भास झाला. मी रस्त्यांत मोठ्या उत्सुकतेनें पाहिलें, तर तेथें कांहीं एक नव्हतें. मी मनातल्या मनांत हिरमुसल्या सारखी झालें. मी पुन्हां वेड्या-सारखें रस्त्यांत न बघण्याचा निश्चय केला पण तो फारवेळ टिकला नाहीं. पुन्हां मला गाडीचा आवाज ऐकूं आला, मी रस्त्यावर पाहिलें व पुन्हां माझी निराशा झाली. माझी त्यावेळची स्थिति मोठी विलक्षण होती. त्याची वाट पाहून माझें मन कंटाळलें. पुन्हां ह्मणून रस्त्यावर पाहूं नये कां कुमारसिंगास भेटूं नये, इतका माझ्या मनांत राग आला. मी लगेच खिडकी-कडे पाठ केली, इतक्यांत पुन्हां मला गाडी आल्याचा भास झाला. [illegible] प्रमाणें [illegible] आलेल व [illegible]

निराशा मात्र होईल ह्मणून मी मागें न पाहतां पुढेंच दोन पावलें गेलें; पण मग माझ्यानें चालवेना. गाडीची घडघड जवळ ऐकूं येऊं लागली. तेव्हां मी मागें परतून पाहिलें, तों खरोखरीच गाडी येत होती. त्यांत माझें तनमन मोहून टाकलें होतें तो कुमारसिंगही होता. त्यावेळचा माझा आनंद काय विचारायाचा. त्याला मोजमाप नव्हतें. माझा त्यावेळचा तो आनंद भरून ठेवण्यास पृथ्वीचा गोलार्ध ही पुरण्याजोगा नव्हता. वर्णन करण्यास माझ्याजवळ शब्दसाहित्य नव्हतें. मला प्रत्येकवस्तु आनंद व प्रेम यांनीं भरलेली दिसली. पूर्वी संकल्प केल्याप्रमाणें त्याला अगोदर भेटण्याकरितां मी वाड्याच्या पुढच्या दरवाजापर्यंत गेलें. ताराबाईही माझ्या मागोमाग आली. कुमारसिंगाला पहाण्यापूर्वी मीं पुष्कळ गोष्टी करण्याविषयीं निश्चय केला होता पण त्याचें दर्शन होतांच माझ्यानें त्यांपैकीं एकही गोष्ट करवली नाहीं. मी वाड्याच्या मुख्य दरवाज्यापर्यंत धांवत गेलें एवढेंच, माझ्यानें त्याच्या हातांत हात घालवेना; त्याचें आगतस्वागत करवेना. त्याच्याशीं दोन-शब्द बोलवेनात फार काय सांगूं त्याच्यासमोर उभें रहाण्याची देखील मला लाज वाटूं लागली.

मी त्याला नकळत माझ्या खोलींत जाऊन बसलें. आनंद, लाज व आश्चर्य यांनीं माझें अंतःकरण इतकें भरून गेलें कीं माझें मलाच मी काय करतें तें समजेना.

कुमारसिंग घरांत आला. त्यानें आपल्या अंगावरील जाड अंगरखा काढून दिवाणखान्यांतील खुंटीस

लावला व शाल पांघरली. गतवर्षी याच शालीचा पदर त्यानें मला पांघरायाला दिला होता. त्याची वृत्ति त्यावेळीं कावरीबावरी झालेली होती. तो भ्रमिष्टासारखा चोहींकडे पाहूं लागला. तो आपल्याच मनांत कांहीं पुटपुटत होता. मला तें नीटसें ऐकूं येत नव्हतें. मी खोलीचें अर्धवट दार लावून फटींतून त्याच्याकडे पहात होतें. माझ्या पायांतील पैंजणांचा आवाज त्याला ऐकूं गेला, तेव्हां त्यानें झर्कन आपली दृष्टी मी होतें तिकडे वळविली. शेवटीं त्याच्या मी दृष्टीस पडलें. तो जसजसा पुढें येत चालला तसतशी मला माझी मान लाजेनें खालीं घालावीशीं वाटूं लागली त्यानें माझ्या खांद्यावर हात टाकला व कमले ह्मणून मला हांक मारिली. माझा गळा आनंदानें भरून आला.

लगेंच त्यानें माझ्या खांद्यावरून हात काढला व दिवाणखान्यांतून आणलेल्या शालीचा पदर मला पांघरायला दिला. नंतर तो मला घेऊन बागेंतील बंगल्याकडे गेला. गतवर्षी त्याची व माझी त्याच ठिकाणीं व त्याच वेळीं गांठ पडली होती. तेथें गेल्यावर त्यानें मला दृढ आलिंगन दिलें व विचारलें कीं 'तूं माझी अर्धांगी होशील काय ?

'पण प्रेमकुंवर बाईचें काय झालें ? ती काय ह्मणेल ?' मी जरा धीरानें पण सलज्जपणें विचारलें.

'स्त्रियांच्या चंचल व लोभी स्वभावास अनुरूप असेंच तिनें वर्तन केलें'

'ह्मणजे ? तुमचा तिनें अव्हेर केला कां काय ?'

'कमले ! काय सांगूं—खरें ह्मणशील तर माझें तिच्या-

वर प्रेम नव्हतें, पण आईच्या मताविरुद्ध माझ्यानें वागवेना.

'पण तिच्यावर तुमचें प्रेम कां नव्हतें.'

'तुला मराच नाहीं कां सांगितलें कीं ती फार चंचल व ढोंगी स्वभावाची होती म्हणून. तुवरगडावरील माझी मैत्री असें तिला समजतांच तिनें प्रेमबंधन तोडून दुसऱ्या एका सरदारास वरण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. कमले! अशा स्त्रियांवर प्रेम तें कसें जडणार?'

'मग तुमचें तिच्यावर प्रेम नव्हतें व नाहींही म्हणायचें'

'नाहीं. कमले! तुझ्यावांचून इतरांवर माझी प्रीति नाहीं. तूंच माझ्या प्रेमास योग्य अशी वाटतेस. गेल्या दिपवाळीच्या रात्रीं तुझे हे काळेभोर डोळे व सुंदर स्वरूप माझ्या दृष्टीस पडलें तेव्हांच माझें मन तुझ्यावर बसलें, पण आईच्या दुराग्रहास्तव तुला माझ्यानें तसें सांगवेना. कमले! आतां तरी तूं माझ्याशीं विवाह करशील काय?'

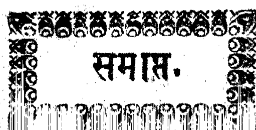
'पण आमचा प्रेमसंबंध ताराबाईस आवडला पाहिजे. तिला मी सून झालेलें आवडणार नाहीं.'

'आतां तिला तें आवडलेंच पाहिजे. कमले! अशा भलभलत्या कल्पना व संशय मनांत आणून तूं माझा धीर खचवूं नको. तुझ्या पाणिग्रहणावांचून मला बिलकूल चैन पडणार नाहीं. तुझ्या तोंडून नाहीं एवढे शब्द पडलेले ऐकतांच माझ्या मनावर निराशेचा धक्का बसेल व पद्मिनीच्या वियोगानें जगसिंगाची जशी अवस्था झाली तशीच माझी ही होईल. तुझ्यावांचून

माझें अस्तित्व जगांत फारच थोडे दिवस राहील. तुझ्या ठिकाणीं एकवार जडलेलें प्रेम परतून मी तुझ्या या गळ्याशपथ दुसऱ्या कोणत्याच स्त्रीस अर्पण करणार नाहीं. तुझ्याविषयीं निराशा झाल्यास मी आमरणांत अविवाहितच राहणार. कमले! आतां तरि तूं मला 'प्राणनाथ' असें ह्मणशील काय?'

प्रेमातिशयामुळें माझ्या तोंडून एक शब्दही फुटेना. मी मानेच्या खुणेनेंच अनुमोदन दिलें. नंतर आह्मी ध्रुवनक्षत्राच्या साक्षीनें एकमेकांस वचनें दिलीं व परत वाड्यांत आलों.

तेथें जयसिंगजी होतेच. त्यांनां मी माझ्या बापाप्रमाणें मानीत होतें. त्यांनां आमच्या वचनाची बातमी लागली तेव्हां त्यांनीं माझ्या विवाहाची तयारी चालविली. लग्नांत कुमारसिंग आपल्या परिवारासह बागेंतील बंगल्यात राहायाला गेले होते. शेवटीं मार्गशीर्षांत मी एकाच्या हातांत पडलें. कुणाच्या तें वाचकांनां सांगण्याची आतां जरूरच नाहीं. मला आतां तिकडचें नांव घेण्याची लाज वाटते. ध्रुवनक्षत्रानें प्रियसमागम घडविला, ह्मणून मला मोठा आनंद वाटला. मी त्याचे अनंतभार मानले व हा प्रेमसंबंध अभंग ठेवण्याविषयीं अंबाजीची प्रार्थना केली

प्रसंगरत्नावली

किंवा

बुद्धिवैभव.

हें पुस्तक

दत्तात्रय गोविंद सडेकर

म्यानेजर लोकमित्र

मु० खानापूर

यांनीं

बेळगांव "**धुंडिराज**" छापखान्यांत छापविलें.

सन १ [illegible] ५.

किंमत १२ आणे.

प्रस्तावना

ह्या संसारामध्यें मनुष्यास बहुश्रुतपणा हा गुण अवश्य संपादन केला पाहिजे. विद्वान असो किंवा अविद्वान असो, त्याला बहुश्रुतपणाचें ज्ञान नसेल तर त्यानें मिळविलेली इतर विद्या कदापि उदयाला येणार नाहीं. असें जाणून विविधज्ञानबोधक गोष्टींसंबंधीं जितकी माहिती देववली तितकी अनेक पुस्तकांधारें येथें दिली आहे.

होतकरू मंडळीला तिजपासून थोडाबहुत लाभ झाल्यानें जेव्हां माझ्या कानीं पडेल, तेव्हां केलेल्या सर्व श्रमाचा परिहार झाला असें मी समजेन.

श्लोक

घे घे सभ्यपणा, सुयुक्त अशना, आरोग्य संवर्धना ॥
तुष्टत्व गुणा मितव्ययपणा, लोकोपकारी मना ॥
अक्रोधादिक क्षांति हीच सुमना भोगी क्षमा रुद्धना ॥
सौम्यत्वादिक भूषणा धरि, रमे या सद्गुणांच्या वना ॥

नीतिग्रंथ

अनुक्रमणिका

श्री दत्त प्रसन्न.

प्रसंगरत्नावली

किंवा

बुद्धिवैभव.

मंगलाचरण.

श्लोक.

आमितगिरिसमं स्यात्कज्जलं सिंधुपात्रे ॥
सुरतरुवर शाखा लेखनी पत्र मूर्वी ॥
लिखित यदि गृहीत्वा शारदा सार्वकालं ॥
तदपि तव गुणांनामीश पारं नयाति ॥ १ ॥

माहिम्न.

अर्थ—हिमांचलासारखा कज्जलपर्वत आणून जरी समुद्ररूपी विस्तीर्ण पात्रांत शाई केली, अठरा भार वनस्पतीच्या लेखण्या केल्या, पृथ्वीचा कागद केला; आणि प्रत्यक्ष सरस्वती रात्रंदिवस लिहीत बसली, तरी हे परमेश्वरा ! तुझ्या गुणांचा अंतपार लागावयाचा नाहीं. असा जो तूं त्या तुजला प्रथमारंभीं साष्टांग प्रणिपात असो.

अहोरात्रीच्या २४ तासांचा व्यय.

सकाळीं ५ ते ७ वाजेपर्यंत शुचिर्भूत व्हावें, प्रातःस्मरण करावें, आज काय काय कामें करावयाचीं त्यांचा निश्चय करावा, अभ्यास करावा व उपहार करावा.

७ पासून ११ वाजेपर्यंत कामधंदा.

११ पासून दोनप्रहरचा १ वाजेपर्यंत ग्रंथावलोकन, घरचा हिशोब ठेवणें व भोजन करणें.

१ पासून ५ पर्यंत कामधंदा.

५ पासून रात्रीचे १० वाजेपर्यंत वस्तु जागचे जागीं व्यवस्थित ठेवणें, संध्याकाळचें भोजन, वाद्य, गान, संभाषण, कर्मणूक, आजच्या दिवसांत आपण काय काय केलें त्याचा हिशोब.

१० पासून ५ पर्यंत रात्रीं झोंप घेणें.

राजनीतींत किंवा थोर पुरुषांच्या वागणुकींत कालाचा सद्व्यय करण्याचे अशाच प्रकारचे नियम सर्वत्र आढळतात व ह्या किंवा अशा प्रकारच्या नियमांस अनुसरून जे चालतात, त्यांचाच जगांत उदय होतो. आपली स्थिति बदलावी व आपणास उत्तम स्थिति प्राप्त व्हावी अशी इच्छा बाळगिणारे पुरुष, स्त्रिया व विद्यार्थी ह्यांनीं ह्या नियमाप्रमाणें किंवा आपापल्या सोईप्रमाणें कालाच्या व्ययाचें अनुकरण आपणांमध्यें करण्याची संवय ठेविलीच पाहिजे.

बेनजामिन फ्रांक्लिनचें वेळापत्रक.

सकाळीं ५ पासून ८ पर्यंत—निजून उठणें, प्रातः-

स्मरण, उद्योगाविषयीं विचार, त्याविषयीं निश्चय, अभ्यास, न्याहारी, आज सत्कृत्य कोणतें करावयाचें, ह्याचा विचार करणें.

८ पासून १२ पर्यंत—उदरनिर्वाहाचा उद्योग करणें.

१२ पासून २ पर्यंत—वाचणें, घरचा हिशोब पहाणें, जेवणें.

२ पासून ५ पर्यंत—उदरनिर्वाहाचा उद्योग करणें.

५ पासून ९ पर्यंत—वस्तु जागचे जागीं ठेवणें, मध्यान्हकाळचें जेवण, गानवादन, खेळणें, संभाषण, दिवसा काय सत्कृत्य केलें, त्याचें मनन.

९ पासून ५ पर्यंत—निद्रा.

ह्यामध्यें आज सत्कृत्य कोणतें करावयाचें हें प्रातःकाळीं ठरविणें, आणि आज आपण कोणतें सत्कृत्य केलें हें सायंकाळीं पहाणें, ह्या दोन गोष्टी फार विचार करण्याजोग्या आहेत. ह्या प्रत्येक मनुष्यानें पहाव्या; ह्मणजे त्याचें हित होईल.

हरिनामस्मरण.

गति तेचि मुखीं, नामाचें स्मरण ॥
अधोगति जाण, विन्मुखता ॥ १ ॥

सतत ईश्वरस्मरण केल्यानें मोक्षप्राप्ति होते व जेथें नामस्मरणाचा कंटाळा तेथें अधोगति आहे, असा भावार्थ वरील तुकारामाच्या अभंगाचा आहे.

प्रत्येक मनुष्याच्या मरणानंतर आपणास अन्य स्थिति प्राप्त होणार असा समज झालेला असतो, व याशिवाय कांहीं तरी स्थिति प्राप्त होणार हें निर्विवाद आहे. आत्म्यास चांगली किंवा वाईट स्थिति प्राप्त होणें हें त्याच्या इहलोकींच्या कर्तव्यावर अवलंबून आहे. प्राण्याची इच्छा मरणोत्तर उत्तम स्थिति प्राप्त व्हावी, अशी असते. मुमुक्षुजनांस पुढें उन्नत स्थिति प्राप्त व्हावी एतदर्थ चांगलीं साधनें अनेक आहेत. नामस्मरण हें अनेक साधनांपैकीं एक होय. भक्तिपंथाचा पाया भजनावर विशेष आहे. तुकारामानें 'नामस्मरण हें फारच सोपें परमार्थसाधन आहे' असें निरूपण केलें आहे. ज्यास परमार्थसाधन करावयाचें असेल, त्यास भजनासारखा सुलभ मार्ग दुसरा नाहीं. या संसारांत मोक्षसाधनाच्या आड अनेक वस्तु येत असतात. काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर हे तर प्रत्येकास मित्र करून घेतल्याशिवाय प्रपंचामध्यें परमार्थसाधन दुर्लभ आहे.

वरील षड्रिपूंचें सर्वथा दमन करणें कदाचित् कोट्यावधि लोकांत एखाद्यास शक्य होईल. शुक्राचार्यासारख्यानें तप मेनकेनें भंग केलेलें आपण ऐकतों, महादेवासारख्या तपस्व्याची जपमाला रंभेस पहातांच जिकडच्या तिकडेच राहिली हेंही आपण ऐकतों, ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांस अनुसूयेच्या कडकडीत पातिव्रत्याचा मत्सर उत्पन्न झालेला दत्तचरित्रांत आपण वाचतों, ध्रुवाच्या तपापासून इंद्रादिकांस मत्सर उत्पन्न झालेला आपण कीर्तनांत श्रवण करितों, विश्वामित्र ऋषीच्या अभिमानाविषयींच्या गोष्टीही आपण ऐकतों. जर या शत्रूंस अशा थोर पुरु-

षांकडूनही जिंकिलें गेलें नाहीं; तर सामान्य जनापासून ते जिंकिले जातील अशी आशा करणें व्यर्थ आहे. तर मग त्यांस आपणास जिंकूं द्यावें कीं काय? तसें झाल्यास कोणत्या प्रकारचे अनिष्ठ परिणाम होतील हें कोणीही सांगूं शकेल. कामाधीन पुरुषाची अवस्था काय होते, अत्यंत क्रोधी मनुष्यास काय दुःखें सोसावीं लागतात, अत्यंत लोभी व मत्सरी पुरुषाच्या वर्तनाचा परिणाम समाजावर काय होतो इत्यादि गोष्टी मनांत आणल्यावर षड्रिपूंनें वर्चस्व कां होऊं देऊं नये हें कळून येणार आहे. तर मग आपणही शत्रूंस जिंकूं शकत नाहीं व शत्रूंनेंही आपणास जिंकतां नये; असें जर आहे तर पुढें करावें तरी काय? असा प्रश्न उत्पन्न होतो. तेव्हां अशा प्रसंगीं षड्रिपूंस आपले मित्र करून घेण्याचा यत्न करणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे. ह्मणजे शांति, क्षमा, दया, धृति इत्यादिकांची काम, क्रोध, लोभादिकांबरोबर सांगड घालून घेणें हें होय. कबिरानें ह्मटलें आहे—

कनक और कामिनी दोनो बडी तीखटजाल ॥
जाते है हरी मिलनकूं तो बिचमे पडे मार ॥ १ ॥

हा दोहरा स्त्रियांसंबंधीं कुत्सित बुद्धि धरून लिहिलेला नाहीं. याचा अर्थ भलताच करितां नये. द्रव्य व स्त्री यांवरच कायतो प्रपंच आहे व येथें अत्यंत आसक्ति असली ह्मणजे परमार्थ दुर्मिळ होतो. सर्वलोक स्त्रीचा आणि द्रव्याचा निषेध करून बसले तर जग दोन दिवसही राहणार नाहीं. तर संसारांत राहून दारा, पुत्र व संपदादि

संभाळून परमार्थ करावा ह्मणून नामस्मरण भजनादिक स्वल्प साधनांचा उपयोग जनांनीं करावा असें तुकाराम साधू सांगतात. व हाच मार्ग सर्वांस श्रेयस्कर आहे.

माया बडी चोरटी । फांसले बैठी बाट ॥
निर्गस्त फांस पडे । कबिरा गये काट ॥

याप्रकारें मायेमध्यें गुंतलेल्या मनुष्यानें तिचे पाश तोडून कबिरासारखे सुटलेले फारच थोडे आढळतील. हें जरी खरें आहे, तथापि मनुष्यास मायाजालांत न फसतां प्रपंचांत परमार्थ करितां येणार नाहीं असें नाहीं. एकदां मनाचा धडा मात्र केला पाहिजे. जनक राजा देही असून विदेही होता ह्मणतात त्याचें तात्पर्य हेंच आहे. प्रपंचांत राहून राज्यकारभार चालवूनही तो कधीं परमेश्वरास विसरला नाहीं. त्यानें प्रपंचासच परमार्थ करून सोडला. काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर ह्यांची सर्वांस गरज आहे; परंतु त्यांचें सहाय नियमित वेळीं, नियमित ठिकाणीं व नियमितपणाचें असलें तरच प्रपंचास परमार्थाचें रूप येणार आहे. आणि यास साधन परमेश्वराचे अंतःकरणपूर्वक गुणानुवाद गावे ह्मणजे घरोघरीं त्याचें भजनपूजन करावें हेंच आहे.

जेथें त्याच्या नामाचा तिटकारा आहे तेथें अधोगति आहे. संसारतापापासून संतप्त झालेल्या प्राण्यास ईश्वरनामसंकीर्तन हें उत्तम जीवन होय. तेणेंकरून तप्त झालेलीं इंद्रियें शांतता पावतात, मन ईश्वरचरणीं गढून जातें व नानाप्रकारच्या भवदुःखाचा विसर क्षणभर तरी

त्यास पडतो. परंतु, ज्यास नामस्मरणाचा कंटाळा, त्याचें मन संकटावस्था प्राप्त झाली असतां अत्यंत उद्विग्न होतें. त्यास शांति नसते. पाण्याशिवाय जसा मच्छ तळमळतो, तसा हरिनामजीवन जो प्राशन करीत नाहीं, तो प्राणी या भवामध्यें अत्यंत क्लेशी होतो. भगवंतानें आपणांस कान दिले आहेत, तोंड दिलें आहे, तर त्यांचा उपयोग चांगल्या वस्तूंकडे अवश्य केला पाहिजे. कानांनीं हरिनामाचें श्रवण केलें पाहिजे व तोंडानें हरिनामाचा गजर केला पाहिजे.

मुख कियो सुमरनकूं, सुननेकूं कियो कान ॥
तरनेकूं कियो लीनता, डुबनेकूं अभिमान ॥

या प्रकारचा उपदेश कबिरानें केला आहे. परंतु, सर्वकाल अनीतीचें वर्तन करून हरिनामस्मरण केल्यानें गति मिळेल काय? नाहीं. कारण तसल्या प्रकारची भक्ति ती दांभिक भक्ति होय. जेथें अंतःकरणांत परमेश्वरासंबंधीं कळकळ नाहीं; तें स्मरण सर्व चावटीचे बोलानें भरलेलें आहे. मनुष्य चुकीस पात्र आहे, वारंवार त्याच्या हातून चुका घडत असतात. तर चुकून कोणाकडून वाईट कर्म घडलें व त्याच्या अंतःकरणापासून जर त्यास अनुताप झाला, व त्यापासून ईश्वरभजनाकडे प्रवृत्ति वळून जर प्राण्याचें अंतःकरण नामघोषानें द्रवून गेलें, तर त्यांस जगताचा दयाळू पिता टाकून देणार नाहीं. म्हणून त्या शांतिधाम जगन्नियंत्या पित्यास आपण नामभजनेंकरून स

तत आळवूं व आपलें इहलोकचें आणि परलोकचें सार्थक करूं. यापेक्षां कल्याणकारक दुसरें कोणतेंच साधन नाहीं.

आयुष्यक्रम.

बालस्तावत्क्रीडासक्त स्तरुणस्तावत्तरुणिरक्तः ॥
वृद्धस्तावच्चिंतामग्नः परे ब्रह्मणी कोऽपि न लग्नः ॥

चर्पटपंजरी.

सर्व सृष्टीमध्यें मनुष्यप्राणी श्रेष्ठ होय, हें अगदीं निर्विवाद आहे. तेव्हां त्यानें आपल्या योग्यतेनुरूप आयुष्याचा क्रम ठेविला पाहिजे हें त्याचें कर्तव्य होय. पण, त्याचें सर्व आयुष्य केवळ संसारांत गर्क होऊन त्याच्या सर्व आयुष्याचीही वांटणी झाली आहे. बालपण, तारुण्य आणि वृद्धपण या आयुष्याच्या तीन अवस्था होत. उपजल्यापासून तों अंत होईपर्यंत मनुष्य या तिन्ही अवस्थांतील संसारकर्मांत गुंतून जातो व त्यास ईश्वरानें दयाळू होऊन जी ज्ञानरूपी अमोलिक देणगी दिली आहे, तिचें सार्थक करण्याचें त्यास भान रहात नाहीं. आतां याजवर अशी शंका येते कीं, संसार करण्याला मनुष्यास ज्ञानाची गरज लागत नाहीं कीं काय? कारण, संसाराची ठाकठीक करण्यास आणि तो सुयंत्र चालविण्यास हजारों तऱ्हेच्या युक्ति आणि कल्पना लढवाव्या लागतात व शेंकडों तऱ्हेचीं हुन्नरें करावीं लागतात. तेव्हां या गोष्टी ज्ञानावांचून कशा होतील? आतां ही शंका सकृद्दर्शनीं खरी वाटेल. कारण, शेंकडों युक्ति लढवून आणि खऱ्या

खाण्याचा विधिनिषेध न बाळगतां धनार्जनाचे योगानें मनुष्य आपल्यास शहाणा व ज्ञानी ह्मणवितो, तेव्हां अशा शहाणपणानें संसार करणारास अज्ञानी ह्मटलें असतां तसें ह्मणणें लोकांस चमत्कारिक वाटेल. आतां संसारांत तरी ज्ञानाचा उपयोग लागत नाहीं असें नाहीं. त्यांतही शहाणपणाची गरज लागते. व मनुष्य आपल्या अकलेप्रमाणें संसार थाटतो हेंही खरें. पण, मनुष्याच्या ज्ञानाची परीक्षा केवळ संसाराचे थाटामाटावरून करितां येत नाहीं. संतति, संपत्ति, गाड्या, घोडे, वतनवाड्या वगैरे सर्व अनुकूळ असलें ह्मणजे तो मनुष्य ज्ञानी; आणि वेळेवर ज्याला खाण्यापुरतें अन्न आणि नेसण्यास वस्त्र मिळण्याची मारामार पडते तो अज्ञानी असें ह्मणतां येईल काय? शिवाजी राज्यपदावर आरूढ होऊन अनेक तऱ्हेचे भोग भोगीत होता व रामदास स्वामी कौपिन परिधान करून गिरिगव्हरांतून हिंडत होते. पण, यांत ज्ञानी ही श्रेष्ठ पदवी कोणाला होती? येवढा मोठा ऐश्वर्यसंपन्न शिवाजी राजा; पण तो स्वामीच्या मागें हिंडत असे, याचें कारण काय? आतां समर्थ ज्ञानी होते आणि शिवाजीला ज्ञान नव्हतें असें नाहीं. दोघेही ज्ञानसंपन्नच होते. पण, समर्थांच्या ज्ञानाचें सार्थक झालें होतें; आणि शिवाजीच्या ज्ञानावर संसारपटलाचें आच्छादन पडलें होतें. तेव्हां जो मनुष्य संसारसंबंधांतच आपल्या आयुष्याचा क्रम ठेवितो, त्यानें आपल्या ज्ञानाचें सार्थक केलें असें ह्मणतां येणार नाहीं. पण, या संसाररूप आमिषास भुलून देहाच्या त्रयावस्थांतच मनुष्य गोंधळून जातो. या अवस्थात्रयानें मनुष्याची वांटणी करून घेतली आहे.

मनुष्य उत्पन्न झाल्यानंतर बाल्यदशेंत असतो तोंपर्यंत अनेक तऱ्हेच्या क्रीडा करून आपलें रंजन करून घेतो. अनेक तऱ्हेचीं शास्त्रें, अनेक तऱ्हेच्या विद्या आणि अनेक तऱ्हेचीं कलाकौशल्यें त्यानें शिकावीं, ह्मणून त्याच्या आईबापांचा व त्याच्या पालकांचा त्याचे मागें मोठा तगादा असतो. बाल्यदशेचा कांहीं भाग तर मूत्रपुरीषादिकांत लोळूनच काढावा लागतो. त्या प्रसंगीं त्यास अनेक तऱ्हेच्या पीडा होत असतां स्वमुखानें सांगण्यास वाचा व समजण्यास अक्कल नसल्यामुळें त्या अवस्थेंत तो अनेक क्लेश पावतो. वैद्यानें अनुमानानें दिलेल्या औषधानें केव्हां केव्हां त्यास रोग असतो एक, व औषध पोंचतें भलतेंच; अशा अति अज्ञान स्थितींत कांहीं दिवस घालविल्यावर पुढें हा नरकांतील किडा बाहेर पडून शब्द व्यवहारादि करूं लागतो. त्यास थोडीशी अक्कल येऊन कांहीं धारणशक्ति अंगीं आली ह्मणजे विद्यासंपादनार्थ यत्न करावा लागतो. पुढें कांहीं काळ अनेक तऱ्हेचे खेळ खेळण्यांत व कांहीं विद्यासंपादनांत मिळून त्याची बाल्यदशा पूर्ण होते. या बाल्यदशेंत तो आपल्या बुद्धीप्रमाणें आणि धारणशक्तीप्रमाणें विद्या संपादन करितो. या विद्या किंवा कला त्यास पुढें प्रपंचांत गुंतविण्यास कारण असतात. यांत ईश्वरविषयक भाग फारच थोडा असतो.

अशा रीतीनें बाळपण निघून गेल्यावर तारुण्यदशेची छाया पडून त्याचें चित्त संसाराकडे लागतें. संसार ह्मटला ह्मणजे कांता आणि कनक यांचें मिश्रण होय. या दोन वस्तूंचे अंगीं इतकी मोहक शक्ति आणि इतका माद

आहे कीं, त्यांच्या तडाक्यांत सांपडलेल्या मनुष्याचें ज्ञान परमार्थाविषयीं आकुंचित झाल्यावांचून राहत नाहीं.

बापाचा सर्व व्यवहार मुलगा चालवूं लागला, खतेंपत्रें, देवधेव वगैरे सर्व नीटनेटकीं करूं लागला, ह्मणजे मुलानें आपले डोक्यावरचा भार कमी केला असें बाप समजतो; आणि संसारसंबंधानें पहातां असें समजणेंही रास्त आहे. कारण सत्पुत्र हें संसारसुखाचें प्राधान्य अंगच आहे. संसारी पुरुषास सर्व गोष्टी अनुकूल असल्या ह्मणजे त्याचें संसारांत तरी सार्थक होतें. एका कवीनें ह्मटलें आहे—

सूनुःसच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः। सन्मित्रं सधनं स्वयोपिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः॥ आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे। साधोः संगमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः॥ १॥

पुत्र सुशील, स्त्री पतिव्रता असून प्रीति करणारी, स्वामी प्रसन्नमुख, मित्र चांगला, संसारास यथेच्छ संपत्ति, स्वस्त्रीच्याठायीं विषयभोग, आज्ञाधारक असे सेवक, तसेंच अतिथीचा आदरसत्कार, शंकराची पूजा, सुग्रास भोजन आणि सत्पुरुषांचा समागम इतक्या सर्व गोष्टी गृहस्थाश्रमामध्यें ज्यास अनुकूळ असतील तो पुरुष खरोखर धन्य होय. तेव्हां अशा तऱ्हेचा जर संसार असेल, तर त्या संसारांत राहण्याचें कांहीं तरी सार्थक असतें. पण, अशा

अनुकूळ गोष्टी असणें फारच दुर्मीळ होय. मोठ्या सार्वभोम राजालाही त्यांची अनुकूलता नसते. संसारसुख हें अनेक वस्तूंवर अवलंबून असल्यामुळें त्यांत जर एखादे वस्तूची उणीव पडली, तर त्यापासून तो संसार तापत्रयास कारण होतो. मग जेथें सर्वत्र गोष्टींची उणीव असते, तेथें संसारसुख कशाला विचारावें? संसारांत दुःखानुभवच प्राधान्य असतो. एका कवीनें ह्मटलें आहे—

क्रोशंतः शिशवः सवारिसदनं पंकावृतं चांगणं। शय्या दंशवती च रूक्षमशनं धूमेन पूर्णं गृहं॥ भार्या निष्ठुरभाषिणी प्रभुरपि क्रोधेन पूर्णः सदा। स्नानं शीतलवारिणा हि सततं धिग्धिग्गृहस्थाश्रमम्॥ १॥

घरामध्यें पोरांची रडारड, घर ओलानें फिणफिणलेलें, अंगणांत खत पडलेलें, अंथरूण ढेंकूण पिस्वांनीं भरलेलें खाण्याला कदान्न, घरामध्यें धूरकोंड, कर्कश भाषण करणारी स्त्री, धनी क्रोधदृष्टी आणि नेहमीं थंड पाण्याचें स्नान अशा स्थितीच्या गृहस्थाश्रमाला धिःकार असो. पण, अशी स्थिति असतां मृगजळाला भुलून तृषाक्रांत झालेलें श्वापद ज्याप्रमाणें धांवा टाकीत पाणी मिळेल या आशेनें तिकडे धांवत असतें, तद्वत या संसारांत सुखाशेनें मनुष्य आपल्यास जास्त जास्त गुंतवून घेत असतो. द्रव्यार्जनाचा एक यत्न फसला तर दुसरा करतो, दुसरा फसल्यास तिसरा करतो, एक बायको बिघडली किंवा मेली तर दुसरी, तिसरी, याप्रमाणें शेंकडों करतो, एक

पुत्र वाईट निघाल्यास नवीन संततीची आशा बाळगून क्रम चालवितो व एका कामांत नुकसान पोंचल्यास दुसऱ्या कामांत फायदा होईल ह्मणून यत्न करीत असतो. परंतु—

सुख सुख ह्मणतां तें दुःख ठाकोनि आलें ॥

या समर्थांच्या सिद्धांताप्रमाणें आयुष्यमर्यादित याला सुखांचा अनुभव घडणें कठीण. भास सुखाचा आणि अनुभव दुःखाचा अशी स्थिति होते. आतां या सुखोत्पादक वस्तूंत प्राधान्य कनक आणि कांता हीं दोनच होत. त्यांतही कनकरूपी आमिष फारच मोहक आहे. या आमिषास भुलूनच संपन्न पुरुषाच्या भोंवतीं स्त्री, पुत्र, आप्त, मित्र वगैरे मंडळींचा वेढा पडलेला असतो. जोशीबुवांनीं आपल्या लावणींत ह्मटलें आहे—

रांडा पोरें वंचक चोरें जंवर मिळविति तंवर थवा ॥ शितें तंवर तीं भुतें भोंवतीं कोण कुणाचा सखा जिवा ॥ जोंवरि पैसा तोंवरि वैसा मंचकिं ह्मणतिल ध्याल हवा ॥ बेटा बेटी हातिं नरोटी देतिल हा खुप समज ठेवा ॥ कनक धनाचा मद मदनाचा वोसरल्यावर रंग फिका ॥ रुका न पदरीं विकाल घर मग विलास भरजरि कुठुन दुका ॥ गजरथ घोडा कलगी तोडा पायीं जोडा लाल झुका ॥ तोडा जाउन खोडा येइल बसेल

एखादा धरम धका ॥ रांडा आतां मांडा चारिति खांडा ह्मणतिल करा चुना ॥ मूल कुणाचें भूल तुह्मांला चूल चालती तंवर ह्मणा ॥ दारजनांला हार नगांचे भार मुलिस मलग्यास तुरा ॥ द्याल पुनः जरि घ्याल न देतिल तुह्मांसि सांतिल जरा चुरा ॥ कां भरतां धनलोभें फिरतां पुरता याचा शोध करा ॥ कोण तुह्मांला वाली तो वनमाळी लाविल पैल तिरा ॥ १ ॥

तेव्हां ज्या धनाशेनें स्त्रीपुत्रादिक भुतावळ भोंवतीं जमते, त्या धनार्जनासाठीं पुरुषांचें सर्व तारुण्य खर्च होतें. धनाप्रमाणेंच स्त्रियाही तरुण पुरुषांचें चित्त मोहित करून टाकितात. सारांश, कांता आणि कनक हे पुरुषाच्या चित्ताकर्षणास पाश असून त्यांत त्याच्या [illegible] तारुण्याचें निमज्जन होतें. त्याच्या तारुण्यदशेमध्यें तो आपल्या भोंवतीं इतके व्याप संपादन करितो कीं, त्याची निरवानिरव करण्यास त्याचें तारुण्यही पुरत नाहीं. मग वृद्धावस्थेची छाया पडत चालली ह्मणजे त्यास तारुण्यांतील खटपटी उरकत नाहींशा होतात. आणि प्रारब्धकार्ये पुरीं झाल्यावांचून तर गत्यंतर नसतें; यामुळें त्याची सर्व त्रेधा उडून जाते. मग अशा स्थितीतील मनुष्य ह्मणत असतोः—काय करावें बुवा? आतां वयपरत्वें ही खटपट तर आह्मांला उरकत नाहीं आणि हा भार कोणाचे गळ्यांत घालण्यासारखा मनुष्यही नाहीं. असें ह्मणून नेहमीं

चिंता करीत असतो. तशांतून वृद्धावस्थेंत संतान वगैरे नसून कुटुंबही निवर्तलें, म्हणजे मग त्या पुरुषास पुनः विवाहाची इच्छा होते. इकडे यमाजीभास्कराकडल्या खात्याची तोंडमिळवणी होऊन राजश्रीचीं लांकडें तर स्मशानांत पोंचलीं असतात; आणि मग तरुण पत्नीशीं गांठ घालण्याची उमेद येते. तेव्हां त्या प्रसंगीं कशी फजिती उडते याचा अनुभव पुष्कळांस आहे. असो, तेव्हां तात्पर्य काय कीं, तारुण्यांतील संसारसंबंधी कामें अपुरीं राहूनच पुरुषावर वृद्धावस्थेची छाया पडते. सर्व तारुण्य कांता-कनकाच्या अभिलाषानें आणि उपभोगानें निघून जातें. मिळून बाल्यदशा आणि तारुण्य या दोन्हीही अवस्थांत पुरुष केवळ संसारसंबंधांतच गर्क होऊन परमेश्वराविषयीं विचार करण्यास त्यास सवडच होत नाहीं. बहुधा तें काम म्हातारपणावर लोटण्याची चाल आहे. वृद्ध पुरुष परमार्थमार्गास लागल्याचें पुष्कळांस माहीत असेल. पण, तो परमार्थमार्ग म्हणजे कथा पुराण वगैरे ऐकण्याकरितां जाणें किंवा काशियात्रादिक करणें हाच होय. तो परमार्थमार्गास लागण्याचें कारण त्यास संसाराविषयीं उपरती झाली असते असें नाहीं. तर त्याची संसारेच्छा वृद्धिंगतच होत असते. पण, संसारच त्याचा तिटकारा करितो. म्हणजे वृद्ध पुरुषाची स्त्रीपुत्राविषयीं कळकळ कमी होते असें नाहीं. पण, तींच त्या वृद्धाला कंटाळतात. कारण, सर्व जन केवळ आपापले उपभोगार्थच झटत असतात. वृद्ध पुरुषाचा कांहीं उपयोग नसल्यामुळें तो तिरस्कारास पात्र होणें साहजीक आहे. एका कवीनें म्हटलें आहे:—

जन हें सुखाचें दिल्या घेतल्याचें । या अं-
तकाळींचें कोणी नाहीं ॥ झाल्या हीन श-
क्ती नाकडोळे गळती । सांडोनीया पळती
रांडा पोरें ॥ बाईल ह्मणे खर मरता तरी
बरें । नासीलें हें घर थुंकोनीया ॥ १ ॥

जोंपर्यंत इंद्रियें सदृढ आहेत, शरीरावर तेज आहे, चार पैसे मिळविण्याची अंगांत ताकद आहे, संसाराचा भार शिरावर घेऊन तो झेंपण्याचा जोर आहे, तोंपर्यंतच पुरुषावर कुटुंबांतील मनुष्यें प्रीति करितात. पण, वृद्धावस्थेंत इंद्रियेंच गलित होतात. वृद्धावस्थेमध्यें मनुष्याची स्थिति अशी होते—

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टाच दंता-
वलि-र्दृष्टिनश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रंच लाला-
यते ॥ वाक्यं नाद्रियतेच बांधवजनैर्भार्या न
शुश्रूषते । हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः
पुत्रोप्यमित्रायते ॥ १ ॥"

शरीर निस्तेज होऊन त्याजवर सुरकुत्या पडल्या, चालतांना अडखळूं लागला, तोंडाचें बोळकें झालें, मांद्य आलें, कानानें ऐकूं येत नाहींसें झालें, तोंडांतून लाळ गळूं लागली, बंधुवर्ग उपमर्द करूं लागले, स्त्री सेवा करीत नाहींशी झाली व पुत्रही शत्रुत्वानें वागूं लागले. तस्मात् वृद्धावस्था ही पुरुषास अतिशय दुःखदायक होय. परंतु,

अशी स्थिति प्राप्त झाली असतांही पुरुषाची संसारसंबंधी उमेद कमी होत नाहीं. त्याची आशा दिवसेंदिवस वाढतच असते. एका कवीनें ह्मटलें आहे—

अंगं गलितं पलितं मुंडं रदनविहीनं जातं तुंडं ॥ वृद्धो याति गृहीत्वा दंडं तदपि न मुंचत्याशा पिंडं ॥ १ ॥

तेव्हां आशापाशानें मनुष्य अशा तऱ्हेनें ग्रस्त होऊन अंतकाळपर्यंत खपतच असतो. परंतु, परमार्थाकडे यत्किंचितही लक्ष्य देत नाहीं. स्त्रीपुत्रादिक मरण पावलीं ह्मणून शोक करितो. परंतु, स्वतःचे आयुष्याचा जो नाश होत असतो, त्याजबद्दल विचार करीत नाहीं. आणि मरणाची घडी जवळ आली ह्मणजे यमदूतांची जाचणूक मनांत आणून भयाभीत होतो. पण, मृत्यूची ती पर्वा काय ह्मणून करावी ? कारण, मृत्यूनें कोणासही सोडलें नाहीं. समर्थांनीं ह्मटलें आहे—

कोणें कोणासीं रडावें । एका मागें एकें जावें ॥ एक वेळ गेली माता । एक वेळ गेला पिता ॥ द्रव्य दारा जाती पुत्र ॥ जिवलग आणि मित्र ॥ प्राणी संसाराशीं आला । तितुका मृत्युपंथें गेला ॥ पूर्वज गेले देवापाशीं । तेंचि वाट आपणांशीं ॥ १ ॥

तेव्हां मृत्यूचा हा असा क्रमच आहे. जो प्राणी उत्पन्न

झाला, तो मृत्युपंथास जावयाचा हा सिद्धांतच आहे. याकरितां मनुष्यानें जन्मास आल्याचें कांहीं तरी सार्थक केलें पाहिजे. उदरपूरण आणि विषयोपभोग हे पशुपक्षांतही आहेत. तीं कृत्यें करण्यांत मनुष्याचा मोठामा थोरपणा नाहीं. स्त्रीपुत्रादिकांचा अंतीं कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाहीं. याकरितां त्यांच्या पाशांत गुंतून राहणें व्यर्थ होय. ह्मटलें आहे:—

व्यर्थ मायाजाळीं गुंतोनी राहसी । हित गमाविसी आपुलें तें ॥ गृह दारा सुत नव्हेत अंतींचीं । मग इतरांची काय आशा ॥ सर्व हें मांडोनी जाशी बा क्षणीं । काळ तो बांधोनी नेई तूज ॥ १ ॥

तेव्हां अंतीं यांपैकीं कोणीही उपयोगीं पडावयाचीं नाहींत. जोंपर्यंत प्राणी संसारांत असतो व जोंपावेतों त्याची चलती असते, तोंपर्यंत त्या पुरुषापासून ज्या आप्तादिकांस वगैरे लाभ असतो, तीं त्यास जीवापरता लेखितात. परंतु, अंतकाळीं यांच्यापैकीं कोणाचाही उपयोग होत नाहीं. अशा मनुष्याच्या मरणानंतर स्वतःचे नुकसानीकरितां मात्र सारीं रडतात. पण, त्या पुरुषानें यावज्जीव कुटुंबपोषण करून आत्म्याचें कांहींएक कल्याण केलें नाहीं; ह्मणून कोणास यत्किंचितही दुःख होत नाहीं. अंतकाळीं दुःखाचा भोक्ता प्राणी एकटाच होय. त्या दुःखाचा वांटा घेण्यास कोणीही उपयोगीं पडत नाहींत.

तेव्हां तात्पर्य काय कीं, पुरुषानें आपल्या सर्व आयु

ण्याचा क्रम केवळ संसारांतच ठेवून उपयोग नाहीं. वयाच्या तीनही अवस्था जर प्रपंचाचेच खटपटींत संपल्या, तर मग आत्मकल्याण करण्याची वेळ ती कोणती? आतां या आत्मविचारास संसाराचा त्याग केला पाहिजे, असें नाहीं. संसारांत राहूनच ईश्वराकडे लक्ष्य दिलें पाहिजे. ज्यानें ही सर्व सृष्टी निर्माण केली, त्यास ओळखिलें तरच त्याला मनुष्य ह्मणावें. समर्थांनीं ह्मटलें आहेः—

कोणें केलें चराचर। कोण विश्वाचा आधार॥ ब्रह्मादिकांचा निर्मिता। कोण आहे त्या परता॥ जया ज्ञान हें नेणवे। पशु तयासीं ह्मणावें॥ १॥

तेव्हां तात्पर्य काय कीं, आत्मकल्याणाकडे लक्ष्य देणें हें मनुष्याचें कर्तव्य होय. कारण, मनुष्यास जी विचारशक्ति दिली आहे, तिचा मुख्य उपयोग ह्मटला ह्मणजेः— मी कोण, हें सर्व दृश्य जगत् कसें उत्पन्न झालें, याचा कर्ता कोण वगैरे गोष्टींचा विचार करणें हाच खरोखर विचार होय. आज पोट भरलें उद्यां कसें भरेल, बायको कशी मिळेल, मूल कसें होईल, संसार कसा चालेल, माझ्या मरणानंतर बायका-पोरांचें संरक्षण कसें होईल, वतनवाडीची देखरेख कोण करील इत्यादि विचार खरोखर व्यर्थ होत. कारण, ज्या गोष्टी मनुष्याचे हातांत नाहींत, सहजगत्या होणाऱ्या असतात, त्याजबद्दल विचार करण्यांत अर्थ काय? तर ज्या विचाराच्या योगानें आत्मकल्याण होण्यासारखें असतें व त्याच कामाकरितां

जर ईश्वरानें विचार दिला आहे, तर त्याचा योग्य विनियोग झाला पाहिजे. ह्मणजे विचार करण्याची शक्ति उत्पन्न झाल्यापासून मनुष्यानें संसारांत असूनही क्षणोक्षणीं हा विचार केला पाहिजे. संसारांत राहूनच विरक्त असलें पाहिजे. परंतु, मनुष्याच्या आयुष्याचा क्रम केवळ संसारसंबंधानेंच असतो. साठ घटिकांचें जर वेळापत्रक केलें, तर त्यांत ईश्वरचिंतनाच्या घटिका किती बरें निघतील? ज्यानें उत्पन्न केलें, त्याचें स्मरण करण्यास अहोरात्रींतून एक घटिका तरी खर्चावयास नको काय? तुकारामबुवा ह्मणतातः—

ठायींच बैसोनी करा एक चित्त ॥ आवडी अनंत आळवावा ॥ १ ॥ नलगे सायास जाणें वनांतरा ॥ सुखें येतो घरा नारायण ॥ २ ॥

बोधरत्नाकर.

(यांतील बोध स्मरणांत ठेवून आचरणांतही आणावा.)

दीनदयाळ अशा सर्वव्यापी परमेश्वरानें जगांतील सर्व प्राण्यांस मोठ्या दयाळूपणानें उत्पन्न केलें आहे. तरी पण, हा मनुष्यदेह निर्माण करण्यांत त्याचे अनेक इष्ट हेतु असावेत. बोलतां येणें, शहाणपणानें वागणें, हातानें पाहिजे तें काम करितां येणें, अनेक भाषा शिकणें, परमेश्वराचे गुणानुवाद गाणें, त्याची प्राप्ति करून घेणें, पाहिजे त्या प्राण्यास आपल्या ताब्यांत ठेवणें वगैरे अनेक

चांगल्या गोष्टी करण्याची शक्ति मनुष्यमात्रास देवानें दिली आहे. ह्मणून तिचा योग्य उपयोग आपण करून सकाळीं, संध्याकाळीं आणि जेव्हां वेळ रिकामा मिळेल तेव्हां त्या सच्चिदानंद प्रभूचें स्तवन केलेंच पाहिजे.

१ आपलें मन व आपली वासना सार्वकाल पापानें मलिन होत असते; ह्मणून माशी जशी पायानें आपले पंख साफ करीत असते, तसें आपलें मन व वासना विचारानें साफ करीत असा.

२ ईश्वरास व पापास भिणाऱ्या मनुष्यास लोक भोळा समजतात; आणि त्याचा अधिक छळ करूं लागतात. तथापि, तुह्मीं ईश्वरास व पापास भिणें कधींही सोडूं नका. त्यांतच शेवटीं सुख व समाधान आहे, असें तुमच्या अनुभवास येईल.

३ मोठ्या श्रीमंतांचीही मर्जी एक आण्यासाठीं जाईल, ह्मणून त्यांच्या आण्याकरितां तुमचे चार आणे पाहिजे तर घालवा; पण त्यांचा एक आणा राखा. हे श्रीमंत आहेत, यांस एक आणा ह्मणजे काय आहे? असें कधींही मनांत आणूं नका. कारण, तुमच्यापेक्षां त्यांस एक आणा जास्त आहे, हें पक्कें समजा आणि तसा हिशेब ठेवा.

४ पापी व दुर्व्यसनी मनुष्यांच्या वाऱ्यासही उभे राहूं नका. त्यांच्या अंगावरचा वाराही तुह्मांला त्यांजवळ ओढून नेईल. तो सुगंध असला तर दुर्गंध समजा; आणि त्यापासून दूर रहा.

५ थोडें बोला, पण गोड आणि खरें बोला.

६ कोणाबरोबर पैशाचा अथवा देण्याघेण्याचा व्यवहार

करितांना तो जरी भला दिसत असला, तरी समयास तो बदलला तर कसा परिणाम होईल हें मनांत आणून व्यवहार करा. गरजेच्या वेळेस मनुष्यें एक प्रकारचीं असतात व गरज सरतांच दुसऱ्या प्रकारचीं होतात.

७ खऱ्यास धोका नाहीं व खोट्यास निश्चितपणा नाहीं. ह्मणून जर तुह्मांस शांति व सुख पाहिजे, तर चोख व्यवहार ठेवून मिळेल त्यांत संतुष्ट रहा.

८ पुढें होणाऱ्या सगळ्या लाभासाठीं तूर्त होत असलेला अर्धा लाभ सोडूं नका.

९ जोंपर्यंत सोसवेल तों नुकसान सोसा; पण कोर्टाची पायरी सहसा चढूं नका. संभावित मनुष्यास त्या बुडीपेक्षां कोर्टाच्या दगदगीचें दुःख जास्त सोसावें लागतें.

१० तुमची प्राप्ति कितीही असो; पण त्यांतील थोडी तरी शिल्लक ठेवून बाकीच्यांत कसाही निर्वाह करा. अडचणीच्या वेळेस तीच शिल्लक तुह्मांला उपयोगीं पडेल हें पक्कें लक्ष्यांत बाळगा.

११ कर्ज काढण्याचा प्रसंग कधींही आणूं नका. आलाच तर होतां होईल तों टाळा. या प्रपंचांत कर्जासारखीं कठीण दुःखें दुसरीं थोडींच आहेत. शिल्लक वाढविण्याकरितां कृपणपणा करूं नका. द्रव्याचा बरोबर खर्च करण्यास तर विचार व शहाणपणा पाहिजेच पाहिजे, पण धर्मकृत्यें करण्यांतही तो असला पाहिजे. बडेजाव मिळविण्याकरितां सनाथांस पुष्कळ धर्म करण्यापेक्षां अनाथांस थोडा धर्म करण्यांत जास्त फायदा आहे. निरोग्यास औषध देण्यापासून कांहीं एक उपयोग नाहीं.

१२ गरिबींत असून सर्व घरचीं मनुष्यें हंसून खेळून नुसती

मीठभाकर जरी खाऊन एकत्र मिळून असली, तरी कुटुंब मोठें भाग्याचें समजलें पाहिजे; आणि मोठ्या ड्यांत राहून नित्य भांडण करून पोळ्यापक्कान्नाबरो दांत ओंठ खाऊं लागलीं, तर तीं कुटुंबें अगदीं दुर्दैवी स जलीं पाहिजेत. कारण, अशा गरिबीच्या मीठभाकरी नें सुख आहे, तें तशा श्रीमंतीच्या पोळ्यापक्कान्नांत नाह

१३ घरांत संसाराच्या उपयोगीं पडणारे असे पदार्थ अनुमानधुमान थोडेंच असावें; पण तें नीटनेटकें व सा असावें.

१४ ज्या जिनसा तुह्मांला तूर्त उपयोगीं नाहींत, त्या ण्यांत उगीच पैसा घालवूं नका. निरुपयोगी पदार्थ घे व पदरचा पैसा घालविणें हें योग्य नाहीं.

१५ विद्या जशी द्रव्यसंपादनास अवश्य आहे, तशी ती द्रव्यरक्षणासही उपयोगीं आहे. ह्मणून श्रीमंतां व गरिबांनीं आपापल्या मुलांस विद्या शिकविण्याच्या कामीं आळस करूं नये.

१६ संपत्तीची विपुलता व धंद्यारोजगाराची भरभराट अस ली, तर सोयरेधायरे व इष्टमित्र यांस तोटा नसतो. परं दुर्दैवाच्या फेऱ्यामुळें आपणास कदाचित् दारिद्र्य आ तर त्या वेळीं एकही सोयरा किंवा इष्टमित्र उपयो पडत नाहीं. अशा वेळीं आई-बाप-बायको-मुलें-बहीण भाऊ यांपैकींच कोणी टिकलें तर टिकेल. तळें किं विहीर भरलेली असेपर्यंत त्याजवळ माणसांच्या झुंडीच झुंडी जातात. तीच कोरडी पडली ह्मणजे तिकडे को ढुंकूनदेखील पहात नाहींत.

१७ ज्वानींत असतां मनुष्याच्या मनास दोन ओढी सा

ख्या लागलेल्या असतात. एकीकडे उदरनिर्वाहाकरितां धंदारोजगार करण्याचें कार्य व दुसरीकडे ख्यालीखुशाली व विषयोपभोग भोगण्याची अनावर इच्छा. जो विचारी असेल, तो पहिल्या ओढीकडे जाईल व सुख भोगील. अविचारी दुसरीकडे जाऊन हालअपेष्टांत दिवस घालवील.

१८ सर्व आयुष्यांत या ज्वानीच्या वेळीं ह्मणजे १९ वर्षें वयापासून तें २५ निदान ३० वर्षांपर्यंत फारच सावधपणें वागलें पाहिजे.

१९ परमार्थाविषयीं व ईश्वरभक्तीविषयीं काळाचा अगदीं नियम नाहीं. मरणाला वय सारखें आहे, हें ध्यानांत ठेवून ईश्वरभक्ति करण्यास अगदीं विलंब लावूं नका. शहाणे व विचारी, परमार्थ व ईश्वरभक्ति साधण्याविषयीं पुढल्या भरंवशावर मुळींच राहात नाहींत.

२० कांहींच न केल्यामुळें होणाऱ्या अपजयापेक्षां दीर्घ श्रम करून होणारा अपजय शोभतो.

२१ जेव्हां एखाद्या मनुष्याची निंदा होते, तेव्हां त्याच्या धैर्यावर पुष्कळ अवलंबून असतें. दुर्बळ मनाचे पुरुष निंदेनें खालीं बसतात; पण धैर्यवान पुरुष तसाच नेट धरून विजयशाली होतात.

२२ नित्य सत्य बोला. खोटें बोलण्यापेक्षां सत्य बोलणें पुष्कळ सोपें आहे.

२३ तरणे आपण काय करितों हें सांगतात, ह्मातारे आपण काय केलें हें सांगतात व मूर्ख आपण काय करणार हें सांगतात.

२४ जो मनुष्य आपल्या मुलांस उद्योगाची संवय लावतो, तो त्यांच्यासाठीं द्रव्यभांडारापेक्षांही जास्त पुरवठा करितो.

२५ दुसऱ्याच्या दुर्गुणाची लोक निंदा करितात; ते दुर्गुण जर ते स्वतः सोडून देतील, तर त्यांची मोठी कीर्ति होईल.

२६ तुह्मीं स्मशानांत जाण्यापूर्वी तुमचे दुर्गुण स्मशानांत गेले कीं नाहीं, हें अगोदर पहा.

२७ कारणें सांगून केलेली स्तुति, दुप्पट स्तुति होय. व कारणें न सांगतां केलेली निंदा अर्धवट निंदा होय.

२८ रात्रीं निश्चय करणें सोपें; पण तेच दिवसा पाळणें फार कठीण.

२९ मनुष्याच्या बुद्धीवरून त्याची योग्यता मानूं नका, तर त्या बुद्धीचा तो जो उपयोग करितो त्यावरून माना.

३० माणसें जशीं दिसतात तशींच तीं असावींत; आणि जीं तशीं नसतील त्यांनीं तसें दिसूं नये.

३१ मनुष्यांत पांच लक्षणें आहेत; आणि पांचांचे पांच वैरी आहेत. पहिलें लक्षण विद्या, तिचा वैरी अहंकार. दुसरें दान, त्याचा वैरी लोभ. तिसरें धैर्य, त्याचा वैरी लोभ. चवथें बुद्धि, त्याचा वैरी क्रोध. व पांचवें सत्य, त्याचा वैरी असत्य.

३२ मन आणि देह ह्यांमध्यें मन श्रेष्ठ आहे. एका कवीनें असें ह्मटलें आहे कीं, तें मनुष्याच्या पतनास आणि मुक्तीस कारण होत असतें.

३३ मनुष्य ज्या गोष्टींबद्दल दुसऱ्यांची थट्टा उडवितो, त्या गोष्टी नीट लक्षांत धराव्या. कारण, त्याच गोष्टींबद्दल त्याची थट्टा केली असतां त्याला ती बिलकूल खपत नाहीं हें खास.

३४ अतिशयित संताप आला, किंवा अतिशयित दुःख झालें, ह्मणजे किंचित् भानावर येऊन असें मनांत आणा-

हें कीं, ह्या जगामध्यें आपल्याला फार वेळ रहावयाचें नाहीं, फार थोडा वेळ रहावयाचें आहे.

३५ आपला संबंध ज्या माणसांशीं पडतो, त्या माणसांच्या आंगच्या सद्गुणांचा मात्र आपण विचार करावा; त्यांच्या दुर्गुणांकडे पाहूं नये.

३६ तूं साधा, सरळ, सज्जन, अंतःकरणाचा निर्मळ, दंभरहित, निस्पृह आणि न्यायभीरु हो. असा एका कवीचा उपदेश आहे.

३७ प्रकाश आणि अंधःकार ह्यांमध्ये जितकी तफावत आहे, तितकीच ज्ञानी व मूर्ख ह्यांमध्यें आहे.

३८ अखिल जगाच्या तापत्रयांतून मुक्त होण्यासाठीं शय्यामंदिरांत जेव्हां निद्रादेवीची प्रार्थना करशील, तेव्हां दिवसभर केलेल्या सर्व कृत्यांचा हिशोब लाव. जर तुला दैव अनुकूल होऊन प्रत्येक गोष्टींत यश येऊं लागलें, तर एकदम नऊकोटनारायण होण्याची तूं हांव धरूं नको. थोडाच परंतु हळू हळू होणारा नफा, तुझें मन शांत ठेवून तुझ्या निर्वाहापुरता पैसा तुला सहज मिळवून देईल.

३९ मनाच्या तूं आधीन होऊं नकोस.

४० मनालाच तूं आपल्या स्वाधीन ठेव.

४१ वाजवीपेक्षां फाजील जेऊं नकोस.

४२ आरोग्याविषयीं दक्ष ऐस.

४३ ज्ञान संपादनार्थ सारखा झटत जा.

४४ चोर, चहाड, लबाड, मद्यपि, निंदक, अविचारी, दुर्वर्तनी, कपटी व भोंदू अशा लोकांशीं संबंध ठेवूं नको. कारण, असे लोक गोड बोलून केव्हां गळा कापतील व एखाद्या गरक्यांत आणून पाडतील याचा नियम नाहीं.

४५ आपलें वर्तन उत्तम प्रकारचें व्हावें अशी इच्छा असल्यास पुष्कळ श्रम करून मनोवृत्ति दाबांत ठेव, आणि स्वतःचें व दुसऱ्याचें यथाशक्ति कल्याण कर, ह्मणजे तुला 'कीर्तिमंदिरांत' अढळ असें उच्च पद मिळेल.

४६ निदानीचा आपला बाप, आई, धनी, इष्ट, सोयरा इ० परमेश्वराशिवाय कोणी नाहीं, असें निरंतर मनांत वागवून त्याचें स्मरण करण्यास जे चुकत नाहींत, त्यांस निरंतरचें सुख सहज मिळतें.

धर्मानुज्ञा.

आमच्या या पूज्य व ईश्वरप्रणीत धर्मामध्यें सर्व जातीच्या स्त्री-पुरुषांस धर्मानुज्ञा सांगितल्या आहेत, त्यांपैकीं कांहीं येथें सांगतों:—

सत्य—निरंतर यत्नेंकरून सत्य भाषण करणें.

दया—दुर्बल प्राण्यांवर निष्कपटपणें यथाशक्ति उपकार करणें.

तप—एकादश्यादि व्रतोपवास करणें.

शौच—मृत्तिका, जल येणेंकरून गुद, हस्त, पाद व मुखादि प्रक्षालन करून शौच होणें.

ईक्षा—योग्य किंवा अयोग्य याचा विचार करून त्याप्रमाणें वागणें.

अहिंसा—कोणत्याही प्राण्यास शरीर, वाक्, मन यांहींकरून न दुखावणें.

ब्रह्मचर्य—परस्त्रीगमन निरंतर वर्ज करून स्वकीय

स्त्रीचे ठायीं ऋतुकाळींच गमन करावें. तसेंच स्त्रियांनीं परपुरुषांशीं अखंड गमन त्याग करून, लग्नाचा नवरा असेल त्याशींच ऋतुकाळीं रत होणें.

संतोष—प्रारब्धानें जें मिळेल त्यांत सुख मानणें.

श्रवण—ईश्वराच्या कथा श्रवण करणें.

कीर्तन—ईश्वराच्या कथा प्रेमपूर्वक गाणें.

स्मरण—परमेश्वराचें ध्यान करणें.

आत्मसमर्पण— आपलें शरीर बलिराजाप्रमाणें ईश्वरास अर्पण करणें व ईश्वराधीन राहणें.

इत्यादि धर्माज्ञा भागवतांत सप्तमस्कंधीं सांगितल्या आहेत. ह्या जितक्या यत्नेंकरून पाळतां येतील, तितक्या अबालवृद्धांनीं पाळाव्या.

बोध, रूढि, आचार वगैरे.

आपल्या लोकांत प्रत्येक बाबतींत रूढि, आचार-विचार इत्यादि गोष्टींविषयीं जे नियम पाळले जातात, त्यांतील कांहींचा संग्रह आमच्या वाचकांकरितां येथें करितों.

१ आपणापेक्षां थोर माणसांबरोबर भाषण करिते वेळीं तें अनेकवचनीं असावें.

२ दिव्याची जोत दक्षिणेकडे करूं नये.

३ ढेंकर, जांभई किंवा शिंक आली असतां, तोंडावर पदर धरावा.

४ जांभईचे वेळीं हाताची चुटकी वाजवावी.

५ सुपारी फुंकून खावी. सगळी खाऊं नये.

६ पानाचें शेवट व शिरा काढून तें भक्षण करावें.

७ बिछान्यावर थुंकूं नये. व विझविते वेळीं ऊन पाणी ओतूं नये.

८ ग्रहणांत गर्भार बायकांनीं कांहींच चिरूं नये.

९ शौचास ऊन पाणी नेऊं नये.

१० दोघांमधून विस्तव नेऊं नये.

११ दाराची कडी वाजवूं नये.

१२ बाहेर गांवीं जाते वेळीं देवास नमस्कार करून जावें

१३ तोंडानें दिवा फुंकूं नये.

१४ दूध गाळून उपयोगांत आणावें.

१५ शुक्रवारीं साखर मिसळून फुटाणे वांटावे.

१६ निजते वेळीं दक्षिणेस पाय करूं नये.

१७ दिव्याची वात हातानें सारूं नये.

१८ दिवा लावतांच ' शुभंकरोति ' हा श्लोक ह्मणून दिव्यास व देवास नमस्कार करावा.

१९ रात्रीं आरशांत रूप पाहूं नये.

२० केरसुणीनें मारूं नये.

२१ शेंडीस नेहमीं गांठ असावी.

२२ महारोगावरून गंध लावूं नये.

२३ न्हाण्याचे घरीं हजामत करवूं नये.

२४ पाण्यांत पाहूं नये.

२५ जातें किंवा मुसळ यांवर बसूं नये.

२६ उखळावर, उंबरठ्यावर किंवा जात्यावर सुपारी फोडूं नये.

२७ रात्रीं हिंग आणूं नये.

२८ लव्ही ओलांडूं नये.

२९ दहीं व गूळ एकत्र खाऊं नये.
३० कोणी निजलें असतां ओलांडूं नये.
३१ रात्रीं दहीं भक्षण करूं नये.
३२ प्रयाणकालीं दहीं भक्षण करावें.
३३ दांतानें नखें काढूं नयेत.
३४ तूप व तेल एका वेळीं आणूं नये.
३५ शनिवारीं बिव्यास शिवूं नये.
३६ भिंतीवर काळ्या रेघा काढूं नयेत.
३७ शौचास बसलें असतां बोलूं नये.
३८ गणेशचतुर्थी दिवशीं चंद्र पाहूं नये.
३९ दुधांत मीठ घालूं नये.
४० स्नान केल्यावर तिलक धारण करावा.
४१ फळलाचे पानावर चुना घेऊं नये.
४२ जेवतांना तोंड मटमट वाजवूं नये.

महाराष्ट्रभाषेंतील वेंचीव म्हणी.

अनुभवीक आणि उपदेशपर जीं वृद्धवचनें त्यांनाच म्हणी असें म्हणतात. म्हणी हा भाषेचा अलंकार आहे. योग्य स्थलीं म्हणींचा उपयोग झाल्यानें वक्त्याच्या भाषणास भारदस्तपणा येऊन श्रोत्यांच्या मनांवर त्याच्या भाषणाचा उत्तम ठसा वटला जाऊन उभय पक्षासही आल्हाद होतो. म्हणींच्या योगानें भाषणांत चातुर्य विशेष दिसून येतें व ग्रंथास चमत्कारिक मनोरंजकता प्राप्त होते. ज्या भाषणांत म्हणींचा उपयोग झाला नाहीं, तें

भाषण नीरस होतें. अन्न हें सामान्यतः गोड आहे. तथापि, त्यास मिठानें किंवा साखरेनें जशी विशेष गोडी येते, तसा ह्मणींच्या योगानें भाषणास विलक्षण अलंकार प्राप्त होतो. जास्त पाल्हाळ न लावितां थोडक्यांत मतलब सांगणें झाल्यास ह्मणींचा फारच उपयोग होतो. ह्मणी ह्या उपदेशपर, मनोरंजक आणि अनुभवशीर असल्यामुळें किती देण्यास योग्य आहेत.

नेहमींच्या भाषणांत ह्मणींचा उपयोग होत असल्यामुळें ह्या ऐकिव ज्ञानानेंच आजपर्यंत टिकल्या आहेत. स्त्रियांच्या भाषणांत तर ह्या ह्मणींचा हरवडी उपयोग होतो. सारांश, वक्तृत्वशक्ति अंगीं येण्यास ह्मणींची अतिशय अवश्यकता आहे, असें मनांत आणून येथें कांहीं ह्मणींचा संग्रह केला आहे.

अक्कल नाहीं पण मुलगा तर चांगा आहे.

अचाट खाणें, मसणांत जाणें.

अभ्यास करील त्याची विद्या, जपेल त्याची लक्ष्मी, खपेल त्याचें शेत आणि मारील त्याची तरवार.

अरे तर कारे, अहो तर कांहो.

आधींच मिरें त्याचे हातीं दिलें कोलीत.

आधीं पहावें तोलून, मग दाखवावें बोलून.

आधीं बुद्धि जाते मग वैभव जातें.

आळशास दुप्पट काम आणि कृपणास दुप्पट खर्च.

आपभला तो जग भला.

उत्तम शेती पण धनी असावा खेतीं.

उंदराला मांजराची साक्ष.

एका मांडीवर चौऱ्यांशीं आसनें.

एकादशीच्या घरीं शिवरात्र.

कर्ज फार त्याला लाज नाहीं, उवा फार त्याला खाज नाहीं.

कसायास गाय धारजिणी.

काम ना धंदा आणि हरि गोविंदा.

कुत्तेकू खीर और गद्धेकू चपाती.

कुंभार तसा लोटा आणि बाप तसा बेटा.

कोणाच्या गाईम्हशी आणि कोणास उठाबशी.

खाईन तर तुपाशीं नाहीं तर उपाशीं.

खाऊन माजावें पण टाकून माजूं नये.

खाजवील त्याचा खरूज, भांडेल त्याचा कज्जा.

खायास अगडबंब, म्हणण्यास मुखस्तंभ.

खालचीनें कुथावें तों वरचाच कुथतो.

गंध उगाळितां कष्टी पण आवडीनें भांग घोटी.

गातां गळा, शिकतां मळा, लिहितां हातवळा.

गुरू पानतंबाखू मागे, शिष्या वाण्याचें घर सांगे.

गेल्याचें घर आणि गेल्याची बायको.

घरचें मूळ तसेंच ठेवून उपाध्या म्हणतो माझें आधी लग्न करा.

घाईत घाई, न्हाण आलें म्हातारे बाई.

घे आपली नथ, मी नाहीं बाईल होत.

जातीची शिंदळ तीस कुंटण कशाला ?

ज्याची खावी भाकरी, त्याची करावी चाकरी.

ज्याच्या गळ्यांत सरी, तें सारी रात्र घोंकणी करी. आणि ज्याच्या गळ्यांत दोरी, तें सारी रात्र निद्रा करी.

ज्याला आहे भाकरी, त्याला कशाला पाहिजे चाकरी?

ज्यास बुद्धि नाहीं, त्यास भांडवल नाहीं.

तरुणपणीं शिंदळकी, आणि म्हातारपणीं कुंटणकी

तुमचें तें आमचें, आणि आमचें तें आमचें.

तोंडापुरतीं आईबाई, आणि मागें शेण खाई.

दांट झालें पागी घाला, पातळ झालें पीठ घाला.

दादल्यापेक्षां बाइल मोठी, मुसळ घेऊन लागली पाठीं

दिवसा गंगाभागिरथी आणि रात्रीं सौभाग्यवती.

नपुंसकाच्या हाता पाषाण.

नांव लक्ष्मी आणि वांचा गोंवऱ्या.

नांव सोनुबाई आणि हातीं कथलाचा वाळा.

नांव महीपती, तिळभर जागा नाहीं हातीं.

नेसेन तर पैठणीच नेसेन, नाहीं तर नागवीच बसेन.

पतिव्रता चांगुणा आणि शंभरांला एक उणा.

पाहिजे तें होतें, तर भिकारी भीक कां मागते ?

परस्त्री पराचा माता.

पक्ष्यांत काऊ, माणसांत न्हाऊ.

पाट नाहीं बसायाला आणि रांगोळी कशाला !

पानावर भात आणि जानव्यांत हात.

पापाचा बाप पैका.

पोटासाठीं केलें ढोंग, तेथें कैंचा पांडुरंग.

फराळ केला म्हणजे जेवणतेंच मात्रें आणि अंगवस्त्र ठेविलें म्हणजे बायकोचें मात्र.

फाटकें नेसावें पण स्वतंत्र असावें.

फार झालें, हसूं आलें.

फुकटचा गाल आणि केला लाल.

फुकट दर्शन, देवळांत दाटा.

बायको वेडी, पोर पिसें, जांवई मिळाले तेही तसे.

बाहेर बरवा आंत हिरवा.

भट्टो, बायको कां कराना? तर तुह्मीच कां व्हाना!

मन जाणे पापा आणि आई जाणे मुलाच्या बापा.

माता जाने पिता और भगवान् जाने गिता.

मूर्खापुढें वाचली गिता, तो ह्मणे रात्रीचा गोंधळ बरा होता.

मेंगा दादला थानांचा काळ.

ह्मातारा दादला जिवाला आधार.

ह्मैस धन्याला दूध देण्याकरितां फळत नाहीं.

मारून मुका मिळत नसतो.

राजाची राणी पण ती पाटलाची मेहुणी.

राजाचें नेसणें तें परटाचें गांडपुसणें.

राजानें लुटलें, पावसानें भिजविलें, दाद ना फिर्याद.

वृद्धा नारी पतिव्रता आणि ह्मातार्‍या बैला गुणवंता.

वाघ सांपळ्यांत सांपडे, बायका मुलें मारिती खडे.

श्रीमंत होणार होता पण माशी शिंकली.

मनास बोध.

हे मना! पुढें तरी तुझ्या सर्व कुचेष्टा सोडून हा खालीं लिहिलेला सुबोध वाचून त्याप्रमाणें आपलें वर्तन ठेव. हे मना, या बोधाप्रमाणें तूं जर चालला नाहींस तर तुझा शत्रु तूंच होशील; आणि जर चालशील तर तुझा परम हितकर्ता मित्र तूंच होशील.

हे मना ! तुझ्या निरंतर लक्षांत ठेवण्याजोगी मुख्य गोष्ट सांगून ठेवितों कीं, आनंद ह्या प्रियमित्रास तूं कदापि विसरूं नको. त्यास सदासर्वकाळ जवळ ठेवीत जा. त्याप्रमाणेंच धीर यासही घालवून न देतां गळ्यांतील ताईताप्रमाणें आपल्या फायद्यासाठीं निरंतर जवळ बाळग.

भक्ति, शांति, क्षमा, दया, ह्यांच्यावर अत्यंत प्रेम कर; आणि आनंदाची राणी विश्रांति हीस हृदयमंदिरामध्यें आणून मोठ्या सन्मानानें स्थिर ठेव.

मना, सुख झाल्यास हर्ष मानूं नको. दुःख झालें तरी त्याचा खेद मानून रंजीस होऊं नको. सदासर्वकाळ आनंदवृत्तीनें ऐस.

मना, जर तूं सुखदुःख मानून त्याजबद्दल हर्ष-शोक करशील. तर तुला व्यर्थ कष्ट मात्र होतील. ज्या ज्या वेळेस जें जें व्हावयाचें असेल, त्या त्या वेळेस त्या त्या गोष्टी घडल्यावांचून रहावयाच्या नाहींत, हा सिद्धांत ह्मणून समज. आपण करूंच, असें ह्मणून करावयास गेल्यानें होतेंच, असें समजूं नकोस. तूं निरंतर सहज स्थितीनें रहात जा. कोणत्याही गोष्टीची कदापि खंती मानूं नको. मनांत कोणाविषयीं द्वंद्व बाळगूं नको. जनांत राहून मर्यादेत समाधानानें ऐस. ईश्वराच्या ठिकाणीं निश्चयपूर्वक लक्ष्य लाव. तेणेंकरून संसाराच्या बंधनाची बाधा होणार नाहीं. साधूंची संगत धर. श्रीगुरूची सेवा कर. हरिनामाची मनांत अखंड आवड असूं दे.

हे मना ! लोकांनीं क्रूर व दुष्ट भाषण केलें,* ह्मणून त्यांचा सूड उगविण्याची खटपट करूं नको. कारण क्रोधानें क्रोध वाढून अनर्थ घडतात. शरीर हें चर्म, रक्त

मास मज्जा आणि अस्थि यांचें एक कुंड आहे. ह्मणून परस्त्रियांच्या बाह्य स्वरूपास भुलूं नको. आणि चंद्रमुखी! सिंहकटी! अशा रीतीनें स्त्रियांचें वर्णन करून त्यांजवर मोहित होऊं नको. तसेंच शरीर अशाश्वत असल्यामुळें स्वकीय बायका, मुलें, इत्यादिकांवरही जितक्यास तितकीच प्रीति ठेवीत जा. कोणाचाही धिक्कार करूं नको. सुखदुःख लाभालाभ किंवा जयापजय आपापल्या वेळेनुसार आपोआप प्राप्त होत असतात. ह्मणून परोत्कर्षामुळें तूं दुःखी होऊं नकोस; किंवा त्यांची विपरीत स्थिति पाहून संतोष मानूं नकोस. विनाकारण न बोलतां कारण पडेल तेव्हां सत्य, मृदु आणि प्रीतियुक्त असें भाषण करीत जा. कारण, अशा भाषणानें परक्याचें मन न दुखवतां व तंटा-भांडण न होतां आपला कार्यभाग सहज होईल.

मना, ह्यापुढें तुला कोणत्या रीतीनें वागावयास पाहिजे आहे. ह्याबद्दल जी जी तुला तुझ्याच हिताची नीति सांगितली आहे, ती तूं नीट ध्यानांत ठेवून त्याप्रमाणें वाग; ह्मणजे तुला कदापि संताप व्हावयाचा नाहीं व तूं चिरकाळ सुखानें राहशील. मना, परमेश्वराचें नामस्मरण करणें सर्व प्रकारें हितावह आहे. नामस्मरणानें भक्ति उत्पन्न होऊन शेवटीं मोक्षप्राप्ति होते. कीर्ति गाजत असते. आत्मज्ञान तरी नामस्मरणानेंच होतें. मना, तूं महासमर्थ आहेस. ह्मणून तुला पुनः पुनः बजावतों कीं, नामस्मरणासारखें दुसरें साधन नाहीं. तूं फार चंचळ आहेस, तरी नामाचा त्याग करूं नकोस. आतां तुला मी फार सांगण्याच्या भरीस पडत नाहीं. परंतु, मुख्यत्वेंकरून एक

इतकीच खूण सांगून ठेवितों कीं, तूं निश्चळ बनून सहशी ल, तरच तुला सुख होईल व तेणेंकरून तूं लौकिका चढून स्तुतीस पात्र होशील.

कारणापुरतें ज्योतिष.

चंद्राच्या अनुरोधानें जे महिने मोजिले जातात, त्यां चांद्रमास ह्मणतात. शुक्ल प्रतिपदेपासून शुक्ल पौर्णिमेप र्यंत जो महिना त्यास पूर्णिमांत मास ह्मणतात. सूर्याच्य अनुरोधानें जे मास कल्पिले आहेत, त्यांस सौरमास ह्म णतात. प्रत्येक राशीवरून सूर्याच्या जाण्यास संक्रांि ह्मणतात. सौरमासांत सर्व महिन्यांचे दिवस सारखे नसू अधिकउणे असतात. १२ सौरमास मिळून १ सौरव होतें. त्याचे दिवस ३६५, व चांद्रवर्षाचे दिवस ३५ भरतात; ह्मणून सरासरी ३२ महिन्यांनीं १ महिना जास्त धरावा लागतो. ह्मणजे ३२ महिने, १६ दिवस, ४ घ टिकांनीं एक अधिक मास येतो. अधिक महिना येतें त्या वर्षीं १३ चांद्रमास येतात.

शालिवाहानशक—विक्रमसंवतांत १३५ वजा के असतां शालिवाहान शक येतो. याचा आरंभ चैत्र शु प्रतिपदेपासून आहे.

संवत्सर काढण्याची रीत— शालिवाहानशका १२ मिळवून साठांनीं भागावें. शेष उरेल तें संवत्सरांचें नां

शकावरून संवत् काढणें— शकांत १३५ मिळ वावे ह्मणजे संवत् येईल. कार्तिक शु० १ चा एक त्यां

कमी करावा ह्मणजे चैत्र शु० १ चा संवत् येतो. (उदाहरणार्थ--शालिवाहनशक १८१८, यांत १३५ मिळविले ह्मणजे १९५३ बेरीज होते. याकरितां १९५३ हा संवत् झाला. ह्यांत एक वजा केला असतां १९५२ हा चैत्र शु० प्रतिपदेपासून आश्विन वद्य अमावास्येपर्यंतचा संवत् झाला.) संवत कार्तिक शु० प्रतिपदेपासून सुरू होतो.

वार ७—१ आदितवार (रविवार) २ सोमवार (इंदुवार) ३ मंगळवार (भौमवार) ४ बुधवार (सौम्यवार) ५ गुरुवार (बृहस्पतिवार) ६ शुक्रवार (भृगुवार) ७ शनिवार (मंदवार.)

महिने १२ आणि ऋतु ६—१ चैत्र, वैशाख—वसंतऋतु. २ जेष्ठ, आषाढ—ग्रीष्मऋतु. ३ श्रावण, भाद्रपद—वर्षाऋतु. ४ आश्विन, कार्तिक—शरदृतु. ५ मार्गशीर्ष, पौष—हेमंतऋतु. ६ माघ, फाल्गुन—शिशिऋतु.

पक्ष २—१ शुक्लपक्ष—शुद्ध प्रतिपदेपासून पौर्णिमेपर्यंत. २ कृष्णपक्ष—पौर्णिमेपासून अमावास्येपर्यंतचा पंधरवडा तो.

अयनें २—१ उत्तरायण—मकर संक्रांतीपासून मिथुन संक्रात संपेपर्यंत. ह्मणजे सुमारें अर्ध्या पौष्यापासून अर्ध्या आषाढापर्यंत सूर्य मध्यरेषेच्या उत्तरभागीं असतो, ह्मणून त्या काळास उत्तरायण ह्मणतात. २ दक्षिणायन—कर्क संक्रातीपासून धन संक्रांतीपर्यंत. ह्मणजे सुमारें अर्ध्या आषाढांपासून अर्ध्या पौष्यापर्यंत सहा महिने सूर्य मध्यरेषेच्या दक्षिणभागीं असतो, ह्मणून त्या काळास दक्षिणायन ह्मणतात.

दक्षिणायन झालें ह्मणजे रात्रीपेक्षां दिवस हळू हळू लहान होत जातात व उत्तरायण झालें ह्मणजे रात्र हळू हळू लहान होत जाऊन दिवस मोठा होत जातो.

आपल्या देशांत दिनमान व रात्रिमान यांजमध्यें सुमारें पांच साडेपांच घटिकांचें अंतर पडतें. परंतु, मध्य रेषेपासून जसजसें उत्तरेकडे किंवा दक्षिणेकडे जावें, तसतसें हें अंतर अधिकाधिक पडत जातें.

उन्हाळा—फाल्गुनापासून जेष्ठापर्यंत.

पावसाळा—आषाढापासून आश्विनापर्यंत.

हिंवाळा—कार्तिकापासून माघापर्यंत.

तिथिसंज्ञा—नंदा (प्रतिपदा, षष्ठी, एकादशी.) **जया** (तृतीया, अष्टमी, त्रयोदशी.) **भद्रा** (द्वितीया, सप्तमी, द्वादशी.) **रिक्ता** (चतुर्थी, नवमी, चतुर्दशी.) **पूर्णा** (पंचमी, दशमी, पौर्णिमा, अमावास्या.)

दिशा व त्यांचे स्वामी—पूर्वेचा स्वामी इंद्र, पश्चिमेचा स्वामी वरुण, आग्नेयेचा स्वामी अग्नि, वायव्येचा स्वामी वायु, दक्षिणेचा स्वामी यम, उत्तरेचा स्वामी कुबेर, नैऋतेचा स्वामी निऋति, ईशान्येचा स्वामी ईश्वर.

ग्रहाच्या जाती—गुरू-शुक्र हे ब्राह्मण, मंगळ-रवि हे क्षत्रिय, बुध-चंद्र हे वैश्य, राहु-केतु आणि शनि हे शूद्र ग्रह आहेत.

स्मश्रुकर्म—सोमवारीं हजामत करविली असतां ७ महिने आयुष्यवृद्धि, बुधवारीं ९ महिने, गुरुवारीं १० महिने, शुक्रवारीं ११ महिने. याप्रमाणें आयुष्यवृद्धि होते असें जोतिषशास्त्रांत सांगितलें आहे. स्मश्रुकर्मास पुष्य.

रेवती, अश्विनी, मृग, जेष्ठा, हस्त, चित्रा, स्वाती, पुनर्वसु श्रवण, धनिष्ठा व शततारका हीं नक्षत्रें उक्त आहेत.

नवीन वस्त्रधारणास—रोहिणी, हस्त, चित्रा, अनुराधा, स्वाती, विशाखा, अश्विनी, तिन्ही उत्तरा, पुनर्वसु, पुष्य, रेवती, धनिष्ठा या नक्षत्रांवर नवीन वस्त्रें धारण करावीं. आणि रवि, भौम, गुरु, शुक्र, सोम या वारांवर मोत्यें, सुवर्ण, मणि, पोंवळीं, नवे शंखाची पूजा करणें, तांबडीं वस्त्रें घेणें हीं कृत्यें योग्य होत.

नांगर धरण्यास मुहूर्त—श्रवण, उत्तराभाद्रपदा, पूर्वाभाद्रपदा, शततारका, श्रवण, अभिजित, उत्तराषाढा, हस्त, पुष्य, रोहिणी, अश्विनी, मूळ, मघा, विशाखा, या नक्षत्रांवर बैलांस सुफ्कीं घालून प्रथम शेतांत नांगर धरावा.

बीज पेरण्यास—हस्त, अश्विनी, पुष्य, तिन्ही उत्तरा, रोहिणी, चित्रा, अनुराधा, मृग, रेवती, स्वाती, धनिष्ठा, मघा, मूळ, या नक्षत्रांवर बीजें पेरिलीं असतां उत्तम होत.

वारपरत्वें वस्त्रधारण—रविवारीं निळें, बुधवारीं पिंवळें, शनिवारीं काळें, गुरुवारीं पांढरें, मंगळवारीं तांबडें, सोमवारीं चित्र, याप्रमाणें वस्त्रधारण करून गमन करावें.

अमृतसिद्धियोग—आदित्यवारीं हस्त नक्षत्र, गुरुवारीं पुष्य नक्षत्र, बुधवारीं अनुराधा नक्षत्र, शनिवारीं रोहिणी नक्षत्र, सोमवारीं मृग नक्षत्र अथवा श्रवण, शुक्रवारीं रेवती, मंगळवारीं अश्विनी, याप्रमाणें वारांचे ठायीं नक्षत्रांचा योग झाला असतां तो अमृतसिद्धियोग जाणावा.

शिंकापरत्वें पादछाया शकुन—शिंकाशब्द ऐकून

आपली छाया पावलांनीं मोजून त्यांत १३ मिळवून भागावें. शेष राहील त्याचें फल—१ उरेल तर लाभ, उरले तर सिद्धि, ३ उरले तर दुःख, ४ उरले तर शो ५ उरले तर भय, ६ उरले तर लक्ष्मी प्राप्त, ७ उरले दुःख, शून्य आल्यास निष्फल असें जाणावें.

दिशा परत्वें शिकेचीं फळें—पूर्वेची शिक अशु अग्नेयेची भयकारक, दक्षिणेची अरिष्टकारिणी, नैऋत्ये शुभ, पश्चिमेची मिष्टान्न भक्षण देणारी, वायव्येची ध दायक, उत्तरेची कलहकारिणी, इशान्येची शुभकारक आत्म शिकेचें मोठें भय. ऊर्ध्व झाली तर शुभ, मध झाली तर भय, आसनावर, शयनस्थानावर व दान दे किंवा भोजन करितां अथवा वामभागीं किंवा पृष्ठभाग ह्या ठिकाणीं शुभ होय.

सिंकेविषयीं सहदेवी मत—

डावी तारी उजवी मारी ॥ पुढली करी घात ॥
सहदेव ह्मणे भाडळी ॥ पाठीं उभा जगन्नाथ ॥१॥

पल्लिशब्द शकुन—ऊर्ध्व दिशेस पाल चुकचुकले तर द्रव्यप्राप्ति, पूर्वेस कार्यसिद्धि, आग्नेयेस भय, दक्षिणे अशुभ, नैऋत्येस क्षय, पश्चिमेस लाभ, वायव्येस मिष्टा- भोजन, उत्तरेस लाभ, ईशान्येस कार्यसिद्धि, भूमिव शब्द झाला तर भय, ह्याप्रमाणें फळ जाणावें.

रोगीप्रश्न—तिथि, वार, लग्न आणि प्रहर हीं प्रश्न दिवशीं एकत्र करून, ८ नीं भागावें. शेष उरेल त्या फळ—शेष १ अथवा ७ उरले तर देवतेची बाधा. २,

उरले तर पितरांची बाधा. ६, १, ४ उरल्यास भूतबाधा. १, ३, ९ उरले तर बाधा नाहीं असें जाणावें.

अंकप्रश्न—जोशानें प्रश्न करणारास १०८ अंकांचे आंत एका अंकाचें नांव घेण्यास सांगावें. तो जो अंक सांगेल, त्यास १२ नीं भागावें. भागाकार येईल त्याचीं फळें:—एक, सात, नऊ उरले तर उशीरानें कार्य होईल. आठ, चार, दहा, पांच उरले तर कार्य होणार नाहीं. अकरा, दोन उरले तर खचीत कार्य होईल. सहा व शून्य उरलें तर तत्काळ कार्य होईल.

गमनास मुहुर्त—परगांवास जाणें प्राप्त झालें असतां घातवार व घातनक्षत्रें हीं वर्जावीं. हस्त, मृगशीर्ष, अनुराधा, श्रवण, रेवती, पुष्य, धनिष्ठा पुनर्वसु हीं नक्षत्रें व सोमवार, बुधवार, गुरुवार शुक्रवार हे वार प्रयाणास उक्त आहेत. सुमुहुर्तावर गमन करणें न होईल तर प्रस्थानीं वस्तु ठेवाव्या त्या अशा:—ब्राह्मणानें यज्ञोपवीत, क्षत्रियानें शस्त्र, वैश्यानें मधु आणि शूद्रानें फळ या क्रमानें जाणावें. राजे लोकांनीं प्रस्थान ठेवल्यापासून १० दिवसांचे आंत गमन केलें असतां चालतें. आणि इतरांस ९ दिवस तो मुहुर्त उपयोगीं पडतो.

प्रस्थान ठेवणें तें गर्गमतें दुसऱ्याचे घरीं. भृगुचे मतें शिमेचे अंतीं. वसिष्ठाचे मतें नगराबाहेर. प्रस्तान ठेवल्यावरही महादोष असतील त्या दिवशीं गमन करूं नये. गमनकाळीं गाय, फळ, मूळ, दूध, मोतीं, माणिक, हत्ती, छत्री, वारांगना, अग्नि, मांस, मासे, तरवार, ढाल, बंदूक, आरशी, कुमारिका, कन्या, हरीण, पालखी, मोर, बाल-

कासह स्त्री, वाजंत्री, वाद्यें, धुतलेल्या वस्त्रांसहीत धोबी असे आले तर शुभ शकुन होत.

गमनकाळीं शकुनावरून काय करावें:—

माऊ वीस, तेली तीस ॥ बोडकी आली तर उगाच बैस ॥ १ ॥

"घरांतून बाहेर पडतांच जर मांजर आडवें आलें, तर वीस पावलें परत येऊन नंतर जावें. तेली समोर आला तर तीस पावलें मागें येऊन परत जावें, आणि विधवा स्त्री पुढें आली, तर जागचे जागीं बसावें; पुढें जाऊं नये.

गमनास अशुभ:—**तेली, सोनार, न्हावी। गुरवीण नाहीं बरवी ॥ भाडळी ह्मणे गर्गमुनी, गमन करितां होय हानी ॥**

एकादशीविषयीं:—**नऊ चोवीस एकादशी ॥ कशाला हवा गांव जोशी ॥**

मुसलमानी नऊ व चोवीस तारखेरोजीं एकादशी येते

गमनकाळीं काय केलें असतां कार्य होईल:—**रविदर्पण, शशिचंदन, भौमियानंदन, बुधगूळ, गुरुराई शुक्रदधिभात, शनिवावडिंग चावे ॥ भाडळी कहे सहदेवजी, परघरकी लछिमी आवे ॥ १ ॥**

"रविवारीं आरसा पहावा, सोमवारीं चंदनाचा टिळा भाळीं लावून गमन करावें, मंगळवारीं धणे तोंडांत टाक बुधवारीं गूळ खावा, गुरुवारीं मोहोऱ्या भक्षण करा·

शुक्रवारीं दहींभात जेवून निघावें आणि शनिवारीं वावडिंगें खावीं. याप्रमाणें उपाय करून निघालें असतां कार्यसिद्धि होईल.

मूल पाळण्यांत घालण्यासः—**पुत्र बारा, कन्या तेरा, भाडळी ह्मणे न पडा अन्य मुहुर्ताच्या विचारा ॥**

"जन्मदिवसापासून पुत्र असल्यास बारा आणि कन्या असल्यास तेराव्या दिवशीं पाळण्यांत घालून नांव ठेवावें."

शत मूर्खांचीं लक्षणें.

पुढील ७१ लक्षणें मूर्ख मनुष्याचीं आहेत. त्यांपैकीं एखादें जरी अंगीं असलें, तरी मूर्खपण पदरीं येत असतें. मग सगळींच जर एके ठिकाणीं आढळलीं, तर तो मूर्खांचा राजाच ह्मटला पाहिजे! तीं लक्षणें अशीं:—

१ सामर्थ्य असतां उद्योग न करणारा. २ पंडितांच्या सभेंत आत्मस्तुति करणारा. ३ वेश्येच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवणारा. ४ दांभिकाच्या बोलण्याचा प्रत्यय पाहणारा. ५ जुगाराच्या द्रव्याची आशा बाळगणारा. ६ बुद्धिहीन असून मोठ्या कामास हात घालणारा. ७ एकांतीं रसिक भाषण करणारा. ८ ऋण काढून सण करणारा. ९ न ऐकलेल्या ग्रंथाचें व्याख्यान देणारा. १० शतावधि शत्रु असतां निःशंक राहणारा. ११ द्रव्य देऊन खुशाल झोंप घेणारा. १२ प्रसंग नमतां वक्तृत्व दाखविणारा. १३ प्रसंग असतां मौन्य धर-

णारा. १४ लाभाच्या वेळीं कज्जा करणारा. १५. पुत्राच्या स्वाधीन केलेलें द्रव्य आपलें नव्हे असें मानणारा. १६ बायकोच्या माहेराकडील द्रव्याची याचना करणारा. १७ न होणारीं कर्मे करूं इच्छिणारा. १८ अनुचित कर्म करून कुलीनपणा इच्छिणारा. १९ लेकीशीं बाप हास्यविनोद करीत असतां राग मानणारा. २० स्वस्त्रीशीं अमर्याद भाषण करून नवरेपणाचा मान इच्छिणारा. २१ पर स्त्रीशीं रत होऊन निर्भयता इच्छिणारा. २२ बायकोच्या रागानें पुनर्विवाह करणारा. २३ मुलाच्या रागावरून दत्तक घेणारा. २४ मर्मभेदक भाषण करून गर्व मानणारा. २५ लोभी राजापासून लाभ इच्छिणारा. २६ क्रूर मंत्री असतां निर्भय राहणारा. २७ दुष्टापासून प्रियकर्माची इच्छा करणारा. २८ अरसिकापाशीं आपल्या गुणांचा विक्रय करणारा. २९. शरीर स्वस्थ असतां वैद्यक्रियेस अनुसरणारा. ३० रोगयुक्त असतां वैद्याकडे न जाणारा. ३१ लोभाच्या हेतूनें आप्तांचा त्याग करणारा. ३२ मित्राच्या ठायीं कपट करणारा. ३३ मोठा समृद्ध असून कलहप्रीय. ३४ जोतिषाच्या वचनावरून राज्य इच्छिणारा. ३५ मूर्खांच्या मसलतींचा आदर करणारा. ३६ दुर्बळास पीडा देण्याविषयीं शूर. ३७ दोष प्रत्यक्ष पहात असतां स्त्रीवर प्रीति करणारा. ३८ संचय करण्याकरितां दुसऱ्याकडून खर्च करविणारा. ३९ मौन्यव्रत असतां खुणांनीं सर्व गोष्टी करणारा. ४० सुखाच्या वेळीं दुर्गतीस विसरणारा. ४१ नमुन्याकरितां विष खाणारा ४२ क्रोधानें आत्मघातास प्रवृत्त होणारा. ४३ निर

विनाकारण प्रवास करणारा. ४४ शस्त्रादिकांनीं ताडीत असतां मौज पाहणारा. ४५ समर्थांशीं वैर करून सर्व नाश करणारा. ४६ मी पंडित हें दाखविण्याकरितां वाचाळतो तो. ४७ मी उत्तम योद्धा आहें असें जाणून निर्भय तो. ४८ हांसून मार्मिक भाषणानें दुसऱ्यास दुःख देणारा. ४९ दारिद्र्याजवळ आपलें सर्वस्व ठेवणारा. ५० द्रव्य मिळण्याचा संशय असतां पूर्वींच शिल्लक खर्च करणारा. ५१ आपण यथेच्छ खर्च करून हिशोबासाठीं कारकुनाशीं भांडणारा. ५२ दैवाची आशा धरून उद्योग सोडणारा. ५३ दुसऱ्याच्या गरिबीमुळें आपली दुर्दशा करणारा. ५४ सभेमधून उठून जाणारा. ५५ कबूल करून निरोप विसरणारा. ५६ खोकलेकरी असतां चोरून अपथ्य करणारा. ५७ कीर्ति वाढण्याकरितां भोजनखर्च पुष्कळ करणारा. ५८ अति अल्प भोजनांतच गोडी मानणारा. ५९ स्वस्त्रीचा त्याग करून परस्त्री जवळ करणारा. ६० दोघांची मसलत चालली असतां मध्यें जाणारा. ६१ अनीतीनें वागून श्रीमंती इच्छिणारा. ६२ गुप्त गोष्ट सर्व लोकांस कळविणारा. ६३ सर्व ठिकाणी विश्वास ठेवणारा. ६४ लोकव्यवहार न जाणणारा. ६५ गुरु असून सर्व क्रिया न करणारा. ६६ कुकर्मांत नेहमीं निर्लज्जपणें वागणारा. ६७ हांसत हांसत बोलणारा. ६८ योग्य कारणावांचून रागावणारा. ६९ निरर्थक भाषण करणारा. ७० रस्त्यानें खात खात जाणारा. ७१ गेल्या गोष्टीचा शोक करीत बसणारा.

२—कविवर्य मुक्तेश्वर यांणींही एके ठिकाणीं मूर्खा-

ची कांहीं लक्षणें सांगितलीं आहेत, त्यांपैकीं कांहींचा येथें समावेश करितों; तीं अशीं:—

ओंव्या.

न बोलावितां परगृहा जाणें ॥ न पुसतां मात सांगणें ॥ समर्थ प्रभु सोयरा ह्मणे ॥ तो एक मूर्ख जाणावा ॥ १ ॥ आपण नेणे सारासार ॥ नायके श्रेष्ठांचा विचार ॥ बोले तांतडी भरें थोर ॥ तो एक मूर्ख जाणावा ॥२॥ मळीण वस्त्र अंग मळीण ॥ न करी कर पाद दंत धावन ॥ भक्ष भक्षी स्नानाधीण ॥ तो एक मूर्ख जाणावा ॥ ३ ॥ गृह सांडूनि मठाची माया ॥ शिष्यिणी करूनि सांगीं जाया ॥ सुहृद सांडूनि शिष्य समुदाया ॥ तो एक मूर्ख जाणावा ॥ ४ ॥ स्त्रियेचें वचन घेऊनि कानीं ॥ दुऱ्हावी पिता बंधू जननी ॥ वेगळा राहे सुहृदांतुनी ॥ तो एक मूर्ख जाणावा ॥ ५ ॥ झोंपी जातया कां ध्यानस्था ॥ दाटूनि बोलवी आग्रहता ॥ प्रभूनें पुसे राज वार्ता ॥ तो एक मूर्ख जाणावा ॥ ६ ॥ सभेमाजी खेळवी बाळ ॥ स्त्रियेशीं कटकट करी सर्व काळ ॥ आळस निद्रा कुसंगीं वेळ ॥ क्रमी तो एक मूर्ख ॥ ७ ॥ उपजोनिया संसारीं ॥ आयुष्य

वेंची विषयावरी ॥ आत्मप्राप्ती नव्हे पुरी ॥ हें नेणे तो एक मूर्ख ॥ ८ ॥ काशी मरणें विष्णु स्मरणें ॥ मोक्ष प्राप्ती वेद वचनें ॥ यातें अर्थ दुजें ह्मणें ॥ तो एक मूर्ख जाणावा ॥ ९ ॥ सर्व भूतीं भगवंत परिपूर्ण ॥ सर्व दया हें ज्ञान भूषण ॥ हें विश्वास न मानी जयाचें मन ॥ तो एक मूर्ख जाणावा ॥ १० ॥

आंग्लसुभाषितें.

१ स्नेह सर्वांशीं ठेव. विश्वास थोड्यांचाच धर. कोणाचीही हानि करूं नको. २ प्रमाणिकपणासारखें दुसरें मुबलक वेतन नाहीं. ३ अपहार केल्यानें कोणाचा जय झाला आहे काय? ४ प्रामाणिकपणा हा गुण अमूल्य आहे. ५ कपटी मनुष्यास स्वस्थता स्वप्नींही नमावयाची. ६ अपराध कबूल केल्यानें बहुतेक दोष उडून जातो. ७ विपत्तींत सहाय करितो तोच मित्र. ८ सुकीर्ति आपलें तेज अंधारांत देखील कायम ठेविते. ९ लबाडी पंगु आहे; परंतु निंदेला पंख आहेत. १० सत्यप्रिय मनुष्याचा ईश्वर कैवारी आहे. तो एकटा असला तरी त्याचें वचन सर्वांस मान्य होतें. ११ प्रामाणिकमनुष्याचें वचन ताम्र-पटावरील लेख होय. १२ संतति दुष्ट व कृतघ्न निपजणें हा ईश्वरी कोप होय. १३ दोन पैसे संग्रहीं ठेवणें ह्मणजे तेवढे मिळाल्याप्रमाणें होय.

१४ वेळेवर दिलेला एक पैसा शंभर रुपयांचें काम करितो. १५ अर्धवट केलेलें काम दोन वेळ करावें लागतें. १६ वचन देण्यास उतावीळ होऊं नको, तर तें पूर्ण करण्यास हो. १७ कुसंगतीपेक्षां एकांतवास बरा. १८ दुसऱ्याकडून काम करविण्यापेक्षां स्वतःच करीत जा. १९ काळा दगड कधीं पांढरा होईल काय? २० उद्योग हा जीवाचा जिव्हाळा होय. २१ अती उंच चढूं नको. कारण, तेथून पडलास तर हाडूक मिळणें कठीण. २२ जिभली आळ्यांत ठेव, नाहींतर ती तुझा घात करील. २३ योग्य असेल तें कर, मग व्हावयाचें असेल तें होवो. २४ द्रव्याकडे पाहूं नको, तर अबरुकडे पहा. २५ यंव करा त्यंव करा, असें सांगण्यापेक्षां करून दाखविणें बरें. २६ प्रथम योग्यता अंगीं आण, नंतर मोठेपणाची आशा धर. ज्यास आपलीं व्यंगें तारुण्यांत समजतात, त्याची धन्य होय. २७ तरुणपणीं जेवढे श्रम करावे, तेवढ्या संपत्तीचा म्हातारपणीं सुखानें उपभोग घ्यावा. २८ ज्याला विनय नाहीं, त्याच्यांत आणि पशूंत कांहींच भेद नाहीं. २९ असंतोषास ज्यानें थारा दिला, त्याचा नाश खातरीनें होतो. ३० दिवस आणि रात्र यांत जितकें अंतर, तितकेंच सद्गुण आणि दुर्गुण यांमध्यें आहे. एक मनाची थोरवी वाढवितो; परंतु दुसरा क्षुद्रतेची वृद्धि करितो. ३१ उद्योगानें मन स्वच्छ आणि शरीर निरोगी राहतें. ३२ उद्यां काय काय संकटें येणार, हें मनुष्यास आज कळत नाहीं.

श्रीमंत होण्याचा उपाय.

"यश व संपत्ति कशी मिळेल?" तर पुढील गोष्टी पूर्णपणें ध्यानांत ठेवून त्याप्रमाणें वागत चला, ह्मणजे सर्व कार्यभाग होईलः—ह्या पुढील गोष्टी कित्येक गृहस्थांनीं आपल्या दिवाणखान्यांतील भिंतीवर लिहून ठेविल्या होत्या, व त्याप्रमाणें ते वर्तन ठेवीत असत. यामुळें त्यांची कीर्ति वाढून ते प्रसिद्ध नवकोटनारायण झाले. त्या गोष्टी अशाः—

१ मेहनतीनें व आस्थेवाईकबुद्धीनें आपापले धंदे पहात चला. २ कोणत्याही धंद्यांत आळस करूं नका, चापल्य असूं द्या. ३ कोणत्याही गोष्टीविषयीं पूर्ण विचार करा; व एकदांचा निश्चय करून जरूर काम उरका. ४ वरचेवर पुढचें पाऊल असूं द्या. ५ कोणत्याही कामीं धैर्य धरा, सोडूं नका. ६ प्रामाणिकपणा ठेवा. ७ लबाड बोलूं नका. ८ दुष्ट लोकांच्या ओळखी करूं नका. ९ भपका दाखवूं नका. १० कर्जबाजारी होऊं नका. ११ पैसा कसा मिळवावा हें शिका. १२ अमली होऊं नका. १३ वेळाचें महत्व जाणून सत्कारणीं वेळ खर्च करा. १४ प्रयत्नांतीं परमेश्वर आहे, सबब नशिबावर हवाला ठेवूं नका. १५ सर्वांशीं सभ्यपणानें वागा. १६ रोख जिन्नस घ्या. १७ व्यवहारांत थट्टा करूं नका. १८ ज्यावर त्यावर रागें भरूं नका. १९ स्वतःच्या विचारानें चाला. २० वेळापूर्वीं तयार व्हा, उशीर करूं नका. २१ कामाच्या वेळेस दुसऱ्या गोष्टी काढूं नका. २२ अनुक्रमानें, री-

तीनें, नियमानें व वेळच्या वेळीं काम करा. २३ दुस-
ऱ्या कारभारांत व जें कळत नाहीं त्यांत हात घालूं नका.
२४ दुसऱ्यावर अवलंबून राहूं नका. २५ वचनाचे धड
रहा. २६ सहाय करा; पण लोकांनीं बरें ह्मणण्याकरि-
तां शक्तीपलीकडे करूं नका. २७ नाहीं ह्मणण्यास
भीड धरूं नका. २८ न्यायानें वागा, दया व प्रीति
करा आणि देवाजवळ नम्रतेनें वर्ता. २९ तुह्मांला जें
आज करितां येण्यासारखें आहे, तें उद्यांवर टाकूं नका.
३० वस्तु कितीही स्वस्त असो, पण जर तिजवांचून तुम-
चें अडलें नाहीं, तर ती विकत घेऊं नका. ३१ क्षुधा,
तृषा, अथवा थंडी ह्यापेक्षां गर्व हा मनुष्याची हानि फारच
करितो; ह्यास्तव तो सोडून द्या. ३२ अधिक खाल्ल्या-
चा पश्चात्ताप होऊ नये, असा खाण्याचा बेत ठेवावा. ने-
मस्तपणा हेंच आरोग्य आहे. ३३ अपरिहार्य भावी
संकटें मनांत आणून चिंता करूं नका. ३४ राग आ-
ला तर बोलण्यापूर्वीं मनांत दहा अंक मोजा, आणि फार-
च आला तर त्याची शांति होईपर्यंत मोजा, ह्मणजे रागा-
च्या योगानें तुमच्या हातून असंभाव्य गोष्टी कधीं घडणार
नाहींत; आणि तुह्मांला दुःखही कधीं होणार नाहीं.

सदहु गोष्टी ध्यानांत ठेवून मेहनत करा; ह्मणजे यश
व संपत्ति घरीं चालत येईल, व त्यायोगें तुह्मी मोठ्या
भरभराटीस चढाल.

लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे तीन.

तीन गोष्टी कराव्या— कुलीन स्त्री, सत्कृत्य आ-
णि खरें भाषण.

तीन गोष्टी स्वाधीन ठेवाव्या—आपला राग, आपली जीभ व आपली इच्छा.

तीन गोष्टी अंगीं असाव्या—शहाणपणा, चांगुल-पणा आणखी सहनशीलता.

तीन गोष्टींवर भक्ति असावी—धैर्य, शांति आणि परोपकार.

तीन गोष्टींसाठीं भांडावें—आपली अबरु, आपला देश व आपले मित्र.

तीन गोष्टींचा तिरस्कारा करावा—निर्दयपणा, गर्विष्टपणा आणखी कृतघ्नपणा.

तीन गोष्टी शिकाव्या—सत्यनिष्ठा, उद्योगीपणा आणि समाधानपणा.

तीन गोष्टींविषयीं रसिकता व मर्मज्ञता असा-वी—ज्ञान, मान व शोभा.

तीन गोष्टी आवडाव्या—निर्मळ मन, भलेपणा व आनंदी स्वभाव.

तीन गोष्टींनीं आनंद व्हावा—मनाचा मोकळेप-णा, स्वतंत्रपणा आणि सौंदर्य.

तीन गोष्टी टाकाव्या—कुरठेपणा, रिकामी बडबड आणि वेडी वांकडी थट्टा.

तीन गोष्टींची इच्छा धरावी—आरोग्य, चांगले मित्र व संतुष्टवृत्ति.

तीन गोष्टी जोडाव्या—चांगलीं पुस्तकें, चांगली संगत आणि चांगला स्वभाव.

यक्ष प्रश्न.

वैशंपायन ऋषी जन्मेजय राजास सांगतो—कोणे एके समयीं धर्म, भीम, अर्जुन, नकुळ व सहदेव हे पांच पांडव द्वैतवनीं रहात असतां, एक ब्राह्मण येऊन त्यांस बोलिला "हे महाराज, माझ्या अग्निहोत्राच्या अरणी (विस्तव पाडावयाचीं लांकडें) वृक्षावर ठेविल्या होत्या, त्या एक मृग घेऊन पळाला. त्याचा शोध करून अरणी मला आणून द्याव्या, नाहींतर माझ्या अग्निहोत्राचा भंग होतो." असें ब्राह्मणाचें वचन कानांत पडतांच पांचही पांडवांनीं धनुष्यबाण घेऊन सर्व रान शोधिलें; परंतु मृगाचा पत्ता लागला नाहीं. त्या वेळीं भुके-तहानेनें व्याकुळ झालेले पांचही पांडव एका वडाच्या झाडाखालीं विश्रांतीस्तव बसले असतां, धर्मराज बोलला "नकुळा, तृषेनें प्राण व्याकुळ झाले; कोठून तरी पाणी आण." तें ऐकून नकुळ एका उंच वृक्षावर चढला आणि चोंहोंकडे पाहूं लागला; तों दूर एक भलें मोठें पाण्याचें तळें त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्यानें तेथें जाऊन पाण्यास हात लावतांच वृक्षावरून शब्द झाला, "अरे, माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें आधीं सांग आणि मग पाणी पी. न सांगतां पिशील, तर प्राणास मुकशील." तें भाषण न ऐकतां नकुळ पाणी प्याला व तेथेंच निचेष्टित पडला.

कांहीं वेळानें त्याच्या शोधार्थ धर्मानें भीमास पाठविलें. त्याचीही कथा नकुळाप्रमाणेंच झाली. याप्रमाणें अर्जुन व सहदेवसुद्धां चौघेही बंधु पाणी पिऊन मूर्च्छित पडले. इकडे धर्मराजानें या चौघांची बराच वेळ वाट पाहिली, व

बंधु येत नाहींत असें जाणून चिंताग्रस्त होत्साता अरण्य शोधीत त्या उदकाजवळ गेला; तों चौघेही बंधु अचेतन पडलेले आहेत, हें पाहून त्यास फारच दुःख झालें. तो नाना प्रकारें शोक करूं लागला. त्या वेळीं वृक्षावरून शब्द झाला कीं, "अरे, या स्थळाचा स्वामी मी यक्ष आहें, तुझे बंधु मीं मारले. आतां तूं जर माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें सांगशील, तर दैवयोगानें ते पुनः जिवंत होतील! माझी आज्ञा मोडून जर तूं उदक प्यालास, तर त्यांच्यासारखीच तुझीही दशा होईल." यक्षाचीं अशीं वचनें श्रवण करून धर्मराज बोलतो, "यक्षा, तुझे काय प्रश्न आहेत ते विचार. मी यथाज्ञानें सांगतों." हें ऐकून यक्ष प्रश्न करितो, आणि धर्मराज उत्तर देतो. हे प्रश्न १०८ आहेत; पण त्यांपैकीं निवडकच आम्हीं येथें दिले आहेत.

ण प्र०—ब्राह्मणांस मोठेपणा कशानें मिळतो?

म उ०—वेदशास्त्र जाणिल्यानें.

न प्र०—सत्कीर्ति कशानें मिळते?

अ उ०—इंद्रियें स्वाधीन ठेविल्यानें.

स प्र०—सुबुद्धि कशानें होते?

ह उ०—वडिलांची सेवा केल्यानें.

मु प्र०—ब्राह्मणांस दैवत कोण? उ०—वेद.

ल प्र०—क्षत्रियांस दैवत कोण? उ०—धनुष्यबाण.

ि प्र०—फळांमध्यें उत्तम फळ कोणतें?

त उ०—सुपुत्रफळ.

तु प्र०—पृथ्वीपेक्षां थोर कोण? उ०—आई.

दु प्र०—आकाशापेक्षां उंच कोण? उ०—बाप.

पै प्र०—वायूपेक्षां चपळ कोण? उ०—मन.

प्र०—हृदय नाहीं कोणास ? उ०—दगडास.
प्र०—आपल्या वेगानें वाढतें काय ? उ०—नदी.
प्र०—गृहस्थास मित्र कोण ? उ०—भार्या.
प्र०—रोग्यास मित्र कोण ? उ०—औषध.
प्र०—या लोकीं अमृत कोणतें ? उ०—दूध.
प्र०—सर्वांस स्थान कोणतें ? उ०—पृथ्वी.
प्र०—स्वर्गाचें मुख्य स्थान कोणतें ? उ०—सत्य.
प्र०—सुखाचें मुख्य स्थान कोणतें ? उ०—सदाचरण.
प्र०—मनुष्याला आत्मा कोण ? उ०—पुत्र.
प्र०—उपजीवन कोणतें ? उ०—पर्जन्य.
प्र०—धनामध्यें उत्तम धन कोणतें ? उ०—विद्याधन.
प्र०—लाभामध्यें उत्तम लाभ कोणता ?
उ०—आरोग्य.
प्र०—सुखामध्यें थोर सुख कोणतें ? उ०—संतोष.
प्र०—याचकांस कशासाठीं द्यावें ?
उ०—पुण्यप्राप्तीसाठीं.
प्र०—स्वर्गीं जात नाहीं कशानें ? उ०—दुःसंगानें.
प्र०—जिवंत असून मेलेला कोण ? उ०—दरिद्री.
प्र०—सर्वांत पूज्य कोण ? उ०—गुरु.
प्र०—तप कोणतें ? उ०—स्वधर्माचरण.
प्र०—दम कोणता ? उ०—मन स्वाधीन ठेवणें.
प्र०—ज्ञान कोणतें ? उ०—सारासार जाणणें.
प्र०—अतिशय व्याधि कोणती ? उ०—लोभ.
प्र०—शोक करावयास योग्य काय ? उ०—अज्ञान.
प्र०—ब्राह्मणाचे अंगीं ब्राह्मणत्व कशानें येतें ?
उ०—सदाचरणानें.

प्र०—प्रियवचन बोलणारास काय लाभ होतो ?

उ०—प्रीति.

प्र०—बहुत मित्र करितो त्यास काय लाभ ?

उ०—सुख.

प्र०—सुखी कोण ? उ०—ऋणी नसून, मिळेल तीं भाजीभाकरी खाऊन असणारा.

सुबोध प्रश्नावली.

प्र०—भवसागर पार होण्यास नौका कोणती ?

उ०—सद्गुरुवचनावर विश्वास ठेवून परमेश्वराची भक्ति करणें.

प्र०—बंधमुक्त कोण ? उ०—विषयानुरागी.

प्र०—घोर नरक कोणता ?

उ०—ज्यामध्यें सर्व दुर्वासना नांदत असतात, असा मनुष्यदेह.

प्र०—अत्यंत प्रौढ बंधन कोणतें ? उ०—ममता.

प्र०—दीर्घ रोग कोणता ? उ०—गर्भवास.

प्र०—हा रोग नाहींसा होण्यास उपाय काय ?

उ०—आत्मबोध.

प्र०—उत्तम विद्या कोणती ?

उ०—जिच्यामध्यें ब्रह्मज्ञान आहे ती.

प्र०—नरकाचें द्वार कोणतें ? उ०—परस्त्रीगमन.

प्र०—स्वर्गद्वार कोणतें ?

उ०—प्राणिमात्रावर दया व अहिंसा.

प्र०—शरिराचा शत्रु कोण ? उ०—आळस.

प्र०—मित्र कोण ?
उ०—उत्साह, साहस आणि उद्योग.
प्र०—दरिद्री कोण ? उ०—असंतोषी.
प्र०—जिवंत असून मृतवत् कोण? उ०—निरुद्योगी.
प्र०—मनुष्यरूपी पिशाच्च कोणतें ?
उ०—निंदक आणि अपयशी.
प्र०— गुरु कोण ? उ०—हितोपदेशी.
प्र०—शिष्य कोण ? उ०—मन, वचन आणि कर्म.
प्र०—सुंदर अलंकार कोणता ? उ०—सुशीलता.
प्र०—उत्तम तीर्थ कोणतें ? उ०—शुद्धांतःकरण.

लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे बोल.

पंडित कोण—विद्या असून ज्याला गर्व नाहीं.

ज्ञानी कोण—ज्याला सर्व समजतें.

तपस्वी कोण—ज्याला संताप येत नाहीं.

योगी कोण—ज्यानें आपल्या दुर्वासना जिंकिल्या.

श्रेष्ठ कोण—न्यायास अनुसरून बोलणारा आणि त्याप्रमाणें वागणारा.

वडील कोण—जो आपल्यापेक्षां गुणांनीं अधिक.

भलें माणूस कोणतें—पतिव्रता स्त्री आणि एकपत्नि पुरुष.

घामट कोण—ज्याच्या जिभेंतून नेहमीं लोकांचीं घाणेरडीं कृत्यें बाहेर पडतात तो.

कीर्ति कोणती—जी ऐकतांना सत्पुरुष मान डोलवितात

पापी कोण—दुसऱ्याला त्रास देणारा.

पुण्यवान् कोण—काडीमात्र आळस न करितां परोपकार करणारा.

मित्र कोण—जो प्रसंगीं आपलें सत्य भंगितो तो.

मोठा कोण—परदुःख जाणणारा.

धनवान् कोण—दीनाला योग्य मदत करणारा.

सज्जन व दुर्जन.

कालमानाप्रमाणें सज्जन-दुर्जन यांची परीक्षा करणें फार दुर्घट झालें आहे. खऱ्या मार्गानें जाणारे सज्जन व खोऱ्या मार्गानें जाणारे दुर्जन, हा साधारण ठोक ताळा आहे. तरी, व्यवहारांत प्रसंगविशेषीं सज्जनांवर दुर्जनपणाचा आरोप येतो. परिणामीं दूध तें दूध व पाणी तें पाणी ठरलें जातें; परंतु कांहीं दिवस अशा मुग्ध स्थितींत जातातच. खऱ्या सोन्यापेक्षां बेगडेला अधिक चमक असते. खऱ्या सोन्याला कधीं आंच द्यावी लागत नाहीं. सोनाराच्या विशेष कसबानें कधीं कधीं ढोक सोनेंही बावनकसी सुलाखताव दिसूं लागतें. परंतु, खऱ्या वस्तादाच्या हातीं पडल्यावर तें दोन तीन वेळ कडक अग्नीचीं पुटें देऊन तो मुळची पितळ बाहेर पाडितो. जोंवर तसा वस्ताद मिळत नाहीं, तोंवर बरेच ग्राहक खऱ्या सोन्याला बाजूस टाकून, आंच दिलेलें ढोक सोनें उत्तम समजतात. इतकेंच नाहीं, तर त्याला भरपूर किंमत देऊन फसतात.

ह्या वरील गोष्टी कालमानाप्रमाणें घडतात, असें आह्मीं वर ह्मटलें आहे. परंतु, अशीं उदाहरणें पुरातन काळच्या ग्रंथांतूनही कांहीं कमी आढळत नाहींत. निर्दोष मार्ग-

गामी सज्जनांला दुर्जनांनीं व्यसनांत पाडिलें व अल्प काल कां होईना, सत्याची हवेलेंडी उडवून असत्यानें विजय मिळविला, अशा एक दोन गोष्टी येथें सांगूं.

दुर्योधन, दुःशासन आदिकरून दुर्जनांनीं पुण्यश्लोक युद्धिष्ठिरास कपटद्यूतांत जिंकून महासाध्वी द्रौपदी सती, तिच्या पांच पतींच्या देखत भर सभेंत केश धरून आणून वस्त्रहरण केलें! व बारा वर्षें वनवास आणि एक वर्ष अज्ञातवास भोगविला. अखेरीस दुष्टांचें निर्दलन होऊन सज्जनांचा विजय झाला. तरी, कांहीं काळपर्यंत दुष्टांच्या उपकृतीचें प्रायश्चित्त सुष्टांनाही भोगणें प्राप्त झालें.

पंचवटींतून दशमुखानें सीतेचें हरण केलें, तेव्हां मार्गांत महाभगवद्भक्त जटायु नामक गृध्रराज भेटला व त्यानें चौर्यकर्म करणाऱ्या लंकाधिपाला अडवून स्वसामर्थ्यानें त्याचा पराभव केला. तेव्हां हताश होऊन रावणानें कपटजाल पसरिलें, व सत्यशील भाषणांनीं सत्य प्रतिज्ञा करून उभयतांनीं आपआपलें मरण कोणत्या अवयवांत आहे; हें सांगण्याचा घाट घातला. तेव्हां सात्विक जटायूनें खरोखर सांगितलें कीं, आपलें मरण पक्षद्वयांत आहे. हें ऐकून कपटपटू रावणानें सांगितलें कीं, माझें मरण माझ्या पायाच्या आंगठ्यांत आहे. अशीं शपथेवर भाषणें झाल्यावर पुनः दोघेही युद्धाला प्रवृत्त झाले. तेव्हां, जटायूनें नेम धरून रावणाच्या पदांगुष्ठावर झडप घातली आणि आंगठा नाहींसा केला. त्याबरोबर रावणानें जटायूचे दोन्ही पंख उपटून घेतले. तेव्हां गृध्रराज अपंख होऊन जमिनीवर पडला; आणि रावण जनकजेला रथा-

वर घालून लंकापुरीकडे चालता झाला. ‘ सत्यसंकल्पाचा दाता नारायण ’ हा सिद्धांत जरी सर्वमान्य आहे, तरी वरील उदाहरणांत कपटपटु दुर्जनांनीं त्याला अपवाद आणिला व सत्यवक्त्या जटायूला व्यर्थ प्राणास मुकावें लागलें.

दुर्जनांची अपकृति, जे त्यांना त्रास देतात त्यांजवरच घडते असें नाहीं, तर ते आपल्यावर उपकार करणारांवरही अपकार केल्यावांचून राहत नाहींत. याबद्दल पुरातन काळचें उत्कृष्ठ उदाहरण भस्मासुराचें होय. चिताभस्म आणितांना भस्मासुराला त्रास होऊं नये, व त्याला दुसरे कोणी छळूं नये, ह्मणून भोळ्या शंकरांनीं त्याला वर दिला कीं, “ तूं ज्याच्या शिरीं हात ठेवशील, तो भस्म होऊन जाईल. ” हा वर प्राप्त होतांच तो दुरात्मा भस्मासूर, जगन्माता पार्वती इच्याठायीं पापवासना धरून वरदात्या कैलासपतीच्या शिरीं हात ठेवण्यास तयार झाला. तेव्हां बहुतकालापूर्वींदेखील भस्मासुरासारख्याच्या अंगीं कृतज्ञताबुद्धि कितपत वास करीत होती हें स्पष्ट होतें. मग आतां कलियुगाच्या ऐन भरांत कोणी भस्मासुराच्या कृतीचें अवलंबन केलें किंवा कोणी दुर्योधन, दुःशासन व शकुनीमामाच्या कृतीचें अवलंबन केलें, तर त्यांत आश्चर्य काय ? आणि सज्जन व दुर्जन तरी निवडावे कसे ?

बोधाचा एक सुरस मासला.

मि. हेनरी ऑर्थर जोन्स नांवाच्या एका इंग्रज गृहस्थानें आपल्या देशबांधवांला जो बोध केला आहे, तो आमच्या लोकांनीं तर अवश्यमेव ग्रहण करावा. त्याचें तात्पर्य

खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.—"मी इंग्लंडचा रहिवासी आहें; आणि त्या देशाच्या मोठेपणावर व ख्यातीवर माझा वारसा आहे. माझ्या स्नायूंनीं, मज्जातंतूंनीं व रक्तबिंदूंनीं आपआपलें काम बरोबर बजाविलें ह्मणजे जसें माझें शरीर सुखी व निरोगी राहतें, तसेंच प्रत्येक नागरिकानें आपआपलें काम योग्य रीतीनें बजाविलें ह्मणजे देश सुखी व निरोगी होतो. मी अशी कोणतीही नोकरी धरणार नाहीं किंवा धंदा करणार नाहीं कीं, ज्यामुळें मला माझ्या बंधूंवर अवलंबून राहून त्यांच्या उपयोगीं पडतां यावयाचें नाहीं. कारण, त्यामुळें त्यांपैकीं कित्येकांना विपत्ति भोगावी लागेल, हें मला स्पष्ट दिसतें. ज्याप्रमाणें रणांगणांतून शिपायानें पळून जाणें हें भागूबाईचें लक्षण आहे, त्याचप्रमाणें नागरिकानें स्वदेशाच्या कल्याणांत भर न घालणें, हें भागूबाईचें लक्षण आहे. इंग्लंडनें मला जन्म दिला आहे व माझें पालनपोषण केलें आहे, त्याअर्थी मी कर्तव्याला अनुसरून त्याची सेवा करीन. त्याची भूमि जेणेंकरून भ्रष्ट पावेल, त्याची हवा जेणेंकरून दूषित होईल व त्याचीं मुलेंबाळें ह्मणजे बहिणभावंडें जेणेंकरून अवनतीला जाऊन पोहोंचतील, असें मी बिलकूल करणार नाहीं. मी त्याचीं शहरें शोभिवंत करण्याचा, त्याचे रहिवाशी निरोगी व आनंदी करण्याचा प्रयत्न करीन; ह्मणजे त्याच्या भावी मुलांना तेथेंच राहणें आवडूं लागेल."

घड्याळ कसें बाळगावें.

१ रोज नियमानें ठरीव वेळेसच किल्ली देण्याचा परिपाठ ठेवावा.

२ किल्ली देतांना अडत असल्यास अडण्याचें कारण नीटपणें पहावें. जोरानें तशीच किल्ली देऊं नये. कारण, स्प्रिंग व चक्रें यांना थोडासुद्धां हिसका बसल्यास त्यापासून घड्याळ बिघडतें.

३ उष्णतेनें प्रसरण पावणें, किंवा थंडीनें आकुंचन होणें हा सर्व धातूंचा धर्म आहे. अर्थात् घड्याळाच्या चक्ररचनेवरसुद्धां थंडी व उष्णता यांचा असा परिणाम होण्याचा संभव आहे. याकरितां घड्याळें नेहमीं एकाच समशीतोष्ण स्थळीं राहतील, अशी खबरदारी घेणें इष्ट आहे.

४ घड्याळास नेहमीं एकसारख्या एकाच स्थितींत ठेवावें. वरचेवर हालवूं डोलवूं नये.

५ घड्याळाचे कांटे सहसा कधीं मागेंपुढें फिरविण्याचा परिपाठ ठेवूं नये. त्यांत कप्यांतल्या लहान घड्याळांचे तर फिरवूंच नयेत.

६ घड्याळाच्या मागच्या अंगास जें कांचेचें झांकण असतें, तें कधीं काढूं नये.

७ घड्याळ 'स्लो' किंवा 'फास्ट' करितांना त्या त्या बाजूकडे कांटा (रेग्युलेटर) ढकलणें तो प्रत्येक वेळीं फारच थोडथोडा ढकलीत असावा. एकदम पुष्कळ ढकलूं नये.

८ घड्याळावर मळ न बसेल अशा विषयीं फार जपावें. त्याच्या चक्ररचनेंत केराचा एक कणदेखील बिघडाबिघड करण्यास कारण होतो. कप्यांतल्या घड्याळास

नेहमीं बनातीच्या किंवा 'शमाइसलेदर' च्या पिशवींत घालून ठेवावें.

९ घड्याळास किल्ली देतांना ती अगदीं पूर्ण देऊं नये. थोडी कमी ठेवावी. व घड्याळ वापरण्याचें जरी नाहीं, तरी त्यास किल्ली देण्याचें काम एक हातीं असावें.

१० घड्याळ हा काहीं एक छातीवर मिरविण्यासाठीं केवळ शोभेचा दागिना नाहीं. तर तें, आपलें बहुमोल जें आयुष्य तें कसें भराभर चाललें आहे हें दाखवून त्याचा कांहीं तरी सत्कारणीं व्यय करा, असें सुचविणारें एक योग्य साधन आहे. असें समजून त्याच्या सूचनेचा उपयोग करून घेत असावा.

करमणूक संग्रह.

ह्या संसारसमुद्रामध्यें प्रत्येक मनुष्यास आपल्या उपजीवनाकरितां, सुखाकरितां किंवा कीर्तीकरितां कांहीं तरी व्यवसाय व कष्ट करावे लागतात. व प्रायः ते केल्याशिवाय कोणाचेंही चालत नाहीं. प्रत्येकानें अंथरुणावरून उठल्यापासून तों पुनः अंथरुणावर पडेपर्यंत अगदीं कामांतच गढलेलें असावें: हें कांहीं शक्य व इष्ट होणार नाहीं. म्हणून म्हणून त्याला करमणूक करून घेतलीच पाहिजे. तेणेंकरून त्याच्या चित्तास विश्रांति मिळून तो आपलें काम आनंदानें करूं लागेल. मोलमजूरी करून पोट भरणाऱ्या मजुरांपासून तों मोठ्या विद्वान पदवीधरापर्यंत प्रत्येक जण आपल्या विश्रांतीच्या वेळांत कांहीं तरी करमणूक करून घेतच असतो. आणि असें जर नसतें, तर

संध्याकाळच्या प्रहरीं चव्हाट्यावर तुणतुण्याच्या सुरांत गाणें, गप्पा, गोष्टी, आणि पंडितांची भवतिनभवति ऐकूं आली नसती. तसेंच वर्तमानपत्रें, मासिकपुस्तकें व इतर ग्रंथ वाचण्याची चट लागलीच नसती. सारांश, प्रत्येकास कर्मणूक करून घेतली पाहिजे व प्रत्येकजण घेतही आहे. कर्मणूक करून घेणें आवडत नाहीं, असा मनुष्य कोणत्याही देशांत नसावा व मागेंही झाला नसेल. ह्मटलें आहे:—

सुभाषितेन गीतेन, युवतीनांच लीलया ॥
यस्य न द्रवते चित्तं, सवै मुक्तोऽथवा पशुः॥१॥

"सुभाषित, गायन व तरुण स्त्रियांची लीला यांनीं ज्याचें चित्त मोह पावत नाहीं, तो एक मुक्त समजावा, किंवा पशु मानावा." अर्थात कर्मणूक हा विषय सर्वांच्या विश्रांतीला कारण असून बोधप्रद आहे. याकरितां आह्मीं येथें कांहीं चुटक्यांचा संग्रह करितों.

* १ *

"शामभट्ट, आतां किती दिवस अविवाहित राहणार? लग्न घ्या एकदां करून." असें एका बाईनें ह्मटलें. शामभटजीनें उत्तर दिलें, "अहो, तुह्मीं एवढ्या बायका अहां तर खऱ्या, मग लग्नच कशाला पाहिजे?" वहावारे दीड शहाण्या ! !

* २ *

एकदां एका मनुष्यास गाढवाची जरूर पडली. तेव्हां तो बाजारांत जाऊन गाढववाल्यास त्याची किंमत विचारूं

लागला. गाढववाला:—काय हो तुह्मांला बोलका गाढव पाहिजे कीं कसा? गृहस्थास मोठा संताप येऊन त्यानें त्या गाढवविक्यास शिव्या दिल्या; त्यामुळें तें प्रकरण हाणामारीवर आलें. त्या गाढवेंविक्यानें ह्मटलें, "ज्याला मीं केलेली थट्टा समजेना, तो दुसरा कोण? त्याला दुसरा गाढव विकत घेण्याचें प्रयोजन काय? आपले कान लहान असल्याकारणानें मीं आपणास ओळखिलें नाहीं, तें आतां पूर्णपणें ओळखिलें.

*   ३   *

चमत्कारिक त्रैराशिक—नुमती बोटभर सही करणारास जर दोनशें रुपये पगार मिळतो, तर सहीचे सर्व कागद लिहिणारास ओळीच्या मानावर काय पगार मिळावा? असा एका मुलाचा प्रश्न आहे.

*   ४   *

एकदां एक डोळस दुसऱ्या एकाचा एक डोळा फुटलेला पाहून त्यास ह्मणतो, "कायरे, तुला माझ्याहून कमी दिसत असेल नाहीं?" तितक्यांत तो एकाक्ष त्यास उत्तर देतो, "बाबा, माझ्या एका डोळ्यानें तुझे दोन्ही डोळे दिसत आहेत, आणि तुझ्या दोन्ही डोळ्यांनीं माझा एकच डोळा तुला दिसतो. मग मला हिणविण्यांत अर्थ काय बरें?"

*   ५   *

एक लुच्चा मनुष्य एका यहुद्याला विचारितो कीं, "काय हो, पोर्टल्यांड देशांत गाढव आणि यहुदी यांना बरोबर फांशी देतात असें लोक सांगतात, तें खरें आहे

का ?" यहुदी ह्मणाला, "होय, खरें आहे. तुह्मी आणि मी तेथें नाहीं ह्मणून बरें आहे."

* ६ *

साहेब—अहो तहशीलदार, तुमच्यावर तुमच्या हाताखालच्या लोकांची तुह्मी शिव्या देतां ह्मणून फिर्याद आहे.

तहशीलदार—कोण कोण फिर्यादी तो ? येऊंद्या त्या गाढवाला माझ्यासमोर.

सा०—हे पहा, येथेंच हजर आहेत.

तहशीलदार—काय रे बेशरम ! पाजी ! हरामखोरांनो ! कधीं रे तुह्मांला शिव्या देतों मी ? लेंकांनों माज आला काय तुह्मांला !

* ७ *

प० गृ०—काय हो बायकादेखील नाटकाला येऊं लागल्या ! मित्रा ती समोर पोग्गी पहा कशी नखऱ्यानें उभी राहिली आहे ती.

दु० गृ०—कोण कोण, ती समोरची काय ? ती तर माझी बहीण !

प० गृ०—छे, छे, तिच्या उजव्या हाताकडे आहे ती.

दु० गृ०—अरे, ती माझी बायको !

* ८ *

नाटकाचा एक अंक पुरा झाल्यावर बराच वेळ पडदा पडला. तेव्हां एक गृहस्थ मागें-पुढें वर-खालीं मधून मधून चोरून स्त्रीजनांकडे पहात होता. इतक्यांत दुसरा त्यास ह्मणतो, "अहो सभ्य, रंगभूमीवर जें काय दिसेल तेंच

पहाण्यासाठीं टिकीट दिलें आहे बरें!" गृहस्थ ओशाळून खालीं मान घालून गप्प बसला.

* ९ *

नवरा–(रात्रीं झोंपी जातांना बायकोस) समजलीस? सकाळीं अगदीं रोजच्याप्रमाणें वेळेवर जागा कर हो!

बायको—दसऱ्याची सुटी आहे ना उद्यां? हापीसांत जावयाचें नाहीं, कांहीं नाहीं.

नवरा–नव्हे, पण जरा लोळून पुनः निजेन ह्मटलें!

* १० *

मुलगा—बाबा, लढाई कशी सुरू होते?

बाप—कधीं ह्या पक्षाकडून व कधीं विरुद्ध पक्षाकडून.

मुलगा—ह्मणजे कसें?

बाप—पहा परवांची ब्रह्मदेशाची लढाई.

आई—किंवा कालची मणिपूरची घे.

बाप—पहा, तूं मध्येंच बोलत जाऊं नको. मला त्याची मोठी चीड आहे.

आई—मला वाटतें आईलाच मुलाची समजूत चांगली करितां येईल.

बाप—अरे, पुनः तेंच! बोलूं नको ह्मणतों ना?

आई—पण,—

बाप—आतां बोललीस तर मारच!

मुलगा—(मध्येंच) हरकत नाहीं; पण लढाई कशी सुरू होते, तें आतांच अगदीं बरोबर समजेल.!

* ११ *

आमच्या गांवांतील विठोबा गोंधळी परवां आपल्या मुलाला उपदेश करीत होता:—" अर ल्योका, सकाळ-

च्या रामपाऱ्यांत धा इस घरं तरी मागून येत जा. आज मागायास ग्येला नाइंस तर झोर काय बामणं मांगत्यात तशी मांधवगिरी मांगशील, कां उपाशी राहशील ? कां भीक मांगशील ? करशील तरी काय ?

* १२ *

एका गृहस्थानें एका वर्तमानपत्रांत जाहिरात वाचली कीं, " लेखणी व शाईखेरीज लिहिण्याची युक्ति. किमत रु० दोन. " गृहस्थानें लागलेच दोन रुपये पत्रकर्त्याकडे पाठविले. दुसरे दिवशीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें एका कार्डावर जबाब मिळाला कीं, " पेनसलीनें लिहावें. " बिचारा गृहस्थ चुरमुरे खात बसला !

* १३ *

एकादशीचे दिवशीं एक गृहस्थ विडा खाऊन बाहेर पडला. पण, त्याचा परिचयी त्याला रस्त्यांत भेटला. तो त्याला ह्मणतो; " अरे, आज एकादशी आणि तूं विडा खाल्लास ?

गृहस्थ—काय करावें, ह्मटलें कांद्याची घाण तोंडाची जाईल !

परिचयी—एकूण कांदाही खाल्लास ?

गृहस्थ—काय करावें, शिळीभाकर कांद्याशिवाय गिळते कशी ?

परिचयी—शिळीभाकर आणि कांदा खावयाचें असें काय अडलें होतें ?

गृहस्थ—अहो, ह्मटलें ती नास होईल. घरांत कोणी पोरबाळसुद्धां ती खाईना. कारण, तिला कुत्रें शिवलें होतें !

* १४ *

शिंप्याची जाहिरात—हाताखालीं काम करण्या करितां शिंपी पाहिजे. त्याला हात, मान वगैरे नीट कापतां आलीं पाहिजेत ! !

* १५ *

शोकी—मजला फोटोग्राफ् काढविण्यास जाणें आहे.

दुसरा—तर मग त्या फोटोंत तुमचा चेहरा ओळखतां येणार नाहीं. कारण, मुळच्या चेहऱ्यांत आणि आजच्यांत घोटाघोटी व छपवाछपवी पुष्कळच केली आहे !

* १६ *

जज्ज—तूं दोन बायका केल्यास, हा मोठा गुन्हा केलास. या अपराधांतून मुक्त होशील, अशीं कारणें असल्यास सांग.

कैदी—महाराज, मला दोन सास्वांचा किती त्रास सोसावा लागतो व दोन बायकांच्या कोणत्या जाचांत रहावें लागतें, याची कल्पना केल्यास दगडासही माझ्याविषयीं दया येईल !

* १७ *

दोघां मनुष्यांनीं एका देवतेला प्रसन्न करून घेऊन वरदान मागितलें. पहिला ह्मणाला, "मी चोरी तर करीनच; पण लोकांनीं उघडपणें चोर ह्मणं नये! त्यावर देवता हंसून ह्मणाली "जा तर तूं सोनार हो."

दुसरा ह्मणाला, "मीं कुत्र्यासारखें हमेशा भोंकत तर रहावें; पण उघडपणें मला कोणी कुत्रें ह्मणूं नये! त्यावर देवता ह्मणाली "अशीच इच्छा आहे तर जा भाट हो.

* १८ *

कोणी एकानें एका वैद्याला विचारिलें कीं, जेवावयाची

वेळ कोणती ? वैद्यानें उत्तर दिलें; " श्रीमंताला ज्या वेळीं भूक लागेल ती, व गरिबाला मिळेल ती. ? "

* १९ *

एक सहा वर्षांचा मुलगा आपल्या पंतोजीस एक दिवस ह्मणाला, " मास्तर, मला तुह्मांस कांहीं विचारावयाचें आहे. "

पंतोजी—(आनंदांत असतांना) तुला काय विचारावयाचें तें खुशाल विचार.

मुलगा—मास्तर, गाढवाला किती पाय असतात

पं०—(हंसून) चार.

मु०—दोन पायांचा गाढव नसतो काय ?

पं०—गाढवा! दोन पायांचा कोठें गाढव असतो ?

मु०—(नम्रपणें) मास्तरसाहेब, काल रात्रीं माझ्या बाबानें माझी परीक्षा घेतली. मला थोडें वाचावयास, लिहावयास वगैरे दिलें; परंतु त्यांतील मला कांहींएक आलें नाहीं. ह्मणून " तुझा मास्तर केवळ गाढव असेल " असें तो ह्मणाला. यावरून मी समजलों कीं, दोन पायांचे गाढव एखादे वेळेस असतील ! !

* २० *

मास्तर—(इंग्रजी शिकवीत असतां) रामा, व्हॉट् ह्मणजे काय ?

रामा—मास्तर काय.

मा०—(रागावून) अरे, व्हॉट् ह्मणजे काय ?

रामा—मास्तर काय.

मा०—अरे, तला ऐकायाला येत नाहीं वाटतें ? अरे,

व्हॉट् (इंग्रजी शब्द असून याचा अर्थ ‘ काय ’ असा आहे.) ह्मणजे काय ?

रा०—मास्तर व्हॉट् ह्मणजे काय.

मा०—(फळ्यावर लिहून दाखवितो.) अरे, डब्ल्यू एच् ए टी=व्हॉट् याचा अर्थ काय ?

(मास्तराला शिकविणें बंद करावें लागलें.)

*   २१   *

बरा झालेला रोगी—डाक्टरसाहेब, मला तुह्मी माझा जीव दान दिलात; त्याबद्दल मी तुमचा फार ऋणी आहें. कशी फेड होईल ती होवो !

डॉक्टर—जिवाबद्दलच्या ऋणाची फेड न झाली तरी हरकत नाहीं. पण, औषधें दिलीं त्यांच्या पैशाबद्दलची बरीक लवकर करा. कशी होईल ती होवो असें नका ह्मणूं ह्मणजे पावलें.

*   २२   *

“ कायहो, असा फाटका अंगरखा घालून रस्त्यांतून हिंडावयाला तुह्मांला लाज नाहीं का वाटत ? ” “ नाहीं. कारण, तो माझा नव्हे. दुसऱ्याचा मागून आणला आहे.”

*   २३   *

न्यायाधीश—(कैद्यास) मी अशी आशा करितों कीं, पुनः तूं मजसमोर येणार नाहींस.

कैदी—महाराज, हें आपण काय ह्मणतां ? आपला न्यायाधीशपणा येथून गेल्यास उपाय नाहीं ! !

*   २४   *

मास्तर—(विद्यार्थ्यास) चल बोल, मी तुला कशाकरितां मारतों ?

विद्यार्थी—मास्तर, तुम्ही शाळेंत आलां तेव्हांच तें मी ओळखिलें आहे. आज तुम्ही आलां ते रागांतच आलांत. आणि मला अनुभव आहे कीं, असे रागांत जेव्हां तुम्ही शाळेंत येतां, त्या दिवशीं खचित कोणी तरी मार खाल्यावांचून रहात नाहीं.

* २९ *

वासुदेवरावाच्या मनांतून गोविंदरावास भेटावयाचें नव्हतें, ह्मणून त्यानें आपल्या भाच्यास सांगितलें कीं, बाळ्या, कोणी मला विचारण्यास आलें तर असें सांग कीं, "माझे मामा गांवाला गेले आहेत." असें शिकवून वासुदेवराव तिसऱ्या मजल्यावर जाऊन लपले. बाळ्या दारांत उभा आहे असें पाहून—

गोविंदराव—बाळ्या, तुझे मामा आहेत काय ?

बाळ्या—माझे मामा गांवाला गेले आहेत.

गोविंदराव—कोणच्या गांवाला गेले आहेत ?

बाळ्या—अहो, उभे रहा. ते घरांत लपले आहेत; तेथें जाऊन विचारून येतों.

* २ *

नवरा-बायकोचें भांडण चाललें असतां तें सोडविण्यास नवऱ्याची सासु (बायकोची आई) आली. पण, ही ब्याद कशी तरी येथून घालवून द्यावी ह्मणून त्यानें पुढील युक्ति केली.

"मामी, काय सांगावें ? तुम्ही साखरेपेक्षां गोड, पण हिच्या (बायकोच्या) आईची मोडावी खोड." असें ह्मणून बायकोच्या एक तोंडांत दिली.

पुनः सभ्यतेनें ह्मणतो. "मामी, तुह्मांस राग येऊं

देऊं नका; मी तुह्मांला बोलत नाहीं. अहो, तुमच्यासारखें माणूस नाहीं जगांत, पण हिच्या आईचे पाडावे दांत." असें ह्मणून दुसरी तोंडांत दिली.

हें ऐकून मामी कावरीबावरी पाहूं लागली. तेव्हां पुनः ह्मणतो, "मामी, खरोखरच तुह्मी फार शांत अहांत. तुमचें मन तर अगदीं निर्मळ गंगा, पण हिच्या आईचा उतरला नांगा." हें ऐकून मामी निमूटपणें चालत्या झाल्या.

* २७ *

कृष्णरावांनीं एक चवली देऊन आपल्या नव्या गड्यास कांहीं जिन्नस आणावयाला पाठविलें. गडी थोड्या वेळानें परत येऊन ह्मणतोः—

"ती चवली कुटकी चालनाय."

कृष्णराव—अरे, नाहीं तर नाहीं; आण इकडे ती दुसरी देतों.

गडी—ती चालनाय तवां गुत्त्यांत जाऊनशेनी दारू खाल्ली !!

* २८ *

एक विठोबाचा भक्त होता. तो दररोज भोजनाचे पूर्वीं भक्तिपुरःसर ओल्या अन्नाचा विठोबास देवळांत जाऊन नैवेद्य दाखवीत असे. एके दिवशीं तो देवळांत जात असतां, देवळाचे बाहेरचे बाजूस एक रोडका भुकेलेला कुत्रा धापा टाकीत बसला होता. वरील गृहस्थास अन्न घेऊन जातांना पाहून तो कुत्रासुद्धां आशेनें देवळांत जाऊं लागला. तें पाहून पुजारी ह्मणतोः—अहो भक्तमहाराज,

देवळांत कुत्रा नेण्याची मनाई आहे. आपले कुत्र्याला बाहेर घालवून द्या कसा !

भक्त—तो कुत्रा माझा नव्हे.

पुजारी—तर तो आपले पाठीमागून कां जातो ?

भक्त—आपणसुद्धां माझे पाठीमागून येत आहां.

(पुजारी चुप झाला आणि मुकाट्यानें कुत्र्याला बाहेर लावून दिलें.)

*　　२९　　*

मास्तर—नदीच्या कांठचा नकाशा काढावयाचा असल्यास प्रथम कोणत्या गोष्टीबद्दल सावधगिरी ठेविली पाहिजे ?

उमेदवार—घसरून न पडण्याविषयीं !

*　　३०　　*

एक म्हातारा फकीर खोटा पैसा हातांत घेऊन जात होता. त्यास एकानें विचारिलें "बाबा, हें काय आपल्या हातांत ?" त्यानें उत्तर केलें "बेटा, हा खोटा पैसा आहे." त्यावर तो म्हणाला, "तर मग तो फेंकून कां द्याना ? म्हातारा म्हणाला, "तुम्हांला ठाऊक नाहीं ? "खोटा पैसा व तुटका लेखदेखील वेळेवर कामीं पडतो."

*　　३१　　*

एक शास्त्रीबुवा आपल्या शिष्यास शिकवीत असतां त्याच्या तोंडांतील तांबुलाचा टिपका पोथीवर पडला. तें पाहून शिष्यानें तो पुसून टाकला. तेव्हां, शास्त्रीबुवा आपल्या शिष्यास विचारतात:—

शास्त्री—कांरे पोथीचें पृष्ठ पुसलेंस ?

शिष्य—गुरुजी, त्याच्यावर आपल्या मुखांतील तांबुलाचा थेंब पडला ह्मणून.

शास्त्री—तेव्हा त्यांत पुसून टाकण्याचें रे काय कारण? अरे, गुरूचें मुख ह्मणजे प्रत्यक्ष भागीर्थी होय.

शिष्यानें ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवून आपल्या पितामहाच्या अस्थि भागीर्थींत सोडण्यास ह्मणून ठेवलेल्या होत्या. त्यांतील एकीचें चूर्ण करून आणलें आणि गुरुजीला जांभई देतांना पाहून, तें हळूच त्यांच्या तोंडांत सोडलें. तेव्हां:—

शास्त्री—(रागावून) हें रे काय केलेंस?

शिष्य—गुरुजी, आमच्या आजोबाच्या अस्थि फार दिवसांपासून पडून राहिल्या होत्या. त्या अनायासेंच भागीर्थी सन्निध असल्यामुळें तींत सोडून दिल्या.

(गुरूला आपल्या दांभिक उपदेशाचा पश्चात्ताप झाला, हें सांगणें नकोच.)

* ३२ *

एके घरीं रात्रीं चोर आले. त्यांची चाहूल ऐकून घरांतील भोळवट ह्मातारी निजल्याजागेवरूनच उत्तर करिते "बाबांनो, तुह्मांस आमचे घरांत काय सांपडावयाचें आहे? देव्हाऱ्यावर सोन्याच्या मूर्ति मात्र आहेत, त्या तुह्मी कशाला न्याल?" तें ऐकून चोरांनीं तात्काळ त्या मूर्ति लांबविल्या. देवघरांत चोरांची चाहूल ऐकून ह्मातारी ह्मणते, "काय मेले चोर तरी लबाड आहेत; देव सुद्धां राहूं देईनात. बरें देवमूर्ति नेल्या तर नेल्या; पण तुळसीखालीं हंडा पुरला आहे, तो तरी नेऊं नका." ऐकून चोरांनीं आनंदानें तोही लांबविला. तें पाहून ह्मा

तारा रागाने ह्मणते. " मेल्यांनो, मी नेऊं नका ह्मणून सांगत असतां ऐकत नाहीं? बरें असो. घुसळ खांबाखालीं तांब्या आहे, तो तरी आह्मांस राहूंद्या. हें ऐकून चोरांनीं तोही लंबा केला! व आणखी कांहीं ह्मातारी सांगते कीं काय ह्मणून ऐकत उभे राहिले. तें पाहून ह्मातारी ह्मणते " मेल्यांनो, होतें नव्हतें तेवढें नेऊन आणखी माझी झोंपमोड करण्यास उभे राहिलां काय? लवकर चालते व्हा; नाहीं तर खोड्यांत पडाल." तें ऐकून चोरांनीं पलायन केलें. सकाळीं उठल्यावर ह्मातारी आपले मुलग्यास रात्रीची हकीकत सांगूं लागली, तें ऐकून मुलानें कपाळावर हात मारून घेतला!!

* ३३ *

१ ली—(दुसरीस) तुमची गाय गाभण नाहीं वाटतें?

२ री—(पहिलीस) ती तर मेली गोठाणाचें दर्शनदेखील घेत नाहीं. मग कशानें ती गाभण राहणार?

बाळ्या—(मध्येंच) कांगे आई, माझे वेळेस तूं तरी पण गोठाणावरच जात होती असशील नाहीं?

* ३४ *

एक मनुष्य तोंडल्याची भाजी तोडण्याच्या नादांत असतां एक लहानपणाचा स्नेही येऊन त्यास विचारितो " तुह्मांस मुलें किती आहेत?" हा तोंडलीं तोडण्याच्या नादांत असल्यामुळें उत्तर करितो 'भाजी पुरतीं निघतात.'

* ३५ *

मुलगी—बाबा, माझें लग्न चांगल्या अनुभवी मनुष्याबरोबर करा. त्याला संसाराची चांगली माहिती असली पाहिजे.

बाप—अग, तुझ्या नवऱ्याचें वय साठ वर्षांचें आहे; त्याला संसाराची चांगली माहिती असून, तुजबद्दल पांचशें रुपये देण्यास त्याची तयारी आहे.

* ३६ *

एक बाई आपल्या मुलावर फारच रागावली आणि ती त्याला संतापानें ह्मणाली; "चल नीच, गाढव मेला!" मुलगा शांतपणानें उत्तर करितो, "आई गाढव मेला तर तुझेंगे काय जातें?"

* ३७ *

न्यायाधीश—(आरोपीस) तूं अपराधी आहेस किंवा निरपराधी?

आरोपी—महाराज, साक्षीदार काय सांगतात तें ऐकल्यानंतर सांगेन.

* ३८ *

एकदां एक स्त्री आपल्या मित्रास भेटावयास गेली असतां भेट झाली नाहीं. म्हणून दुःखी होऊन संतापानें "पाजी, विश्वासघातकी" असे शब्द सर्व खोलीभर लिहून चालती झाली. दुसरे दिवशीं तिचा मित्र तिला म्हणाला "काल तूं कां आली नाहींस?" "अहो मी आल्याची खूण सर्व खोलीभर ठेविली होती." "खरेंच तूं आपलें नांव लिहून ठेविलें असूनही तें मला समजलें नाहीं!"

* ३९ *

कोणी एक हरदासबुवा वक्तृत्वकलेंत चांगले प्रवीण होते. एखादा विनोदपर चुटका बुवांनीं सांगितल्यास लोडतक्यांशीं बसलेली संभावित मंडळीदेखील पोट धरून हंसल्याखेरीज रहात नसे. त्याचप्रमाणें करुणरसाचा प्र

संग आल्यास, आबालवृद्धांच्या नेत्रांतून अश्रुपात झाल्या- वांचून कधींही राहत नसत. बुवांची अशी अद्भुत वक्तृत्व- शक्ति पाहून कांहीं तरुण चैनी मंडळी बुवांकडे गेली आणि त्यांनीं अशी गोष्ट काढली कीं, आजच्या कीर्तनांत एकाच प्रसंगीं कांहीं मंडळींनीं रडावें व कांहींनीं हंसावें; असा प्रसंग आणाल काय? मंडळीकडून शालजोडी बक्षीस देण्याचा ठराव करून बुवांनीं सदर गोष्ट कबूल केली.

रात्रौ कीर्तन सुरू झालें, श्रोत्यांची गर्दी इतकी झाली कीं, कीर्तनस्थळीं मुंगीचा प्रवेश होणेंदेखील कठीण झालें. बुवांनीं वेदांतनिरूपण संपवून करुणरसप्रधान असें चिल- याचें आख्यान लाविलें. चिलयाच्या मस्तकाच्या कांड- णाचा हृदयद्रावक प्रसंग निघाला. लोडाशीं बसलेल्या शास्त्रीमंडळीकडे पहात पहात व बोलत बोलत बुवा पुढें चारदोन पावलें गेले. सर्व श्रोतृसमाजाच्या डोळ्यांतून चांगुणामातेचें तें पुत्रविलापरूपी गीत ऐकून अश्रुपात होऊं लागला. इतक्यांत बुवांच्या डाव्या बाजूला बसलेली शें- पन्नास मंडळी एकदम खदखदां हंसूं लागली.

हंसण्याचें कारण इतकेंच कीं, बुवांनीं डाव्या पृष्ठा- वरील धोतर वर केलें ! !

* ४० *

बाप—बाळ्या, काल तूं पूजा केलीस ना? कांहीं दे- वांना गंध आणि कांहीं गंधाशिवाय असें कसें?

बाळ्या—घामानें त्यांचें गंध गेलें असेल!

बाप—वेड्या देवालारे कसचा घाम?

बाळ्या—रात्रीं उंदीर नेतील म्हणून घाबरून ते बाबा घामाघूम होतात, कोणकोणाला तो पहा येत असेल!

*　　४१　　*

बाळ्या—आई, नैवेद्यास दे.

आई—अरे, घे एवढें दूध.

बाळया—दूध नको, देवांना तोंड का आहे दूध प्यावयास? लाडूबिडू दे.

आई—लाडू खावयास तोंड आहे आणि दूध पिण्यास नाहीं कांरे लुच्या?

बाळ्या—लाडू देव न खातील तर मी तरी खाईन!

*　　४२　　*

आई—कारट्ये, तुझ्याबरोबर ओरडून माझा घसा दुखूं लागला.

मुलगी—म्हणूनच बाबा तुला सांगतात ते, कीं जरा हळू बोलत जा.

*　　४३　　*

रेलवेंतून प्रवास करितांना एक विधवा बाई बायकांच्या डब्यांत धाबळी नेसून फराळास बसली. तिला शेजारची दुसरी म्हणते, "बाई धाबळी कशाला नेसलीस?" सोंवळी म्हणाली "असें झाल्यापासून मी ओंवळ्यानें फराळ करणें सोडिलें आहे!"

*　　४४　　*

नवरा—मला आज स्वप्न पडलें, त्यांत मीं मुंबई पाहिली.

बायको—मला नव्हतें का बरोबर न्यावयाचें? मी मुंबईची मुंबई बघतें आणि दोन दिवस माहेरीं राहतें.

नवरा—काय चावट आहे, अग स्वप्नांत मुंबई पाहिली

बायको—पण स्वप्नांत तरी एकटें कां जावें ? जागृतींत खर्चाला भितां, स्वप्नांत तीही अडचण नव्हती.

नवरा—पुनः असें स्वप्न पडेल तेव्हां मी आपल्या लाडकीला जरूर नेईन.

* ४५ *

प्रश्न—पांडव किती आहेत ?

उत्तर—बाजल्याच्या खुरांइतके तीन. (बोटांनीं दाखवावे दोन) म्हणजे पांडव ५, बाजल्याचे खूर ४, तोंडानें म्हणतो ३, हातांनीं दाखवितो २ कशास कांहीं मेळ नाहीं.

* ४६ *

चौघे भ्याड बसले असतां मधून एक मुंगूस पळालें. तेव्हां घाबरून एक म्हणतो, मुसंग. **दुसरा**—मुमंग. **तिसरा**—मुंगम. **चौथा**—मुमस.

* ४७ *

स्थूलमानाचे सिद्धांत—पल्लेदार घेरा व चक्रीदार पागोटें ज्या डोक्यावर आढळेल, त्या डोक्यांत ज्ञानभांडार बरेंच कमी असण्याचा संभव आहे. घोळदार सदरा व तंगदार जॉकिट् ज्या अंगांत दिसेल, तेथें शक्ति कमी असावयाची. कल्लेदार मिशा व कमानदार भोंवया याच्या योगानें जी चेहेरेपट्टी खुलविलेली, तिच्यांत स्वाभाविक सौंदर्य मुळींच नसावयाचें. ऐटदार चालणें व कुर्रेदार बोलणें ज्या मनुष्याचें, तो बहुधा मेषपात्र असावयाचा. अणीदार जोडा व पट्टीदार ज्याच्या धोतराच्या निऱ्या, तो छाकटा असावयाचा. नुसता भपकेदार ज्याचा वरील पोषाख, त्याच्या घरीं वेळेस खाण्याचीदेखील पंचाईत. असें सामान्यतः समजावें.

४८

सटवाजीराव ढमाळे यांजकडे स्वामीभक्तितत्पर व एकनिष्ठ एक नोकर होता. एके दिवशीं कांहीं मित्रमंडळी घरीं जमली होती. सटवाजीरावांनीं नोकरास सांगितलें कीं, घरांतून चार सिताफळें घेऊन ये. नोकर 'जी सरकार' ह्मणून लगबगीनें जाऊन चार सिताफळें हातांतून घेऊन आला. तेव्हां सटवाजीरावांनीं उपदेश केला कीं, बाहेरील चार संभावीत मंडळी जमली असतां जिन्नस हातांतून कधींही आणूं नये. ताटांतून वगैरे घेऊन यावें. पुढें कांहीं दिवसांनीं आणखी कांहीं मंडळी जमली व सटवाजीरावास त्यांजबरोबर बाहेर जाण्याचें होतें. करितां सदर नोकरास हांक मारून शिकारीबुटाची जोडी लवकर आणण्यास सांगितलें. नोकरानें पूर्वीच्या उपदेशाप्रमाणें एका मोठ्या चांदीच्या ताटांत बुटांची जोडी ठेवून ताट सादर केलें. मग काय पुसावें? सर्वत्रांचा एकच हशा उडाला. नोकराची एकनिष्ठ सेवा खरी!!

* ४९ *

गिऱ्हाईक—(दुकानदारापुढें पावली टाकून) पायलीभर गहूं दे पाहूं?

दुकानदार—आणखी एक आणा पाहिजे.

गिऱ्हाईक—कां बरें?

दुकानदार—किंमत चढली आहे.

गिऱ्हाईक—कधींपासून?

दुकानदार—सकाळपासून.

भिऱ्हाईक—बरें तर आपल्याला काळच्यांतलेच गहूं दे!

* ९० *

विद्यार्थी—वकील ह्मणजे काय, मास्तर?

मास्तर—(अनुभवीक) तुमची जिनगी कायदेशीर रीतीनें दुसऱ्याचे ताब्यांतून काढून आपले ताब्यांत घेतो तो.

* ९१ *

स्वातंत्र्य जर अमोलीक आहे, तर लग्न करणें ह्मणजे मूर्खपणाच ह्मटला पाहिजे.

* ९२ *

आज्ञाधारक बाळ्या—आईनें आपल्या सात वर्षांच्या बाळ्याला असा उपदेश केला कीं, "आज जें काम तुला करितां येईल, तें तूं उद्यांवर ढकलूं नकोस" हा उपदेश ऐकून बाळ्या आईला ह्मणाला, "आई, तूं उद्यांकरितां जो गुळंबा राखून ठेवला आहेस, तो मग आतांच खाऊन टाकूं."

* ९३ *

कोणास काय पाहिजे—श्रीमानास किताब. मद्यप्यास शराब. (दारू.) ह्मातार्‍यास काळे केंश. नाटकी पोरास स्त्रीचा वेष. आजार्‍यास वांति. कुरूपास कांति. पारधकरणारांस शिकार. अलीकडच्या ग्राज्वेटांस कोटपाटलोन. दिवाळखोरास ऋण. विमानास धुर व एडिटरास मजकूर.

* ९४ *

कोणामुळें कोणाची दुर्दशा— उतारूंची रेल्वेनें. ग्राहकांची दलालानें. हिंदु लोकांची दुहीनें. लिहिणारांची नोकरी न मिळाल्यानें. समाजाची कोरड्या वक्तृत्वानें.

रोग्याची कुपथ्यानें. प्रजेची कर व पोलिसानें. वेश्यांची निर्धन व आंबटशोकी लोकांनीं. चैनी श्रीमानाची वेश्येनें. देशी तेलाची रॉकआईलनें. मास्तराची वार्षिकपरिक्षेनें. एतद्देशीय राजेरजवाड्यांची पोलिटिकल एजंटांनीं.

*   ९५   *

शिक्षक—(वर्गांतील एका विद्यार्थ्यास) रामा, अठराव्या शतकांत इंग्लिशांनीं किती लढाया मारिल्या ?

विद्यार्थी—सहा.

शिक्षक—सांग पाहूं कोणत्या त्या ?

विद्यार्थी—एक, दोन, तीन, चार, पांच आणि सहा.

*   ९६   *

व्यापारी—(नोकरीसाठीं अर्ज घेऊन आलेल्या एका उमेदवारास) बहुधा मी फक्त ज्याचें लग्न झालें असेल त्यासच नोकरीस ठेवितों.

उमेदवार—महाराज, आपणास एखादी मुलगी आहे काय ?

*   ९७   *

नवरा—अग, गरीबी असणें यांत एक फायदाच आहे !

बायको—तो कोणता ? मला तर सांगा !

नवरा—आपणाला वर्षाचे घरभाड्याबद्दल शेंदोनशें रुपये द्यावे लागत नाहींत !

*   ९८   *

एका मनुष्याला रेलवेनें जावयाचें होतें; परंतु डब्यांत फार गर्दी असल्यामुळें त्याजवर उभें रहाण्याची पाळी आली. पुढें गाडी चालू झाल्यानंतर तो मनुष्य गाडींतील डब्याच्या तोंडाजवळ गेला व मोठ्यानें ओरडला " अरेरे

हें काय ?" हे शब्द ऐकतांच पुष्कळ उतारू डब्याच्या तोंडाशीं जाऊन इकडे तिकडे पाहूं लागले. ही संधि साधून तो मोकळ्या जाग्यावर जाऊन बसला. हेंच तें प्रसंगावधानाचें लक्षण.

*　　५९　　*

चंद्राचे वपुलागिं लांछन असे, गंगा स्वयें वांकडी ॥ शैलाची तनुजा कठोर गिरिजा नंदी पशूची कुडी ॥ कंठीं वासुकि मीरवे परिमुखीं कांटा विषाचा असे ॥ माझी दाद सदाशिवा तुजपुढें देणार कोणी नसे ॥ १ ॥

कोणी गरीब ब्राह्मण सदाशिवास उद्देशून ह्मणतो, हे देवा! तुझ्याजवळ माझी दाद लागणें कठीण दिसतें? कारण, चंद्राचा आर्जव करावा, तर त्याच्या देहास कलंकाचें लांछन असल्यामुळें तो आपल्या चिंतेंत आहे. गंगेकडे जावें, पण ती तर स्वतःच वांकडी आहे. गिरिजेकडे जावें, तर ती पर्वताची कन्या असल्यामुळें तिचा स्वभाव क्रूर आहे आणि ह्मणूनच तिला चंडी म्हणतात. नंदीचे पाय धरावे, तर तो जात्या पशुच आहे. गळ्यासभोंवती गुंडाळलेल्या वासुकीची विनवणी करावी, तर त्याच्या तोंडांत विषाचा कांटा आहे. म्हणून माझी दाद आपल्या पायांजवळ लागणेंच कठीण!

*　　६०　　*

एक बढाईखोर गृहस्थ आपल्या बरोबरीच्या मंडळींत मोठ्या ऐटीनें आपल्या महत्वाची गोष्ट सांगूं लागला. तो

ह्मणाला, “ पूर्वी त्रेतायुगांत दाशरथी रामाचे लग्नांत मी मागील मंडपांत भोजनाचे पंक्तीमध्यें तूप वाढीत होतों. त्यावेळचा लग्नाचा थाट काय सांगावा ! ” हें त्याचें पोकळ बढाईचें भाषण ऐकून त्या मंडळींतील एकानें त्याच्या श्रीमुखांत फाडकन् लगावून ह्मटलें, “ अरे लुच्चा ! आज तूं मला भला सांपडलास. मी त्या पंक्तींत जेवावयाला बसलों होतों व तूं तूप वाढीत होतास; त्या वेळीं मीं तुला कित्येक वेळां हांका मारिल्या; परंतु तूं माझ्या पानाकडे तूप घेऊन आला नाहींस, त्यामुळें मला सुकी पोळी खावी लागली! ”

* ६१ *

बोलण्यांत चूक—एका गृहस्थाचें मूल फार रडूं लागलें, ह्मणून त्यास थान पाजण्याविषयीं त्यानें आपल्या बायकोस सांगितलें. बायको ह्मणाली, याला काय झालें तें समजत नाहीं. मघांपासून याचप्रमाणें रडत आहे. व पाजूं लागलें तरी थान धरत नाहीं, गृहस्थ जरा रागावून ह्मणाला, पाज तर खरी, नाहीं धरत ह्मणजे काय त्याचा बाप धरील !

नाटकावर चुटका—सर्व तुमचें फाटकें, आणि वेड्यांनों कसलीं करतां नाटकें ?

सुखी लोकांचा जात नाहीं वेळ, ह्मणून त्यांचे हे खेळ!

तुमच्या घरांत नाहीं दाणा, हें मनांत तरी आणा!

इकडे चालला आहे प्राणसंहार, आणि कसलें करतां वेणिसंहार ?

पैसा गेला सारा, तरी कशा सुचतात ह्या वाईट तारा ?

आतां पुरे झालें संगीत, उद्योगानें व्हा पाहूं मंडीत !

किती घ्याल सोंगें ? जेवढीं कराल तेवढीं सर्व ढोंगें !

नाटकांत जितके ह्मणून गेले, ते सर्व सडून मेले !
नाटकाचें महत्व ह्मणे मोठें, पण अनुभवीं सारें खोटें !
शेंकडों झाल्या नाटक पार्टी, पण वावट झाली कार्टी !
वडिलांचा नाहीं जेथें मान, तेथें कसलें दुसरें भान ?
वीतभर गांवांत चार चार खेळ, पण कोणाला आहे पहावयाला वेळ ?
भिकारी झाली सारी सृष्टी, आणि इकडे नाटकांची झाली अति वृष्टि !
पडूं नका हो ह्या फंदा, काढा कांहीं तरी धंदा !
खरे असाल मर्द, तर घालवा देशाचें दर्द !
उद्योगाचा आहे हा काळ, समजला कांहो बाळ ?
असाल मनाचे खोल, तर ऐकाल माझे बोल !

* ६२ *

आडून बोल—एके ठिकाणीं नवराबायकोचें भांडण चाललें असतां बायको रागावून नवऱ्यास म्हणाली, "तुम्ही मला गाडीभर बोललां तरी कांहींच नव्हे; आणि मी मात्र थोडें जरी बोललें तरी माझें तोंड दिसतें ?" नवऱ्याचा स्वभाव सभ्य व शांत असल्यामुळें तो म्हणाला "अग, तुला बोलायची हौसच असेल तर तोंडावर पदर घेऊन किंवा कवाडाच्या आडून तूं पाहिजे तसें मला बोल. म्हणजे तुझें तोंड मुळींच दिसणार नाहीं; आणि तुझी इच्छाही पूर्ण होईल समजलीस !

* ६३ *

खट्टु झाला—कोणी एक गृहस्थ पत्र लिहीत बसला असतां, त्याचा एक स्नेही मनुष्य त्याचे जवळ बसला होता व तो पत्र लिहिणाऱ्या गृहस्थाच्या पत्राकडे पहात

होता. तेव्हां पत्र लिहिणाऱ्या गृहस्थानें आपल्या मनांत म्हटलें 'याला पाहूं नको म्हणावें तर हा रागावेल, तर आपण आपले पत्रांत खुबी करूं म्हणजे झालें.' याप्रमाणें बेत करून मायना वगैरे लिहिला व ज्या गृहस्थास पत्र लिहावयाचें होतें त्यास असें लिहिलें कीं, " कोणी एक मूर्ख मनुष्य, मी पत्र लिहीत असतां माझेजवळ बसला होता, सबब या पत्रांत मला जो गुह्य मजकूर लिहावयाचा होता तो लिहितां आला नाहीं. " हें पाहतांच पत्र लिहिणाराचा स्नेही ह्मणतो कीं, " मी तुमचे पत्राकडे पहात नसतां मला मूर्ख ह्मणून कां लिहिलेंत ? " पत्र लिहिणारानें उत्तर दिलें कीं, जर तूं माझ्या पत्राकडे पहात नसतास, तर मीं तुलाच मूर्ख ह्मटलें हें कशावरून समजलें ? हें ऐकून स्नेही मुकाट्यानें घराकडे गेला.

* ६४ *

खाशी खोड मोडली—एका कृपण गृहस्थाची १०० रुपयांची थैली कोठेंशी सांडली. तेव्हां ती आणून देणारास १० रुपयांचें बक्षीस मिळेल. असें त्यानें सर्वत्र प्रसिद्ध केलें. एका भिकाऱ्यास ती सांपडली व त्यानें त्या गृहस्थास आणून देऊन माझें बक्षीस मला मिळावें अशी विनंति केली. परंतु, कृपणबुवा मूळस्वभावावर जाऊन म्हणतात ' अरे, तींत माझे ११० रुपये होते. दहा रुपये कोठें आहेत ? सांग.' अखेरीस मोठें कडाकडीचें भांडण होऊन त्या भिकाऱ्यानें फिर्याद केली. खटला चालला असतां न्यायाधिशास आढळून आलें कीं, ती थैली जशीच्या तशीच मोहोरबंद आहे, तुटलेली नाहीं. शेवटीं न्यायाधिशानें कृपणबुवास प्रश्न केला, " काय हो, ज्या

वेळीं तुमची थैली सांडली त्या वेळीं तींत ११० रुपये होते हें खरें ना ?

कृपण—होय सरकार.

न्याया०—तर मग तुमच्याच पुराव्यावरून ह्या थैलीवर मालकी तुमची नसली पाहिजे. कारण, हींत सारे १०० रुपयेच आहेत. माझा ठराव असा आहे कीं, खरा मालक सांपडेतोंपर्यंत ही थैली ह्या भिकाऱ्यानें आपल्याच जवळ ठेवावी.

* ६५ *

नवरा—तुला मीं गुप्त बातमी म्हणून सांगितली ती तूं लोकांस सांगितलीस काय ? बायकांच्या पोटांत रहात नाहीं म्हणतात तें खरें !

बायको—तर मग ती बातमी तुम्हीं आपल्या पोटांतच कां नाहीं ठेविली !

* ६६ *

गोविंदराव—काय हो, मी ऐकतों कीं, तुमचा गणु नाटकांत जाऊन चांगलें नांव मिळवूं लागला आहे. खरेंच कीं काय ?

लखोबा—तर !

गोविंद०—हल्लीं तो कोणता पार्ट करीत असतो !

ल०—इतके दिवस प्रेत होत होता. आतां पिशाच्च होऊं लागला आहे.

* ६७ *

म्याजिस्ट्रेट—तूं हें घड्याळ कां चोरलेंस !

चोर—वेळ समजावा म्हणून ! !

*   ६८   *

रागावलेली बायको—मी आतां जाऊन जीव देईन समजलं ?

नवरा—जा, जा, आधीं जीव दे. जा आतां जा.

बायको—पण, आतां पावसानें कापड भिजेल. तो थांबला म्हणजे जाते कीं नाहीं पहा !

*   ६९   *

• **नवरा**—प्रिये ! आपलं लग्न लागल्यानंतर उपाध्यानें तुला "मी आजपासून तुमची झालें" असें म्हणण्यास सांगितलें तें तूं हळूच कां म्हणालीस ?

बायको—खरंच का, मी हळू म्हणालें ? बरं तर पुनः नाहीं अं हळू म्हणणार.

*   ७०   *

विष्णुपंत—(शिपायास) शिपाईदादा, मला लढाईच्या गोष्टी ऐकण्यास फार आनंद वाटतो. परवां तुम्ही ब्रम्हदेशीं लढाईस गेलां होतां, तिथें कसा काय पराक्रम केलात.

शिपाई—(मोठ्या ऐटीनें) रावसाहेब, ज्या वेळीं तरवारींची चकमक झडूं लागली, तेव्हां मीही मोठ्या त्वेषानें आंत शिरलों व चट्‌चट् प्रत्येकाचे हातच छाटीत गेलों

विष्णु०—पण शिपाईदादा, त्यांचे हात छाटण्यापेक्षां त्यांचीं डोकींच कां नाहीं कापून काढलींत ?

शिपाई—तींही कापून काढायाला सोडलं नसतं रावसाहेब ! पण, तीं पूर्वींच कोणी कापून टाकिलीं होतीं

*   ७१   *

सेवकाची रीत—एकच चाकर असला, तर आपलें

काम होण्यास हरकत नाहीं; दोन असले, म्हणजे तें निम्में झालें म्हणून समजावें; तीन असले म्हणजे मग तें आपलें आपणच करावें हें बरें!

सुधारणुकेची कमाल—

सुधारलेल्या देशांतील एक पोष्टमास्तर आपलें काम करीत बसला असतां, खिडकींत कोणी ठोठावीत असल्याचा भास झाला. कोण ठोठावीत आहे म्हणून हातांतील जरूरीचें काम एकीकडे ठेवून खिडकी उघडून पहातात तों १६ वर्षांच्या वयाची तरुण व रूपवान् कुमारिका हास्यमुख केलेली दृष्टीस पडली.

मास्तर—(त्या तरुणीस उद्देशून) काय काम आहे? खिडकीस धक्के तुम्हीच मारीत होतां वाटतें?

कुमारिका—(हास्यमुख करून) होय. माझी मनिऑर्डर यावयाची होती. ती आली काय?

मास्तर—(तिचे रुपास मोहून) आंत या. मी पाहून सांगतों.

कुमारिका—बरें. (आंत जाऊन खुर्चीवर बसते.)

मास्तर—मनिऑर्डर पाठविणाराचें नांव सांगा!

कुमारिका—(मोठ्या उत्कंठेनें प्रेमयुक्त शब्दानें) मि० पामर.

मास्तरसाहेब मनिऑर्डरपेटींतून तिचे नांवाची मनिऑर्डर काढून वाचून पहात असतां, कुपनावर लिहिलेला मजकूर दृष्टीस पडला. तो मनांत वाचून मोठा चकित झाला. आणि आपल्या मनाशीं विचार करूं लागला कीं:—हें असलें आपुकमापुक जोडपें एकमेकांवर प्रेम दाखविणारें

आहे, तर आतां आपल्यास ही संधि चांगली आहे. पहावें जुळेल तर थोडासा प्रसाद.

मास्तर—(मोठ्या उत्सुकतेनें) हे घ्या; मनिऑर्डरचे रुपये ४०, आणि हें कुपन.

कुमारिकेनें ४० रुपये मोजून घेतले व मास्तरसाहेबांचा निरोप घेऊन जाण्याच्या बेतांत आहे; इतक्यांत—

मास्तर—कुपनवर काय लिहिलें आहे, तें वाचलें काय?

कुमारिका—नाहीं. कारण, तें मला बरोबर समजत नाहीं. करितां कृपाकरून तुह्मी वाचून दाखवा.

मास्तर—(वाचूं लागतात.) " मि० पामर यांनीं एक डझन चुंबन व ४० रुपये तुह्मांसाठीं पाठविले आहेत ते पावल्याबद्दल उत्तर यावें. "

मास्तर—कुपनवर लिहिल्याप्रमाणें ४० रुपये तर तुह्मांस दिलेच. आतां एक डझन चुंबन (मुके) तुम्हांस मिळाले पाहिजेत; ते तुम्हांस आतांच पाहिजेत ना?

कुमारिका—(सलज्ज होऊन व किंचित् हास्यमुख करून) होय. जर त्यांनीं मजसाठीं पाठविले असतील तर ते मला पाहिजेत.

अर्थात मास्तरसाहेबांस मोठा हर्ष झाला असेल व जे मुके तिला पाहिजे होते ते मास्तरसाहेबांनीं दिले. नंतर कुमारिका घरीं गेली आणि आपल्या आईस सांगूं लागली—

कुमारिका—आई, पोष्टासारखी सुधारणा कोणत्याच खात्यांत झालेली नाहीं.

आई—तें ग कसें?

कुमारिका—मि० पामरनें मजसाठीं ४० रुपये आणि एक डझन चुंबन पाठविले ते मला येथें पोष्टमास्तरनें

एक डझनच्या ऐवजीं २० चुंबन दिले. यावरून पहा कीं, मि० पामर किती दूर आहे? तरी त्यानें पाठविलेलें चुंबन मला याठिकाणीं मिळालें. सुधारक हो डोळे उघडा!

व्यवहारीक शब्दज्ञान.

अक्षरशत्रु—निरक्षर जो पुरुष त्यास ह्मणतात.

अन्नास लावणें—निर्वाहाची सोय लावून देणें.

अर्धचंद्र देणें—गचांडी देणें.

अंडास लोणी लावणें—अति आर्जव करणें.

अंगवस्त्र—पांघरण्याचें धोतर, लग्नाशिवाय उपभोगार्थ ठेविलेली स्त्री.

आपलपोट्या—आपलें मात्र पोट भरलें ह्मणजे झालें. इतर जे आपण पोसण्यास योग्य त्यांची काळजी बाळगीत नाहीं तो.

आसन गुंडाळणें—खटलें आटपून स्थलांतर करणें.

औदुंबराचें फूल—एखाद्याची भेट फार दिवसांनीं होणें.

उचलबांगडी—कोणी हात, कोणी पाय, कोणी डोकें असें अनेकांनीं बलात्कारानें धरून कोणेकास उचलण्याचा प्रकार तो.

ऊब आहे—पदरीं द्रव्यसंचय बराच असला ह्मणजे ह्मणतात.

कर—राजा, प्रजेपासून नियमित द्रव्य घेतो तो. २ हात. ३ किरण. ४ ग्रहण, संक्रांत, वगैरेंचा उत्तरदिवस.

कवडीचुंबक—अति लोभी.

करदनकाळ—कृतांतकाळ, सर्वांनीं भ्यावें असा क्रूर मनुष्य.

कपाळकरंटा—दैवहीन.

कांखा वर करणें—दिवाळें काढणें.

कानास खडा लावणें—एखादा अपराध पुनः न करण्याविषयीं मनाचा निश्चय करणें.

कर्जबाजारी—ज्यास बहुत देणें आहे तो.

कुत्र्याचें शेंपूट—अनेक उपदेशादि केले तरी ज्याचा दुष्ट स्वभाव जात नाहीं असा.

क्रियानष्ट—कृतघ्न.

खाल्याघरचे वांसे मोजणें—ज्यानें आपलें बरें केलें, त्याचें वाईट करण्याविषयीं प्रवृत्त होणें.

खेंटरखाऊ—कांहीं कर्माविषयीं शिव्या दिल्या, खेंटरें मारिलीं, तरी ज्यास लाज नाहीं, व पुनः खेंटरें खाण्यास तयार तो.

गंडा घालणें—भुलथापीनें द्रव्य हरण करणें.

गंगाजमनी—ज्या वस्त्राचे दोहोंबाजूचे कांठ दोहोंरंगाचे असतात तें वस्त्र.

गुळाचा गणपती—स्वतः हातानें कांहीं एक काम करावयाचें नाहीं आणि दुसऱ्यास मात्र तूं आळशी आहेस, तुझ्या हातून कांहीं होत नाहीं, असें ह्मणणारा. १ थोडाबहुत अधिकार असून एखाद्या कारभाराविषयीं हें बरें कीं हें वाईट इ. कांहींच न बोलणारा.

गौडबंगाल— गारुडी इ. मंत्रसामर्थ्यानें कित्येक पदार्थ उत्पन्न करून नाहींसे करितात, अशा प्रकारचा

खेळ तें. २ कार्य दिसावें आणि कारण दिसूं नये, असा जो कोणेक स्थलीं व्यापार घडतो तो.

घरधुणें—घरांतील सर्व वस्तु नाहींशा करणें.

घर खावयास येणें—घरांतील मनुष्यें नाहींशीं झाल्यामुळें त्यांत भय वाटूं लागणें.

घमंडानंद—शरीरानें सदृढ असून जेवावयास मात्र यथास्थित मिळालें ह्मणजे मग इतर कोणतीही काळजी करीत नाहीं त्यास निंदेनें ह्मणतात.

घागरगडचा सुभा—पाणक्या.

चंडाळ—महार, मांग, चांभार इ. जो अत्यंत निर्दय अतिपापी त्यास ह्मणतात.

चतुर्भुज—ज्यास चार भुजा आहेत तो. २ ज्याच्या मुसक्या बांधिल्या त्यास संकेतानें ह्मणतात. ३ ज्याचें लग्न झालें त्यास ह्मणतात.

चांडालचौकडी—दुष्ट जनांची जूट ती.

चिवडा—कांहीं एक पदार्थ अनेकवार चिवडल्यामुळें त्याची जी दुर्दशा होते तो.

चेवणें—सन्मरीत सोडल्यामुळें किंवा वेड लागल्यामुळें लोकांत अप्रतिष्ठा पावणें.

छिःथूः—सभालोकांत अप्रतिष्ठा होणें.

झोटिंगपाच्छाइ—जेथें एक नियंता नाहीं, बहु नायकी होऊन कामकारभारांत अव्यवस्था होते ती.

डोक्यावर हात ठेवणें—आशिर्वाद देणें.

डोंबल—डोचकें, शिव्या इ. देण्याचे प्रसंगीं ह्मणतात.

तिळांजुळी—कोणकाच्या मरणानंतर पाण्याबरोबर तीळ देण्याचें एक कर्म आहे तें.

तिरशिंगराव—दुसऱ्याशीं मिळून राहूं नये आणि थोड्या कारणानें चिरडीस यावें असा तिरसट मनुष्य.

तोंडघशीं—ज्या आश्रयाच्या बळावर कांहीं एक व्यवहारीं कोणी प्रवृत्त झाला, तो आश्रय नाहींसा झाल्यामुळें त्याणें फशीं पडणें.

तोरा—संपत्ति, सौंदर्य इत्यादिकांचे अभिमानाचा जो अंगीं आविर्भाव दिसतो तो.

दगडास पाझर आणणें—आर्जवादि अनेक युक्तीनीं केवळ निर्दयास दया आणणें.

दांत कोरून पोट भरणें—अतिशय कंजुषपणा करणें

दिवा लावणें—मोठी अपकीर्ति संपादणें.

दांतीं तृण धरणें—अभिमान सोडून शत्रूस शरण जाणें

द्राविडीप्राणायाम—कांहीं भाषण, कार्य इ. सरळपणानें होण्याजोगें असतां उगीच लांबणीच्या प्रकारानें करण्याचा जो व्यापार त्यास ह्मणतात.

धटिंगण—शरीरानें बळकट, मोठा असून ज्यास दुसऱ्याची भीड मर्यादा नाहीं तो.

धोंडभट्टी—जलस्नान न करितां स्नान केल्यासारिखें दिसावें ह्मणून भस्म, गंध इत्यादिकांचें धारण करितात ती.

निमकहराम—कृतघ्न.

नाकास चुना लावणें—सर्वांमध्यें आपली फजीति होणें.

नाकीं नऊ येणें—काम करितां करितां थकणें, क्लेश पावणें.

नाक घांसणें—अति नम्रतापूर्वक प्रार्थना करणें.

निर्माल्य—देवादिकांवर वाहिला जो पुष्पादि पदार्थ

तो. २ ज्या मनुष्यादिकांत तेज राहिलें नाहीं किंवा मूळ-चेंच नाहीं तो.

पाजी—सभ्य पुरुषास उचित नव्हे, असें जें कर्म करावयास लाजत नाहीं तो.

पेशजी—वर्तमानकाळाचे पूर्वी.

पांचावर धारण बसणें—घाबरणें.

पांढरे पायाचा मनुष्य—जेथें जाईल तेथें वाटोळें होई अशा अपयशाचा मनुष्य.

पोटभरू—पोट भरावयाच्या उद्देशानें प्रवासास गेला तो.

फुकटचोंट—कोणेक कार्यांत करावा लागतो जो खर्चवेंच, किंवा अंगमेहनत तें न करितां त्या विषयींच्या फुकट गोष्टी मात्र सांगाव्या आणि लाभास पुढें व्हावें अशा स्वभावाचा जो त्यास ह्मणतात.

बदलौकिक— दुष्कर्मादि आचरणमूलक जी अ-पकीर्ति तो.

बाऊ—मुलांस भय दाखवितेसमयीं भयंकर जे सर्प-व्याघ्रापासून किडा, मुंगी इ. सर्व पदार्थ त्यास ह्मणतात. किंवा तसेंच शरीरावरील कोड, क्षत इत्यादि त्यास म्हणतात.

बाईलबुद्ध्या—बाईलेचे बुद्धीनें वागणारा.

बाजारबातमी—बाजार अफवा.

बाशिंगबळ—कोणेकाचा विवाह होण्यास प्रयोजक जें दैवबळ तें.

बाळगोपाळ—ग्रामादिकांतील सर्व लहान थोर जे मनुष्य त्यांस म्हणतात.

बिजवर—दुसरें लग्न करावयास जो नवरा झाला तो.

भुरटा चोर—केवळ दरोडेखोर नव्हे, मनुष्याची दृ-
ष्टि चुकवून निजलेले पाहून हळूच चोरी करून जाणारा
जो चोर तो.

बोडफकीर—निर्धन किंवा ज्याचे मागें कुटुंबादि
कांहींएक नाहीं तो.

भरपाई—हुंडी इत्यादिकांचा पैसा पदरांत घेऊन
त्याच हुंडी इत्यादिकांवर भरून पावलों इ. रूप जो लेख
लिहून देतात तो. २ कोणेएक गोष्टीविषयीं तो लाभ न-
को आणि ती कटकटही नको असा त्रास आला असतां
आतां याची भरपाई झाली, भरपाई लिहून देतों, इत्यादि
प्रयोग करितात.

भागूबाई-केवळ अपराक्रमी जो पुरुष तो. २ भित्रा.

भुरळ—कोणी आपणावर मंत्रप्रयोग किंवा गोडगोड
भाषण किंवा आर्जव इत्यादि केल्यामुळें केवळ त्यास वश
व्हावें, असा पडतो जो मोह तो.

मरतमढें—केवळ जो अशक्त तो.

मुष्टिमोदक—कोणाकास प्रहार करावयाकरितां केला
जो मुष्टि त्यास ह्मणतात.

लठ्ठनिरंजन—निरक्षर होत्साता शरीरानें धष्टपुष्ट
असून जो दांडगा त्यास ह्मणतात.

लाट्यागंगाजी—लाटालाट करण्याचा स्वभाव ज्या-
चा त्यास ह्मणतात.

लांडीलबाडी—चहाडी, चुगली इत्यादि जी लहान
मोठी लबाडी ती.

वकूब—मोठा एखादा व्यवहार अंगावर घेऊन सां-
भाळावा, सभा, दरबार इत्यादि स्थळीं न भितां, न घस-

रतां, उत्तर, प्रत्युत्तर करावें; इत्यादि विषयीं उपयुक्त जें ज्ञान आणि धैर्य मिळून अंगीं प्रभाव विशेष असतो तो. किंवा अंगीं स्वभावसिद्ध जी अक्कल असते ती.

वाळीत—कोणी व्यभिचारादि दुष्कर्म केलेलें प्रकट झालें असतां स्वजातीय मिळून बहिष्कार घालतात तें.

वेडापीर—वेडगळ, छांदिष्ट, असा जो तो.

शंखध्वनि—शंखाचा जो ध्वनि तो. २ बोंबलण्याचा जो शब्द तो.

शरीरसंबंध— आपली मुलगी दुसऱ्याकडे दिली किंवा त्याची आपण केली, अशा प्रकारें साक्षात् किंवा परंपरेनें होतो जो परस्परांचा संबंध तो.

शानिशा—होतें कीं नाहीं होत, मिळतें कीं नाहीं मिळत, इत्यादिरूप संदेह विषय तो.

सराफ—हुंडी, नाणें, रोकड, यांची दे, घे करणारा. २ खर्चवेंच करण्याविषयीं फार बारकाईनें कसर पाहणारास निंदेनें ह्मणतात.

संध्या—ब्राह्मणांनीं प्रतिदिनीं त्रिकाळ करावयाचें एक कर्म आहे.

सांब—भोळ्या मनुष्यास ह्मणतात.

सोक्षमोक्ष—कांहीं एक गुंतून पडलेल्या व्यवहाराचा चांग किंवा वाईट परिणाम होऊन कसा तरी जो उलगडा तो.

हात धुऊन पाठीस लागणें—नाश करण्याविषयीं प्रवृत्त होणें.

हातावर तुरी देणें—फसवून पळून जाणें.

हात पाय गाळणें—भयादि कारणानें कोणत्याही कामाविषयीं भरलेला उत्साह सोडून माघार घेणें.

हातचलाखी—दुसऱ्याला टकविण्याविषयीं गारूडी, सराफ, वाणी इत्यादि लोक हातांत पदार्थ प्रथम घेतात केव्हां, टाकतात केव्हां, दुसरा बदलतात केव्हां इ० कम न समजण्याजोगें जें कसब तीं.

ज्ञानवल्ली—भांगेस ह्मणतात.

दृष्टिसंरक्षणाचे नियम.

आपल्या देशामध्यें अलीकडे उपनेत्र लावणारी तरुण मंडळी चोंहोंकडे दृष्टीस पडते. याबद्दल आपल्या देशांतील लोकांच्या दृष्टीस पूर्वींपेक्षां जास्त विकृति होत चालली आहे, असें ह्मणणें भाग पडतें. डोळ्यांचा योग्य रीतीनें उपयोग केल्यास व त्यांच्यासंबंधीं ज्या अवश्य गोष्टी आहेत, त्यांकडे चांगलें लक्ष्य पुरविल्यास बहुतांस चष्मा लावण्याची पाळी येणार नाहीं. दृष्टी कायम राखण्यासाठीं पुढील सात ठोकळ नियमांस अनुसरून चाललें पाहिजे.

१ लिहिण्याचें अथवा वाचण्याचें किंवा ज्यांत डोळ्यांचा सूक्ष्म रीतीनें उपयोग करावा लागतो असें एखादें काम करीत असतां डोळ्यांस थकवा आला, अथवा ते दुखूं लागले, त्यांना पाणी आलें व त्यांस बरोबर दिसेनासें झालें, तर तावडतोब तें काम बंद करावें; आणि कांहीं वेळ डोळ्यांस पूर्ण विश्रांति मिळाल्यावर मग पाहिजे तर जास्त वेळ काम करावें. पण, पुनः डोळे थकल्याबरोबर तें काम अगदीं बंद करावें.

२ जेथें तुह्मी काम करितां तेथें पुरता प्रकाश असा-

वा. आणि तो जें काम करितां त्यावर पडावा. काम करितांना उजेडाकडे दृष्टि करून बसूं नये. कामाचे ठिकाणीं पाठीमागून, वरून किंवा बाजूनें उजेड पडेल अशी व्यवस्था ठेवावी. भरसंध्याकाळीं जेव्हां धुंदूक उजेड असतो, अशा वेळीं वाचूं किंवा लिहूं नका. रात्रीं ज्या दिव्याचा आपण उपयोग करितों, तो चांगला प्रकाशमान व स्थिर जळणारा असला पाहिजे. अशा दिव्याच्या उजेडांत काम करणें अपायकारक नाहीं. पण, अशा प्रकाशानें डोळ्यांस इजा होते असें वाटल्यास, लिहिणें वाचणें हें दिवसा करणें हितकर आहे.

३ घोड्यांच्या गाडींत बसून जात असतां अगदी वाचूं नका. कारण, अशा वेळीं पुस्तकांतील अक्षरांवर नजर ठेवण्यास डोळ्यांस फार श्रम पडतात.

४ निजून कधीं वाचूं नका. त्याच्या योगानें नेत्रांचे अंगीं क्षीणता येते. रात्रीं बिछान्यावर पडून वाचण्याच्या घातक संवयीमुळें पुष्कळांच्या डोळ्यांस विकृति झाली, असें शोधांतीं अनुभवास आलें आहे.

५ दुखण्यांतून बरें होऊं लागलें असतां पुष्कळ वाचूं नये. कारण, शरीराची एकंदर शक्ति सुधारल्याखेरीज दृष्टि बळकट व्हावयाची नाहीं. हातापायांतील स्नायूंस बळकटी आल्याखेरीज नेत्रांतील शिरांस शक्ति व स्थिरता यावयाची नाहीं.

६ पौष्टिक अन्न, पुरती निद्रा, मोकळी हवा, यथास्थित व्यायाम व योग्य मनोरंजन इत्यादि गोष्टींकडे विशेष लक्ष्य दिलें पाहिजे. कठीण काम नियमित रीतीनें करण्याचीही संवय ठेवावी.

७ भरपूर झोंप घ्या. ज्यांची दृष्टि अशक्त आहे त्यांस झोंप ही सर्वोत्तम उपाय आहे. रात्रीं लौकर निजावें. डोळ्यांस त्रास होणाऱ्या दिव्यांचा उपयोग करूं नये. ज्यांचे डोळे अशक्त आहेत, त्यांनी ८ तासांपेक्षां १० तास झोंप घेणें बरें.

अंकानुक्रम शब्दबोध.

शून्यकान—सर्प.
शून्यचरण—सर्प.
शून्यशरीर—खेंकडा.
एकदृष्टि—कावळा.
दोन मति—सुमति, कुमति.
दोन प्रवासी—चंद्र, सूर्य.
द्विजराज—चंद्र, गरूड, ब्राह्मणश्रेष्ठ.
द्विजिव्ह—सर्प, चहाडखोर.
त्रिनेत्र—सदाशिव.
त्रिपथगा—भागीरथी.
त्रिलोक—स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ.
त्रिपद्—अग्नीचें नाम.
त्रिविध पाप—कायिक, वाचिक, मानसिक.
त्रिभुवन—स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ.
त्रिराम—दाशरथीराम, परशुराम, बलराम.
त्रिवेणी—गंगा, यमुना, सरस्वती.
त्रयावस्था—बाल्यावस्था, तारुण्यावस्था, वार्धक्यावस्था.
साडेतीन शहाणे—सखारामबापु, रामशास्त्री परभ-

णे, रामचंद्रबाबा सुखठाणकर, आणि अर्धा नाना-फडणवीस.

चतुरंगसेना—हत्ती, वाजी, रथी, पदाती.

चार दंत—इंद्राच्या ऐरावतीस.

आनंदाचे प्रकार चार—आत्मानंद, ब्रह्मानंद, विषयानंद, विद्यानंद.

चार पुरुपार्थ—अर्थ, धर्म, काम, मोक्ष.

चार वीररस—विद्या, युद्ध, दया, दान.

पंच गंगा—कृष्णा, वेण्णा, कोयना, गायत्री, सावित्री.

पंच प्राण—प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, हेच पांच वायु.

पंच हत्यारें—ढाल, तरवार, तीरकमान, बंदुक, भाला.

पंचगव्य—गोमूत्र, गोमय, दही, दूध, तूप.

पंच देवी—दुर्गा, पार्वती, सावित्री, सरस्वती, राधिका.

पंच मकार—मद्य, मांस, मध, मत्स्य, मैथुन.

पंच माता—स्वमाता, स्वपत्नीची माता, भ्रातृपत्नी, गुरुपत्नी, राजपत्नी.

पंच विषय—शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध.

पंच ज्ञानेंद्रियें—श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, घ्राण, जिव्हा.

पंचांगुलें— अंगुष्ठ, अनामिका, मध्यमा, तर्जनी, कनिष्ठिका.

पंचोपचार—गंध, अक्षता, पुष्प, नैवेद्य, मंत्रांजुली.

निष्ठा नसली तर व्यर्थ गोष्टी पांच—शरीर चांगलें, रूप उत्कृष्ट, बायको मनरंजनी, द्रव्य पुष्कळ, सर्व कर्मामध्यें यश, या पांच गोष्टी अनुकूल असून जर देव ब्राह्मणांचे ठिकाणीं निष्ठा नसेल, तर तें सर्व व्यर्थ आहे.

आयुष्यवर्धनाचे गुण पांच—जमिनीवर बिछाना घालून निजणें, नित्य दोन वेळ जेवणें, सहा वेळ लघुशंका करणें, तीन वेळ शौचास जाणें, स्त्रीसंग अल्प करणें, हे पांच गुण आयुष्य वाढविणारे आहेत.

सदा आनंद देणारे पदार्थ पांच—सुस्वर गायन, सुवासिक विडा, पुराण श्रवण, बायको मर्जीप्रमाणें वागणारी व सन्मित्र हे पांच पदार्थ सार्वकाळ आनंद देणारे होत.

आयुष्यनाशाचीं कारणें पांच— वृद्ध स्त्रियेचा संग, सकाळचें ऊन, प्रेतांचा धूर, सांचलेलें पाणी, रात्रीं दहीं भक्षण, ह्या पांच कारणांनीं आयुष्य क्षीण होतें.

असभ्यता घडण्याचीं कारणें सहा—गर्विष्टपणा, अविचार व हयगय, आपल्यावरून जगाची ओळख करण्यास विसरणें, अंगीं सद्गुण नसतां तो दाखविणें, विद्याहीन असणें.

नारीदूषणें सहा—अनृत, साहस, माया, मूर्खत्व, अति लोभ, अपवित्रत्व.

रोगमूलक कारणें सहा—बहुत पाणी पिणें, बहुत संभोग करणें, बहुत जागणें, दिवसा निजणें, मूत्र कोंडणें, शौचास वेळच्या वेळीं न जाणें.

मौन्य धरण्याच्या जागा सहा—लघुशंका, दीर्घशंका, दंतधावन, भोजन करते वेळीं, मैथुनसमयीं व देवतार्चनाचे वेळीं.

षड्गुणैश्वर्य—यश, श्री, कीर्ति, विज्ञान, औदार्य, वैराग्य.

नकार चिन्हें सहा—मौन्यधरणें, काल विलंब क-

हणें, भृकुटी वक्र करणें, खालीं पहाणें, निघून जाणें, दु
सरी गोष्ट बोलणें.

साष्टांग—ऊर, दोन पाय, दोन हात, शिर, दोन गुडघे.

कीर्तिलक्षणें सात—दान, पुण्य, विद्या, वक्तृत्व, काव्य, आर्जव, शौर्य.

पातक नाशास तीर्थें सात—पंडितांस विद्यादान तीर्थ, साधुसंतांस सत्य, पाप्यांस गंगा, योग्यांस ईश्वराचें ध्यान, क्षत्रियांस युद्धांत मृत्यु, द्रव्यनाशास दानकरणें, कुलीन स्त्रियांस लाज. यावर श्लोक—

विद्या तीर्थे जगति विबुधाः साधवः सत्य तीर्थे ॥
गंगातीर्थे मलिन मनसो योगिनो ध्यान तीर्थे ॥
धारातीर्थे धरणि पतयो दानतीर्थे धनाढ्या ॥
लज्जातीर्थे कुलयुवतयः पातकं क्षालयंती ॥ १ ॥

इंग्रजी स्वर सात—आपल्या इकडे ज्याप्रमाणें गायनामध्यें सा री ग म प ध नी सा असे सप्त स्वर आहेत, त्याचप्रमाणें डो रे मी फा सो ला सी असे पाश्चिमात्य देशांत सप्त स्वर आहेत.

सप्त चिरंजीव—अश्वत्थामा, बली, व्यास, हनुमंत, बिभिषण, कृपाचार्य, परशुराम.

सप्त पुऱ्या—अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, कांची, अवंतिका, द्वारावती.

वर परीक्षेचे प्रकार सात—कुल, शील, वपु, वय, विद्या, वित्त, सनाथता.

पेशवे सात—बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव बल्लाळ, बाळाजी बाजीराव, माधवराव बल्लाळ, नारायणराव, सवाईमाधवराव, दुसरे बाजीराव.

खोटीं शास्त्रें सात—जादू, किमया, फलज्योतिष, जारण, मारण, देवचार, शकुन आणि पिशाच्य.

मौक्तिकस्थानें सात—शिंप, डुकर, सर्प, शंख, मत्स्य, बेडूक, हत्ती.

ऋषी सात—कश्यप, अत्रि, भारद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि, वसिष्ठ.

अष्टदिक्पाळ—इंद्र, वन्हि, यम, नैऋति, वरुण, मारुत, कुबेर, ईशान्य.

अष्टनायका—(कृष्णाच्या) रुक्मी, जांबवंती, भामा, सत्या, भद्रा, लक्ष्मणा, कालिंदी, मित्रविंदा.

कंठवाद्यें आठ—पांवा, अलगुज, शिंग, कर्णा, शंख, शीळ, नंग.

अष्टप्रधान— श्लोक—

प्रधान अमात्य सचीव मंत्री ॥
डबीर न्यायाधिश न्यायशास्त्री ॥
सेनापती त्यांत असे सुजाणा ॥
अष्टप्रधानी नृप मुख्य माना ॥ १ ॥

अष्टाक्षरी मंत्र—" कसें करूं, काय करूं. "

अष्टभोग—सुगंध, वनिता, वस्त्र, गायन, तांबूल, भोजन, शय्या, द्रव्य.

अष्टवायन—हळकुंड, सुपारी, दक्षिणा, खण, सूप, काकण, धान्य, मणी.

अष्टधातु—सोनें, रुपें, तांबें, कथिल, शिसें, पितळ, लोखंड, तिखें.

गणिताचे प्रकार आठ—मिळवणी, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्ग, वर्गमूळ, घन, घनमूळ.

नऊ वस्तु—जो कोणी न्यायकचेरींत पाय ठेवील, त्याजपाशीं नऊ गोष्टी पाहिजेत. पैसा विपुल पाहिजे, मनस्वी दम पाहिजे, सबळ पुरावा पाहिजे, वकील चांगला पाहिजे, पोक्त मसलत पाहिजे, साक्षी उत्तम पाहिजेत, पंच हुशार पाहिजेत, निःपक्षपाती न्यायाधीश पाहिजे, आणि प्रारब्ध अनुकूल पाहिजे.

नवगोप्य—आयुष्य, वित्त, गृहछिद्र, मंत्र, मैथुन, औषध, दान, मान, अपमान.

नवदरवाजे—दोन डोळे, दोन कान, दोन नाकपुड्या, एक तोंड, एक गुद, एक उपस्थ.

हस्तवाद्यें नऊ—झांज, टाळ, चिपळी, करटाळ, जलतरंग, घुंगरू, घागरी, घंटा, तास.

नवविधा भक्ति—श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य, आत्मनिवेदन.

दशनामें अर्जुनाचीं—अर्जुन, फाल्गुन, जिष्णु, कीरटी, श्वेतवाहन, विवत्स, विजय, पार्थ, सव्यसाची, धनंजय.

दश व्यसनें—मृगया, द्यूत, दिवसा निजणें, अमत्व्यापार, स्त्रीव्यसन, मद्यपान, नृत्य, गायन, क्रीडा, दंभ.

दश अवतार—मत्स्य, कूर्म, वराह, नृसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बौध्य, कल्की.

चर्मवाद्यें अकरा—मृदंग, तबला, डफ, समेळ, खंजिरी, नौबत, तामा, मर्फा, चौघडा, डंका, ढोल.

द्वादश ज्योतिर्लिंगें—सोमनाथ, महाकाळ, केदार, विश्वेश्वर, ओंकारेश्वर, त्र्यंबकेश्वर, घृष्णेश्वर, नागनाथ, वैजनाथ, भीमाशंकर, मल्लिकार्जुन, रामेश्वर, (ह्यांचीं स्थानें) सोरट, उज्जनी, बद्री, काशी, महेश्वर, त्र्यंबक, वेरूळ, अवंडें, परळी, भीमा, श्रीशैल्य, सेतुबंध.

चित्तपावनांचीं गोत्रें चौदा—कपील, बाभ्रव्य, कौशिक, गार्ग्य, नित्युंदन, विष्णुवर्धन, शांडिल्य, काश्यप, वात्स, भारद्वाज, जामदग्न्य, वासिष्ठ, अत्रि, कौंडिण्य.

तंतुवाद्यें चौदा—वीणा, बीन, रुद्रवीणा, एकतारी-वीणा, सारंगी, सतार, सारमंडळ, तंबुरी, सरोद, कोंका, रबब, मदमंडळ, ताडस, तुंतुणें.

चौदा रत्नें—लक्ष्मी, कौस्तुभ, पारिजातक, सुरा, धन्वंतरी, चंद्र, कामधेनु, ऐरावत, अप्सरा, सप्तमुखी घोडा, विष, हरिधनु, शंख, अमृत. यावर श्लोक—

लक्ष्मी कौस्तुभ पारिजातक सुरा धन्वंतरी श्चंद्रमा ॥ गावःकामदुधा सुरेश्वरगजो रंभा-दिदेवांगना ॥ अश्वसप्तमुखो विषं हरिधनुः शंखोमृतं चांबुधे ॥ रत्नानीह चतुर्दश प्रति-दिनं कुर्यात्सदा मंगलं ॥ १ ॥

विभुतिस्थानें पंधरा—(स्मार्त) १ मस्तक, १

गळा, १ कपाळ, ६ ठिकाणीं हातास, २ ठिकाणीं कुक्षीस, २ ठिकाणीं खांद्यास, १ मुखास, १ नेत्रास.

तुळशीचीं नांवें सोळा—तुळस, श्री, अवश्यक, लक्ष्मी, विद्या, यशश्री, धर्माधर्म, देवी, देवदेवी, सखी, शुभ, भूमी, अचळ, अमित्रा, अमला, श्रीलक्ष्मी.

त्रेचाळीस भूमीचीं नांवें—भू, भूमी, पृथ्वी, पृथिवी, वसुधा, उर्वी, वसुंधरा, धात्री, धरित्री, धरणी, विश्वा, विश्वंभरा, धरा, क्षिति, क्षोणी, क्ष्मा, गंधमाता, अचला, अवनि, सर्वसहा, रत्नगर्भा, जगती, मेदिनी, रसा, काश्यपी, पर्वताधारा, स्थिरा, इला, रत्नसू, बीजसू, विपुला, सागरनेमि, सागरमेखला, सागरांबरा.

पुराणांतले ५६ देश—नैषध—बंगाला, पांचाल—पंजाब, मरु—मारवाड, किरात—पूर्वसमुद्रकांठ, कनोज, कर्नाटक, कोसल—अयोध्या, नेपाळ, पारसिक—इराण, पांड्य—मद्रासभोंवतालचा प्रदेश, पुलिंद—बलुचिस्थान, कामरूप—आसाम, बर्बर—बार्बरी (आफ्रिका खंड) कैकय—काबूल, गांधार—कंदाहार, बाल्हिक—आर्वस्थान, सिंधु—सिंध, मालव—माळवा, मत्स्यदेश—कानपूर वगैरे, मलियाळ—मलबार, कांबोज—रोहिलखंड, कलिंग—ओडिसा, आनर्त—द्वारकाप्रांत, आन्ध्र—तेलंगण, मागध—ब्रह्मदेश, हूण—तिबेट, सौवीर—सुरत, विदर्भ—वऱ्हाड, चैद्य—पूर्वहिंदुस्थान, जालंदर—पंजाब, मेदपाट—मेवाड, केरळ—मलबार, द्रवीड—त्रावणकोर वगैरे, महाराष्ट्र—हल्लींचा महाराष्ट्रदेश, अवंति—उज्जनी, पानात—काल्पी वगैरे, अंग—बहार, कुंतल—कलबुर्गा वगैरे, टंकण—कुर्ग, सौराष्ट्र—काठवाड, नैध्रुव—दिल्ली वगैरे, चोल—तंजावर वगैरे, गुर्जर—गुजराथ, कुरू—आग्रा

.गैरे, पवन—ग्रीस, वंग—बंगाल, करहाट—खानदेश, भद्र—म्हैसूर, काश्मिर, भोजकोट, कच्छ, दशार्णव—काठेवाडा-कडील भाग, मैथील—गोरखपूर प्रांत, लाट—वेरूळ वगैरे, सिंहलद्वीप—लंका, भोज—काशी प्रांत.

चौऱ्यांशी लक्ष योनी—९ लक्ष सर्प मुंगी इत्यादि, ४ लक्ष जलचरांत, ८ लक्ष पक्षीकुळांत, ९ लक्ष द्वीपद योनी, ४ लक्ष चतुष्पादांत, ८ लक्ष श्वापद योनी, ९ लक्ष अन्नधान्यादिक, ४ लक्ष सुगंधादि पदार्थ, ८ लक्ष वृक्ष, तृण इत्यादि, ९ लक्ष तारांगणादिक, ४ लक्ष मेघमाला, ८ लक्ष हिरे, रत्न माणिकादि.

प्रश्नोत्तर-रत्न-माला.

आर्या.

प्रश्नोत्तर मणिमाला हे केवळ होय हो सुधा
धारा ॥ खळ राहुलाचि न जिरे त्यांस
जिरे भजति जे बुधा धारा ॥ १ ॥
स्वामी काय ग्राह्य स्वमुखें सांगा करा दया
पूर्ण ॥ शिष्या स्वीकारावें गुरुवचन प्रण-
ति पूर्व अति तूर्ण ॥ २ ॥
काय त्यागावें तें स्वामी सांगा अजाणत्यास
मज ॥ शिष्या अकार्य सारें टाकावें हें मनीं
बरें समज ॥ ३ ॥

---

१ ज्ञानाचा आश्रय. २ सत्वर.

हाळाहळापरिसही दारुण विष कोणतें अ-
जी स्वामी ॥ अपमानिलें गुरूतें वत्सा तें
गरळ जाणतों अम्ही ॥ ४ ॥
तस्कर कोण स्वामी वत्सा जे विषय दस्यु
ते जाण ॥ कोण भयाची वल्ली शिष्या तृ-
ष्णाचिरे तुझी आण ॥ ५ ॥
जात्यंधाहुनि अधिक कोण कथा जी गुरो
तुह्मी ज्ञानी ॥ शिष्या अंधापरिसहि का-
मी बहु अंध हें मनीं मानीं ॥ ६ ॥
स्वामी शूर ह्मणावें कोणाला हें मला तुह्मी
बोधा ॥ शिष्या स्त्री नेत्रशरें पावेना जो
व्यथेसि तो योधा ॥ ७ ॥
देवा हेंही सांगा त्रैलोक्यामाजि काय हो
गहन ॥ बापा चरित्र स्त्रीचें नेणति विधि-
शक्र-गुरू-शशी-दहन ॥ ८ ॥
दारिद्र्य कोण सांगा बहु पुसतों कीं तुह्मां
नसे रोष ॥ शिष्या बरवें पुशिलें दरिद्रपण
तेंचि जो असंतोष ॥ ९ ॥
मित्र कवण हें सांगा संशय न तुह्मांविना
दुजा छेदी ॥ तो मित्र होय बापा पापा-
चारांत जो बुडों नेदी ॥ १० ॥

३ चोर.

गुरुजी कारण कवण हें सांगुनि मजला नि-
वृत्ति द्या विपुला ॥ बाळा मूर्खत्वाचें नि-
धन मना तें नमो नमो रिपुला ॥ ११ ॥

अवहेळणा करावी कोठें तीचीं वदा गुरो
स्थानें ॥ खळ, परभार्या, परधन, निंदा या
विहित सखदा स्थानें ॥ १२ ॥

स्वामी पुरुषें कवणें न करुनि आयास जिं-
किलें त्रिजगा ॥ सत्य क्षमा गुणाढ्यें जग
जिंकिलें तूंहि या गुणा भजगा ॥ १३ ॥

ज्वरितासि शर्करा जसि कटु होय खळांसि
सुरस ही कविता ॥ शिष्टां पद्मां सुख दे
दुष्टा घूकांसि ताप दे सविता ॥ १४ ॥

या आर्या आर्यांनीं गाव्या घ्याव्या जशा
सुधा धारा ॥ कीं अर्पिल्या मधुरें श्रीरामा
राघवा बुधा धारा ॥ १५ ॥

प्रासंगिक युक्ति.

कोणत्या वेळेस काय बोलावें याचें तारतम्यज्ञान नस-
लें ह्मणजे मोठा अनर्थ होतो.

कोणा एका गृहस्थानें कांहीं लग्नाचें मोठें प्रयोजन चा

त्लें असतां श्लोक, आर्या इत्यादि ह्मणून सीताकांतस्मरणाची मोठी गर्दी उडत होती. इतक्यांत एका मूर्ख मनुष्यानें 'आर्या ह्मणण्यास प्रारंभ केला—

प्रभुनें यापरि तुमचा जांवाई, आणि खपविला त्याही ॥—हें आर्येचें अर्ध संपलें नाहीं, तोंच त्या मनुष्यावर सर्वांनीं शिव्यांचा वर्षाव केला, व कित्येक तर त्याला हांकून लावण्यास तयार झाले. कोणत्या प्रसंगाची आर्या कोणत्या प्रसंगीं ह्मणावयाची याचें विचाऱ्यास ज्ञान नसल्यामुळें अशी फजिती झाली. याकरितां प्रत्येकानें वेळ, प्रसंग, योग्यता जाणून वागत असावें. अशा मंगल कार्यांत इतर श्लोक, आर्या वगैरे ह्मणण्यापेक्षां ईश्वरस्तुतिपर पद्यें ह्मणणें फार चांगलें. खालीं दिले आहेत अशा प्रकारचे श्लोकही अप्रशस्त होणार नाहींत. कारण, यांत प्रसंगाला योग्य असे अलंकार आहेत. मासल्याकरितां एक, दोन श्लोक—

द्वारीं झुलोत गजसंघ[1] हिंसोत वाजी[2] ॥
गाजी[3] तुला सकल लोक असोत राजी ॥
सोमाभिराम[4] वदना सदनांतरंगीं[5] ॥
क्रीडा करो तुजसवें ललना[6] पलंगीं ॥१॥

झालें लग्न तुझें यथाविधि तुला आली पहा बायको ॥ काला व्यर्थ फिरोनि हिंडुनि

1 हत्तींचे समुदाय. २ घोडे. ३ श्रेष्ठ—मर्द. ४ सोम + अभिराम + वदना = चंद्रासारखें सुंदर मुख जिचें अशी. ५ सदन + अंतरंगीं = घराच्या आंतल्या भागांत. ६ सुंदर स्त्री.

भर्ता वा घालवूं तूं नको ॥ संसारास हळू हळू नव खरा आरंभ कीं जाहला ॥ याचा तूं कर बा विचार हृदयीं वेळीं कसा तो भला ॥२॥ मोतीचूर अनारसे कडबुळें लाडू करंज्या पुऱ्या ॥ सांजोऱ्या जिलब्या शिरा कणकिचे लाडू खिरी शेवया ॥ वासुंदी दळ बेसनादि करुनी जामात बोलाविला ॥ नेत्रीं सुंदर थाट तो बघुनियां चित्तीं बहू तापला ॥ ३ ॥

आर्या.

कृष्णानुजा सुभद्रा लग्नाला योग्य जाहली आहे ॥ तीतें स्वमतें हलधर धृतराष्ट्रसुतासि द्यावया पाहे ॥ ४ ॥

सुगंधी कामाची माहिती.

मित्रहो, आपणांस उदबत्ती, अगरबत्ती वगैरे सुगंधी सामानाची नेहमीं जरूरी लागते, ह्मणून आतां तुह्मांला अवश्य लागणारें सुगंधी व अत्तारी सामान कसें करावें याची थोडक्यांत कृतीसह माहिती करून देतों. प्रसंगविशेषीं तिचा उपयोग करून घ्या ह्मणजे झालें.

कातगोळ्या करण्याची कृति.

सफेत कात	२६ तोळे.	जायफळ	-।- तोळा.
लवंगांचें चूर्ण	२। तोळे.	केशर	-।- तोळा.

दालचिनी	२। तोळे.	जायपत्री	-।- तोळा.
वेलदोड	२। तोळे.	कस्तुरी	-॥- मासा.
उदफूल	-॥- तोळा.		

याप्रमाणें तोळेवार जिनसा घेऊन, प्रथम कात बारीक वस्त्रगाळ करावा व एक सोनकेवड्याचें कणीस घेऊन त्याच्या पानांत तो कात ७ दिवस ठेवावा. नंतर बाकीच्या जिनसांची वस्त्रगाळ पूड करून तींत तो कात मिळवावा, आणि तो मसाला गुलाबाच्या अथवा नुसत्या पाण्यांत कालवावा. आणि गोळ्या करते वेळीं हातास च मेलीचें तेल लावून कराव्या व त्या सावलींत सुकवाव्या; ह्मणजे उत्तम प्रकारच्या सुवासिक कातगोळ्या होतात.

प्रकार दुसरा---अस्सल पांढरा कात ९ तोळे, वेलचीदाणे अर्धा तोळा, दालचिनी अर्धा तोळा, जायफळ आणि उदफूल दीड दीड मासा, ह्या सर्व जिनसा बारीक कुटून वस्त्रगाळ कराव्या आणि तें गुलाबपाण्यांत कालवून त्यांत दोन गुंजा कस्तुरीचें पाणी घालून मिश्रण करावें आणि हातास अत्तर लावून बारीक गोळ्या करून सुकवाव्या ह्मणजे उत्तम कातगोळी तयार होते.

अगरबत्ती करण्याची कृति.

कस्तुरी	गुंज	१	ऊद	तोळा	-॥।-
अंबर	गुंजा	२	शिलारस	तोळे	२
चंदन	तोळा	-॥-	नागला	तोळा	१
केशर	तोळा	१	वेलदोडे	तोळा	१

तगर	तोळे	२	जायफळ	तोळा	-॥-
कंकोळ	तोळा	-॥-	कोष्टकोळिंजन	तो.	-॥-
लवंगफूल	तोळा	-॥-	गूळ	तोळा	१
गवला	तोळा	-॥-	अगरु	तोळे	२

मदर्हू पैकीं कस्तुरी आणि शिलारस शिवाय करून बाकीच्या सर्व जिनसा बारीक वस्त्रगाळ करून त्यांत कस्तुरीची पूड करून मिळवावी. मग तें सर्व मिश्रण शिलारसांत मिळवावें. नंतर चोया घेऊन त्यावर अगरबत्त्या वळून त्या सावलींत वाळवाव्या ह्मणजे अगरबत्त्या तयार होतात.

सुगंधी उटणें करण्याची कृति—नागरमोथे, जटामाशी, सोनकेवडा, बाळहिरडे, आंवळकांठी हे जिन्नस समान घेऊन बारीक वांटून पाण्यांत कालवावे आणि हें उटणें शरिरास लावून स्नान करावें ह्मणजे अंगास व केंसांस सुगंध सुटतो.

प्रकार दुसरा—वेलचीदाणे, जटामासी, नागरमोथा, वाळा, नखला, कचोरा, सोनकेवडा, तमालपत्र हे जिन्नस पाण्यांत एकत्र वांटून त्याचें उटणें अंगास लावून स्नान केलें असतां पुष्कळ दिवसपर्यंत सुगंध येतो.

कस्तुरीअंगराज करण्याची कृति—नागरमोथा १ भाग. हिरडा ४ भाग. शिलारस ५ भाग. लोहबाण २ भाग. कोष्ट २ भाग. कापूर २ भाग. नखला ९ भाग. हे जिन्नस एकत्र पाण्यांत वांटून अंगास लावून स्नान करावें. हें उटणें फारच सुगंधी आहे.

चंदनीअत्तर करण्याची कृति—अस्सल चंदनाचा

करवतकीस स्वच्छ पाण्यांत भिजत घालावा, व तो चांगला भिजला ह्मणजे एका भांड्यांत घालून मंदाग्नीवर शिजविला असतां पाण्यावर तेल येईल, तें काढून घ्यावें हेंच चंदनी-अत्तर होय.

अंगास लावण्याचीं उत्कृष्ट उटणीं—कापूर, नागरमोथा, जायफळ, जटामासी, नखला, लोहबाण, हरडा, अगर, कस्तुरी, वेखंड, शोक, करंज्याचें बीं व चंदन हे जिन्नस प्रत्येकीं तीन तीन तोळे व सोनकेवड्याचें पाणी ४ तोळे हे सर्व पदार्थ एकत्र वांटून अंगास लावावे ह्मणजे अंगास उत्तम प्रकारचा सुवास येतो.

प्रकार दुसरा—काळा वाळा, नागरमोथा, अगर, लोहबाण, लोध्र, कापूर, जटामासी व चंदन हे सर्व जिन्नस समभाग घेऊन बारीक वांटावे. हें उटणें लाविलें असतां अंगास चांगला वास येतो.

उदबत्ती करण्याचा प्रकार—कवळ्या ऊद २ तोळे, कृष्णागर ३ तोळे, पांढरा सुवासिक चंदन ५ तोळे, नागरमोथा ४ तोळे, देवदार २ तोळे, मैदालकडी २॥ तोळे, गूळ चिकीचा २ तोळे, व शिलारस १ तोळा येणेप्रमाणें द्रव्यांचें बारीक चूर्ण करून अगरबतीच्या कृतीप्रमाणें उदबत्त्या कराव्या.

अष्टगंध—१ कस्तुरी, २ केशर, ३ कृष्णागर, ४ गोरोचन, ५ चंदन, ६ रक्तचंदन, ७ गोपीचंदन, ८ मलयागर हीं आठ द्रव्यें सम भाग घेतलीं असतां अष्टगंध होतो.

उदेल—उदाचा एक तोळा अर्क घेऊन त्यांत तिळां-

चें तेल पावशेर घालून कढविलें ह्मणजे उदाचें तेल तयार होतें.

केशराची गोळी—चांगलें उंची केशर आणून त्यास उन्हांत वाळवावें. नंतर त्याची बारीक पूड करून त्यांत गुलाबपाणी घालून घोंटावें. चांगलें बारीक झाल्यावर त्याच्या गोळ्या करते वेळीं हातास सुवासिक अत्तर लावून त्याच्या गोळ्या कराव्या.

त्वचा मृदु राहून गौरवर्ण होण्यास उपाय—शुद्ध केलेल्या गंधकाची पूड घेऊन थोड्या दुधांत मिसळावी, दोन तासपर्यंत तें दूध तसेंच राहूं द्यावें. पुढें न हालवितां तें दूध स्नानाचे आधीं अंगास लावावें. ह्याप्रमाणे बरेच दिवस केलें पाहिजे. दररोज मिश्रण ताजें करावें.

बोधामृतसार.

श्रीमंत बाजीरावसाहेब पेशवे यांनीं आपला वडील मुलगा बाळाजीराव ऊर्फ नानासाहेब हा १४।१५ वर्षांचा असतां, त्याला प्रपंच कसा करावा हें कळावें, त्याच्या अंगीं राजकीय चातुर्य यावें, आणि त्याला बालबोध वळण लागावें ह्मणून अनुभवशीर व बोधपर अशा कांहीं गोष्टी लिहून हा बोध तयार केला आहे. त्यापैकीं कांहीं गोड वेंचे वरील पुरुषाच्या चरित्राधारें येथें देतों—

"ज्या मनुष्याला स्वदेशाभिमान नाहीं, तो जिवंत आणि मेला सारखाच समजावा. माझ्या एकट्याच्या हातून काय होणार आहे? असें रें रें करीत बसूं नये 'दसकी लकडी एकका बोजा' [illegible]

जोंधळ्याच्या एका कणसांत फार तर पसाभर धान्य असतें. पण, अशा पसा पसा धान्याची जमवाजमव केली, तर राशीच्या राशी पडतात. तसेंच एक एक जुळतां जुळतां हजारों स्वदेशाभिमानी होतात, आणि त्यांपासून उत्तम फळ निष्पन्न होतें."

"जे लोक आपल्यास आपल्या देशांतच कोंडून घेतात, कधीं बाहेर पडत नाहींत, ते सर्वदां जंगली, दरिद्री. अज्ञानी, दुःखी आणि अभागी राहतात; हें पक्कें समजावें. प्रवास करण्यांत पातकाचा लेश नाहीं. असत्य भाषण, असत्याचरण अथवा दुसऱ्यास विनाकारण दुःख देणें, असलीं कर्मं मात्र वर्जावीं."

"उद्योगानें सर्व कांहीं साध्य होतें. नशिबावर हवाला ठेवून स्वस्थ बसूं नये. वेळ आणिल्याखेरीज येत नाहीं. साखर ही कधीं कडू लागली आहे काय! अमक्या मुहूर्तावर खाल्ली असतां ती गोड व अमक्यावर खाल्ली तर ती कडू असें कधीं घडत नाहीं. तसेंच दृढनिश्चयपूर्वक चांगला उद्योग केव्हांही करा; त्यापासून सुफळ प्राप्त झाल्यावांचून राहावयाचें नाहीं; हें निःसंशय समजावें."

"आंधळे, बहिरे, मुके, पांगळे, रोगी, थोटे, म्हातारे कोतारे, अशा अनाथांस आश्रय देऊन सनाथ करावें. या सत्कर्मापासून जो आनंद आहे, तो इतरांस कळावयाचा नाहीं. ज्यानें तीं कामें केलीं असतील, त्यांसच तो पुसावा. आंधळ्यापुढें सुरेख तसबीर आणून ठेविली, अथवा बहिऱ्यापुढें स्वतः तानसेनानें मंजुळ गायन केलें, तर तज्जन्य सुखाचा आनंद त्या बिचाऱ्यास काय कळणार आहे?"

" जो ज्या कामांत वाकब असतो, त्याला तें काम शावल्यामुळें चांगलें करितां येतें. गुराख्याच्या हाताखालीं मोठी फौज केली, तर तो लढाईचें काम करील का? नाहीं. ज्याला ज्या गोष्टीची वाकबगारी, त्यालाच तिचीं कारणें, तिचे उपयोग, ती सिद्धीस नेण्यासाठीं तिचे भाग कसे पाडावे, आरंभ कोठें करावा, साधनें कोणतीं योजावीं, व मधलीं विघ्नें कशीं टाळावीं हें सर्व कळतें. यासाठीं कोणता मनुष्य कोणत्या कामास योग्य आहे याचा आधीं विचार करावा. "

" एकच युक्ति सर्वत्र लागू पडते, असें नाहीं. काळ, देश, वर्तमान, पात्रापात्र वगैरे पाहून साधनांची योजना करावी. दूध हा पदार्थ इतका मिष्ट व पुष्टिकारक आहे कीं, त्याला मृत्युलोकाचें अमृत ह्मटलें आहे, तरी तेंच दूध सर्वत्र सारखें उपयोगीं पडत नाहीं. ' धारोष्णममृतोपम् ' असें वैद्यशास्त्राचें ह्मणणें आहे, परंतु तें अमृत कोणाला? निरोग्याला. तेंच दूध ज्याला सन्निपात किंवा कफदोष झाला असेल, त्याला पाजिलें तर तें विषरूप होऊन तो दुखणाईत पटकर प्राणास मुकेल. "

" अमुक एक संकट पडलें असतां अमुक अमुक युक्ति योजावी, अथवा अमुक एक उद्योग केला असतां अमुक अमुक लाभ होतात, असें आपण पुष्कळांच्या तोंडून ऐकतों व अनेक ग्रंथांत अनेक वेळां वाचितों, व त्या युक्ति आपल्या आठवणींतही असतात. परंतु, त्यांचा उपयोग कोठें कोणत्या प्रकारें करावा याचें व्यवहारज्ञान नसल्यामुळें कित्येक शहाणे असून अडाणी लोकांपेक्षांही अधिक विपत्ति भोगितात. वैद्य खासा पढिक आहे, त्या-

या सर्व रोगांचीं लक्षणें व निदानें मुखोद्गत, जवळ रसायनाचे बटवेचेबटवे भरले आहेत, तरी त्याच्या हातून रोगी बरे होत नाहींत ! हें पुष्कळांस माहित आहे. तात्पर्य, नुस्ती पुस्तकी विद्या उपयोगी नाहीं. तिला व्यवहारज्ञानाची जोड पाहिजे."

"दूरदृष्टि, समयस्फूर्ति, पाताळयंत्रीपणा, रसिकता, कुशाग्रता, धूर्तता, इत्यादिक सद्गुण प्राप्त होण्यास इतिहास, बखरी. काव्यें, गणित, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, तर्कशास्त्र हीं अवलोकन करीत जावीं, श्रवण करावीं किंवा निदान त्यांचा अनुगम तरी असावा."

"राज्यकारभाराचा बोजा ज्यानें आपल्या शिरीं घेतला आहे, त्याला आपल्यावर पुष्कळ लोक प्रीति करितात असें वाटतें, परंतु तें केवळ भ्रांतिमूलक आहे. स्वहित साधण्यासाठीं कार्यवादू लोक तोंडपुजेपणा करितात, व कितीएक आपलें नुकसान न व्हावें ह्मणून मर्जी राखतात. परंतु, या अलम दुनियेंत खरा मित्र शोधूं गेलें असतां विरळा. प्रसंगीं उपयोगीं पडणारा असा फारच विरळा. हें आधीं खरें वाटत नाहीं, परंतु अनुभवांतीं कळतें. यास्तव धूर्त पुरुषानें पहिल्यापासून फार सावधगिरीनें राहावें. फारसें लोकांच्या भिस्तीवर जाऊं नये. सदाचरण ठेवावें. कोणास निष्कारण दुखवूं नये. स्वदेशाचें हित शोधीत जावें. हा ऐहिक पसारा व्यर्थ समजून एकाग्रचित्तानें श्रीजगदीश्वराचें स्मरण करावें. 'भगवन्, मला सद्बुद्धि दे.' अशी त्याची सदैव प्रार्थना करावी. मीं नरजन्मास येऊन केलें काय, करीत आहें काय, कराव-

याचें काय, हें आपल्या अंतरात्म्यास अहर्निश विचारीत जावें."

"मोठमोठीं राष्ट्रें, राज्यें, हवेल्या, कुटुंबें व धनराशी ज्या कालचक्राखालीं पिचून गेल्या, तेथें आपला पाड काय? संसार व संपत्ति ही दोनप्रहरची क्षणिक सांवली आहे. ती केव्हां पाठमोरी वळेल याचा नियम नाहीं. सर्व क्षणिक व अशाश्वत आहे, असा विचार करून ताठा, गर्व, मीपणा व अभिमान सोडून द्यावा. तथापि, प्रापंचिकांत योग्य स्वाभिमान असला पाहिजे. परमेश्वरानें एकास एक वस करून ठेविलें आहे. 'शेरास सवाशेर' जिकडे तिकडे आहेतच, मग रिकामा गर्वाचा फुगा कां धरावा?"

"लोक आपल्या सभोंवतीं जसे रोज मरत आहेत, तसेंच आपल्यालाही हा सवपसारा येथचा येथेंच ठेवून एक दिवस जाणें आहे; याचें स्मरण ठेवून यावज्जीव दुःखित लोकांस यथाशक्ति साह्य देत जावें."

"जन त्रिविध आहे. त्याची दोषांकडे जशी दृष्टि, तशी गुणांकडे नसते. ह्या संसारांत जनाकडून चांगलें म्हणवून घेण्यासारिखें दुसरें कोणतेंही काम कठिण नाहीं. या पृथ्वींत कोणाची निंदा झाली नाहीं, असा एकही प्राणी आढळावयाचा नाहीं. तर, तिकडे लक्ष्य न देतां, प्रत्येक मनुष्यानें असा निर्धार करावा कीं, कदाचित् सुईच्या नेढ्यांतून हत्ती पार होईल, पण मी प्राण गेला तरी नीतिभ्रष्ट होणार नाहीं. ह्या जगांत चांगली वस्तु अशी थोडी. वाईटाचाच भरणा मोठा. राजकारणी पुरुषांच्या सन्निध लहान, मोठे, विद्वान्, अविद्वान्, उंच, नीच, सज्जन, दुर्जन हे सर्व मासले प्रसंगोपात् येतात. परंतु, को-

गावर वाग्बाण सोडूं नये. व कोणाची निंदा होत असल्यास ती एका कानानें ऐकून दुसऱ्या कानानें सोडून द्यावी. ही एक लोकप्रिय होण्याची गुरुकिल्ली आहे. "

ऐंद्रजाल प्रकरण.

वीट बनविणें—मेण पातळ करून वाळूवर ओतावें व ती वाळू बारीक कुटावी; तें चूर्ण पाण्यांत टाकिलें कीं, एक वीट तयार होते.

केंस भराभर कापण्यास—निवडुंगाचा चीक व धोत्र्याच्या बियांचें चूर्ण हीं एकत्र करून वस्त्रास लेप द्यावा. मग तें वस्त्र वस्तऱ्यास गुंडाळावें ह्मणजे तें गुंडाळलेलें वस्त्र न फाटतां मोठ्या मजेनें केंस मात्र भराभर कापले जातात.

पाणी पिणारा कुंभ—ज्याच्या पोटांत धूर भरला आहे, असा कुंभ खालीं तोंड करून पाण्यांत घातला तर पाणी पितो.

दिवा पेटविणें—ज्याची ज्योत नष्ट झाली असा दिवा थोडासा गंधक घातल्यानें पुनः पेटतो.

केशरासारखा दिवा—हळद व टांकणखार हे जिन्नस वातींत घालून पेटविले असतां तो दिवा केशरासारखा दिसेल.

सापच साप—बेडकाच्या चरबीचा दिवा लाविला असतां सर्व सापासारखें दिसतें.

रक्त निघतें—आसवंदीचे फुलांच्या रसानें सुरी माखून

तिनें लिंबू कापिलें असतां तें पिळतांच त्यांतून रक्तासा-रखा रस निघतो.

गुळासारखी माती—गुंजेचीं पानें चावून माती खा-ल्ली तर गुळासारखी लागते.

पाणी बांधणें—भोंकराचें चूर्ण अर्धकच्च्या वाळले-ल्या मडक्यास आंतील बाजूस एक बोट जाड असा लेप होईपर्यंत लिंपून वाळवावें, व मग त्यांत पाणी घालावें ह्मणजे एका क्षणांत मडकें फुटतें व पाणी बंद होऊन राहतें.

शस्त्रस्तंभन—(१) केवड्याचें मूळ मस्तकावर व नेत्रांवर, ताडाचें मूळ तोंडांत, खजुरीचें मूळ हृदयाशीं, हीं तीन मुळें धारण केलीं असतां तरवारीचा वार लागू होत नाहीं. याप्रमाणेंच या तीन मुळ्यांचें चूर्ण करून खाल्लें असतां मरेपर्यंत शस्त्रापासून उपद्रव होत नाहीं. चूर्ण तु-पाबरोबर तीन दिवस खावें. (२) मूळ, पत्रें व फांद्या यांसहित विष्णुक्रांत काढून आणावी व तिचें चूर्ण करून तें तेलांत तळून सर्वांगास चोळावें ह्मणजे तरवारीचा घाव लागणार नाहीं.

अग्निचमत्कार—(१) माका व केळीचा कांदा बोकडाच्या चरबींत मंदाग्नीवर शिजवून दोहों पायांस लावून विस्तवावर खुशाल चालावें. कांहीं भय नाहीं. (२) प्रथम तुळशीचें व सांवरीचें लांकूड जाळून त्यावर गाढवाचें मूत शिंपून ते कोळसे पेटलेल्या चुलींत घालावे, ह्मणजे किती लांकडें घातलीं तरी भात शिजणार नाहीं. (३) पिंपळी, मिरें, सुंठ हीं पुनः पुनः चावून पेटलेले कोळसे खाल्ले तरी तोंड भाजणार नाहीं. (४) सुंठ,

विरे. पिरळी चावून तो कल्क व मनुष्याचें मूत्र एकत्र करून मस्तकावर लेप करावा व पेटलेल्या कांकडा मस्तकावर ठेवावा एकही केंस जळणार नाहीं.

गुप्तलिखित—पांढऱ्या शुभ्र कपड्यावर लवंगाच्या पाण्यानें कांहीं तरी लिहून वाळवावें तें दिसणार नाहीं. तेंच पाण्यांत घातलें असतां दिसूं लागेल.

मांसाचा गोळा होतो—कुऱ्हाडीनें तोडलेले मांसाचे अनेक तुकडे त्यांत गंधकाचें चूर्ण मिसळून पांढऱ्या वस्त्रांत बांधून ठेविले ह्मणजे त्यांचा एक गोळा होतो.

वीर्यस्तंभन—(१) वानराच्या लिंगाचा मणी करून कमळाचे तातूनें कमरेस बांधावा ह्मणजे वीर्यस्तंभन होतें. (२) काळ्यामांजराचे केंस रतिकाळीं कमरेस खोंविल्यानें वीर्यस्तंभन होतें. (३) सुरण किंवा तुळशीचें मूळ यापैकीं कोणतेंही एक तोळाभर विड्याशीं खावें. वीर्यस्तंभन होईल. (४) निळे व पांढरे कमळाचें केशर, मध, साखर यांचा बेंबीवर लेप केला असतां इंद्रिय होत्साता फार वेळ रतिसौख्य भोगितो.

बुद्धिवर्धन—(१) अघाडा, वेखंड, सुंठ, बावडिंग, बडीशेप, शतावरी, गुळवेल व हिरडे हे जिन्नस समभाग घेऊन चूर्ण करून तुपाशीं नित्य एक तोळा खात जावें ह्मणजे दररोज १०० श्लोक पाठ करण्याइतकी बुद्धि प्राप्त होते. (२) सुंठ, अजमोदा, हळद, दारुहळद, जिरें, कोष्टकोळिंजन, पिंपळी, जेष्टमध, सैंधव, वेखंड, यांचें चूर्ण करून पहांटेस तुपाबरोबर खावें ह्मणजे बरीच बुद्धि प्राप्त होते. (३) गुळवेल, आघाडा, वावडिंग, ना-

नागरमोथे, वेखंड, हिरडे, सुंठ, पिंपळमूळ यांचें चूर्ण करून तें तुपाशीं चाटावें ह्मणजे बुद्धिवर्धन होतें.

वाद करणारा मुका होतो—(१) पळसाचें मूळ रुप्याच्या पत्र्यांत गुंडाळून तोंडांत धरावें; ह्मणजे आपणांशीं वाद करणारा मुका होतो. (२) पांढऱ्या गुंजेचें मूळ तोंडांत धरलें असतां दुष्टाचें तोंड बंद होतें.

मांजरासारखा मनुष्य—काळ्या मांजराच्या तोंडांत एरंडाचें बीं घालून तें पेरावें, त्या झाडापासून जें बीं उत्पन्न होईल, त्यांतील एक दाणा तोंडांत धरावा ह्मणजे सर्व लोकांस तो मनुष्य मांजरासारखा दिसेल.

मासे जिवंत करणें—मेलेल्या माशांस बिब्याचें तेल लावावें व ते पाण्यांत सोडावे ह्मणजे जिवंत होतात. मात्र ते मासे नुक्ते पाण्यांतून धरलेले असावेत.

बेडूक उत्पन्न करणें—नदीच्या शेवाळाचें चूर्ण ह्मशीच्या दह्यांत मिसळून तें घुसळून ओतावें ह्मणजे एका प्रहरांत बेडूक उत्पन्न होतात.

उंदीर पळून जाण्यास—(१) गंधक, हरताळ, ब्राह्मी (कारिवणा.) त्रिकटु (सुंठ, मिरें व पिंपळी) हीं समभाग घेऊन रविवारीं मनुष्याचे मुतांत वांटून उंदरास लेप करावा ह्मणजे त्याच्या घाणीनें उंदीर निघून जातात. (२) हरताळ, बोकडाच्या लेंड्या, नरमूत्र व कांदे हे एकत्र करून वांटावे, व त्याचा एका उंदराचे अंगास लेप करून त्यास सोडून द्यावें ह्मणजे त्यास पाहून उंदीर पळून जातात. (३) धोत्र्याच्या बियांचें चूर्ण किंवा बचनागचूर्ण तिळांशीं खलून त्याची गोळी करून ती, अथवा तिळांशीं आणि त्याचे तेलाशीं सोमल खलून

त्याची गोळी करून ती घरांत ठेवावी व घरांतलें पाणी रात्रीं बंद करावें ह्मणजे ती गोळी खाऊन तहानेनें व्याकूळ होऊन उंदीरनाश होतो. (४) मांजराची विष्टा, हरताळ, हे जिन्नस एकत्र वांटून उंदरास लेप करावा, व त्यास सोडून द्यावें. त्याचा वास घेऊन तत्काळ घरांतून उंदीर पळून जातील.

ढेंकणांवर उपाय—देशी दारू अर्धशेर, कापूर पांच तोळे, टरपेन तेल अतपाव व रसकापूर अडीच तोळे घेऊन सर्वांचें मिश्रण करावें व ढेंकूण असलेल्या जागीं व सामानसुमानास लावावें, ह्मणजे असलेले ढेंकूण नाहींसे होऊन पुनः बरेच दिवस त्या जागीं ढेंकूण होत नाहींत. सरासरी आठवड्यांतून एकदां औषधाचा उपयोग केल्यास पुरे.

प्रकार दुसरा—(१) कुंभ्याचें (कुंभया) मूळ अंथरुणाखालीं अथवा पलंगास बांधून निजावें ह्मणजे ढेंकूण नाहींसे होतात. (२) बाहल्याची शेंग खाटेस बांधावी. ती ढेंकणांचा नाश करिते. (३) गूळ, हळद, बिबवे, वावडिंग, हिरडा, बेहरडा, आंवळकाठी, लाख, लसूण, कोष्टकोळिंजन, यांची धुरी दिली असतां माशा, डांस, ढेंकूण, साप, विंचू यांचा नाश होतो.

आंगठी निघते—बोटांत घट्ट बसलेली आंगठी निघत नसल्यास तिच्यावर थोडासा पारा चोळावा ह्मणजे ती सहज काढितां येते.

आंगठीचा नाच—एक पोकळ आंगठी करून तीस एक भोंक ठेवावें, आणि त्या वाटे तींत पारा भरून तें भोंक चिखलानें बंद करावें, मग ती आंगठी असळ मेण-

बत्तीच्या दिव्यावर शेकावी आणि टेबलावर ठेवावी ह्मणजे तिच्यांतील पारा थंड होईपर्यंत ती नाचूं लागेल.

जादूचा रुमाल—अंड्यांतील पांढरा बलक आणि तुरटी एकत्र करून हातरुमालास त्याचा पातळ लेप करावा; तो रुमाल सुकल्यावर मिठाच्या पाण्यांत बुचकळून काढावा, आणि चांगला सुकल्यावर आगींत टाकावा. जळणार नाहीं.

सूत न जळणें—कोरफडीचे रसाचीं सात पुटें द्यावीं ह्मणजे सूत जळत नाहीं.

काळोखांत पुस्तक वाचणें—तुपाचा दिवा लावून त्याचें काजळ घुबडाच्या डोकीचे करटींत धरावें, त्या काजळाचें अंजन दोन्ही डोळ्यांस केलें असतां रात्रीं अंधारांत वाचतां येतें.

फुलें पांढरीं करणें—गंधकाच्या धुरावर फूल धरावें ह्मणजे तें पांढरें होतें. तेंच पुनः पूर्ववत करणें आहे तर साहा भाग पाण्यांत एक भाग गंधकाचा अर्क मिसळून त्यांत तें टाकावें.

तत्काळ आंब्याचें झाड करणें—(१) आंब्याच्या कोयीस अंकोल्याच्या तेलानीं सात पुटें देऊन ती सुकवावी. ही कोय आळ्यांत घालून वर माती व पाणी घातलें ह्मणजे लागलेंच ल्हानसें झाड तयार होतें. (२) हरभऱ्याच्या आंबींत आंब्याची कोय कांहीं दिवस भिजूं द्यावी व वाळवून ठेवावी. चमत्कार करतांना वरप्रमाणें कृति करावी.

पाण्यावर ज्वाला उत्पन्न करण्याची कृति—पाण्यानें भरलेल्या एका भांड्यांत कापराचा एक तुकडा टा-

कावा. नंतर त्याजला पेटवावा ह्मणजे सफेत रंगाची ज्वाला निघून तो कापराचा तुकडा पाण्यावर विलक्षण रीतीनें फिरेल.

कृति दुसरी—एक लहानसें ग्लास ज्याला वाईनग्लास असें ह्मणतात, तें थंड पाण्यानें तुडुंब भरावें व त्यावर मद्याच्या अर्काचे दोन तीन थेंब हळूच सोडावे. मग कागदाच्या तुकड्यांनीं आग लावावी ह्मणजे त्यावर जाळ होईल.

पदार्थांचे गुणदोष.

प्रत्येक वस्तूमध्यें कांहीं गुण व कांहीं अवगुण असतातच. पण, सर्वांसच ह्मणजे ह्याची माहिती असते असें नाहीं. ह्याकरितां कांहीं पदार्थांच्या गुणदोषाचें विवेचन येथें करितों.

अमसूल—रुचिकर, आंबट, ग्राहक व मधुर असून व्रण, वायु, अतिसार, संग्रहणी, रक्तदोष, मूळव्याध, पित्त, शूळ, गुल्म, कृमि वगैरे रोगांचा नाश करितें.

अळू—शीत, अग्निदीपक, मलस्तंभक, वीर्यवृद्धिकर, रक्तपित्त नाशकर, दुध, मल, मूत्र, कफ, वायु वगैरे वाढविणारें आहे.

आंबा—मधुर, शीतळ, बलवर्धक, पुष्टिकर, कफकर, अग्निदीपक व मलस्तंभक असून वायु, तृषा, दाह, अरुचि, व पित्त ह्यांचा नाश करितो.

आंवळा—शीत, वीर्यवर्धक व सारक असून रक्तपि-

त्त, प्रमेह, वीष, ज्वर, वांती, अजीर्ण, सूज, तृषा, रक्तवि-कार, व त्रिदोष यांचा नाश करितो.

आलें—अग्निदीपक, पाचक व सारक असून सूज, अरुचि, कफ, वायु, दमा, खोकला, वांती, व शूल ह्यांचा नाश करितें.

अंजीर—थंड असून रक्तदोष, दाह, वायु व पित्त ह्यांचा नाश करितो.

ओंवा—तिखट, ऊष्ण, अग्निदीपक, पाचक, पित्त-कर, सारक, आणि वीर्यवृद्धिकर असून मूळव्याध, कफ, शूल, वांती, कृमि, उदर, गुल्म व आमवात ह्यांचा नाश करितो. ओंव्याचें झाड हात दीड हात उंच होतें. त्याचीं पानें औषधास उपयोगीं पडतात. जंतांचा उपद्रव झाला असतां मुलांस याचा रस काढून द्यावा. ह्याच्या पानाचीं भजीं उत्कृष्ट होतात तीं अशीं—हरभऱ्याच्या पिठांत जिरें मिरें यांची बुकणी कालवून त्यांत पानें बुडवून तुपांत किंवा खोबऱ्याच्या अथवा गोड्या तेलांत तळावीं.

ऊस—मधुर, वातकर, जड, शीत, सारक, बलवर्धक, कफ व कृमी करणारा असून रक्तदोष, वायु आणि पित्त ह्यांचा नाश करितो.

कांदा—बलवर्धक, वीर्यवृद्धिकर, वांती, अरुचि, र-क्तपित्त, मूळव्याध, सूज व रक्तदोष ह्यांचा नाश करितो. (१) मुलांच्या आंकडी रोगावर—पांढरा कांदा फोडून हुंगण्यास द्यावा. (२) उन्माद रोगावर—पांढऱ्या कां-द्याच्या रसाचें अंजन करावें. (३) उन्हानें कपाळ उ-ठलें तर—कांदा फोडून हुंगावा. (४) नाकांतून र-क्त पडतें त्यावर—कांद्याच्या रसाचें नस्य करावें. (५)

मुलांस मोडशी व जंत झाल्यास—कांद्याचा रस पाजावा. (६) उन्हाची झळ न लागण्यास—गांवास जातांना जवळ कांदा बाळगावा ह्मणजे झळ लागत नाहीं. (७) तंबाकू लागला तर—कांद्याचा रस पाजावा. (८) वीर्यवृद्धीवर—कांद्याचा रस व मध विषम भागानें एकत्र करून २१ दिवस घेणें.

कांकडी—थंड, जड, वातकर, कफकर असून दाह, भ्रम, मूत्रकृच्छ्र, मूत्रावरोध व मूतखडा ह्यांचा नाश करिते.

केळें—बळकारक, शीत, शुक्रवर्धक, आणि कफकारक, असून तृषा व ग्लानि, पित्त, रक्तविकार, क्षुधा ह्यांचा नाश करितें.

केळ—(१) उन्हाळीवर—केळीचें पाणी काढून त्यांत साखर घालून पावशेर पावशेर वारंवार दिलें असतां खास गुण येतो. कोणी यांतच वेलदोडे वांटूनही देतात. (२) तांबड्या आंवेवर—केळीचें पाणी ९ टांक, जिरें ९ तोळे, खसखस २ मासे आणि सुंठीची बुकी ४ गुंजा, सदर पाण्यांत हे जिन्नस नाजूक वांटून वस्त्रगाळ करून सकाळीं व सायंकाळीं याप्रमाणें तीन दिवस खावें ह्मणजे गुण येतो. (३) आम्लपित्तावर—गाईचें दूध पावशेर, केळीचें पाणी पावशेर, मिसळून देतात पण गुण फार थोडा येतो. यांतच "सूतशेखर" मात्रा उगाळून दिल्यास गुण चांगला येतो. (४) केळीच्या पानांचा रस काढून अंगास लाविला असतां अंगाचा मळ, तेलाचा बुळबुळीतपणा जाऊन कंडू, खरूज हीं नाश पावतात. व अंग स्वच्छ होतें.

वोंडीची भाजी—पोटांतील वायूचा नाश करिते व

अमांश पडत असल्यास तो बंद करितें व अग्नी प्रदि॰ करितें. (१) कफावर—ह्या फुलांच्या रसांत खडीसाख व थोडेंसें सैंधव मिळवून पोटांत दिलें असतां कफाचें श मन होतें. (२) ह्याचे रसांत चोरओंव्याची किंचित् पू आणि सैंधव घालून पोटांत घेतल्यास जंतांमुळें पोट दुख तें लागलेंच बंद होतें. (३) तोंड फुटतें त्यावर—केळफु लाचा चीक दिवसांतून चार वेळां जिभेला लाविला अ सतां गुण येतो.

खजूर—वीर्यवृद्धिकर, शीत व पुष्टकारक असून र क्तपित्त, दाह, श्वास, कफ, श्रम, क्षय, तृषा, आम्लपि॰ ह्यांचा नाश करणारा आहे.

गहूं—शीत, जड, धातुवर्धक, बलकर, कफकर आणि सारक असून वायु व पित्त ह्यांचा नाश करणारे आहेत

गाजर—पित्तकर, ऊष्ण व दीपक असून नेत्रविका री आहे. तसेंच अजीर्ण, शूल, मूळव्याध, कृमी, संग्रहणी पित्त, कफ, तहान, शुक्र ह्यांचा नाश करितें.

गूळ—जड, ऊष्ण, मूत्रशोधक आणि सारक असू॰ कृमी, मेद, शुक्र मज्जा, मांस व रक्त ह्यांना वाढविणार असून दीपक, वात, श्वास, खोकला, कफ ह्यांचा नाश करणारें आहे.

चंदन—(१) दाह शमन होण्यास—चंदन व का पूर अथवा वाळा उगाळून त्याची सर्वांगास उटी लावावी (२) खरजेस—चंदनी अत्तर नुस्तें किंवा लिंबाच्या रसां तून लावावें. अथवा तांदुळांच्या धुणांत चंदन उगाळू॰ त्यांत मध व खडीसाखर घालून द्यावें. (३) मुलांस वा

मोळें येतें त्यास—चंदन, धणे, वाळा, यांचा गुलाबपाण्यांतून लेप करावा.

चिंच—खारट, आंबट, स्तंभक, दीपक आणि बस्तिशोधक असून कफ व वायु ह्यांचा नाश करणारी आहे.

जायफळ—वीर्यवृद्धिकर, दीपक व उष्ण असून कंठरोग, कफ, वायु, मेधा, वातातिसार, कृमी, खोकला, वांती व पिनस वगैरे रोगांचा नाश करणारें आहे.

तांबूल—कटु, तिक्त, क्षार, उष्ण, मधुर, कामोद्दीपक, कांतिवर्धक, वीर्यवृद्धिकर असून आळस, कृमी, कफवात, कंठरोग, दंतरोग व पीनस यांचा नाश करितें. विड्यांत सुपारी अधिक झाली तर ती कफकारक, चुना अधिक झाला तर पित्तकारक, कात अधिक झाला असतां वीर्यनाशक.

तूप—धातुवर्धक, प्राणशोधक, कांतिवर्धक, कफकारक, अग्निदीपक, बुद्धि, मेधा, स्मृति, प्रज्ञा ह्यांना उत्पन्न करणारें, अजीर्ण, उन्माद, शूल, क्षय, रक्तपित्त, वात, पित्त, व्रण, दाह, योनीरोग, नेत्ररोग, कर्णरोग, शिरोरोग, सूज वगैरे रोगांचा नाश करणारें आहे. प्राणशोधन व नस्य ह्या कामी जितकें जुनें तूप असेल, तितकें हितावह आहे.

तुरटी—हा पदार्थ हवा तेथें मिळण्याजोगा असून फारच स्वस्त आहे. त्यापासून पुष्कळ व्याधींवर कसा उपयोग होतो हें खालीं थोडक्यांत दिलें आहे.

(१) नाकांतून रक्त वाहूं लागल्यास—तुरटीची पूड करून ती नाकांत वरचेवर ओढावी, किंवा तोळाभर पूड अडीच तोळे पाण्यांत विरघळून त्या पाण्याची नाकांत

पिचकारी मारावी. (२) अंग बाहेर येतें त्यावर—पांच गुंजा तुरटी अडीच तोळे पाण्यांत विरघळून त्यानें अंग वरचेवर धुवावें. किंवा त्या पाण्यांत चिरगुटाची वडी भिजवून ती वडी गुदाजवळ ठेवून वर लंगोटा बांधावा. ह्याप्रमाणें गुण येईपर्यंत करावें. (३) लहान मुलांच्या गुप्त भागास सूज येऊन त्यांतून पू येतो त्यावर—तुरटीसारखें दुसरें औषधच नाहीं. सुमारें वीस गुंजा तुरटी पावशेर पाण्यांत विरघळून त्या पाण्याच्या पिचकारीनें वरचेवर इजा झालेला भाग धुवावा. किंवा ऊन पाण्यानें ती जागा धुवून तुरटीचे पाण्यांत भिजविलेलें चिरगूट त्या जागीं सारखें ठेवावें. क्वचित् वरचेप्रमाणें सोसत नाहींसें दिसल्यास तें निम्में करावें. (४) कान फुटल्यास—तुरटीच्या पाण्याची (२ गुंजा तुरटी व २॥ तोळे पाणी) रोज दोनदां कानांत पिचकारी मारून कान धुवून जावा. (५) लहान मुलांचे डोळे आल्यास—तुरटी ४ गुंजा घेऊन २॥ तोळे स्वच्छ पाण्यांत विरघळावी व त्या पाण्यानें डोळे चांगले पाव पाव तासानें धुवावे. वरचेवर डोळे धुतल्याखेरीज गुण लौकर यावयाचा नाहीं. नुसत्या पाण्यानेंसुद्धां डोळे वरचेवर धुतल्यानें ते बरे होतात. (६) तोंड आल्यावर—तुरटीची पूड बोटानें क्षत पडलेल्या जागीं वरचेवर लावावी. (७) दम्यावर—दमा सुरू होणार असें वाटतांच दमेकऱ्यानें पांच गुंजा तुरटीची पूड जिभेवर कोरडीच सोडावी. म्हणजे दमा येण्याचें तात्काळ बंद होतें. (८) नाकांत खपली धरून पू येतो व नाक घाणतें त्यावर—पावशेर पाण्यांत १५ गुंजा तु-

रटी घालून त्या पाण्याच्या पिचकारीनें नाक दोन वेळां चांगलें धुवावें.

दूध—बलवर्धक, कांतीकर, पुष्टि, वीर्य व शुक्रवर्धक असून वात, रक्त, विष, दाह, अतिसार, पित्त, पांडु, अजीर्ण, ज्वर, मूत्रकृच्छ्र, क्षय, व नेत्ररोग ह्यांचा नाश करितें.

दुधाविषयीं दोहरा—

धात करन बल धारन मोकूं पूछे जोय ।।
पयसमान तीन लोकमें औखद नहीं कोय ।।

दुधासारखा आणि त्यांतही गाईच्या दुधासारखा सर्व गुणकारी दुसरा पदार्थ कोणताच नाहीं. लहान मुलांचा निर्वाह व शरिराची वाढ दुधावर होते. दूध पचण्यास २—२॥ तास लागतात. (१) मुलांस थंडीनें हगवण लागते त्यास—गाईच्या दुधांत जायफळ व सुंठ उगाळून चाटण द्यावें. (२) पडशावर—गाईच्या दुधांत अफु कालवी व त्यांत जायफळ गंधाप्रमाणें उगाळून नाकास व मस्तकास लेप द्यावा. नुसतें जायफळ दुधांत उगाळून गरम करून मस्तकास लावावें. ताप, खोकला इत्यादि रोग असतां दूध अन्नाबरोबर खाणें अथवा नुसतें दूध पिणें हें अपायकारक आहे. इतकेंच नव्हे; तर त्यापासून रोग बळकावतो असें आपल्या लोकांस व वैद्यांसही वाटतें. दुधाच्या संबंधानें ही जी लोकांची समजूत आहे ती चुकीची आहे. कोणत्याही स्थितींत अथवा रोगांत दूध हें सर्वांत उत्तम अन्न व पेय आहे. विशेषेंकरून जेव्हां मनुष्यास कसलेंही अन्न पचन होत नाहीं, तेव्हां दूध पचतें.

इतकेंच नव्हे, तर तें शक्तिवर्धक आहे. लहान मुलांस व वृद्ध मनुष्यांस तर हें योग्य रीतीनें दिल्यास अमृततुल्य आहे, असें खात्रीनें ह्मणतां येतें. आतां हें खरें कीं, कधीं कधीं कोठ्यांतील विकृतीमुळें तें पचत नाहीं, तेंव्हां त्यांत थोडासा बर्फ टाकला असतां तें उलटत नाहीं. तसेंच ज्यास दूध पिण्याची संवय नसते, त्यास प्रथमतः तें प्यालें असतां पोट फुगतें व पोटांत गडगडूं लागतें. अशांनीं त्यांत थोडें मीठ टाकून तें प्यावें. तसेंच ज्यांस पित्त होतें ह्मणजे ज्यांच्या छातींत जळतें, त्यांनीं त्यांत थोडासा ह्मणजे चिमूट दोन चिमूट सोडा टाकून प्यावें. चुन्याची स्वच्छ निवळी टाकिली असतांही तें चांगलें पचतें.

ज्यास शारीरिक श्रम जास्त पडतात, त्यास तर हें अवश्य पाहिजे. दुधांत शरिराच्या पोषणासाठीं जे अवश्य पदार्थ लागतात, ते सर्व असून तें पचण्यास फार सोपें आहे. एकाच वेळीं जेव्हां पुष्कळ दूध पचत नाहीं, तेव्हां तें थोडें थोडें आणि वारंवार प्यावें. जीं मनुष्यें चांगलीं शक्तिमान असून दीर्घायु असतात, त्यांचें खाणें-पिणें साधें असतें आणि ते मुख्यत्वेंकरून दुधाचा उपयोग करितात. सारांश, दूध हें एक उत्तम व पौष्टिक अन्न आहे. अलीकडे दुधाचा उपयोग जखमेवर करूं लागले आहेत. नुकतीच जखम झाली असल्यास त्यावर दूध लावलें असतां ती तावडतोब बरी होते. भाजलेल्या जागेवर तर दूध लावलें असतां चांगलाच गुण येतो. भाजलेल्या जागेवर दुधानें भिजविलेल्या घड्या सकाळीं व संध्याकाळीं ठेविल्या असतां एक दोन दिवसांनीं जखम बरी होते.

पाणी—हें संपूर्ण प्राण्याचें जीवन असून शीतळ, आनंदकारक, बुद्धि व ज्ञानदायक असून अमृततुल्य आहे. नदी किंवा झरा, ज्यांतील पाणी जोरानें वहातें तें पाणी हलकें व विशेष हितावह आहे. ज्या विहिरींतील किंवा तळ्यांतील पाण्यावर सूर्य चंद्राचे किरण नेहमीं पडतात व ज्याला सदोदित उपसा असून चांगली हवा लागते असें पाणी वस्त्रगाळ करून पीत जावें. पिण्याचें पाणी नेहमीं शुद्ध असलें पाहिजे. सांथीच्या बहुतेक रोगांचा प्रसार बहुधा पिण्याचे पाण्याचे द्वारें होत असतो असा अनुभव आहे. शिवाय एक घातक मौज अशी आहे कीं, जें जें ह्मणून अशुद्ध पाणी असतें, त्याची बेटी चवही मोटी रुचकर लागते! त्यामुळें मनुष्य फसण्याचा संभव फार. आपण जें पाणी पितों, तें शुद्ध आहे किंवा कसें हें पाहण्याची अति सोपी युक्ति पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. एक ग्लासभर पाणी घेऊन तें कांचेच्या किंवा कथलाच्या भांड्यांत घालून उकळावें. त्यांत अशुद्ध पदार्थ असल्यास उकळल्यावर त्या पाण्याला काळा किंवा जर्द हिरवा रंग येतो. ही कृति लोखंडाच्या भांड्यांत करूं नये. कारण, त्यांत रंग दिसत नाहीं. पाणी उकळल्यावर असा रंग दिसल्यास तें पाणी विषकारक समजून पिऊं नये. रेती किंवा मातीमिश्रीत पाणी असेल तर त्या पाण्यांत तुरटीचा खडा अगर पूड टाकावी; अथवा बदामाचा गीर कुटून तो फडक्यांत घालून गढूळ पाण्यांत टाकिला असतां पाणी स्वच्छ होतें. ऊन करून पिलेलें पाणी पाचक, कंठास हितकर, हलकें, बस्तिशोधक असें असून पडसें, वातरोग, उचकी, पोट दुखणें, खोकला, या

रोगांस हितकर आहे. तापवून थंड केलेलें पाणी कफ, रक्तपित्त, ओकारी, घेरी, ताप, दाह, तृषा, धातुक्षीणता यांस हितकारक आहे.

पोपई—ह्या झाडाच्या फळाचा ताजा चीक जंतांच्या उपद्रवास उपयोगी आहे. कच्च्या पोपईला चिरल्यानें जें दूध निघतें तें मोठ्या मनुष्याला एक चमचा बस्स आहे. तें ताजे असतांच त्यांत तितकाच मध व चार चमचे कढत पाणी घालावें आणि चांगलें ढवळावें; व थंड झाल्यावर एकां घोंटांत प्यावें; नंतर दोन तासांनीं अर्धा चमचा लिंबाचा रसमिश्रित एक औंस एरंडेल घ्यावें. याप्रमाणें दोन दिवस लागोपाठ करावें. तीनपासून सात वर्षांपर्यंतच्या मुलांस ह्याची अर्धी मात्रा पुरे. आणि ३ वर्षांच्या खालच्या वयाच्या मुलांस चहाचा चमचाभर द्यावें. हें घेतल्यावर पोटांत दुखूं लागेल तर साखरपाणी किंवा दूध-पाणी वरचेवर पिण्यास द्यावें.

मीठ—हा अत्यंत उपयोगी व अवश्य असा पदार्थ आहे. त्यावांचून आरोग्यरक्षण कदापिही व्हावयाचें नाहीं व मनुष्य सदृढ आणि दीर्घायुषी होणार नाहीं. अन्नांत मिठाची उणीव असल्यानें दुसरे पुष्कळ रोग होण्याचा संभव आहे. तथापि, जंतांचा उपद्रव झाल्यावांचून तर रहातच नाहीं. जंत झाले असतांना थोडेंसें मीठ पाण्याशीं मिश्र करून पोटांत दिल्यास ते मरतात. हालंडमध्यें पूर्वीं कैद्यांना मिठाशिवाय नुसती भाकर देण्याची शिक्षा करीत असत, व ही शिक्षा फार कडक मानत असत. कारण, मिठाच्या अभावामुळें पोटांत जंत फार उत्पन्न होऊन त्या दुर्दैवी प्राण्यांना ते खाऊन टाकीत. आमच्या दयाळू

इंग्रजसरकारानें मिठावर कर (पूर्वी आमच्या जुलमी ह्मणविणाऱ्या राजांच्या स्वमांतसुद्धां जो कर नव्हता) बसवून व हळूहळू तो वाढवून गोरगरीबांचें मीठ तोडलें ह्मणजे अर्थातच गोरगरीबांचें आरोग्य हिरावून घेतलें. ह्या पलीकडे जुलमाचें व क्रूरपणाचें वर्णन तें कोणतें! मीठ नसल्यानें अन्नाचें पचन चांगलें होत नाहीं. व तें अंगीं लागत नाहीं. प्रत्येक मनुष्यास वर्षास निदान आठपासून दहा शेर तरी मीठ लागतें.

मिठाचा उपयोग— कोणा मनुष्याला अकस्मात् काहीं लागून तो बेशुद्ध झाला असतां, त्याला मीठ आणि पाणी पाजावें ह्मणजे त्याला आराम वाटतो. उलटी करविणें असलें तर ऊन पाण्यांत थोडें मीठ टाकून तें पाणी पिण्यास द्यावें ह्मणजे तात्काळ उलटी होते. मद्य पिऊन चढलेलें विष जर उतरविणें असेल तर त्या मनुष्यास वारंवार ऊष्ण पाण्यांत थोडें मीठ घालून पाजावें ह्मणजे उलट्या होऊन त्याची दारू उतरते. पोटांत दुखत असलें तर एक प्यालाभर पाण्यांत लहान चमचाभर मीठ घालून तें प्यावें ह्मणजे पोट दुखणें बंद होऊन अन्न पचन होतें. डोळे सुजले तर मीठ मिश्रित ऊन पाण्यानें धुवावे. ह्मणजे डोळ्यांवरील सूज तात्काळ कमी होते. मीठ आणि पाणी एकत्र करून वारंवार डोळे धुतले असतां केंस गळून पडत नाहींत.

मध — शीत, नेत्रांस हितावह, अग्निदीपक व व्रण-शोधक असून खोकला, ज्वर, रक्तदोष, कृमि, वांती, दाह, क्षय, आणि त्रिदोष (वात—पित्त—कफ) ह्यांचा नाश करितो.

लिंबू — उष्ण, पाचक, आंबट, दीपक व नेत्रांस हितावह असून कफ, वायु, वांती, खोकला, कंठरोग, पित्त शूल, त्रिदोष, आणि गुल्म ह्यांचा नाश करणारें आहे.

वेलदोडे — शीतल, पित्तकर व सुगंधी असून मुख व मस्तक ह्यांचें शोधन करणारे आणि गर्भपातकारक, दमा, कफ, खोकला, मूळव्याध, क्षय, कंठरोग, मूत्रकृच्छ, व्रण व कंडू ह्यांचा नाश करणारे आहेत.

सुंठ — औषधाच्या कामांत आल्यापेक्षां सुंठ विशेष उपयोगी आहे. परंतु जर ती मिळत नसली, तर आलेंच लावावें. सुंठेचा काढा फार गुणकारी आहे. एक औंस (२॥ तोळे) सुंठ ठेंचून एक पाईंट (अर्धी काळी बाटली) कढत पाण्यांत झांकलेल्या भांड्यात एक तास भिजत ठेवावी नंतर तें पाणी गाळून ध्यावें तें १ औंसापासून २ औंस पर्यंत दर खेपेस ध्यावें. एक पाईंट ब्रांडींत ३ औंस ठेंचलेली सुंठ दाहा दिवस भिजत घालून जो काढा करितात, तोही फार उपयोगी आहे. ज्याला फार दिवसांचा संधिवायूचा उपद्रव आहे, त्यानें रात्रीस निजते वेळीं सुंठेचा ऊनऊन काढा घेऊन अंगावर गरम पांघरूण घेऊन निजावें. त्याला घाम आला ह्मणजे फार बरें वाटेल. हा काढा ६ औंस कढत पाण्यांत सुमारें पाऊण तोळा सुंठ घालून करावा.

कपाळदुखीस सुंठ उगाळून लावल्यानें गुण येतो हें तर सर्वांस माहीतच आहे. तसेंच दांतदुखी व तोंडदुखीचे रोगही उगाळलेली सुंठ तोंडास व दांतांस लावल्यानें बरे होतात. घसा बसला किंवा सुजला तर सुंठेचा तुकडा चावून पुष्कळ लाळ जावूं द्यावी ह्मणजे बरा होतो.

हळद — पडसें किंवा डोक्यामध्यें जबर सर्दी झाली

असली तर हळकुंड जाळून धूर नाकांत घ्यावा. तेणेंकरून शेंबुड गळून डोकें हलकें होतें.

बोधसुधा.

कोणते पदार्थ खावे आणि कोणते न खावे हें समजून घेणें जसें गरज्याम अवश्य आहे. तसेंच आपली वर्तणूक कशी असावी आणि कशी नसावी हें समजून घेणें मनुष्यमात्रास अवश्यक आहे. मनुष्याचीं सर्व कर्तव्यकर्में तीन प्रकारचीं आहेत, तीं अशीं—१ आपला उत्पन्नकर्ता जो ईश्वर तत्प्रीत्यर्थ जीं कर्तव्यकर्में तीं. २ स्वप्रीत्यर्थ जीं कर्तव्यकर्में तीं. आणि ३ परप्रीत्यर्थ जीं कर्तव्यकर्में तीं.

कर्तव्यकर्में ह्मणजे मनुष्यमात्रास ईश्वरानें जे नियम लावून दिले आहेत तेच, दुसरें कांहीं नाहीं. जसें प्राणाचें आणि शरिराचें रक्षण होण्यास अन्नवस्त्र पाहिजे, तसेंच आत्म्याचें तारण, प्रपंचसुख व सुकीर्ति प्राप्त होण्यास ईश्वरी नियमाप्रमाणें आपली वर्तणूक ठेवणें अवश्य आहे. वर ज्या सर्व कर्तव्यकर्मांच्या तीन कोटी आहेत ह्मणून सांगितलें त्या अशा:—

१. ईश्वर परम पवित्र, अति न्यायी, परम दयाळू असून सर्वज्ञ, सर्वव्यापी, आणि अनंत पराक्रमी आहे असें मानून त्याच्या आज्ञांचें पालन करून सर्वकाळ त्याची आराधना करणें, सत्य बोलणें, त्याला भिऊन वागणें, त्याणें जे नियम लावून दिले आहेत त्यांचें पालन करणें इत्यादि, हीं सर्व कर्तव्यकर्में आपणास आपला उत्पन्नकर्ता जो ईश्वर त्याविषयीं करावीं लागतात.

२ आपल्या वासना आणि आचरण यांचें निर्बंध ठेवणें, शांति, क्षमा, दया, हीं अंगीं असणें, अहंकार न करणें, सर्वांशीं लीनतेनें वागणें, आपल्या सर्व इंद्रियांचें दमन करणें, शरीर पवित्र ठेवणें, अधाशीपणा व आत्मस्तुति न करणें, आणि ज्या स्थितींत आपणास ईश्वरानें ठेविलें आहे, तींतच तृप्त असणें; मिताहारी राहणें, आणि शरीरप्रकृति चांगली ठेवणें, शरीरास व्यायम देणें, हीं सर्व कर्तव्यकर्में स्वप्रीत्यर्थ आहेत.

३ आईबापांची सेवा करणें, सर्व चांगल्या वर्तणूकींत त्यांच्या आज्ञा पालन करणें, भाऊबंदांवर प्रीति ठेवणें, व त्यांशीं प्रमाणिकपणानें वागणें, आपल्या बायकोशीं प्रमाणिकपणा ठेवणें, व तिजवर प्रीति करणें, सोयऱ्या संबंध्याशीं स्नेहानें वागणें, शेजाऱ्यांशीं, गरीबगुरिबांशीं, व मनुष्यमात्राशीं नीतीनें असणें, त्यांचें कल्याण इच्छिणें, त्यांजवर उपकार करणें, दुसऱ्यास न ठकविणें, चोरी न करणें, दुसऱ्याचें अंतःकरण न दुखविणें, कोणाच्या शरीरास, अब्रूस व बुद्धीस उपद्रव न करणें, कोणी दुराचरणांत पडला असतां त्यास सुमार्गास लावणें, कोणाचा खून न करणें, हीं सर्व कर्तव्यकर्में आपणास दुसऱ्याविषयीं करावीं लागतात. ह्या कर्तव्यकर्मांचें सार हेंच आहे कीं, जसें दुसऱ्यानें आपणास करावें असें आह्मी इच्छितों तसें दुसऱ्यास करणें.

जगांतील सर्व गोष्टी एखाद्यास कळल्या तरी त्याच्या ठायीं नम्रता, परोपकारबुद्धि व औदार्य यांचा अभाव असला तर त्याच्या त्या सर्व ज्ञानाचा काय उपयोग बरें? परोपकारबुद्धीच्या अभावीं त्याचें ज्ञान त्यांच्यापाशींच रा-

होल. जगास कोणत्याही प्रकारें त्यापासून फायदा होणार नाहीं; कदाचित् झाली तर पीडा मात्र होईल. तो आपल्या ज्ञानेंकरून जगाचें सुख किंचितही वाढविण्यास कारणीभूत होणार नाहीं. अशाचा जन्म व्यर्थ! म्हणूनच म्हटलें आहे कीं, " परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनं " हीच गोष्ट धनवान्, बलवान्, सत्ताधीश इत्यादि सर्व लोकांनींसुद्धां लक्ष्यांत ठेवावी.

* * *

आपण सर्व चुकीस पात्र आहों. तरी मजहून अधिक चुकीस पात्र कोणीही नाहीं असेंच समजून प्रत्येकानें आपलें वर्तन ठेवावें. अशानें मनुष्य सदां सावध राहून सुरक्षीतपणें संसार चालविण्यास विशेष योग्य होतो.

* * *

आपण एकमेकांच्या पडाव करण्याविषयीं सवाल जबाब शोधून काढण्यास जेवढे परिश्रम घेतों, तेवढेच परिश्रम जर त्या दुर्गुणांचें निर्मूल व सद्‌गुणांचें बीजारोपण करण्यासाठीं घेऊं तर जगामध्यें जीं हल्लीं इतकीं अघोर व लाजीरवाणीं कृत्यें घडत आहेत तितकीं कदापि घडणार नाहींत. आणि त्याचप्रमाणें धर्माश्रमामध्यें जे इतके दुराचार होतात तेही होणार नाहींत.

* * *

जे कोणी मरणानंतर न्यायाचा दिवस येईल असा भरवंसा बाळगतात, त्यांनीं पक्कें लक्ष्यांत ठेवावें कीं, ' तुम्हीं काय वाचलें' असा प्रश्न त्या वेळीं तुम्हांला विचारला जाणार नाहीं, तर 'तुम्हीं काय केलें ' असें विचारलें जाईल. आणि त्याचप्रमाणें ' तुम्हीं अमक्या सभेमध्यें किती विद्वत्ता लढ

विली ' असा प्रश्न विचारला न जातां ' तुह्मी कसें नीतीनें आयुष्य क्रमण केलें ' हें विचारलें जाईल.

*   *   *

साधुसंतांनीं जें कांहीं ह्मटलें आहे त्याचा आनंदानें शोध करावा. व त्यांच्या ह्मणण्याचें शांतपणानें मनन करावें. कारण, त्यांनीं तें कांहीं कारणाशिवाय ह्मटलें असेल असें नाहीं. तरी पण त्यांच्या ह्मणण्याच्या संबंधानेंही क्षीरनीर न्याय जागृत ठेवावा. कालिदासांनीं एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे:—

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि
काव्यं नवमित्यवद्यं ॥ सन्तः परीक्षान्य-
तरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेय बुद्धिः ॥ १ ॥

जुनें ह्मणूनच सर्व चांगलें ह्मणतां येत नाहीं. नवें ह्मणून वाईट म्हणतां येत नाहीं. शहाणे लोक परीक्षा करून कोणतेंही ग्रहण करितात. मूर्ख लोक दुसऱ्याच्या सांगण्यावर जातात.

*   *   *

पुष्कळ धन प्राप्त झालें असलें किंवा सामर्थ्यवान्, धनवान्, व सत्ताधीश असे मित्र जरी असले, तरी त्याबद्दल मनुष्यानें गर्व न वाहतां, नम्रपणानें आपल्या धनाचा व वगवशिल्याचा विनियोग लोकहितार्थ व जनसुखवर्धनार्थ करावा. त्याचप्रमाणें आपल्या शरीराच्या ठेवणदार बांध्याचा अथवा सौंदर्याचा कोणीही गर्व वाहू नये. कारण, तें सारें एखाद्या रोगराईनें बिघडून जाऊन कुरूपता केव्हां प्राप्त होईल याचा नियम नाहीं. तें सारें क्षणभंगुर

आहे. तसाच आपल्या बुद्धिसामर्थ्याविषयींही गर्व वाहूं नये. कारण, तेंसुद्धां क्षणभंगुर आहे.

*   *   *

इतर सर्व हलके, मुर्ख, आणि मीच कायतो श्रेष्ठ, शहाणा असें मानून घेण्याचा मोह आपणास कधीं पडूं नये. ह्यापेक्षां मीच सर्वांहून उणा, अल्पज्ञ आहें असें समजणें बरें.

*   *   *

आपल्या दुःखांचें रडगाणें व सुखांचें चऱ्हाट ज्याच्या त्याच्याजवळ सांगत बसण्यांत कित्येकांचा मोठा हौस वाटते. परंतु, त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. ह्यांत असोल काळाचा अपव्यय होऊन दुसऱ्यांस तें ऐकण्याचा त्रास मात्र येतो. ह्याकरितां आपलें मनोगत आपल्या जिवलग मित्रांस व आपलें दुःख निवारण करण्याचें ज्यांस सामर्थ्य व इच्छा आहे त्यांस मात्र कळवावें.

*   *   *

बहुतकरून प्रत्येकास असें वाटतें कीं, आपण दुसऱ्यावर ताबा चालवावा. आपणावर कोणी चालवूं नये. परंतु, ही इच्छा चांगली नाहीं. जगांत मनुष्यांमध्यें कनिष्ट वरिष्ट हा संबंध स्वभावतःच आढळतो. हा संबंध जर लोक चांगल्या प्रकारें समजून यथायोग्य रीतीनें पाळतील तर हा अत्यंत हितावह व सुखकारक आहे असें दिसून येईल. वरिष्ठपणा संपादण्यांतच केवळ थोरपणा आहे असें कोणी समजूं नये. वरिष्ठाच्या हाताखालीं राहून आपलें कर्तव्य यथास्थितपणें बजावणें हेंदेखील मोठ्या

योग्यतेचें व भूषणप्रद असून शिवाय निर्भयही आहे.

* * *

आपणावर जीं संकटें वेळोवेळीं येतात, त्यांपासून कांहीं तरी बोध घेत असावें; ह्मणजे दुसरीं संकटें आपल्यास टाळतां येतील. याचप्रमाणें दुसऱ्या लोकांवर आलेल्या संकटांपासूनही आपणास बोध घेतां येईल. दुसऱ्यांवर आलेलीं संकटें पाहून आपल्यावरचीं तसलीं संकटें टाळतां येणें यांत मोठेंच शहाणपण आहे. "पुढच्यास ठेंच मागचा शहाणा" ही ह्मण ध्यानांत ठेवून वागलें असतां अनेक संकटें टळतील. प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास, व्यक्तीमात्रांचीं चरित्रें वगैरे वाचण्याचा हेतु हाच आहे कीं, आपल्या पूर्वीं होऊन गेलेल्या लोकांनें बरेंवाईट कशानें झालें हें जाणून आपण सावध व्हावें. मनुष्य अल्पायु असल्यामुळें प्रत्येकास आपआपल्या आयुष्यांत घडणाऱ्या गोष्टींवरूनच व्यवहारास अवश्य असणाऱ्या सर्व गोष्टींविषयीं अनुभव होणें अशक्य आहे. तथापि, बहुतेक गोष्टींविषयीं दुसऱ्यांनीं घेतलेले अनुभव पाहून किंवा वाचून स्वतःचें ज्ञान वाढवितां येईल. जर लेखनवाचनाची कला प्रचारांत नसती, तर मनुष्यास आपआपले अनुभव आपल्या पश्चात् दुसऱ्यास कळवितां आले नसते. कारण, प्रत्येकानें संपादलेली विद्या, ज्ञान, अनुभव व शहाणपण हीं तो मेल्यावर त्यास गेलीं असतीं. आणि मग मनुष्य हल्लींप्रमाणें परंपरागत चालत आलेल्या फार दिवसांच्या इतिहासजन्य ज्ञानास मुकून त्याचें फारच नुकसान झालें असतें. परंतु, हा इतिहासजन्य ज्ञानाचा ठेवा जर मनुष्य प्राप्त करून घेईल, तरच त्याज-

पासून त्याला लाभ होईल. नाहींपेक्षां जगांतले सर्व इतिहास त्यास असून नसून सारखेच.

*　　　*　　　*

आपली चुकी आपणास कळणें ह्यापरता दुसरा लाभ नाहीं. मनुष्यमात्राचें कल्याण त्याच्या चुका दुरुस्त झाल्यानें होणार आहे. परंतु, चुका सुधारण्याची पहिली पायरी त्या कळणें ही होय. मानभावी मित्र आपल्या तोंडावर आपली व्याजस्तुति करितो. व खरा मित्र एकांतांत आपले दोष दाखवितो. कारण, तो आपलें कल्याण इच्छितो असें एका ठिकाणीं जें ह्मटलें आहे, तें खरें आहे. आपणास जसे दुसऱ्याचे दोष कळतात, तसे स्वतःचे कळत नाहींत ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. ह्मणून दुसऱ्यांनीं ते आपणास दाखविण्याची विशेष अवश्यकता आहे. ह्याकरितां कोणी ते दाखविल्यास उपकार मानावे. विषाद मानूं नये.

*　　　*　　　*

मनाचें चांचल्य हें मोहाचें उगमस्थान असें समजावें. ज्याप्रमाणें एकादें जहाज सुकाणूशिवाय वादळामध्यें लाटांबरोबर सैरावैरा वाहत जातें, त्याप्रमाणें चंचल मनाचा मनुष्य संसारसागरांत उत्पन्न होणाऱ्या वादळांतील प्रत्येक मोहरूपी लहरींबरोबर सैरावैरा वाहत जाऊन व त्याचें चित्त भ्रांत होऊन तो कोणीकडच्या कोणीकडे बहकून जातो.

*　　　*　　　*

आडमार्गानें चालणाऱ्या एकाद्या मनुष्यास आपण एक दोन वेळां चांगलें वागण्याविषयीं सांगितलें व त्याच्या त्या वागणुकीच्या परिणामाविषयीं त्यास सावध केलें, आणि इ-

तर्क करूनही जर तो आपलें ऐकत नाहीं, तर त्याच्यामागें वारंवार टोंचणी लावण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. आपण आपलें कर्तव्य केलें यांतच तृप्ति मानून रहावें. तथापि, दुसऱ्या कोणाकडून तो सुधारण्यासारखा असला तर साधल्यास प्रयत्न करून पाहावा.

*　　*　　*

आपल्या धर्मासाठीं लोक खूब कष्ट करितात. ग्रंथांवर ग्रंथ लिहितात, व्याख्यानें झोडतात, मोठ्या ईर्षेस चढून लढाया करितात, किंबहुना आपले प्राणही देण्यास तयार होतात. पण, एक मात्र गोष्ट त्यांच्यांत कमी असते. ती ही कीं, धर्मांत सांगितलेल्या सदाचरणाप्रमाणें त्यांचें वर्तन नसतें.

*　　*　　*

ज्यास आपण स्वतः आपल्या वरिष्टाच्या आधीन राहून कसें वागावें हें समजत असेल, तोच दुसऱ्यांवर आपली सत्ता यथायोग्यपणें चालवूं शकेल. जो स्वतः आज्ञाधारकपणानें वागण्यास शिकला आहे, त्यासच यथायोग्य रीतीनें दुसऱ्यास आपल्या हुकुमांत ठेवितां येईल. जो मनुष्य शिष्यपणांत नीट वागला असेल, त्यासच गुरूपद यथायोग्य रीतीनें चालवितां येईल. ज्या मनुष्याचें अंतःकरण निर्मळ आहे, त्यासच खऱ्या सुखाचा अनुभव प्राप्त होईल.

*　　*　　*

जगामध्यें आपण कितीही संभाळून व सौजन्यानें वागलों, तरी आपल्याविरुद्ध बोलणारे, आपली निंदा करणारे असे कोणी निघणार नाहींत असें नाहीं. मोठमोठे साधुसंत, जनहितकर्ते ह्यांचीसुद्धां निंदा केल्यावांचून लो-

क राहिले नाहींत. मग आपली निंदा करणारे कोणीही नसतील असें ह्मणणें अज्ञानपणाचें काम होय.

*　　*　　*

दुसऱ्यांनीं आपले दोष जाणून त्यांजबद्दल आपणास बोल लाविला असतां रागावूं नये. आपल्या ठायीं नम्रता व शांति धरावी. मनुष्यस्वभाव असा आहे कीं, एकाद्याकडून अपराध घडला असतां त्यानें जर नम्रता धारण केली, तर दुसऱ्याचा राग नाहींसा होऊन शांत होतो.

*　　*　　*

आत्मोन्नतीच्या कामीं दिवसानुदिवस आपलें पाऊल पुढेंपुढें सरकावें अशी जर कोणाची इच्छा असेल, तर त्यानें निष्काळजीनें न वागतां आत्मसंयमनपूर्वक वागण्याविषयीं सतत सावधगिरी ठेवावी. मूर्खत्वानें थट्टामस्करी व विनोद करण्याचें सोडून द्यावें. एक संवय दुसऱ्या संवयीनें घालवावी.

*　　*　　*

आपली सतत सुधारणा व्हावी असें जर आपण इच्छीत असलों, तर दुसऱ्याच्या ज्या आचरणानें आपण नाखूश होतों, तशा प्रकारचें आचरण आपण कधीं करूं नये. जे जे कांहीं आपणांवर बरेवाईट प्रसंग येतील, त्या सर्वांचा सद्गुणवर्धनार्थ उपयोग करून घ्यावा. तसेंच कोणा मनुष्याचा (मग तो मनुष्य यःकश्चित कां असेना) सद्गुण दृष्टीस पडल्यास त्याचें अनुकरण करावें. परंतु, कितीही थोर मानलेल्या मनुष्यांत आढळणाऱ्या दुर्गुणांचा कदापि अंगीकार करूं नये. ज्याप्रमाणें आपण लोकांच्या गुणावगुणाविषयीं चर्चा करीत असतों, तसेच लोकही आ-

ल्याविषयीं चर्चा करीत असतात. दुसऱ्यांच्या दुर्गुणांचा आपणास वीट येतो तसा आपल्या दुर्गुणांचाही त्यांस येतो.

*　　*　　*

एका मनुष्यानें एका गृहस्थाला 'कशांत काय असावें?' ह्मणून विचारिलें, त्या वेळीं तो ह्मणाला—जेवणांत नेमस्तपणा आणि सावकाशपणा; पोषाखांत स्वच्छता आणि साधेपणा; बोलण्यांत आवेश आणि प्रौढपणा; व्यवहारांत उद्योगशीलता आणि निष्कलंकपणा; मसलतींत कौशल्य आणि दूरदृष्टी; विपत्तींत शौर्य आणि विवेक; भाग्यांत नम्रता आणि औदार्य; उपकारांत कृतज्ञता आणि पूज्यबुद्धि; नजरेंत सौजन्यता आणि प्रसन्नता; दुःखांत धैर्य आणि सहनशीलता; कृतींत सत्य आणि समजूत; धर्मांत परमेश्वरभक्ति आणि परोपकार.

*　　*　　*

एकदां सदोबानें रामचंद्राला विचारिलें कीं, उद्योग केल्यापासून काय काय लाभ होतात? त्या वेळीं रामचंद्र ह्मणाला—

उद्योगानें विद्या प्राप्त होते; विद्येपासून द्रव्य; द्रव्यानें सत्कर्म; सत्कर्माच्यायोगानें लौकिक; आणि लौकिकानें सुख याप्रमाणें फलप्राप्ति होत असते.

"कशानें काय वश होतें?" याबद्दल एका पुराणग्रंथामध्यें सांगितलें आहे कीं,—खरेपणानें मित्र; द्रव्यानें लोभी; भक्तीनें ईश्वर; आदरानें ब्राह्मण; प्रीतीनें बायको; स्तुतीनें क्रोधी; वंदनानें वडील; विद्येनें पंडित; कुशलतेनें राजा; कृपेनें पुत्र; आणि ज्ञानानें मोक्ष.

*　　*　　*

तसेंच " कोणाला काय सांगावें ? " याबद्दलही त्याच पौराणिक ग्रंथामध्यें सांगितलें आहे, तें असें—आयुष्य कायकोस; द्रव्य पुत्रास; गृहछिद्र मित्रास; मंत्र पुत्रास अथवा शिष्यास; मैथुन दासीस; दान शत्रूस; मान बंधूस; अपमान साधूस; औषध देवास.

चमत्कारिक गोष्टी

गोष्ट १

एका गृहस्थास तिजांत्रे हींव सुमारें अडीच वर्षें येत असे. त्यानें पुष्कळ औषधें व ताडगे तोडगे केले. पण गुण येईना; शेवटीं तो त्रासला. प्रत्येक पाळी जशी बोलावून आणावीशी वेळच्यावेळेस येई ! पाळीच्या दिवशीं हा रोगी कांहीं उद्योग न करितां घरीं आपल्या खोलींत बसत असे. त्या खोलींत तिसरे प्रहरीं उन्हाचा कवडसा पडत असे; व तो पडला ह्मणजे यास हींव भरे.

याचे घरीं एके दिवशीं एक वैद्य पाहुणा आला. तो दिवस याच्या पाळीचा होता. जेवण वगैरे आटपल्यावर रोग्यानें आपल्या क्रमाप्रमाणें डोकेंबिकें बांधलें; अंगांत एक बंडी घातली; आणि बिछान्यावर गोष्टी सांगत बसले. तेव्हां रोग्यानें सहज थट्टेनें ह्मटलें, " कां वैद्यबोवा! याजवर कांहीं तुमची मात्रा आहे? आतां पहा कसें अमच्या अंगांत येईल ! त्या खांबापाशीं उन्हाची तिरीप येऊन पडली कीं, आह्मांस पछाडलेंच. मग सारी रात्र ताप रहातो. नंतर पहांटेस घाम निघून दुसरे दिवसास साफ मोकळा ! मग

हवें असेल तर बारा कोसांची मजल मारूं! पण हें प्रत्यहीं तिसऱ्या दिवशीं आहेच." हें ऐकून वैद्य ह्मणतो, "ओहो! वेळ घालवली! जरा सकाळीं बोललां असतां तर ठीक होतें. हीव येतें! बरें, पाहूं आतां पुढच्या पाळीस! तुह्मांला तरी एक चमत्कार कळेल."

असें बोलून बुद्धिबळें खेळत बसले. खेळतां खेळतां वारंवार रोगी त्या उन्हाच्या जागेकडे पाही, आणि ह्मणे, "वैद्यबोवा! इतका डाव झाला ह्मणजे पुरे. आमची वेळ भरत आली." वैद्यानें ह्मणावें, "चालूंद्या हो! असे भितां काय? फारतर डाव अपुरता राहील, दुसरें काय होणार?" असें बोलत आहेत व खेळत आहेत तों पटकन् तेथें कवडसा पडला. व या बोवांस हीव भरलें. वैद्य फार धूर्त होता. त्यानें हें सर्व पाहून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रोग्यास सांगितलें कीं, तुझें हीव पुढच्या पाळीस हटकून बरें करतों. मला एके ठाकरानें एक जंगली वनस्पतीचें औषध दाखवून दिलें आहे. पहातर खरें. तें चावल्याबरोबर असें वाटतें कीं, यापुढें हीव टिकणार नाहीं. आणि तें खावयाचेंही नाहीं. चावून अमळसें तोंडांत धरावयाचें व थुंकावयाचें. असें ह्मणून आपल्या बटव्यांतून पिंपळमुळाच्या काड्या तीन चार गुंजा त्यास चावण्यास दिल्या. त्या चावल्याबरोबर तिखट लागल्यामुळें तोंडाचा भडका झाला, कान झणावले, तेव्हां यास वाटलें कीं, कदाचित् थंडी वाजते वेळेस हें औषध चावलें तर अंमळ थंडी थांबेल. पण कां हीव रहातें? वैद्य ह्मणाला "बरें, पहाल आतां परवांचे दिवशीं याचा अनुभव. हातच्या कांकणांस आरसा कशाला?"

अस्तु. याप्रमाणें दोन दिवस सकाळीं औषध देत व दुपारीं खेळत बसत. पुढें तिसरे दिवशीं वैद्यानें कोणास न कळूं देतां मोठ्या पहांटेस बरावर जाऊन कवडसा पडण्याची वाट बंद केली; आणि रोजच्याप्रमाणें सकाळीं औषध दिलें व जेवण झाल्यावर बुद्धिबळें खेळत बसले. त्या दिवशीं वैद्यानें डाव आपल्या आंगावर घेतला; आणि त्यास खेळण्याच्या नादांत अगदीं गर्क केलें. तरी तो वारंवार त्या कवडसाच्या जागेकडे पाही; आणि खेळावयास लागे. त्या दिवशीं तेथें कवडसाही पडला नाहीं व रोग्यास हींवही आलें नाहीं. हें पाहून त्या रोग्यानें त्या औषधाची फारच तारीफ केली.

दुसऱ्या दिवशीं वैद्यानें सांगितलें कीं, ह्या औषधानें एखादे वेळेस हींव जातें व हें चिऱ्यांत खाण्यासही देतात. परंतु, तुमचीं मुख्य औषधें कवडसा बंद करणें, तुमची औषधांवर श्रद्धा बसविणें व तुह्मांस खेळण्याच्या नादांत गुंतविणें हीं होत. तेव्हां रोगी ह्मणाला हें कसें? त्यावर वैद्य ह्मणतो—

ज्वरकालस्मृतिंचास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥

असें आहे. मी जाणलें कीं, तुमचें लक्ष्य अक्षयीं त्या कवडशावर असे, व तो पडला ह्मणजे तुह्मांस हींव भरे. ह्मणून प्रथमतः तो कवडसा बंद केला. तसेंच तुमचें मन मीं आपल्या आंगावर डाव घेऊन खेळण्याकडे गुंतविलें, आणि तुह्मांस पाळीचा थोडा विसर पडला तेव्हां हींव गेलें. कित्येक रोग असे असतात कीं, रोग्याचे मनावर त्याचें कमजास्त होणें असतें. त्या वेळेस त्या रोग्याच्या

मनाची समजूत अनुकूल असी पाडणें हेंच वैद्याचें काम.

अस्तु. त्या दिवशीं जें त्याचें हींव गेलें तें पुनः आलें नाहीं. सबब रोग्यानें त्याचे फार आभार मानले. व वैद्यही त्याचें काम होतांच आपल्या गांवीं गेला.

गोष्ट २ री.

दिल्ली येथें एके सामान्य अशक्त मनुष्यास चार पांच दिवस फार मलावष्टंभ झाला. तेव्हां इतर वैद्यांनीं पुष्कळ रेचकें वगैरे दिलीं परंतु जुलाब लागू होईना. कोणाचीही कल्पना चालेना कीं, ह्यास अमुक तऱ्हेनें जुलाब करितां येईल. इतक्यांत एक प्रसिद्ध व कीर्तिमान हकीमास एकानें बोलावून आणलें. त्यानें सर्व हकीकत समजून घेतली; रोगी पाहिला आणि सांगितलें कीं, यास एक औषध केलें पाहिजे; चार भारे लांकडें लौकर आणवा. मी औषधें आणतों. असें ह्मणून घरीं गेला आणि सुमारें अर्ध घटकेनें चार भले दांडगे असामी बरोबर घेऊन आला.

इकडे यांनीं लांकडें आणून ठेविलींच होतीं. सर्व मंडळी, तो रोगी व आपण असे ओटीवर गप्पा सांगत बसले आणि चौकांत लांकडांचा ढिगार पेटविला. ज्या वेळेस तो चांगला पेटला व मोठमोठ्या ज्वाळा निघूं लागल्या, त्या वेळेस त्यानें बरोबर आणलेल्या चौघांस इषारत केली आणि ह्मणाला, "क्यों अभ्भी क्या देखतेहो ! अहमक ! यह बीमार हमारे सामने पायखाना नहीं होता ऐसा कहताहे. इसको पकडो और आगमें फेंकदेव."

इतकें बोलतांच चौघांनीं उचलला व आगीजवळ घेऊन जाऊं लागले. इतक्यांत आधीं पुष्कळ रेचकें पोटांत गेलीं होतींच आणि वर ही दहशत! मग काय? असा सपाटून झाडा झाला कीं, त्याची खात्रीच झाली! नंतर त्या चौघांनीं पुनः त्यास जागेवर आणून ठेविलें.

तेव्हां हकीम ह्मणाला कीं, हेंच याजवर औषध. दुसऱ्या वैद्यांनीं औषधें देण्यांत कांहीं कमती कां केलें असेल? परंतु तोंडाशीं झालेल्या प्रतिबंधास हीच युक्ती. असें बोलून तो आपल्या घरीं गेला. व लोकांनींही त्याच्या अकलेची पुष्कळ स्तुति केली व आपआपल्या घरीं गेले.

गोष्ट ३ री.

वैद्य आणि त्याचा शिष्य—एका रोग्यास शैत्य अतिशय झाल्यामुळें वैद्यबुवांनीं सोमलाच्या मात्रेचा एक वेढा उगाळून दिला त्या औषधानें रोगी तेव्हांच बरा झाला. हें वैद्यबुवांच्या शिष्यानें पाहून त्यास वाटलें कीं, ही मात्रा फार उत्तम आहे, तेव्हां एवढी उपटून व आणखी आपल्यास ठाऊक असलेल्या माहितीवरून आपण वेगळा धंदा करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. अशा विचारानें संधि पाहून त्यानें ती मात्रा ज्यांत होती तो झोळणाच उपटला. नंतर दुसऱ्या एका गांवीं जाऊन एक शिष्या ठेवला आणि वैद्याचा धंदा सुरू केला. तेथें एक मनुष्य तापानें बेजार असतां सदर वैद्यास बोलावून नेलें. नवीन वैद्यबुवांनीं आपल्या खात्रीची मात्रा उगाळून दिल्याबरोबर रोगी थंडा झाला! गांवांत दुसरीं ब्राह्मणांचीं घरें नसल्यामुळें या दो-

त्यां गुरुशिष्यासच खांदीं लागणें भाग पडलें. वैद्यबुवा पुढें होऊन शिष्यास मागल्या बाजूस लावलें. पाठीमागें ओझें फार ह्मणून शिष्य अगदीं थकून गेला; परंतु उपयोग काय! कसें तरी नागेवर जाऊन सर्व विधी उरकला. नंतर त्या गावांतून वैद्यबुवांनीं लवकरच पलायन करून सशिष्य दुसऱ्या गांवीं गेले. 'वैद्य आहे' असें समजल्यावर गिऱ्हाइकें यायचींच! तेथें एकाचे घरचे बोलावणें आलें. त्या वेळीं या प्रति धन्वंतरानें जाऊन नाडी वगैरे पाहिली व शिष्यास मात्रा काढावयास सांगितली. शिष्य ह्मणाला मात्रा काढतों. परंतु मीं आतां मागच्या बाजूस साफ लागणार नाहीं!! तुह्मांला राग आला तरी बेहत्तर आहे. हा त्यांचा विचित्र संवाद घरच्या माणसांस कांहींच कळेना. ते ह्मणाले हें काय भांडण आहे? तेव्हां शिष्यबुवांनीं पाठीमागल्या गांवची सर्व हकीकत सांगितली. तेव्हां दोघांसही अर्धचंद्रप्रयोगानें हांकून दिलें!

गोष्ट ४ थी.

वर मागण्याचें चातुर्य—कोणी एक ब्राह्मण अति दरिद्री व अंध होता. त्याच्या मनांत आलें कीं, आपण जन्मास येऊन प्रापंचीक सुखाचा मुळींच अनुभव घेतला नाहीं, व परमार्थाचेंही कांहींएक साधन केलें नाहीं; तस्मात आपला जन्म व्यर्थ आहे. अशा प्रकारें फार खिन्न होऊन, आतां कांहीं तरी देवाची आराधना करावी व पुण्य जोडावें असें मनांत आणून, गांवाबाहेर एक देवीचें देवालय होतें, तेथें जाऊन एकनिष्ठेनें तप करीत बसला.

कांहीं दिवस लोटल्यावर देवी प्रगट होऊन त्यास ह्मणाली. हे ब्राह्मणा, तुझी माझे ठिकाणीं निष्ठा पाहून मीं तुजवर प्रसन्न झालें; पण तुझ्या अन्य जन्मार्जीत पातकामुळें तुला सर्व गोष्टींची प्रतिकूलता आहे, त्या सर्व तुला देण्यास मी प्रस्तुत समर्थ नाहीं. पण, तुला पाहिजे तो एक वर मी देतें. तेवढ्यानें तुझें कार्य होईल तें होईल. असें देवीचें भाषण त्या चतुर ब्राह्मणानें श्रवण करून, तो तीस ह्मणाला "जगदंबे माते, माझ्या दुर्दैवापुढें तुझा इलाज नाहीं, तर तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणें मीं एकच वर मागतों तो हा कीं, "मी आपल्या पणतूच्या मस्तकावर राजछत्र पहावें." एवढें मात्र मला दे. बाकी माझ्या सर्व गोष्टी प्रतिकूळ आहेत. त्यांची भीड मी तुला घालीत नाहीं." एका वरांत ब्राह्मणानें किती वरांचें साधन मिळविलें पहा! "पहावें" ह्मटल्यानें डोळे मागितलेच "पणतूच्या" ह्मटल्यानें बायको. पुत्र, नातु, ह्यांचा समावेश अर्थात झाला. "राजछत्र" ह्मटल्यानें संपत्ति आलीच व "मीं पहावें" ह्मटल्यानें आयुष्यवृद्धीही मागितली. मग देवीनें त्याचें चातुर्य पाहून तथास्तु ह्मणून त्याचा मनोरथ पूर्ण केला.

गोष्ट ५ वी.

प्रवास करणारे चौघे.—एका शहरांत वैद्य, ज्योतिषी, धर्मशास्त्री, आणि गवई असे चार गृहस्थ आपापल्या विद्येंत मोठे निष्णात असून चौघांची मोठी मैत्री होती. पण, त्यांस व्यवहारज्ञान काडीमात्र नव्हतें. कांहीं

दिवसांनीं ते प्रवासास निघाले. सामानसुमान नेण्याकरितां त्यांनीं बरोबर एक घोडीही घेतली होती. पुढें कांहीं मजला गेल्यावर त्यांनीं एका धर्मशाळेंत मुक्काम केला. सामानसुमान जिकडच्या तिकडे लावून वैद्यराज गांवांत शिधा सामुग्री आणण्यास गेले. ज्योतिषीबावांनीं घोडी चारण्याकरितां नेली. गवय्यानें सर्पण व शेणी जमा करून चौका केला आणि स्वयंपाक करण्याकरितां स्नान केलें. व शास्त्रीबावा हे स्वयंपाक करण्याचीं भांडीं मिळविण्याकरितां गांवांत गेले. इकडे वैद्यराज बाजारांत जाऊन शिधा घेऊं लागले. त्या वेळीं "तांदूळ थंड, तुरीची डाळ पित्तकारक, गव्हांपासून आमांश होतो, चण्यांची डाळ वातूळ' अशीं प्रत्येक जिनसास नांवें ठेवून ह्या दुकानावरून त्या दुकानावर अशा खेपा घालतां घालतां त्यांनीं बारा वाजविले. इतक्यांत एके दुकानीं कुळिथांची टोपली कर्मधर्मसंयोगानें त्यांच्या दृष्टीस पडली. मग त्यांतून पाहिजे तितके कुळीथ विकत घेऊन गवय्यापाशीं शिजविण्याकरितां आणून दिले. इकडे शास्त्रीबावांनीं घरोघर हिंडून भांडीं पाहिलीं; पण त्यांस शुद्ध धातूचें भांडें एकही मिळालें नाहीं तेथून मृत्तिकेचीं कार्याकारण गाडगीं विकत घेऊन तीं गवय्यापाशीं आणून दिलीं. गवय्यानें विस्तव पेटवून कुळीथ धुवून चुलीवर ठेविले. कांहीं वेळानें कुळिथांस कढ येऊं गेल्यावर वाफेच्या योगानें झांकणीच्या फटींतून सुरासारखा आवाज निघूं लागला. त्यासरसा गवई आपल्या कानांवर हात ठेवून त्या सुराला सूर मिळविण्याकरितां यत्न करूं लागला. पण, जसजसा मडक्याखालचा जाळ कमी जास्ती होई, तसतसा वाफेचा आवाज कमीजास्ती होई

त्यामुळें गवय्याचे सुरास वाफेचा सूर कांहींकेल्या मिळेना. तेव्हां त्या बेसूर गाणाऱ्या मडक्याचा गवईबावांस इतका राग आला. कीं, स्वारी उभी राहिली: आणि त्यास एक लाथ मारून चुलीवरून खालीं पाडलें. त्यामरसें त्याचे दहापांच तुकडे होऊन आंतील कुळीथ चुलींत व जमिनी-वर पडले. इकडे जोशीबावांनीं घोडीला चरण्याकरितां मो-कळी सोडिली होती. कांहीं वेळानें घोडी चरतां चरतां लां-बवर जाऊन दिसेनाशी झाली. तेव्हां एक रुईचें पान व करवंदीचा कांटा घेऊन एका दगडावर बसून घोडीची कुं-डलिका करूं लागले, आणि कुंडलिका वर्तविल्यावर ति-जवरून असें सिद्ध झालें कीं, ती राजसेवकांनीं धरून ने-ली; दुसरे कोठें गेली नाहीं. अशी खात्री झाल्यावर मग तेही आपल्या ममदुर्खी सोबत्यांत येऊन बसले.

तात्पर्य—केवळ एखाद्या विद्येंत आपण निपुण झालों ह्मणजे कृतकृत्य झालों असें समजूं नये. व्यवहारज्ञान हें कांहीं एखाद्या विद्येंत निष्णांत झाल्यानें येत नाहीं. असे पुष्कळ लोक आढळतात कीं, त्यांस कोणतीही विद्या पु-री अवगत नसतांही ते केवळ व्यवहारचातुर्यानें आपलें हित करून घेतात. मिठावांचून जशी भाजी अळणी, तशी व्यवहारज्ञानावांचून सगळी विद्या. ह्मणून सर्वांनीं व्यवहा-रचतुर होण्याचा यत्न करावा.

गाष्ट ६ वी

समयोचित भाषण.—मनुष्य लोकप्रिय होण्यास त्याच्या अंगीं जे गुण असावे लागतात, त्यांतलाच "सम-

योचित भाषण " हा एक गुण होय. हा गुण ज्यांच्या अं- गीं असतो, त्यांची लोकांत मान मान्यता बरी असते. उघड आहे; समयास योग्य असें सयुक्तिक संभाषण करणें हें कांहीं सामान्य कृत्य नव्हे. तर, ही व्यवहारांतील एक उपयुक्त व कठीण अशी विद्याच ह्मटली पाहिजे. ही वि- द्या साध्य व्हावी व लोकांस ती साध्य करून घेण्याची होस लागावी, ह्मणून आमच्या इकडे पूर्वीपासून कथा, पुराणें, नाटकें वगैरे मनोरंजनाचे प्रकार योजिले आहेत. समयोचित भाषणामध्यें मर्मभेदकपणा नसला पाहिजे. कांहीं कांहीं लोकांच्या बोलण्यांत मर्मभेदकपणा असल्या कारणानें त्यापासून मनरंजन न होतां उलटा द्वेष मात्र उत्पन्न होतो व मर्मभेदक भाषण मनुष्याच्या ऱ्हदयास सदोदित टोंचत असल्याकारणानें सूड उगविण्याची इच्छा उत्पन्न होते; आणि त्यामुळें कोणाचा तरी नाश होतोच! मग अशा भाषणामध्यें मनोरंजन कसें यावें ? सांप्रत आमची तरुण व होतकरू मंडळी पाहिली असतां त्यांना समयोचित भाषणाचा गंधही नाहीं. खुबीदार संभाषण करणें, दुसऱ्याचें मन रंजविणें, दुसऱ्यास संतोष देणें, ह्या गोष्टी तर मुळींच साधत नाहींत. एवढेंच नव्हे; तर लोकांना तुच्छ मानणें, लोकांचा तिरस्कार करणें, धरसोडीनें बोलणें ह्या गोष्टींची मात्र अगदीं रेलचेल दृष्टीस पडते.

नारायणराव आणि माधवराव या नांवांचे दोघे बंधु, मोठे बुद्धिमान् आणि बहुश्रुत होते. समयोचित उत्तर दे- ण्याविषयीं तर त्यांची सर्वत्र ख्याती होती. त्यांची परीक्षा पाहण्याच्या हेतूनेंच एकदां एका कुशल गृहस्थानें नारायण- रावास प्रश्न केला कीं, नारायणराव, मीं विचारतों त्या गो-

ष्टीचें आपण योग्य उत्तर देऊं शकाल काय? त्यावर नारायणराव ह्मणाले, "आपण प्रश्न कळविल्यास मी आपली यथामति सेवा करण्यास तयार आहें." हें ऐकतांच त्या गृहस्थानें त्यांना विचारिलें कीं, हे आमचे स्नेही मोहनसिंग आहेत ना? यांच्या डोक्याचे केंश अगदीं काळेभोर आहेत; पण दाढीमिशीचेच केंश इतक्यांत पिकले याचें कारण काय?" त्या गृहस्थाचा हा प्रश्न ऐकतांच नारायणरावानें उत्तर दिलें कीं, "अहो, यांत काय आहे? याचें कारण उघडच आहे; तें असें कीं, तोंड धुतांना किंवा तोंडावरून हात फिरवितांना दाढीमिशीच्या केंसांस दिवसांतून पुष्कळ वेळ पाणी मिळतें; पण डोक्यावरच्या केंसांस सगळ्या दिवसांतून एकदां किंवा तीन तीन दिवसांनीं एकदांच ओलावा मिळतो. आणि ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे कीं, कोणत्याही शेतास वारंवार पाणी मिळत गेलें ह्मणजे तें शेत आपोआप लवकरच भरून पिकतें. त्याचप्रमाणें दाढीमिशीस नित्य पाणी मिळत असल्यामुळें तेथले केंश अगोदर पिकतात; यांत मुळींच आश्चर्य नाहीं." हें ऐकतांच त्या गृहस्थाचें बोलणें खुंटलें. नंतर माधवरावाकडे पाहून त्यांना त्यानें विचारिलें कीं, आपण माझ्या दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर देतां काय? तेव्हां माधवरावांनींही 'होय' ह्मणून कळवितांच त्या गृहस्थानें असा प्रश्न केला कीं, "माझ्या दाढी-मिशीचे केंश पिकण्याचे पूर्वींच डोक्याचे बहुतेक केंश पांढरे झाले आहेत, याचें कारण काय असावें?" त्यावर माधवरावानें तत्क्षणीं उत्तर दिलें कीं, हाच काय मोठा कठीण प्रश्न आपण विचारणार होतां? अहो, याचें कारण असें आहे कीं, कोणत्याही वस्तूला वृद्धदशा वयपरत्वेंच प्राप्त होते.

डोक्यावरचे केंश जन्मापासून जावळाच्या रूपानें बोट बोट लांब वाढलेले असतात, व त्या वेळेस दाढी-मिशीला तर ठावठिकाणही नसतें. इतकेंच नव्हे; पण पुढें सोळा सतरा वर्षांनीं ओंठावर आणि हनुवटीवर कोंवळे अंकुर फुटतात, तेव्हां डोक्यावरचे केंश दाढी-मिशीहून बरेच वयो-वृद्ध असल्यामुळें ते प्रथम पांढरे होतात; यांत नवल तें कोणतें? हें उत्तर ऐकतांच त्या गृहस्थानें दोघां भावांची समयोचित भाषण करण्याची शैली पाहून भारीच प्रशंसा केली.

गोष्ट ७ वी.

युक्तीनें वेळ मारून नेणें—एका गांवांत मिठेखां नांवाचा गरीब यवन रहात असे. त्याच्या बिबिसाहेबांची स्वारी धाकट्या दोन मुलांस घेऊन माहेरास लग्नाकरितां गेली होती. तिला मुलांसह परत आणण्याकरितां मिठेखां आपल्या सासुरवाडीस गेला. जातांना खांसाहेब पायींच गेला; परंतु येतांना कुटुंबास तेथून पायीं कसें आणावें? कारण, तसें केल्यानें लोकांत आपली फजिती होईल. अशा चिंतेंत मिठेखां होता; तोंच त्यास एक युक्ति सुचली कीं, आपण भाड्यानें घोडें ठरवून पहावें. ह्मणून त्यानें एका भाडेकऱ्याकडे जाऊन त्याला आपलें घोडें दोन दिवस भाड्यानें देशील काय? असें विचारिलें. त्यावर भाडेकऱ्यानें ओझें किती आणि बसणार कोण? हें प्रथम कळल्यावांचून भाडें कसें ठरवितां येईल? असें उत्तर केलें. त्यावर मिठेखां मिठ्या शब्दांनीं ह्मणाला, "अबे सुन्. तवा और नगारी,

चार मन जवारी, बिबिकी सवारी, आगे हसन, पिछे हुसन, और जागा मिलगयीतो मेराभी आसन" "मार्गांत स्वयंपाक करण्याकरितां तवा पाहिजेच. तव्यानें एका बाजूची जागा आटपली! मिठेखांचा ताम्रे वाजविण्याचा धंदा असल्यामुळें त्याला निरंतर नगारी बरोबर ठेवणेंच पडलें. दुसरी जागा नगारीनें व्यापिली! सामन्यानें जांवयाची गरीबी पाहून यथाशक्ति चार मण जवारी दिली; तीही पडशींत टाकलीच पाहिजे! बिबीच्या जिवाकरितां तर भाडेंच केलें आहे. तेव्हां ती बोड्यावर बसणारच! लहान मुलगा हसन पुढें; आणि हुसन पाठीमागें बसेल. आणि कांहीं जागा राहिली तर मीही बसेन. कारण, पैसा खर्चून पायांला व्यर्थ श्रम कशाला? या ओझ्याचा तपशील ऐकून कोणी भाडेवाला कबूल होईना. तेव्हां अर्थात मिठेखांचें कार्य साधलें. कारण, त्यानें गांवांत सवारी मिळत नाहीं अशी सासऱ्याची खात्री करून, आपली इज्जतही कायम ठेवून बिबिसाहिबांस पायींच परत नेलें! याला ह्मणतात युक्तीनें वेळ मारून नेणें!

गोष्ट ८ वी

दोन शिष्य—एका पंडितापाशीं दोघे शिष्य होते. त्यांपैकीं व्याकरणांत एक हुशार असून, दुसरा तर्कज्ञानी होता. पंडितजी तर्कवानावर विशेष प्रीति करून चारचोघांत त्याची वाहवा करीत. हें पाहून वैयाकरणास फार वाईट वाटे. त्यानें एके दिवशीं पंडितास एकांतीं गांठून ह्याचें कारण विचारिलें. पंडित ह्मणाले कीं, "त्याजब-

हल्लीचें उत्तर एखाद्या वेळीं देऊन तुझें समाधान करूं."
कांहीं दिवस लोटल्यावर पंडितास शेजारील एका गांवीं जाणें भाग पडलें. तेथें गेल्यावर त्यानें आपल्या दोघां शिष्यांस पत्रें लिहिलीं कीं, "आह्मी ह्या गांवीं येऊन सुखरूप पोंहोंचलों होतों, पण दोनप्रहरीं सखारामशास्त्री यांच्या घरीं भोजन करीत असतां भाताच्या घांसाबरोबर एक सव्वा हात काडीचा तुकडा घशांत जाऊन आमचें प्राणोत्क्रमण झालें." हें पत्र वाचून तर्कवाल्यानें विचार केला कीं, "जेवणांत सव्वा हात काडीचा तुकडा सांपडून पंडितांचें देहावसान झालें ही असंभवनीय गोष्ट आहे. तशांतून आपल्या मरणाबद्दल आपणच मजकूर लिहितात, तेव्हां हें सर्व थोतांड आहे, असें पक्कें मनांत आणून तो स्वस्थ बसला. इकडे वैयाकरणानें हें आपल्या गुरुजीच्या हातचें पत्र आहे व ह्यांतील वाक्यरचना शुद्ध आहे, असें पाहून पंडित खचित स्वर्गस्थ झाले असा तर्क करून त्याचें उत्तरकार्य करण्याकरितां त्या गांवीं गेला. पंडित खुशाल चार विद्वान गृहस्थांबरोबर भवति न भवति करीत बसले होते. पंडितांनीं ह्या वैयाकरणास येण्याचें कारण विचारिलें; तेव्हां त्यानें पत्रांतील मजकूर कळवून येण्याचा उद्देश सांगितला. तें ऐकून पंडित ह्मणाले कीं, "बाबा ज्या नेहमींच्या भांड्यांत भात शिजतो, त्यांत सव्वा हात काडीचा तुकडा मावेल तरी कसा? आणि जो घांस पांच बोटांत मावून तोंडांत जातो, त्याबरोबर तो तुकडा माझ्या पोटांत जाऊन प्राण तरी कसा जाईल? ह्याचा तूं बिलकूल विचार केला नाहींस. आणि आमचें उत्तरकार्य करण्याकरितां आलास त्या तुला काय ह्मणावें बरें? असेंच

पत्र त्या दुसऱ्या शिष्यास मीं पाठविलें होतें, पण त्यानें तर्क चालविला असेल कीं, हें घडणें अशक्य आहे व ह्मणूनच तो आला नाहीं. तुला अगदीं तर्क नाहीं ह्मणूनच तुजपेक्षां आह्मी तर्कवानावर विशेष प्रीति करितों. दुसरें कांहीं कारण नाहीं. हें ऐकून वैयाकरणी फार लज्जित झाला.

सारांश—केवळ व्याकरणादि शास्त्राध्ययन पुस्तकावरून झालेलें असलें म्हणजे तो मनुष्य व्यवहारचतुर होतो असें नाहीं. जर तो तर्कविहीन आहे, तर तो कोणत्याही कामास अगदीं निरुपयोगी आहे असें समजावें. तर्कज्ञानाची योग्यता फार मोटी आहे. अंगीं विद्वत्ता कमी असूनही जर तो मनुष्य चांगला तर्कवान असला, तर कोणत्याही प्रसंगीं तो डगमगणार नाहीं. नुसती पुस्तकी विद्या कांहीं उपयोगाची नाहीं. विद्येचें काम फक्त मार्ग दाखविण्याचें आहे. मग इतकें अवश्यक जें व्यवहारज्ञान त्याची शाळा अगोदर घालावयाला पाहिजे होती; परंतु त्याबद्दल विद्यालयाची योजना केलेली कोठें दृष्टीस पडत नाहीं. हें व्यवहारज्ञान सहवासानें व अनुभवानेंच मनुष्यास प्राप्त होत असतें.

गोष्ट ९ वी.

युक्तीचें काम—कार्यसाधु लोक आपल्यापेक्षां जे बलवान आहेत, त्यांच्यांत भेद पाडून आपला मतलब कसा साधून घेत असतात हें पुढील चुटक्यावरून चांगलें लक्षांत येईल. एकदां असें झालें कीं, एक ब्राह्मण, एक रजपूत,

एक वाणी आणि एक हजाम असे चौघे मिळून एका उं-साच्या मळ्यांत गेले; आणि लागतील तितके ऊंस खाऊन चार भले भक्कम भारे बांधून घेऊन नुक्तेच निघाले आहेत; इतक्यांत मळ्याचा मालक त्या ठिकाणीं आला. मग चौ-घांस पाहून तो मनांत ह्मणतो कीं, " आता जर ह्या चो-रांशीं मी लढाल्ढी करीन, तर हे चौघे असल्यामुळें आप-णासच कदाचित मार खावा लागेल, त्यापेक्षां एखाद्या युक्तीनें ह्या चोरांची जूट फोडून उंसाचे भारे परत घेतले पाहिजेत. " असें मनांत आणून तो त्यांजपाशीं गेला आ-णि त्यांस रामराम करून ह्मणाला कीं, " दादाहो, ऐक-लेत कां, आपणांचोघांपैकीं ब्राह्मण माझे गुरु, रजपूत भाईबंद, आणि वाणी तर गांवचे महाजन! तेव्हां तुह्मां तिघांस हे उंसाचे भारे नेण्यास हरकत नाहीं, पण ह्या ह-जामाला कां ह्मणून ऊंस नेऊं द्या? ह्याचा तुह्मीच विचार करा " असें ह्मणून त्यानें त्या हजामास चांगलें बक्षीस देऊन जवळचा भारा हिसकून घेऊन त्यास हांकून ला-विलें. तो जराच लांब गेल्यावर मग ह्या तिघाजवळ येऊन पुनः ह्मणतो कीं, " काय हो? ब्राह्मण तर आपला गुरु आणि रजपूत भाईबंद, तेव्हां तुह्मी ऊंस खाल्लात ह्मणून हरकत नाहीं; पण ह्या वाण्यानें काय ह्मणून खाल्ला? हा तर व्यापारी, ह्यानें पाहिजे तर विकत घ्यावा. " असें ह्मणून त्यास दोनचार गचांड्या देऊन भारा हिस्कून घे-तला व त्यास बरेंच लांब जाऊं दिलें. मग रजपुताकडे व-ळून म्हणतो कीं, " तुम्ही आम्ही भाईबंद तुम्ही हा उं-साचा भारा बेलाशक घरीं घेऊन जा; पण हा ब्राम्हण काय म्हणून ऊंस नेणार? " असें म्हणून त्यानें त्या भ-

दास चारपांच चापट्या देऊन हांकून दिलें. मग रजपूत बिचारा एकटा राहिला. तेव्हां ही स्वारी त्याजवळ येऊन म्हणते कीं, "कायरे चोरा? ठेव ऊंसाचा भारा तुला माहीत नाहीं काय? कीं जुगातीम सुटलेली सोंगटी मेल्यावांचून रहात नाहीं." असें म्हणून त्यानें त्या रजपुतासही खूप मार देऊन त्यापासून आपला राहिलेला भारा हिस्कून घेतला.

वाचकहो, लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. तुमच्यांत कोणी जातिद्वेष माजवीत असले तर त्यांतल्या प्रवर्तकांचा मतलब असेल तो तात्काळ ताडून आपसांत भेद पडूं देऊं नका बरें! नाहीं तर वरील चौघां सोबत्यांप्रमाणें हातची जिन्नस जाऊन वर मारही खावा लागेल!!!

गोष्ट १० वी.

एके दिवशीं बादशहा कचेरींत बसला असतां त्यानें बिरबलास असा हुकूम केला कीं, एक शहाणा मनुष्य आणावा. बिरबल ह्मणाला बरें आहे; परंतु यास दहा हजार रुपये लागतील. तेव्हां बादशहानें रुपये देण्यास हुकूम दिला. नंतर बिरबलानें ते रुपये घेऊन घरीं नेऊन ठेविले; आणि शहाण्याचा शोध करण्यास बाजारांत गेला. तेथें ह्यास एक धनगर आढळला. त्यास तो ह्मणाला, मी सांगतों तसें करशील तर तुला शंभर रुपये देईन. धनगरानें त्याचें बोलणें मान्य केलें. तेव्हां बिरबलानें ह्यास चांगला पोषाख दिला आणि सांगितलें कीं, मी तुला बाद-

शहाजवळ घेऊन जातों. तिकडे गेल्यावर तुला कोणी कितीही विचारिलें तरी कोणाशीं कांहींच बोलूं नको. मग तो कचेरीस गेल्यावर बिरबलानें बादशहास कळविलें कीं, खुदावंताच्या हुकुमाप्रमाणें शहाणा मनुष्य आणिला आहे. बादशहानें त्या दोघांसही आपल्याजवळ बोलावून बसावयास सांगितलें आणि धनगरास विचारिलें--तुम कहांसे आये? क्या तुमारा नाम? क्या खबर है? वगैरे पुष्कळ प्रश्न विचारिले, परंतु तो कांहींच जबाब न देतां गप्प राहिला. तेव्हां बादशहास राग आला आणि त्यानें बिरबलाकडे पाहून ह्मटलें—मुरखसे गांठ पडीतो क्या करना बिरबल? बिरबलानें उत्तर केलें—चूप रहना. तेव्हां अर्थात् धनगर शहाणा आणि बादशहा मूर्ख ठरला.

गोष्ट ११ वी.

बादशहानें बिरबलास विचारलें कीं, खरें आणि खोटें यामध्यें किती अंतर आहे? बिरबलानें जबाब दिला कीं, चार आंगळांचें अंतर आहे. तें कसें ह्मणून बादशहानें विचारल्यावर बिरबल ह्मणाला—जें डोळ्यांनीं पाहिलें तें खरें व कानांनीं ऐकिलें तें खोटें.

गोष्ट १२ वी.

बादशहानें एका कागदावर रेघ ओढून ती न पुसतां लहान करून द्या असें पुष्कळांस सांगितलें. परंतु कसें करावें

हें कोणास सुचलें नाहीं. तरी बिरबलानें ती रेघ पाहि[illegible] आणि हातांत लेखणी घेऊन तिच्याच शेजारीं दुसरी मो[illegible] रेघ काढिली. तेव्हां पहिली रेघ न पुसतां अर्थातच लहा झाली.

गोष्ट १३ वी.

एके दिवशीं एक मनुष्य पोट दुखूं लागलें ह्मणून [illegible] ह्याकडे जाऊन त्यास ह्मणाला— वैद्यराज, कृ[illegible] करून मला लौकर कांहीं तरी औषध द्या; पोटदुखी[illegible] माझे पंचप्राण जाऊं पहात आहेत! वैद्यानें त्यास विच[illegible] रिलें— रात्रीं तुह्मीं काय खाल्लें होतें? आजारी मनु[illegible] ह्मणाला— वैद्यराज, दुसरें कांहीं खाल्लें नाहीं हो! फ[illegible] थोडी जळकी भाकर खाल्ली होती. असें त्याचें भाषण ऐ[illegible] कून वैद्यानें आपल्या शिष्यास हांक मारून त्यास सांगि[illegible] तलें कीं, या मनुष्याच्या नेत्रांत घालण्याकरितां जस्ता[illegible] फूल घेऊन ये. तो वैद्याचा बेत पाहून आजारी मनु[illegible] म्हणाला—वैद्यराज, अहो माझा पोटदुखीनें जी[illegible] जातो व माझ्या नेत्रांत औषध घालण्याचा विचार करि[illegible] हें काय? ही कां थट्टेची वेळ आहे? वैद्यानें उत्तर दिलें[illegible] बाबारे, प्रथम तुझे डोळे बरे केले पाहिजेत. कारण, काळ[illegible] व पांढरा रंग यांतील भेद तुला दिसला नाहीं म्हणून तुं[illegible] पोट दुखूं लागलें.

खुबीदार आख्याईका.

श्रीमंत सवाईमाधवराव साहेब बाल्यावस्थेंत असतांना सर्व राज्यकारभारसूत्रें धुरंधर नाना फडणविसाच्या हातांत होती. त्या वेळीं पुण्याचा बंदोबस्त किती कडेकोट होता, ह्या संबंधाची एक आख्याईका आमच्या ऐकण्यांत आली आहे ती येणें प्रमाणें:—

ह्या वेळीं पुण्यामध्यें असा नियम असे कीं, रात्रीचे नऊ वाजले ह्मणजे तोफ व्हावयाची. ही तोफ झाली ह्मणजे मात्र सरकारच्या परवानगीवांचून रस्त्यांतून हिंडण्यास कोणास मोकळीक नव्हती. विजयादशमी, ताबूद वगैरे संबंधानें मात्र परवानगी मिळत असे. ह्या वेळीं पुण्यामध्यें टोपीवाल्यांस येण्याची मुळींच परवानगी नव्हती. एकदां पुण्यभूमी पाहून आपल्या नेत्रानें सार्थक्य करावें आणि राज्यकारस्थानपटु नानाचा बंदोबस्त पहावा अशा उद्देशानें दोन टोपीवाले कत्तलच्या रात्रीं वेष पालटून पुण्यांत आले. पुण्याची ती अलौकिक रचना आणि शोभा पाहून तर ह्या पांढऱ्या शुभ्र पुरुषांचे नेत्र दिपून गेले. ते शनवार पेठेंत आल्यावर. त्या पेठेंतील नानाप्रकारची पेढे-बर्फी वगैरे माल पाहून त्यांस आपण थोडासा विकत घ्यावा, अशी इच्छा झाली. ह्मणून त्यापैकीं एक पुढें गेला आणि तो दरदाम विचारणार तों इकडे बंदीची तोफ झाली; त्यामुळें पेठेंतील मनुष्यें जिथल्या तिथेंच अडकून उभीं राहिलीं! ह्या तोफेच्या आवाजाबरोबर ह्या दोघां टोपीवाल्यांची पांचावर धारण बसली! आणि ते भयभीत होऊन इकडे तिकडे पहात आहेत, तों मागें पुढें ना-

गव्या तरवारींचा पहारा!! मग त्यांच्या भीतीस पारावार कसचा? नंतर या टोपीवाल्यांना थेट श्रीमंतांकडे नेलें!! पुढें ह्या संबंधानें दरबारामध्यें विचार होऊन अखेर "परवानगीवांचून शहरांत आले" या अपराधाबद्दल २००० रुपये दंड घेऊन सुटका केली! खरोखर ही आख्याइका ऐकिल्याबरोबर कोणास बरें वाईट वाटणार नाहीं!! आमचा पेशव्यांचा दरबार ह्मणजे शुद्ध रामजी पाटलाची चावडी (!!) इंग्रज सरकारचा इतका बंदोबस्त असतांना प्रत्यक्ष मामलेदारसाहेबांच्या घरीं चोऱ्या होतात, कलेक्टरच्या बंगल्यावर दरवडे पडतात, आणि पेशवाई दरबारांत वेष पालटून आलेल्या मनुष्यांस धरून आणून कैद करण्याची कशी व्यवस्था होती हरी जाणे!

हिऱ्याची परिक्षा—नाना फडणविसाचे वेळीं दिल्लीच्या बादशहानें पेशवाईंत शहाणे कामदार आहेत कीं नाहीं; ह्याची परीक्षा पहावी ह्मणून मुद्दाम एका कारागिराकडून खडीसाखरेच्या खड्यास चांगल्या तऱ्हतऱ्हेचे पैलू पाडवून तो एका आंगठीवर बसवून ती आंगठी कसली व किती मोलाची ह्मणतात, हें पाहाण्यास्तव पुण्यास पाठवून दिली. त्यावेळीं पुष्कळांनीं ती आंगठी पाहिली. परंतु कोणासही ती खडीसाखरेच्या खड्याची आहे अशी परीक्षा झाली नाहीं. नंतर श्रीमंतांनीं ती आंगठी नानाचे वाड्यांत पाठवून दिली. नानांनीं ती पाहिली, परंतु पक्कीशी परिक्षा झाली नाहीं, ह्मणून तशीच आपल्या

पुढें ठेविली, आणि अमळशानें पाहिलें तों त्या खड्यावर माशी बसलेली दृष्टीस पडली, त्या वेळींच ही आंगठी खडीसाखरेच्या खड्याची हिऱ्याप्रमाणें आकृती बनवून केली आहे असें त्यांच्या लक्ष्यांत आलें. मग आपली परीक्षा खरी करून दाखविण्याकरितां त्यांनीं त्या खडी-साखरेच्या खड्यावर पाण्याचा थेंब टाकिला. तेव्हां तो खडा कांहीं वेळानें विरघळूं लागला. तें पाहून जो मनुष्य ती आंगठी घेऊन आला होता, त्यानें ती सर्व हकीगत बादशहास कळविली. तेव्हां नानाचे शहाणपणाविषयीं बादशहाची खात्री झाली!

परत भेट—नाना फडणविसाचें शहाणपण पहाण्या-करितां टिपुसुलतानानें थोडेसे निवडक चांगलें जोंधळे त्यास नजर पाठविले. ती भेट पाहून नानास फार आश्चर्य वाटलें व या भेटींत कांहीं तरी मतलब असावा, असा त्यास संशय येऊन लगेच त्यानें आपल्या एका आश्रितास बोलावून आणलें; आणि त्या जोंधळ्यांच्या लाह्या करून आलेल्या मनुष्याबरोबर सुलतानास परत पाठविल्या. टिपुसुलतान दरबारांत बसला असतां नाना-कडून लाह्या घेऊन जासूद आला. नानानें परत पाठ-विलेली भेट पाहून दरबारीमंडळीस नानाच्या वेडेपणाबद्दल वाईट वाटलें. पण, सुलतानास याचा राग वगैरे न येतां तो उलट नानाच्या शहापणाची तारीफ करूं लागला. पुढें मंडळींनें यांतला अर्थ काय ह्मणून विचारितां सुलता-नानें सांगितलें कीं, मी नानास जोंधळे पाठवून दिले त्यांत

माझ्या पदरीं कसे निवडक लोक आहेत हें दर्शविण्याचा भाव होता. तो जाणून नानानें लाह्या पाठविण्यांत मल असें दर्शविलें कीं, त्या लोकांच्या मीं क्षणांत लाह्या करून टाकीन.

ऐश्वर्याचा कळस—एकदां दिल्लीचा बादशहा अंबारींत बसून लवाजम्यासह मोठ्या थाटानें शहरांतून फिरत आसतां जवळ पेशव्यांचे वकील होते. त्यांस बादशहा विचारूं लागले "वकील, आह्मी मोठे कि, तुमचे पेशवे मोठे?" बादशहास आपल्या ऐश्वर्याचा गर्व झाला आहे, असें जाणून वकिलानें मोठ्या खुबीनें उत्तर दिलें. तो ह्मणाला "सरकार, आपण पौर्णिमेच्या चंद्रासारखे आहां आणि आमचे पेशवेसरकार द्वितीयेच्या चंद्रासारखे आहेत.' बादशहा त्याचें तें समर्पक उत्तर ऐकून खजील झाला.

पाणिग्रहण— शाहू महाराज बादशहाचे कैदेंत असतां एकदां बादशहा शाहूचे दोन्ही हात धरून ह्मणाला "शाहू आतां तुझें संरक्षण कोण करील?" शाहू फार धूर्त व समयोचीत भाषण करणारा होता. त्यानें सांगितले— "खाविंद, आजपर्यंत मला संरक्षणाची काळजी होती पण आतां ती अगदीं दूर झाली. कारण, स्त्रियेचा फक्त एक हात धरला तर तिचें जन्म पर्यंत संरक्षण करावें लागतें आपण तर माझे दोनही हात धरलेत, तेव्हां आतां मी निष्काळजी झालों आहें." हें ऐकून बादशहा फार खुष झाला. अशा चतुरपणामुळें त्याची शाहूवर फारच प्रीति बसली होती.

योग्य तयारी—एकदां निजामउल्मुलुखास कैद करून आणण्याविषयीं दिल्लीच्या बादशहाकडून फौज रवाना झाली. तेव्हां त्या संकटांतून आपलें संरक्षण व्हावें, याकरितां नबाब निजामउल्मुलुख याणें शाहु महाराज यांजकडे मदत मागितली. शाहू महाराज यांनीं बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांस नबाबाचे मदतीस जाण्याविषयीं आज्ञा केली; त्यावरून बाजीराव साहेब हे नबाबाचे मदतीस गेले. औरंगाबादेजवळ बाजीरावाचे लष्काराचा तळ पडला. बाजीराव हा फार देखणा व उमदा पुरुष होता. नबाबाच्या जनानखान्यांत जेव्हां ही गोष्ट समजली, तेव्हां बाजीरावास एक वेळ दृष्टीनें पहावें असें नबाबाच्या बायकांचे मनांत येऊन त्यांनीं ही गोष्ट नबाबास कळविली. नबाबाचे मनांतही बाजीराव साहेबांची भेट घ्यावी असें होतेंच, तेव्हां त्यानें या गोष्टीस रुकार देऊन पेशव्यांकडे वकील पाठविला व गांवाबाहेर जागा तयार करवून तेथें उभयतांची भेट होण्याचीही सोय केली. बाजीराव साहेबांनीं सड्या पांच खिजमतगारांनिशीं भेटीस यावें असें ठरलें होतें, त्याप्रमाणें बाजीराव साहेबांनीं निवडक पांच सरदारांस खिजमतगारांचा पोशाख देऊन त्यांस बरोबर घेतलें. नंतर नबाबानें डेरे दिले होते त्या ठिकाणीं येऊन उभयतांच्या भेटी झाल्या. नबाबाच्या बायकांनीं बाजीराव साहेब यांस पाहून त्या फार खुष झाल्या व त्याणीं पेशव्यांवर दोन पायली मोत्यें उधळण्यास सांगितलें असो, नबाब पेशव्यांस ह्मणाले "आतां कसें काय? हल्लीं आमचे हातांत सांपडलां. या वेळीं आह्मी एखादा दगा

केला तर कसें होईल? तुमचे होळकर, शिंदेवगैरे सरदार आतां कोठें आहेत?" हें ऐकून बाजीराव ह्मणाले "जेथें आह्मीं तेथेंच आमची सरदारमंडळी" असें ह्मणून नेलेल्या खिजमतगारांस नेत्रसंकेत करितांच ते आवेशानें उठून उभे राहिले. ते सरदार आहेत असें नबाबास समजतांच बाजीरावाची हिकमत आणि योग्य तयारी पाहून तो खुष झाला. "आह्मांस या वेळीं तुमची गरज आहे, तेव्हां दगा करणार नाहीं" असें नबाब ह्मणाले व परस्परांची आणखी कांहीं बोलणी होऊन पेशवे परत आले.

समर्पक उत्तर—एकदां हैदराबादचे नबाब स्वारीसह रस्त्यांतून जात असतां दोहोंबाजूनें पैसा उधळीत चालले होते. व कंगाल लोक तो पैसा गोळा करीत होते. बादशहास आपले औदार्याची धन्यता वाटून जवळ पेशव्यांचा वकील होता त्यास गर्वानें विचारूं लागले. "वकील, तुमचे पुण्यांत अशी खैरात होते काय?" वकिलानें बादशहाचा तो सगर्व प्रश्न ऐकून त्याजवर योग्य जबाब दिला. तो ह्मणाला "सरकार, असा जमिनीवर टाकलेला पैसा उचलून घेण्यासारखी कंगाल रयतच पुण्यांत नाहीं." हें उत्तर ऐकून बादशहा खजील झाला व आपल्या गर्वाचा त्यास मोठा पश्चात्ताप वाटला.

खरा खजिना व फौज—एकदां बादशहानें नाना फडनाविसास विचारिलें, "तुमच्या सरकारचा फौज व खजिना किती आहे?" बादशहास आपले बळाचा व दौल-

तीचा गर्व झाला आहे, हें मनांत आणून नानानें समर्पक उत्तर दिलें. " आमची सर्व रयत एकदिल व राजभक्त असून सुखी आहे." हा जबाब पाहून आपले प्रश्नांशीं याचा मेळ कसा मिळतो हें बादशहास समजेना, ह्मणून त्यानें आपल्या पदरच्या एका चतुर मुत्सद्यास विचारिलें. तो ह्मणाला " सरकार हें उत्तर समर्पक आहे. राजभक्त प्रजा हीच आमचें सैन्य आणि त्यांची संपत्ति हाच आमच्या खजिना, असें नानाचें ह्मणणें असून तें खरें आहे. प्रजा कंगाल असून जर बेदिल असेल तर राजाजवळ कितीही सैन्य व पैसा असला तरी तो व्यर्थ होय. याकरिता महाराज, आपण आपल्या रयतेची प्रीति संपादन करावी. हेंच आपलें बल होय."

एका कवीचें चातुर्य व माधवराव पेशव्यांचें गुणग्राहित्व—पुणें येथें थोरले माधवराव उर्फ रावसाहेब पेशवे यांची कारकीर्द चालू असतां त्यांचे पदरीं रामशास्त्री प्रभुणे माहुलीकर या नांवाचा एक अत्यंत निस्पृही आणि न्यायनिपुण ब्राह्मण होता. राज्यांतील मुख्य न्यायाधिशाचें काम याच न्यायमूर्तीकडे होतें. तसेंच कोणी एखादा विद्वान्, शास्त्री किंवा पंडित तेथें आल्यास रामशास्त्री हे स्वतः त्याची परीक्षा घेत. व त्या परीक्षेंत तो पसंत ठरल्यास त्यास सरकारांतून इनाम मिळे. द्रव्याच्या आशेनें कोणी एखादा अर्धवट शिकलेला मनुष्य त्यांचेकडे गेला, तर त्यास शास्त्रीनें वाटण्याच्या अक्षता मिळत. कोणाही विद्वानाची खरी परीक्षा होऊन त्याच्या

योग्यतेनुरूप त्यास संभावना व्हावी; असा रामशास्त्री यांचा उद्देश असल्यामुळें, ते नेहमीं फार कडक परीक्षा घेत. ती इतकी कीं, त्यामुळें कित्येक वेळां परिक्षेस गेलेले लोक रडकुंडीस येत. आणि त्यांतच जर एखादा अर्धाकच्चा असला तर त्यानें प्रत्यक्ष अश्रूच गाळावे ! त्यांच्या परिक्षेंत पसंत ठरून संभावना मिळविण्याचें भाग्य फारच थोड्या लोकांच्या वांट्यास येई.

अशी स्थिति असतां एक मोठा विद्वान् कवि शास्त्रीबुवांचा परीक्षादुर्ग सर करून श्रीमंतांचे भेटीस गेला. श्रीमंतांनीं त्याच्या कवित्वाची तारीफ शास्त्रीबुवांच्या तोंडून पूर्वीं ऐकलीच होती. तेव्हां त्याच्या कवित्वाचा चमत्कार प्रत्यक्ष अवलोकन करावा ह्मणून त्यांनीं त्यास आपल्या समक्ष एखादी कविता करून दाखविण्यास सांगितलें. त्या वेळीं त्या मार्मिक, विनोदी आणि रसिक कवीनें लागलींच पुढील कविता नवीन रचून ह्मणून दाखविली.

वृष्टिं विना पंक महो विचित्रं ॥ स्थल द्वये तिष्ठति सर्व काले ॥ दानांबुभिर्माधवरायमंदिरे ॥ विप्रस्य बाष्पैः खलु रामशास्त्रिणां ॥ १ ॥

अर्थः—पर्जन्यवृष्टीवांचून विचित्र असा चिखल दोन ठिकाणीं नेहमीं दृष्टीस पडतो. एक सतत गळणाऱ्या दानोदकानें माधवरायांच्या मंदिरांत, आणि दुसरा ब्राह्मणांच्या डोळ्यांतून गळालेल्या अश्रूंनीं रामशास्त्र्यांच्या घरीं !

याप्रमाणें त्या विद्वान् व विनोदी कवीनें, आपल्या समोर असलेल्या दात्याचा गौरव आणि तो रामशास्त्री यांचे घरीं परिक्षेस गेला असतां तेथें आलेला त्यास अनुभव, ह्या दोन्ही गोष्टी एकाच श्लोकानें वर्णन केल्या. ही त्या कवीची कविताशक्ति आणि वर्णनचातुर्य पाहून गुणग्राही माधवरावही फार खुष झाले. व त्यानीं त्याची योग्य संभावना केली.

प्रसंगावधान—एकदां कांहीं कामाकरितां पेशवे सरकार यांणी आपला वकील **निजामा**कडे पाठविला होता. तो वकील प्रथमच **निजामा**कडे गेला असल्यामुळें, त्याची बुद्धिमत्ता किती आहे याची परीक्षा करण्याकरितां, **निजामानें** आपला महाल त्यास दाखविण्याचें मनांत आणून, आपल्या स्वतःच्या शौचकूपासमोर पेशव्याची एक तसबीर टांगून ठेविली. नंतर एके दिवशीं **निजाम** आपला महाल त्या वकिलास दाखवितां दाखवितां सदरील शौचकूपाजवळ वकिलासह आला. त्यावेळेस निजामाचें व वकिलाचें त्या चित्रा संबंधानें जें भाषण झालें, त्याचा सारांश असा— निजाम ह्मणाला "वकीलसाहेब! आपले राजे येथेंच सर्वकाळ रममाण आहेत! हें आश्चर्य नव्हे काय?" हें ऐकतांच वकिलानें लागलेंच निजामास मोठ्यानें उत्तर दिलें कीं, साहेब! आपणांस शौचविधि साफ व्हावा ह्मणूनच मुद्दाम ही योजना आहे!! '

स्पष्टार्थ—ह्मणजे आमच्या सरकाराचा इतका द-रारा कीं, त्यांच्या तसबिरीकडे पाहिल्याबरोबर लागला-च शौचविधि होतो. आणि तेवढ्याच करितां अशा ठि-काणीं आपण ही तसबीर मुद्दाम टांगून ठेविली आहे; कीं, तिकडे पाहिल्याबरोबर आपणास शौचविधि होण्या-स वेळ लागूं नये.

आपला विश्रांतीचा वेळ कसा घालावा.

सध्यांचा काळ ह्मणजे मोठा गर्दीचा आणि मेहनत कर-ण्याचा आहे. ज्याला ह्मणून आपलें व आपल्या कुटुंबाचें पोषण करणें भाग आहे, त्याला सडकून मेहनत करावीच लागते. अर्थात मेहनतीच्या मानानें विश्रांति व मन र-मेल असे खेळ पाहिजेत ह्मणजे बरें असतें. मुलें व मुली शाळेंत जाऊन अभ्यासानें दमतात. तेव्हां त्यांना नियमितपणें सुट्या व रोज खेळायाला वेळ हीं मिळालींच पाहिजेत.

त्यांनीं सुट्टीचा वेळ केवळ कांहीं न करण्यांत ह्मणजे आळसांत घालवावा असें नाहीं. आपण नेहमीं जो उ-द्योग करितों, त्याहून निराळा उद्योग काढून त्यांत चित्त घातलें, तरी सुद्धां मनाला विश्रांति होऊन हुशारी येते. मुलांना, विटिदांडू, आट्यापाट्या, क्रिकेट वगैरे फार उत्तम खेळ आहेत, त्याप्रमाणें मुलींना नाहींत; परंतु त्यां-चीही सोय दिवसानुदिवस लागत जाईल असें दिसतें.

जे शरीरश्रमाचेच धंदे करितात, त्यांस व्यायामाची

वस्तुतः जरूर नसते. त्यांचा धंदाच त्यांस तितका व्यायाम पुरवितो. तेव्हां त्यांनीं आपला इतर वेळ लिहिण्यांत-वाचण्यांत घालवावा हें चांगलें.

आपल्या इकडील लोकांचीं उदाहरणें तितकीं उपलब्ध नाहींत; परंतु इंग्लंडांत मजूर लोक पुढें विद्वान झाले,—आणि तेही आपल्या खासगी वेळांत गमती दाखल केलेल्या वाचनानें—अशा बद्दल पुष्कळ उदाहरणें आहेत. न्यू इंग्लंडांत **एलिहबरीट** नांवाचा एक चांभाराचा मुलगा होता. त्या बिचाऱ्याला शाळेंतलें शिक्षण काय तें तीनच महिने मिळालें; आणि ताबडतोब एका घिसाडखान्यांत घिसाडकाम शिकण्यास जावें लागलें. अर्थात पुढें त्याच धंद्यांत त्याचें आयुष्य गेलें; परंतु ज्ञानाची तहान फार, यामुळें त्यानें आपल्या विश्रांतीच्या वेळांत खूब अभ्यास करून गांवांतील पुस्तकालयांतलीं सगळीं पुस्तकें वाचलीं! मरेपर्यंत तो जबरदस्त अभ्यासी होता. त्या कालच्या अतिश्रेष्ठ विद्वानांत त्याची गणना होत असे. त्या विद्वत्तेचा पुढें त्यानें उपयोगही केला. शिद्दी गुलामांना स्वतंत्रता देण्यांत, आपल्या समाजांत दारूचें व्यसन नाहींसें करण्यांत व तंटेबखेडे नष्ट करून टाकण्यांत त्यानें अतोनात श्रम केले.

दुसरें असेंच विलक्षण उदाहरण **ह्युमिलर** याचें— हा स्कातलंदांतला एक पाथरवट होता. निकार अन्न तेंही अपुरें असें खाऊन आडदांड सोबत्यांबरोबर काम करण्याचें प्रसंग त्याला नेहमीं येत. परंतु त्यानें आपल्या नजरेस जें जें पडेल त्याचें त्यानें टिपण करून ठेवण्याचा प्रघात ठेविला. आणि विश्रांतीचा सर्व वेळ वाचनांत व

अभ्यासांत घालविला. याप्रमाणें क्रम असल्यामुळें थोडेच वर्षांत तो नामांकित भूशास्त्रज्ञांत व ग्रंथकारांत मोडूं लागला !

आतां अशा तऱ्हेनें उत्तम ग्रंथकार बनण्याची व शास्त्रज्ञता संपादण्याची अलौकिक बुद्धि थोडक्यांतच असते; परंतु आपला फालतु वेळ एखाद्या उत्तम पुस्तकाच्या वाचनांत घालवावयाचें सर्वांच्या हातीं आहे. एखाद्या चांगल्या वर्तमानपत्रापासूनही सहजगत्या उत्तम ज्ञान होऊन जातें. जे लोक मानसिक श्रम विशेष करितात. त्यांस शरीरव्यायामाची फार आवश्यकता असते, तेव्हां त्यापैकीं कित्येक एखाद्या कारखान्यांत जाऊन कांहीं तरी हात काम करीत असतात. हें त्यांचें करणें खरोखर प्रशंसनीय आहे. हातकाम करण्याबद्दल कोणासही लाज वाटूं नये. रशिआचा अत्यंत सुप्रसिद्ध राजा पिटर धि ग्रेट कांहीं काळपर्यंत आपलें सिंहासन सोडून हालंड व इंग्लंड या देशांत तारवांवरील सुताराचें काम शिकण्यास गेला. हें त्यानें आपला विश्रांतीचा वेळ कसा तरी घालवावा ह्मणून केलें नाहीं, तर आपण तो धंदा शिकून आपल्या लोकांस शिकवावा ह्मणून केलें. आतां त्याच्या या करण्यानें आपण एवढेंच समजावयाचें कीं, धंदा कोणचा जरी असला तरी त्याच्या योगानें मनुष्याच्या मान्यतेस कांहीं कमीपणा येत नाहीं ! तेव्हां कोणच्याही स्थितींत मनुष्य असो. त्यानें आपल्या मनाच्या करमणुकीकरितां व आरोग्याकरितां पाहिजे तो धंदा करावा.

मनुस्मृतिपैकीं उपयुक्त वेंचे.

स्मृति हा शब्द ' स्मृ ' (चिंतन करणें) या धातूपासून निघालेला आहे. ह्मणजे पूर्वी ऐकलेली अथवा पाहिलेली किंवा दुसऱ्या रीतीनें ज्ञानारूढ झालेली गोष्ट पुनः मनांत आणणें अथवा येणें.

स्मृतींत विषय ह्मटले ह्मणजे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित हे तीन असतात. आचार ह्मणजे धर्मसंबंधी कर्तव्यकर्में. तीं मनुष्याचे चार वर्ग व त्यांच्या आयुष्याचे चार भाग अथवा आश्रम कल्पून त्या त्या वर्णाच्या व आश्रमाच्या संबंधानें निरनिराळीं सांगितलीं आहेत. व्यवहारामध्यें लौकिककर्में अथवा मनुष्याच्या परस्पर संबंधापासून उत्पन्न होणारीं कर्में, राजा व त्याचीं प्रजेच्या संबंधानें कर्में, प्रजेचीं राजाच्या संबंधाचीं कर्में, हीं सांगितलीं आहेत. आणि प्रायश्चितामध्यें जीं धर्मसंबंधीं कर्में करावयाचीं किंवा न करावयाचीं तीं त्या प्रकारानें न करतां अन्य प्रकारानें केलीं, तर त्याबद्दल पाप अथवा दोष लागतो. त्या दोषांच्या निराकरणार्थ उपाय सांगितले आहेत.

सर्व स्मृतींत मनुस्मृति ही आद्य आहे व तिची वजनदारीही सर्व स्मृतींत विशेष आहे. ब्रह्मदेवानें आपल्या देहाचे दोन भाग ह्मणजे एक स्त्री व एक पुरुष असे केले. त्या स्त्रीपुरुषांनीं सृष्टीनियमास अनुसरून विराट पुरुष उत्पन्न केला. विराटानें गहन तप करून या सर्व सृष्टीचा उत्पादक असा पुरुष उत्पन्न केला. तोच मी (मनु) असें या स्मृतीच्या प्रथमाध्यायीं ३२ । ३३ श्लोकांत सांगितलें आहे. असो.

" जो अक्षय स्वर्गसुखाची इच्छा करणारा, व इह-लोकीं स्त्रीसंभोग, मिष्टान्नादि भोजन निरंतर इच्छिणारा त्यानें जो गृहस्थाश्रम इंद्रियदमन रहितास धारण करण्याला शक्य नाहीं तो मोठ्या यत्नेंकरून धारण करावा."

" गृहस्थाश्रमी ज्या कालीं आपल्या देहाची त्वचा शिथिल झाली, केंश पांढरे झाले, पुत्राला पुत्र झाला, असें पाहील तेव्हां त्यानें विषयांचे ठायीं वैराग्य धरून परमार्थ-साधन करावें."

" जो सर्व लोकप्रियत्वातें इच्छितो, त्यानें सर्वांचें परोक्ष किंवा अपरोक्ष गुणवर्णनच करावें. तेणेंकरून तो लोकप्रिय होतो."

" मनुष्य आपण कितीही पीडित असला, तथापि त्यानें जेणेंकरून दुसऱ्याच्या मनाला चटका लागेल असें मर्मभेदक भाषण कदापि करूं नये. तसेंच दुसऱ्याला द्रोह उत्पन्न होईल असें कर्म करण्याविषयीं कदापि बुद्धि धरूं नये. दुसऱ्याचें मर्म भेदणारी अशी वाणी मुखापासून निघाली असतां ती स्वर्गप्राप्तीचा नाश करिते."

" ज्या द्विजोत्तमाला तप करण्याची इच्छा असेल त्यानें वेदाचाच सर्वदां अभ्यास करावा. कारण कीं, वेदाभ्यास हें ब्राह्मणाचें इहलोकीं उत्तम तप असें ऋषींनीं सांगितलें आहे."

" तप, ज्ञान, यज्ञ आणि दान हीं जरी सर्व युगांचे ठायीं करण्यास योग्य आहेत, तथापि सत्ययुगाचे ठायीं तप प्रधान; त्रेतायुगाचे ठायीं आत्मज्ञान प्रधान; द्वापार-

युगीं यज्ञ प्रधान आणि कलियुगीं दान प्रधान असें सांगि-
तलें आहे. "

" नित्य द्विजानें (ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य यानें) आचमन करून स्वस्थांतःकरणेंकरून भोजन करावें. व भोजन केल्यानंतर यथाविधि हस्तपादादि प्रक्षालन करून आचमन केल्यानंतर नासिका, नेत्र व कर्ण ह्या सहा स्थानीं उदकस्पर्श करावा. "

" सर्वदां अन्नाची पूजा करावी, ह्मणजे प्राणार्थत्वें-करून त्याचें ध्यान करावें, तें पाहून आनंद मानावा व प्रसन्नवृत्ति व्हावें. व हें अन्न नित्य आह्मांला प्राप्त असो. असें ह्मणून त्याला नमस्कार करावा, आणि त्याची निंदा न करितां तें भक्षण करावें. "

" माता, पिता आणि आचार्य ह्या तिघांची सेवा करणें हेंच उत्तम तप ह्मटलें आहे. कारण, त्यांच्या सेवेपासून सर्व तपांची फलप्राप्ति आहे. यास्तव जर कांहीं इतर धर्माचरण कर्तव्य असेल, तर तें तिघांच्या संमतीवांचून करूं नये. "

" आपल्यापासून कनिष्ट किंवा समान वयाचा अथवा अभिवादन न करणारा असा ब्राह्मण भेटला असतां त्याला कुशल (तुह्मीं कुशल आहां ना ?) असें विचारून नंतर दुसरी गोष्ट विचारावी. क्षत्रिय किंवा शूद्र भेटला असतां क्षेम आहे ? असें विचारावें. "

" आपलें निरंतर कल्याण असावें अशी ज्याला इच्छा असेल त्यानें क्षत्रिय, सर्प आणि विद्वान ब्राह्मण हे जरी दुर्बल असले, तथापि त्यांचा कदापि अवमान करूं नये. "

" जसें पाहिलें असेल किंवा श्रवण केलें असेल, तसें

सत्य बोलावें. तसेंच जेणेंकरून संतोष होईल असें बोलावें; ह्मणजे तुला पुत्र झाला इत्यादि संतोषकारक भाषण बोलावें. प्रत्यक्ष पाहिलेलें अथवा श्रुत झालेलें, परंतु अप्रिय असें बोलूं नये. ह्मणजे तुझा पुत्र मृत झाला इत्यादि बोलूं नये. प्रिय परंतु मिथ्या असेंही बोलूं नये. हा वेदमूलत्वेंकरून नित्यधर्म जाणावा."

"जो मनुष्य सदाचारसंपन्न, श्रद्धायुक्त व दुसऱ्याचे दोष न बोलणारा तो शुभसूचक लक्षणांनीं जरी शून्य असला, तथापि शंभर वर्षें वांचतो."

उदक दान करणारा तृप्ति पावतो, अन्न दान करणारा अक्षय सुख पावतो, तील दान करणारा इष्ट संतति पावतो, ब्राह्मण इत्यादिकांच्या गृहीं दीप लावणारा निर्दोष चक्षु पावतो. सुवर्ण दानकर्ता चिरंजिवित्व पावतो. गृह दानकर्ता श्रेष्ठ मंदिरातें पावतो. रौप्य दानकर्ता मनोहर अशा रूपातें पावतो. वस्त्र दानकर्ता चंद्रासारखा ऐश्वर्यवान होतो. अश्व दानकर्ता अश्विनीकुमारांसारखा संपत्तिमान होतो. वृषभ दानकर्ता प्रचुर संपत्ति पावतो. आणि गो दानकर्ता सूर्यलोकातें पावतो."

"जो ब्राह्मण श्राद्धीं भोजन करून त्या अहोरात्रीमध्यें स्त्रीसंग करितो, त्याचे पितर एक मासपर्यंत त्या स्त्रियेच्या विष्टेमध्यें शयन करितात. तस्मात् तो करूं नये."

"पतिताशीं समागम, परस्त्रीसेवन, ब्राह्मणाचें सुवर्ण चोरणें यांतून कोणतेंही करणारा ब्रह्मराक्षस होतो."

"धान्य, कांस्य, जल, मध, दूध, रस (गुड लव-

णादि व्यतिरिक्त इक्ष्वादि रस) घृत यांची चोरी करणारा क्र-मेंकरून उंदीर, हंस, प्लव नामक पक्षी, दंश (वनमाक्षिका), कावळा, कुत्रा, व मुंगूस यांच्या योनिप्रत जातो."

" खरी साक्ष देणारा साक्षीदार इहलोकीं उत्तम कीर्ति पावून उत्कृष्ट (ब्रह्मलोकादिक) लोक पावतो, आणि त्याची वाणी ब्रह्मदेवापर्यंत पूजित होते."

" साक्षी सांगतांना मिथ्या बोलणारा साक्षी-दार पराधीन होऊन दारुण पाशांनीं बांधला जाऊन शंभर जन्मपर्यंत अत्यंत पीडा पावतो. तस्मात् साक्षी-दारानें खरी साक्ष द्यावी, मिथ्या बोलूं नये."

" स्वसंतोषानें अतिथि घरीं आला असतां त्याला आसन, उदक, हीं द्यावीं. आणि विधिपूर्वक सत्कार करून यथा-शक्ति अन्नदानही करावें. "

" परक्याचे घरीं पाहुण्याप्रमाणें केवळ एकच रात्र राहणारा जो ब्राह्मण तो अतिथि होय. ज्याला दुसरी तिथि नाहीं तो अतिथि. "

" सुख व संपत्ति हीं आपणांस मिळावीं अशी इच्छा-करणारे जे पिते, भ्राते, पति, दीर इत्यादि लोक यांनीं स्त्रियांस सन्मान द्यावा. उत्तम प्रकारचीं वस्त्रप्रावरणें व अलंकार भूषणांनीं त्या सुशोभित कराव्या. ज्या कुटुं-बांत स्त्रियांस उत्तम मान मिळतो, त्यांत सर्व देवता संतुष्ट होऊन राहतात. परंतु, ज्या कुटुंबांत स्त्रियांस सन्मान मिळत नाहीं. त्यांत मोठमोठाले यज्ञयाग, तपश्चर्या, दान, धर्म वगैरे सर्व पुण्यकारक कर्मे अगदीं निष्फळ होतात. ज्या कुटुंबांत स्त्रिया दुःखित असतात तें कुटुंब लवकरच नाश पावतें. आणि ज्यांत स्त्रिया सुखी अशा ठेवलेल्या

असतात, त्यांत सुख व संपत्ति यांची सर्वदां वृद्धि होत असते. स्त्रियांस योग्य सन्मान न मिळाल्यामुळें त्या ज्या कुटुंबास शाप देतात, त्यांस अवदसा लागून तीं सर्वथा नष्ट होतात. यास्तव आपल्या कुलाचें कल्याण व्हावें अशी ज्या पुरुषांची इच्छा असेल त्यांनीं सण, वार वगैरे कांहीं यत्किंचित् विशेष झाला कीं, स्त्रियांस उत्तम प्रकारें जेवणखाण, वस्त्रप्रावरण, दागदागिने वगैरे देऊन सर्वदां त्यांस उत्तम प्रकारें मान द्यावा. ज्या कुटुंबांत नवरा बायकोवर संतुष्ट असतो, ह्मणजे दुसऱ्या स्त्रीची इच्छा वगैरे करीत नाहीं व बायकोही नवऱ्यावर संतुष्ट असते, तीं जोडपीं सदासर्वकाल सुखानें नांदतात. जर वस्त्र, अलंकार इत्यादिकांनीं स्त्री शोभायमान न केली तर ती पुरुषाच्या चित्तास अल्हाद देणारी अशी होणार नाहीं. आणि अल्हाद देणारी नसेल तर तिजपासून वंशवृद्धि होणार नाहीं. स्त्री जर कुटुंबांत सुशोभित अशी ठेविली, तरच तें सर्व कुटुंब शोभतें, आणि ती जर विशोभित ठेविली, तर सर्व कुटुंब विशोभित दिसतें."

"कदाचित् कोणी असें ह्मणतील कीं, संततीवांचून स्वर्गप्राप्ति होत नाहीं, यास्तव पुत्राकरितां दुसऱ्या पुरुषाचा आश्रय करावा. त्याविषयीं स्मृतिवाक्य असें आहे कीं, सनक वालखिल्यादिक ब्रह्मचारी कुमार कुलवृद्ध्यर्थ संतती उत्पन्न केल्यावांचून स्वर्गाप्रत पावले आहेत. असें जाणून स्त्रीनें संततिवांचूनही नियमानें रहावें."

नंतर ब्रह्मचर्यानें राहील तर ती अपुत्रा असतांही जसे ते ब्रह्मचारी कुमार स्वर्गाप्रत गेले, तद्वत ती स्वर्गास जाते."

"व्यभिचारकर्म करणारी स्त्री परपुरुषाच्या उपभोगेंकरून इहलोकीं निंदेतें पावते व मृत झाल्यानंतर कोल्ही होते, आणि कुष्टादि रोगांनीं पीडित होते."

"जी स्त्री काया वाचा मन यांहीं करून व्यभिचार करीत नाहीं. तिला साधु लोक साध्वी असें ह्मणतात; आणि भर्त्यासहवर्तमान ती संपादित लोकांप्रत पावते."

"ज्या स्त्रिया दुराचरणापासून आपलें आपण रक्षण करीत नाहींत, त्या आप्त व सुशील अशा पुरुषांनीं जरी कोंडून ठेविल्या, तथापि रक्षित होत नाहींत. आणि ज्या धर्मबुद्धीनें आपलें आपण रक्षण करितात, त्याच सुरक्षित होतात. तस्मात् धर्मेंकरून स्वर्ग व अधर्मेंकरून नरक प्राप्त होतात इत्यादिक उपदेश स्त्रियांना करून त्यांचा निग्रह करावा, हा रक्षणाचा मुख्य उपाय आहे."

"मद्यपान, दुर्जनसमागम, भर्त्याचा विरह, इकडे तिकडे भ्रमण, अकालीं निद्रा, आणि दुसऱ्याचे घरीं जाणें, हे सहा प्रकार स्त्रियांला व्यभिचारदोष उत्पन्न करणारे आहेत. याकरितां त्यांपासून स्त्रियांचें रक्षण करावें. स्त्रियांचा विवाहविधि हाच उपनयनसंस्कार असें मन्वादिकांनीं सांगितलें आहे. पतीची सेवा ही गुरुकालीं वेदाध्ययनाकरितां वास करण्याऐवजीं आहे,* आणि घरांतील प्रापंचिक काम करणें हें प्रातःसायंकाळीं होमरूप अग्निसेवा आहे, यास्तव विवाह हा उपनयन स्थानापन्न असल्यामुळें स्त्रियांस उपनयनसंस्कार नाहीं."

" घरांतील कामकाजाविषयीं स्त्रियेनें दक्ष असावें. व भर्ता विरुद्ध असला तथापि सर्वदां आनंदित रहावें, घरांतील सर्व जिनसा व्यवस्थितपणें ठेवाव्या आणि रोजचा खर्च काटकसरीनें करावा. उदार हातानें करूं नये. "

" परपत्नी अथवा जिच्याशीं कोणतें नातें नाहीं अशी स्त्री, तिच्याशीं भाषण करणें तर " हे भगिनी " असें प्रथम बोलून भाषण करावें. "

" स्त्री व पुरुष ह्या दोघांसही व्युत्क्रमानें पुरुषास परस्त्रीगमन व स्त्रियांस परपुरुषगमन यांचा दोष शास्त्रांत सारखाच सांगितला आहे. पुरुष त्या दोषानें पहात नाहींत व स्त्रिया पाहतात. यास्तव विचार केला असतां स्त्रियाच श्रेष्ठ होत. "

गंगास्तव.

श्लोक.

वंदीती नगजा सपत्नि पृथवी शृंगार रत्नावली ॥
स्वर्गारोहण मार्ग साधन करी गंगाजना जाहली ॥
त्वत्तीरीं भ्रमण, तुझें जल पिणें, पात्रीं तुझ्या रोहणें॥
कर्मै हीं वरवीं, सुपाद भजणें त्वन्नाम तें घेकणें ॥१॥
त्वत्तीरीं तरुकोटरीं वसतसे पक्षी गमे तो बरा ॥
राहे जो नरकांत कारण जलीं तो मीन देवी खरा ॥
किंवा कच्छ, रणी बहूनृप वधी ऐसा नको भूपती ॥

विष्णू-सुपादकमलोद्भव हो जिचेचा ॥
आहे सदां शिवशिरीं बघ वास जीचा ॥
" मंदाकिनी " जन जिला ह्मणतीं ह्मणोनी ॥
ती यास पावन करी मज उद्धरोनी ॥ ३ ॥
वदे ज्ञाता मुक्त त्वरित तुज गंगा करिल गा ॥
मला नाहीं संताहुनि इतर या भूवरि लगा ॥
तुला आलों आहें जननि कर जोडूनि शरण ॥
स्वतीरीं त्वां द्यावें द्रवुनि मज काशींत मरण ॥४॥
तुझ्या तीरीं नीरीं हृदय रमतें दुःख शमतें ॥
यशोगानें पानें कुमत गळतें विघ्न टळतें ॥
कळी भंगे गंगे षडरी झुरती दोष नुरती ॥
दिली रामें नामें तसिच जगतीला निजगती ॥ ५ ॥
श्री भागीरथि शेवटीं निजतटीं देवास या हाकिती॥
कोणीही शरणागता सदय-जे ज्ञाते न ते हाकिती॥
माता धांवुनि आलिया स्वनिकट ग्रीष्मातपीं-
तापल्या ॥ आधीं कीं कुरवाळिती निववितीं-
स्नेहें मुला आपल्या ॥ ६ ॥

कलिप्रशंसा.

श्लोक.

सत्वें हीन रसा तरूगण तसा झाला फळें-हीनसा ।
गोडी नाहिं रस तसेंच पयही देतात गाई पसा ॥

संध्या आठदिसां कशामग पुसा आचारहो फारसा॥
डोळ्यांला अरसा विशींत महिमा आहे कलीचा असा ॥ १ ॥
राजा करें त्रास करी प्रजेला ॥
आचार विप्रां सजुनीच गेला ॥
स्त्रिया विरोधा करिती पतीशीं ॥
आहे कलीची महिमाच ऐशी ॥ २ ॥

गृहस्थाश्रम.

भार्या रूपगुणान्विता सुत सुधी द्रव्यास संपादिता ॥
ऐसा मित्र जरी प्रसंग पडला प्राणासही वेंचिता ॥
न्यायें वर्तन ईशपादकमलीं भक्तीहि सत्संगमी ॥
सत्पात्रीं करि दान धन्य नर जो ऐसा गृहस्थाश्रमी १
भार्या निष्ठुर भाषिणी सुत तरी मूर्खांमधें अग्रणी ॥
जेवाया बहुमित्र एकहि परी कार्या न कोणी धणी ॥
माना सोडुनि मान नम्र करुनी दुष्टां सदाही नमी ॥
जाळाया उदरा फिरे घरघरा धिग्धिग् गृहस्थाश्रमी २

सुखाचें इंगित.

बेंजामिन फ्रांकलीनचें नांव सर्वांस ठाऊक आहेच. तो ज्या घरांत रहात असे, त्याच्या समोरच एक मोठी

थोरली इमारत बांधली जात होती, आणि त्यांत एक मजूर काम करीत असे. हा मजूर नेहमीं आपला आनंदांत असे. कोणी त्याला भेटो, त्याच्याकडे मोठ्या आनंदानें हंसत पहावयाचा. सगळ्यांशीं हंसून खेळून आपलें काम चोख करावयाचा. दिवस कसाही असो, आकाश ढगांनीं व्यापून जाऊन जिकडे तिकडे काळोख पडलेला असो, कीं सूर्याचा सुंदर प्रकाश पडून जिकडे तिकडे लकलकाट झालेला असो, याचें मन अगदीं खुलें व आनंदी असून चेहरा नेहमीं प्रफुल्लित असावयाचा. इतरांच्यांत व याच्यांत मोठा फरक; यामुळें फ्रांक्लीन साहेबांस मोठें आश्चर्य वाटे. एक दिवस त्या मजुरास भेटून त्याच्या अशा वृत्तिबद्दल त्यास प्रश्न विचारण्याचा त्यांनीं बेत केला होता. त्यांच्या बेताप्रमाणें त्याची व त्यांची गांठ एके दिवशीं पडली असतां, त्यांनीं त्याला प्रश्नही विचारला. तेव्हां तो आनंदी मजूर हंसून त्यांस ह्मणालाः—

" डाक्टरसाहेब, माझी बायको उत्तमांतली उत्तम आहे. मी इकडे कामावर येण्यास निघालों ह्मणजे ती माझी भाकर नीटनेटकी बांधून देऊन प्रेमानें कितीतरी गोड बोलते; आणि इथलें काम संपून मी घरीं गेलों कीं ती आपल्या त्या हंसत्या व सुंदर मुखानें माझें स्वागत करण्याला दारांत अगदीं हजर असायचीच. घरांत जावें तें जी ती गोष्ट जिथल्या तिथें असून चहा वगैरे तयार असायचाच; आणि तो आह्मीं घ्यायला बसलों ह्मणजे साऱ्या दिवसांत आपण केलेल्या बारीकसारीक गोष्टींची हकीगत मला सांगायची; आणि माझ्यापासून विचारून घ्यायची. एकंदरींत माझ्या सुखाकरितां ती किती ह्मणू

झटतं असते ह्मणतां? आणि त्यामुळें कोणाकडे त्रासानें बघण्याचें मला कधींही ठाऊक नाहीं. मग त्रासाच्या शब्दाचें नांव कशाला?" डाक्टर फ्रांक्लिनांनीं तें ऐकून त्यांना काय वाटलें, हें त्यांच्या पुढील उद्गारांवरून स्पष्ट दिसणार आहे. ते ह्मणतातः– "यावरून पुरुषांच्या हृदयावर सुशील स्त्रीचें केवढें वजन पडतें हें पहा बरें! पुरुषांचें हृदय मृदु करून त्यास आनंदवृत्तीचें व सुखसमाधानाचें आगर बनविणें हें स्त्रियांच्या हातीं आहे." तर स्त्रियांनो, आनंदानें व गोडपणें बोलत जा. सगळा दिवस श्रम करून नवरा घरीं आला ह्मणजे गोड हंसून बोलून त्याच्या सर्व श्रमांचा परिहार केलात तर सुखाला पारावार नाहींसा होईल. गोड बोलणें आणि हंसणें त्याला खर्च कांहीं नाहीं; फायदा किती! तर सर्व संसारसुख शांतीनें मिळून आयुष्य मोठ्या मौजेंत घालविण्यास सांपडतें.

वाचनाविषयीं.

आजपर्यंत जेवढे ह्मणून विद्वान लोक होऊन गेले, त्या सर्वांनीं लक्ष्यपूर्वक वाचनाविषयीं परिश्रम केले आहेत. आणि खरोखर, ह्याखेरीज ह्मणण्यासारखी योग्यता मनुष्यास कदापि प्राप्त होणार नाहीं. लॉर्ड बेकन् साहेब ह्मणतात, "वाचनानें मनुष्याच्या आंगीं बहुश्रुतपणा येतो, संभाषणानें समयसूचकता येते, आणि लिहिण्याची संवय असल्यानें त्याला ठाकठीक साधते." तेव्हां "बहुश्रुतपणा" ह्मणून जो काय ह्मणतात, तो अनेक ग्रंथांच्या

पूर्ण परिचयावांचून मनुष्यांत कधींही येणार नाहीं; हें उघड दिसतें. केव्हांही बुद्धिमान् कसाही नवीन कल्पना आणि गोष्टि शोधून काढणारा मनुष्य असला, तरी वरील अपूर्णतेची संपादणूक इतर कोणत्याही साधनानें त्याजकडून होणार नाहीं. आपलीं मतें आणि समज निर्दोष आणि यथार्थ असे होण्यास आपणांला जुन्या काळचे इतिहास वाचून पूर्वींच्या आणि हल्लींच्या काळाच्या गोष्टींचा पडताळा पाहिला पाहिजे. अंतःकरणास हिंमत आणि हुशारी येण्यासाठीं आपणापूर्वीं होऊन गेलेल्या महात्म्यांचे जे चिरस्थाई विचार आणि तर्क त्यांचे मागें राहिले आहेत, ते वाचनद्वारें आपणांस चांगले समजले पाहिजेत. तसेंच अंतःकरणाची नेहमीं नवीन कल्पना करण्याकडे प्रवृत्ति व्हावी, निदान चांगले विचार करण्याकडे तरी त्यांचा सर्वकाळ कल असावा, ह्मणून अनेक विषयांवरचे चांगले चांगले ग्रंथ आपणाला अवश्य वाचले पाहिजेत. ज्याप्रमाणें रक्ताची वृद्धि करणारें अन्न होय, त्याचप्रमाणें मनास वाचन हें होय. जो कोणी लक्ष्यपूर्वक ग्रंथवाचन सतत करणार नाहीं, त्याच्या हातून अंतःकरणांत विशेष सुधारणा होण्याची आशाच नको.

नेहमीं असें आढळण्यांत येतें कीं, जे भराभर पुस्तकें वाचतात, त्यांपैकीं थोडक्यांसच उपयुक्त असें ज्ञान प्राप्त होतें. घाईनें वाचणाऱ्या लोकांस बहुधा जें आपण वाचलें त्याचा पूर्वापार संबंध कळत नाहीं. घाईघाईनें फक्त पुष्कळ पुस्तकें वाचून टाकणारा, आणि खरा विद्वान यांजमध्यें फार मोठी तफावत असते. कदाचित् असें ह्मणतां येईल कीं, ज्यानें थोडे ग्रंथ, पण ते चांगले लक्ष्य देऊन व

विचारपूर्वक वाचले आहेत, त्यालाच बुद्धिविशिष्ट कर्मे करण्याची चांगली शक्ति येते.

मोठ्या घाईघाईनें जेवण जेवलें असतां अन्नाचें पचन होऊन शरीरास त्यापासून पुष्टता कधींतरी येईल काय ? कधींही येणार नाहीं. त्याप्रमाणेंच मनुष्याची मानसिक स्थिति आहे. कोणतीही घाईची गोष्ट झटली झणजे ती मनांत बिलकुल भरत नाहीं, व तिजपासून मग अर्थातच फायदाही होत नाहीं.

पुष्कळ वाचलें झणजे विद्वान होतो असें नाहीं. तर जें कांहीं वाचावयाचें असेल तें लक्ष लावून वाचलें असतां, वाचलेलें ध्यानांत धरलें असतां, व त्यावर सावकाश विचार केला असतां, आज नाहीं उद्यां, उद्यां नाहीं परवां सहज विद्वान होतां येईल. वाचावयाचें तें थोडें कां असेना, तें लक्ष लावून वाचलें झणजे पुरे. दर दिवशीं एखाद्या पुस्तकाचें एक पान वाचलें तरी पुष्कळ काम होईल. मात्र तें विचार करून वाचलें पाहिजे. आतां एक दिवसच वाचलें तर त्यानें कांहींच होणार नाहीं हें सांगावयाला नकोच. एका दिवसाच्या खटपटीनें कोठें घरें बांधलीं जातात ? छे, त्याला कांहीं दिवस दररोज खटपट करावी लागते. विद्वान होण्याचेंही असेंच आहे. दररोज एक एक पान या नियमानें दररोज वाचीत गेलें असतां पुष्कळ काम होईल. सात दिवसांचा एक आठवडा होतो. चार आठवड्यांचा एक महिना होतो व बारा महिन्यांचें एक वर्ष होतें. एका वर्षाचे दिवस ३६५ असतात. तेव्हां दररोज एक पान वाचीत गेलें असतां एका वर्षांत ३६५ पानांचें मोठें

पुस्तक वाचून होईल. तीनशें पानांचें एक पुस्तक धरलें तर दहा वर्षांत मोठमोठीं बारा पुस्तकें वाचून होतील. जो हा वर्षे याप्रमाणें वाचतो तो साधारण मनुष्य होईल असें नाहीं. पंधरावीस पळें वाचल्यावर जे विचार मनांत येतात, त्यांहून कितीतरी जास्त व चांगले विचार एका आठवड्यांत येतील. आठवडा वाचल्यावर जे विचार सुचतील, त्यांहून कितीतरी जास्त व चांगले विचार एका महिन्यांत सुचतील. एका महिन्यांत जितके विचार सुचतील, त्यांहून जास्त व चांगले विचार एका वर्षांत सुचतील. दहा वर्षांत आपले विचार फार मजबूत व चांगले होतील यांत शंकाच नाहीं. तेव्हां दररोज काळजीनें व फार विचार करून एकच पान वाचलें तरी केवढें मोठें काम होतें तें सहज ध्यानांत येईल. निष्काळजीनें पुष्कळ पानें वाचलीं तरी त्याचा कांहींच उपयोग होणार नाहीं. विचारानें वाचल्यास दररोज एक पान पुरे.

ग्ल्याड्स्टन साहेब कसे वाचतात ?—ते वाचतात तेव्हां त्यांच्या हातांत नेहमीं एक पेनसिल असते. त्यांस जें आवडतें, त्याच्या बाजूस ते रेघ ओढतात; संशय येतो तेथें (?) असें प्रश्नचिन्ह करितात, आणि बरोबर वाटत नाहीं तेथें (×) अशी फुली करितात. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, प्रत्येक मनुष्यानें वाचते वेळीं अर्थज्ञानाकडे विशेष लक्ष्य पुरवून वाचीत असावें ह्मणजे त्याचा योग्य मोबदला मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

,, आर. एच. लेले, पुणें
,, आर एम देसाई, निपाणी
,, आर. एन. जोगळेकर, इस-
लामपूर ....
,, आर. एस. होनाजी, भंडारा
,, आर. व्यंकटराव, मिलापूर
,, उपेंद्र महाबळभट, हळदीपूर
,, एकनाथ केशव, मांडवगण
,, एकनाथ बल्लाळ, उरण
,, ए. एन. वर्धराज, डिसा
,, ए. व्ही. पिसोळकर, चाद-
रघाट ....
,, एच. एच. इंदुरकर, नागपूर
,, एच. व्ही. करंदीकर, खां-
दाड ....
,, एम. डी. कुंठे, उमरिया
,, एम. जी. मुळे, वर्धा
,, एम. एच. खान, अलिबाग
,, एम. पांडुरंग, भंडारा
,, एन. बी. रास्ते, उज्जयनी
,, एस. बी. कदम, उज्जैनी
,, एन. रामण्णा, वर्धा
,, एस. के. जोगळेकर, पो
खारयन ....
,, एस. आर. पारखी, नागपूर
,, एस. आर. लछुमनराव, सि
रगुंजा ....
,, एस. आर. वेंडर, चिखली
,, कन्हयालाल मुकलाल भुव
नगिरी ....
,, कमळाकर सखाराम, अंधेरी
,, कस्तुरचंद बेचरचंद, इंडी
सौ. कावेरीबाई, तंजावर २
,, काशीनाथ गणेश, भीर
,, काशीनाथ गंगाधर, कोल्हा-
पूर ....
,, काशीनाथ राघव, कानीवाडा २
,, काशीनाथराव रामचंद्र, इं
दूर ....
,, काशीनाथ बामन, कल्याण
,, काशीनाथ वासुदेव, मुंबई २
,, काशीराम बाने, बिना
,, केशव गणपत, नागपूर
,, केशव नरहर, सेंद्री
,, केशव बळवंत, बडोदा
,, केशव बळवंत, पुणें
,, केशव बापुजी, संगमनेर
,, केशव रामचंद्र, करबजून
,, केशव लक्ष्मण, कादळगांव
,, केशव शामराव, इंदुर
,, कृ. ब. नाडगौडा, बेळग

,, भिमराव हुईलगोळ, बेळगांव
,, भिमाजी परशराम, तोरगल
,, भिवा रामजी, मुंबई
,, भुमया शिवया, मुंबई
,, भैरव बापु, बनारस
,, मनोहर विष्णु, अमळनेर
,, मलकाजी रावजी सूर्यवंशी, गरग ....
,, मल्लया चनया, नवलीहाळ
,, मल्लया वेंकटेश, नवसारी
श्री. मलापा बसापा बारद, सोलापूर ....
रा. मल्हार गजानन, अलीबाग
,, मल्हारराव माधव, ग्वालेर
,, महादु रंगाजी, मातगांव
,, महादु विठु देवलेकर, मुंबई
,, महादेव भोगले, कामठी
,, महादेव रामचंद्र, मुंबई १०
,, महादेवरावजी महाजन, मुंबई
,, महादेव विष्णु, वराड
,, माधव बळवंत, राजुरे
,, माधव रघुनाथ, दारव्हा
,, माधवराव गोविंद, बिलासपूर
,, माधवराव भास्कर, मुंबई
,, माधवराव राघवेंद्र, बंकापूर
,, माधवराव सखाराम, उज्जयनी
,, मार्तंड आनंदराव, मानपुरा
,, मार्तंड पांडुरंग, वडगांव
,, मार्तंड बापुजी, बडोदें
,, मार्तंड भगवंत, धार
,, मार्तंड लक्ष्मण, आकोला
,, मारुती कृष्ण, मुर्तिजापूर
,, मारुती बिन कुशाबा, मुंढवा
,, मारुती चिमाजी, सिन्नर
,, मारुती नारायण, पुणें
,, मुकुंदराव कृष्ण, मुंगावली
,, मुकुंद सिताराम, राऊ
,, मुरारराव कृष्णाजी, मुंबई
,, मुलु बुटलर, एडन
,, मेजर रामसिंग ो, इंदूर
,, मंगेश निळकंठ पुणेकर, बेळगांव ....
,, यशवंत अनंत, मुंबई
,, यशवंत गणेश, पटण
,, यशवंत गोविंद, बाळापूर
,, यशवंत रामचंद्र, सागर
,, यशवंतराव रघुनाथ, कसवण
,, यशवंतराव विनायक, अहमदनगर
,, यादव संतु, देवलाळी
,, रघुजिलाल हरकिसनदास पुणें

,, रघुनाथ आत्माराम, टांक
,, रघुनाथ गोविंद, मुंबई
,, रघुनाथ जनुजी, सुबगांव
,, रघुनाथ बालकृष्ण, शिकंद-
राबाद ....
,, रघुनाथ भिमाजी, इंदूर
,, रघुनाथराव गोपाळ, अत्री
,, रघुनाथ श्रीधर, पिटें
,, रघुनाथ श्रीनीवास, क्याद
गी ....
,, रतनचंद गंभीरमल, पाचोरा
,, रहिमान शमशोद्दिन, रोण
,, राघवेंद्र सिद्दो कुलकर्णी,
कितूर ....
,, राघोबा देशमुख, वेढापूर
,, राचापा गुरपादपा, दुधणी
,, राजीव पंपेश्वर, गदग-बेटगेरी
श्री. राणीसाहेब, सावंतवाडी
रा. राणोजी मुनाजी, कुटरें
,, रामकृष्ण मोरेश्वर, पुणें
,, रामकृष्ण लक्ष्मण, मुंबई
,, रामकृष्ण वासुदेव, राजना
दगांव ....
,, रामकृष्णशिंग ठाकूर माल
गुजर, मांडगांव ....
,, रामचंद्र आपाजी, कोल्हापूर
,, रामचंद्र आबाजी, लोणार
,, रामचंद्र कृष्ण, कोल्हापूर
,, रामचंद्र कृष्ण, माढा
,, रामचंद्र गोपाळ, रामदुर्ग
,, रामचंद्र गोविंद, सासवड
,, रामचंद्र गोविंदराव, कुलाबा
,, रामचंद्र गोविंद, वेंगुर्ला
,, रामचंद्र चिंतामण, कोल्हापूर २
,, रामचंद्र तुकाराम, मोहोळ
,, रामचंद्र दामोधर, गुंडे
,, रामचंद्र नारायण, मुंबई
,, रामचंद्र बल्लाळ, पेण
,, रामचंद्र बालकृष्ण, मुरगोड
,, रामचंद्र भगवंत, बेळगांव
,, रामचंद्र भास्कर, अंकल-
खोप ....
,, रामचंद्र भिकाजी, अली-
बाग २ ....
,, रामचंद्र महादेव, सोगड
,, रामचंद्र मोरेश्वर, कणक-
वली २ ....
,, रामचंद्र मोरेश्वर, छिंदवाडा
,, रामचंद्र यशवंत, वसई
,, रामचंद्र रघुनाथ, नारिंग्रे
,, रामचंद्रराव मानाजी, मन
माड

रा. रामचंद्रराव सिंकैलर, आगर
,, रामचंद्रराव हेडमास्तर, पोहरा
,, रामचंद्र लक्ष्मण, परतवाडा
,, रामचंद्र वासुदेव, हिंगणघाट ....
,, रामचंद्र विठोबा, ठाणें
,, रामचंद्र विष्णु, वरखेड
,, रामचंद्र शाबाजी, बोबरवाडा ....
,, रामचंद्र सदाशीव, राई
,, रामचंद्र सदाशीव, वेणेगांव
,, रामचंद्र हरी, उमेळा
,, रामचंद्र हरी, बडोदा
,, रामचंद्र हरी, शिरोळ
,, रामजी करवकर, खडकी
,, रामजी नटवाजी, बेलखेड
,, रामय्या धर्माजी, मुंबई
,, रामराव दिवेकर, धारवाड
,, रावजी आबाजी, कटकोळ
,, रावजी गणेश, मुंबई
,, ललु खुशालचंद, कोंडोली
,, लक्ष्मण कृष्णशेट, कणकवली ....
,, लक्ष्मण खेंकर, कायथा
,, लक्ष्मण गणेश, गदग
,, लक्ष्मण गुंडो, कातूर
,, लक्ष्मण गोविंद, निगमपल्ली
,, लक्ष्मण जनार्दन, ठाणें
,, लक्ष्मण नारायण, मुंबई
,, लक्ष्मण बळवंत, गुंजी
,, लक्ष्मण भाईचंद, गोरेगांव
,, लक्ष्मण महादेव, बेळगांव
,, लक्ष्मण मोरेश्वर, तिवसा
,, लक्ष्मणराव मास्तर, औरंगाबाद ....
,, लक्ष्मण व्यंकाजी, खानापू[र]
,, लक्ष्मण विठ्ठल, धुळें
,, लक्ष्मण सिताराम, धुळें
,, लक्ष्मण शिवराम, टाकरखेड
,, लक्ष्मण हरी, इंदूर
,, लक्ष्मण हरी, धारवाड
,, लालशंकर उमियाशंकर, अहमदाबाद ....
,, व्यंकट नरसो, रायचूर
,, व्यंकटेश आपाजी, गोकाव
,, व्यंकटेश बचापा, पौंड
,, व्यंकाजी गणेश, मुद्देबीहा[ळ]
,, व्यंकाजी रामचंद्र, बसवापू[र]
,, व्यंकु बाळुजी, मुंबई
,, व्यं. वा. जायदे, हजारमार्च
,, वनमाळी लाधाभाई, अहमदाबाद ....

,, वसंतराव आनंदराव, मुंबई
,, वामन कृष्ण, सातारा
,, वामन त्रिंबक, चिंतागांग
,, वामन नारायण, सातारा
,, वामन बळवंत, आकोला
,, वामन मार्तंड, सोनवाड
,, वामन राजाराम, चिंचघर २
,, वामनराव बळवंत, इंगळी
,, वामन शंकर, मोरवी
,, वामन सिताराम, आकोला
वासुदेव गोपाळ, नाशिक
वासुदेव गोविंद, नांदगांव
वासुदेव जनार्दन, मिरज
वासुदेव नरहर, यवतमाळ
वासुदेव बाळकृष्ण, बोदवाड
वासुदेव भगवंत, मलकापूर
वासुदेवराव अनंत, कोले-वाडी २
वासुदेव लक्ष्मण, मुंबई
वासुदेव विनायक, नागपूर २
वासुदेव विश्वनाथ, खानापूर
वासुदेव विष्णु बिना
विठ्ठल आत्माराम, मुर्तिजा-पूर ....
विठ्ठल तात्या, बार्शी

,, विठ्ठलदास काशीशेट, माल-वण ....
,, विठ्ठल नारायण, बेळगांव
,, विठ्ठलराव वकील, गुलबर्गा
,, विठ्ठलसिंग बळीराम, सिन्नर
,, विठ्ठल सिवराम, वहाळी
,, विठु खंडूजी, जांबुळ
,, विद्याधर श्रीकृष्ण, पंचमढी
,, विनायक अनंत, बुलढाणे
,, विनायक गणेश कुंभराज
,, विनायक गणेश, इंदूर
,, विनायक गोविंद, मुंबई
,, पिनायक गोविंद, हिपरगी
,, विनायक नारायण, करेली
,, विनायक रघुनाथ, बंकीपूर
,, विनायक विष्णु, आटपाडी
,, विनायक सखाराम, वजी-डीपा ....
,, विश्वनाथ मंजितराव, लोणार
,, विश्वनाथ रघुनाथ, पिंपळ-गांव बसंत ....
,, विश्वनाथ लक्ष्मण, डोंगरगड
,, विश्वनाथ विनायक, जमखंडी
,, विश्राम माळी, कनेरे जला-ल खेडा ....

,, विष्णु कृष्ण, निसुच
,, विष्णु परशराम, साजापूर
,, विष्णु बाबाजी, मालेगांव
,, विष्णु बी. गोखले, नागपूर
,, विष्णु भगवंत, आंवळी
,, विष्णु रमाकांत, नगर
,, विष्णु रामकृष्ण, पैठण
,, विष्णु लक्ष्मण, सातारा
,, विष्णु व्यंकाजी, शहादें
,, विष्णु वामन, रोपेठणी
,, विष्णु वासुदेव इंदूर
,, विष्णु विठ्ठल, आजरें
,, विष्णु सदाशीव, पुणें
,, विष्णु सिताराम, पिंपळनेर २
,, व्ही. डी. दातार, सोलापूर २
,, व्ही. जी. बडनेरकर, छोटाउदेपूर ....
,, व्ही. के. क्षार्के, झांशी
,, व्ही. के. द्रवीड, सातारा
,, वाय. एन. आपटे, पुणें
,, शांताराम नारायण, वसई
,, शाबाजी रघुनाथ, कणकुंबी
,, शाबा रामचंद्र, बोरी
,, शामजी धोंडो, उमदी
,, शामराव रामचंद्र, गोहद
,, शिवबकस चुतुर्भुज, पुणें
,, शिवराम गंगाधर, टाकळी
,, शिव[illegible] वामन, गुलबर्गा
,, शिवशंकरदास, नंदुरबार
,, शेषो कृष्ण, विजापूर
,, शंकर अण्णया, टाकवडे
,, शंकर केशव, मलकापूर
,, शंकरगीर गुरू नागेंद्रगीर, पुणें ....
,, शंकर गोपाळ, उरई
,, शंकर गोपाळ, नागपूर
,, शंकर गंगाधर, वाकला
,, शंकर जनार्दन, धानमंडी
,, शंकर नारायण, मांडवा
,, शंकर बापुजी, विजापूर
,, शंकर भगवंत, मंडेसूर
,, शंकर महादेव, कामरेज
,, शंकरराव गंगाधर, बडोदा
,, शंकरराव जाधव, टिमार्नी
,, शंकरराव नारायण, इंडीया
,, शंकरराव रामजी, सौंदत्ती
,, शंकर व्यंकाजी, सावर्डे
,, शंकर विठ्ठल, बेळगांव
,, शंकर विष्णु, मंचर
,, शंकर विष्णु, बडोदें
,, शंकर श्रीकृष्ण, धुळें

श्रीकुमार शंकर, पातूर
श्रीधर गणेश, मुरबाड
श्रीधर बी. आपटे, ग्वालेर
श्रीधरराव, वसूमत
श्रीधर सिताराम, भावनगर
श्रीनिवास नारायण, धारवाड २
श्रीनिवास रंगराव, नळदुर्ग
श्रीनिवास व्यंकटेश, सिरोंची ....
श्रीनिवासराव विनायक, हेबळी ....
, श्रीपत विष्णु, हैदराबाद
, श्रीपाद काशीनाथ, कायांगम ....
, श्रीपाद नारायण, जायगांव
, श्रीपाद रामचंद्र, खानापूर
श्रीमद्वरदेंद्रतीर्थ श्रीस्वामी काशी मठ, मंजेश्वर ....
, सखाराम बापुजी, नवसरी
, सखाराम महादेव, वाई
, सखाराम मोरोबा, पुणें
, सखाराम रामचंद्र, रहिमतपूर
, सखाराम राघोबा, भंडारा
, सखाराम लक्ष्मण, नागोठणें
, सदानंद निळाजी, इगतपुरी

,, सदाशीव अडकू, नागपूर
,, सदाशीव जनार्दन, वऱ्हाड
,, सदाशीव निळकंठ, बावडा
,, सदाशीव पंढरीनाथ, मुंबई
,, सदाशीव बाबा, शेळवाड
,, सदाशीव रामचंद्र, नागपूर ९
,, सदाशीव रामचंद्र, हैदराबाद
,, सदाशीव विश्राम, मुंबई
,, सदु लाडु, कराची
,, सर्वोत्तम शंकर, कर्जत
,, सहादेव रामजी, कराची
,, साम्युअल आयझाक, ठाणें
,, सितारामभट पुराणीक, कोल्हापूर ....
,, सिताराम राजाराम, संखेडा ३
,, सिताराम लक्ष्मण, पुणें
,, सिताराम लक्ष्मण, रायपूर
,, सिताराम विनायक, मालवण
,, सिताराम श्रीपत, जायखेडा
,, सिद्रामप्पा आदप्पा, सोलापूर
,, सिवलींगय्या चनबसप्पा, बेळगांव ....
,, सुबाजी सुबाचारी, मंजगुणी
,, सूर्यभान जानजी, केळीवेळी
,, सेक्रेटरी ऐक्यवर्धक समाज, यवतमाळ ....

,, सेक्रेटरी सुचवर्धक, नागपूर
,, सेक्रेटरी ने. लायब्ररी, कोल्हापूर ....
,, सेक्रेटरी लायब्ररी, नांदेड
,, सेक्रेटरी हनुमान लायब्ररी, अव्याळ ....
,, सय्यद बुद्रुद्दीन, सावर्दे
,, संतु गणुजी, कुलाबा
,, संभाजीराव बाबुराव, ग्वालेर
,, सी. एम. गोर्डे, सातारा २
,, हणमंत कृष्ण, बागलकोट
,, हणमंत पुंडलीकभट अंकोला
,, हणमंतराव एजंट अहेरी
,, हणमंतराव, विजापूर
,, हणमंत रेवापा, उमरखेड

हय्यतखान सुभेदार, पुणें
हरी गणेश, कुरुंदवाड
हरी जोमा, मुंबई
हरी दार्जी, मुंबई
हरी नारायण, बागलकोट
हरी भगवंत, देवळाली
हरीभाऊ शंकरराव, पुणें
हरी महादेव, मुंबई
हरीशेट सैतवडेकर, कुडवळें
हरी रावजी, मुंबई
हरी विष्णु, खानापूर
हरी विठोबा, हरदा
हिरापा चनपा, मिरज
हिरालाल नवलराम, एरंडोल
हिरू पेमाजी, रिसबुड

सर्वसंग्रह

यांत—श्रीगणेशायनमः याचा अर्थ प्रातःकाळीं केव्हां उठावें व कायकाय करावें वगैरे, भूपाळीसंग्रह, प्रातःस्मरण, शौचविधी, अंगाला सुवास येणारीं उटणीं, स्नानविधी, सूर्यनमस्कार, पंचायतनध्यानें, नारायणस्तोत्र, नामरामायण, गंगाष्टक, शिवपंचाक्षरस्तोत्र, गणपतीचेश्लोक, भीमाष्टक, शन्याष्टक, गोविंदाष्टक, रेणुकाष्टक, रामस्तुती, शिवस्तुती, सूर्यस्तुती, करुणाष्टक, मारुतीस्तोत्र, लक्ष्मीस्तव, सूर्याष्टक, दुर्गापंचक, पांडुरंगाष्टक, दुर्गास्तोत्र, रामाष्टक, भोजनसंबंधीं माहिती, शयनप्रकार, स्त्रीसेवन, सदाचार, प्रपंच आणि परमार्थ, विचारमाला, संसारांत कसें वागावें, संसारीमनुष्यानें कायकाय करूं नये, राममंत्राचे श्लोक, उमारमा संवाद, रखूचें चरित्र, नित्यपाठ, पतिव्रताधर्म, प्रश्नोत्तरबोध, कृष्णशिष्टाई, नौकाक्रीडन, विद्याप्रशंसा, दोहरेसंग्रह, प्रपंची मनुष्याची स्थिती, मूर्खकोण, कलियुगपंचक, प्रार्थनापंचक, कैकई प्रार्थना, अशौचसंबंधीं माहिती, करपल्लवी भाषा, अनेकबोधरत्नें, फंदीफटका, कलंकीअवतारकथा, कुंजवनक्रीडा, संगति बाराखड्या, पार्वतीविलास, लक्ष्मीपार्वतीसंवाद, गारूडी लोक करतात त्या नमुन्याचे खेळ, उपयुक्त कला, बगीच्यासंबंधीं माहिती, स्थूल देहाची उत्पत्ती, वेणूसुधा श्लोक, संसार, कालीयामर्दन, प्रपंचीमनुष्यास उपदेश, रामदासीमनाचे श्लोक, कृष्णावतार कथा, वामनी श्लोक, वेंचे ज्ञानेश्वरीतील, सीतास्वयंवर, काळ फिरल्याचीं लक्षणें, अहिल्योद्धार, गरुडगर्वहरण, वामनचरित्रांतील श्लोक, वेंचे वनसुधा, वेंचे शबरीआख्यान, वेंचे

सेतुबंधकथा, वेंचे अंबरीषाख्यान, वेंचे मार्कंडेयाख्यान, गणिकोद्धार, सुदामचरित्र, नळोपाख्यान, कलिमाहात्म, रामदासस्वामीस कष्ट झाल्याबद्दल कविता, गाईचा हंबरडा, मानवबोध, मुलांस उपदेश, संशयरत्नमाला, अंगदशिष्टाई श्लोक, सीतागीत, लोकांतमान कोणाला, मंगलाष्टकें, संसारी मनुष्यास उपदेश, भाषण कसें असावें, हिंदुस्थानी व मराठी पदसंग्रह, स्वप्नावली, यक्षप्रश्न, शकूनवंती, अन्योक्ति श्लोक, इत्यादि विषय असून याशिवाय आणखी सुमारें ७९ रांवर आहेत. आज दोन-अडीच वर्षांत याच्या तीन आवृत्त्या मागें पडल्या; यावरून याच्या खपाचें व चांगुलपणाचें अनुमान करावें. पृष्ठें ३०० किं. १ रुपया.

लालन बैरागीण

अथवा

पानिपतचा घनघोर युद्धप्रसंग.

(ऐतिहासिक कादंबरी.)

अलीकडील तरुणांस कादंबऱ्या वाचण्याचा बराच नाद आहे, असें पुष्कळ अनुभवावरून दिसून येतें. परंतु, त्या बहुतेक कादंबऱ्या मनःकल्पीत असून एकाच पद्धतीवर लिहिलेल्या असल्यामुळें, कोमल अंतःकरणाच्या स्त्रीपुरुषांच्या हातीं जाणें बहुतांशीं अनहितकारक होतें, असा पुष्कळ विद्वान देशहितचिंतकांचा समज आहे. तेव्हां तो कमीपणा कांहीं अंशानें दूर करावा व साहजीक मनोरंजन होऊन आपल्या शूर पूर्वजांचा पराक्रम सम-

जावा; धैर्य, शौर्य, स्वदेशाभिमान, स्वातंत्र्याभिलाषा, स्वधर्मश्रद्धा वगैरे सद्गुण आर्वाचीन लोकांच्या मनावर ठसावे, व ऐतिहासिक ज्ञानही व्हावें अशा उद्देशानें वरील नांवाची ऐतिहासिक कादंबरी, राजकीय सामाजीक व व्यवहारीक इत्यादि विषयांस अनुलक्षून छापविली आहे, या कादंबरींतः—

एकी कीं बेकी. उत्तर विरुद्ध दक्षिण. अफगाण छावणीचा दरवाजा. रणस्तंभ. मराठे सेनेचा बाहेरील दरवाजा. पिंजऱ्यांत सांपडलेला सिंह. भाऊसाहेब पेशव्याची कचेरी लांडग्याच्या टोळींत मेंढरूं. मराठ्यांचा पराजय. महादाजी शिंदा. मल्लयुद्ध. पानिपतचा रस्ता. भाऊसाहेब पेशव्याचा मल्हारराव होळकरास शाप. अखेरचा निरोप. लढाईची रात्र. सुम्याची छावणी. जासुदाचा संशय. युद्धारंभप्रभात. दोन्ही सैन्यांची स्थिति. जय भवानी! जंगी लढाईचा शेवट. गार्द्यांची पिछेहट. पलायन. प्रीतिपात्राची भेट. उपसंहार. इ. सुमारें ४० पेक्षां जास्त प्रकरणें आलीं आहेत

एकंदरींत ह्या ऐतिहासिक कादंबरींतलि विषय फार महत्वाचा व विचारणीय आहे; आणि मराठी भाषेच्या अभिवृध्यर्थ व उन्नतावस्थेकरितां अशाच कादंबऱ्यांची अत्यावश्यकता आहे. मराठ्यांचे राज्यास अवनति येण्यास, किंवा तें राज्य नामशेष राहण्यास हाच पानिपतचा घनघोर प्रसंग मूळ कारण आहे. पुराणप्रसिद्ध कुरुक्षेत्रांत पांडव कौरवांची जी दशा, तीच पानिपतच्या रणांगणांत मराठ्यांची; युद्धस्थलही तेंच व प्रसंगही तसाच. कुरुक्षेत्रांत द्रोण आणि युधिष्ठिर, अर्जुन आणि कर्ण,

कृष्ण व भीष्म, आणि भीम व सुयोधन जसे समरोत्सुक झाले, तसेच पानिपतच्या घनघोर प्रसंगांतही अनेक अतिरथी [illegible] होते. अभिमन्युसारखा शरसंधान करणारा विश्वासराव पेशवा, धृष्टद्युम्नाप्रमाणें खड्गपटु जनकोजी शिंदा, भीमार्जुनाप्रमाणें एक बाजू स्वतः संभाळणारे व युद्धकलाकुशल यशवंतराव पवार-घटोत्कचाच्या पर्वतवृष्टीप्रमाणें अनिवार जाज्वल्य लोहगोलांचा वर्षाव करणारा इब्राहीमखान गार्दी, अश्वत्थामा व कृपाचार्य ह्यांप्रमाणें समरनिपुण विंचूरकर व मेहेंदळे, कर्णाप्रमाणें स्वामिसेवक व चतुर महादाजी शिंदा, द्रोणाचार्यासारखा वृद्ध मल्हारराव होळकर, सुयोधनाप्रमाणें मानधनाग्रगणी व आकाश कोंसळलें तरी न डगमगणारा, उदार सत्यप्रतिज्ञ, रणधीर-वीर शिरोमणी सदाशिवराव भाऊसाहेब पेशवा इत्यादि अनेक वीरश्रेष्ठांच्या हिकमती, सयुक्तिक कावेबाजपणा, शौर्य, धैर्य प्रसंगावधान, स्वहितदक्षता, मारीन किंवा मरेन असा बाणेदारपणा या पुस्तकांत फारच योग्य रीतीनें प्रदर्शित केला आहे. तसेंच लालन बैरागिणीचें महादाजी शिंद्यावरील अलौकिक प्रेम, स्त्रीया प्रेमानें कशा मोहित होतात, प्रेमबद्ध स्त्रीचें आचरण कसें असतें, तो तिजकरितां काय काय घोर कृत्यें करावयास धजतो, विषयासक्त पुरुष पापाचरणांत निमग्न झाला कीं, त्यास कसें दुःख सोसावें लागतें, घातक मनुष्य स्वकार्यसाधनास कशीं अधमाधम कृत्यें करितो, इत्यादि गोष्टी चांगल्या ध्यानांत येतील. भाऊसाहेब व गोपिकाबाईचें वीरश्रीयुक्त भा-
[illegible] यांचीं [illegible]-

ाचुर्य, स्वहितदक्ष आणि लाबालावीचीं कर्मे, मराठ्यांचा पराजय होण्याचें कारण, मल्हाररावाची कपटी वर्तणूक त्याला भाऊसाहेब पेशव्याचा शाप, महादाजी शिंद्या-चें सरळ व दृढनिश्चयी आचरण, महिपतरावाचें ला-डनवरील प्रेम, मराठी दरबारचा थाट, प्राणांताच्या वेळीं भाऊसाहेबांची आणि विश्वासरावाची भेट व भाषण, जनकोजी शिंदा, अंताजी माणकेश्वर व इब्राहिम-खान गार्दी, ह्यांचें शौर्य व शेवट, महादाजीवरील आणीबाणीचा प्रसंग इत्यादि अनेक उपयुक्त व विचार-णीय गोष्टींचा ह्या पुस्तकांत चांगला संग्रह केला आहे. इतकेंच नव्हे तर या कादंबरींत वीररस प्राधान्य असून शृंगार, करुण वगैरे रसांचीही पुष्कळ झांक आहे. ग्रांटड-फ, मालकम, एल्फिन्स्टन, वगैरेंनीं लिहिलेले हिंदुस्था-नचे इतिहास व विशेषतः काशीरायानें लिहिलेल्या सोनपत-पानपतच्या युद्धसंग्रामाची बखर ह्या कादंबरीस मुख्य आधार आहे. ' लोकमित्र ' साच्याचीं पृष्ठें सुमारें ३२९ वर आहेत. बाईंडिंग जाड पुठ्ठ्याचें कपड्यानें मढ-विलेलें सोनेरी अक्षरांसह सुरेख केलें आहे. किंमत १। रु.

मित्रबोध.

लहान मुलांसच नव्हे तर थोरांसमुद्धां बोधपर व उप-युक्त असे १०४ वेंचिव चुटके यांत सांगितले आहेत. आपलीं मुलें सुमार्गी वळावीं अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यानीं आपापल्या प्रत्येक मुलास हें एक पुस्तक घेऊन द्यावें.

त्यायोगें त्यांच्या मनांत सुबोधामृताचा चांगला ठसा उमटेल. किमत ८२

संगीत रासक्रीडा नाटक

या नाटकाची रचना बहुतेक जणाच्या शाकुंतल सौभद्राप्रमाणेंच आहे. त्यामुळें आंतील सुरस पदें ह्मणतांना अगदीं कठीण जात नाहींत. कि. ८८.

अनंतरंग.

वाजीकरणादि औषधांच्या पूर्ण माहितीनें भरलेलें किंमत ८१२.

संगीत शृंगार रहस्य.

हें अगदीं नवीन असून फारच चटकदार आहे. नांवावरून आंतील विषयांची परीक्षा होईलच. किंमत ८

ऋणविमोचन.

कर्जापासून कशा रीतीनें मुक्त व्हावें, खर्च कसा के असतां कर्ज होणार नाहीं, नेहमीं थोडथोडी शिल्लक ट कीत गेल्यापासून प्रसंगीं किती उपयोग होतो, मारवा लोक कुळांना कशा प्रकारें नाडतात इत्यादि बऱ्याच वि यांवर निबंधरूपानें निरूपण केलें आहे. किंमत. ८३